

ნიკო ნიკოლაძე

საქართველოს
საბჭოთაო
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა
აკადემია

უკრძალავს
საბჭოთა
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა
აკადემიის
პრეზიდიუმის
დამსმართელ
საბჭოთა
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა
აკადემიის
პრეზიდიუმის
დამსმართელ
საბჭოთა
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა
აკადემიის
პრეზიდიუმის
დამსმართელ

ნიკო ნიკოლაძის კაბინეტი

ნიკო ნიკოლაძე

მ ო გ ო ნ ე ბ ე ბ ი

პროფ. დ. მ. გამეზარდაშვილის
რედაქციითა და შენიშვნებით

წიგნში დაბეჭდილია გამოჩენილი ქართველი მოღვაწის, პუბლიცისტისა და კრიტიკოსის ნიკო ნიკოლაძის (1843—1928) ოთხი მოგონება: 1. „ასი წლის წინათ“, 2. „სტუდენტობის პირველი დრო“, 3. „მოგონებანი 60-იან წლებზე“, 4. „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება“. პირველი სამი მოგონება ერთად დაისტამბა ნ. ნიკოლაძის „რჩეული ნაწერების“ პირველ ტომში (1931), ხოლო „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება“ პირველად ქვეყნდება ქართულ ენაზე. რუსულ ენაზე იგი ჯერ ქუჩენაო „ბილოგში“ (1906) დაიბეჭდა, ხოლო შემდეგ ცალკე წიგნად გამოიცა (1917).

წიგნი განკუთვნილია მკითხველთა ფართო წრისათვის.

15300.3.105

რეცენზენტები: დოც. მ. კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი
 დოც. ივ. მ ქ ე დ ლ ი შ ვ ი ლ ი

რ ე ლ ა ჭ ტ ო რ ი ს ა ბ ა ნ

ნიკო ნიკოლაძე (1843—1928) ეკუთვნის გასული საუკუნის რჩეულ ქართველ მოღვაწეთა პლეადას. მისი სახელი ადრევე გასცდა სამშობლოს ფარგლებს და ჯერ რუსი, ხოლო შემდეგ საზღვარგარეთელი მკითხველისთვისაც ნაცნობი და ახლობელი გახდა; თავის ნაშრომებს იგი წერდა და აქვეყნებდა ქართულ, რუსულ და ფრანგულ ენებზე.

სამწერლო ასპარეზზე ნ. ნიკოლაძე ჯერ კიდევ ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლის პერიოდში გამოვიდა და სიკვდილამდე ხელიდან არ გაუვდია მებრძოლი პუბლიცისტისა და კრიტიკოსის მახვილი კალამი. მისი თხზულებების სრული კრებული, რომლის პირველი ექვსი ტომი მკითხველმა უკვე მიიღო, თხუთმეტ სქელტანიან ტომად არის მომზადებული. წიგნებისა და სტატიების უმრავლესობა მას დაწერილი და დაბეჭდილი აქვს რუსულ ენაზე; იგი იყო გასული საუკუნის რუსული ცენტრალური და საზღვარგარეთული პრესის ცნობილი და ნაყოფიერი თანამშრომელი, რომელსაც, სავსებით ახალგაზრდას, მოღვაწეობა მოუხდა გამოჩენილ მოაზროვნეთა მხარდამხარ. ოცდაორი წლის იყო მაშინ, როცა იგი გაზეთ „კოლოკოლში“ აქვეყნებდა თავის საინტერესო სტატიებს და თანაც პოლემიკას მართავდა ამავე გაზეთის ცნობილ მესვეურებთან — გერცენთან და ოგარიოვთან. კიდევ უფრო ადრე მისი წერილები დაიბეჭდა „ისკრასა“ და „სოვრემენიკში“.

ნიკო ნიკოლაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა მეტად თავისებურად

და საინტერესოდ წარიმართა. მოწაფეობის წლებიდან დაწყებული, ვიდრე სიკვდილამდე მას ფართო მკითხველისა და საზოგადოებრივობის ყურადღება არ მოკლებია. თანაც, როგორც პუბლიცისტი, იგი თითქმის ერთნაირად გრძნობდა თავს სამშობლოში, რუსეთსა და საზღვარგარეთ. ყველგან პატივისმცემელთა დიდი წრე და სათანადო პრობლემატიკა ხვდებოდა; ისიც ყურადღებას იქცევდა ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებულ საკითხთა ღრმა ცოდნითა და მეტბრძოლი პუბლიცისტის შესაშური პათოსით. მის, როგორც მოაზროვნისა და პუბლიცისტური სიტყვის ოსტატის, თვალსაწიერში თავსდებოდა ქართველი, რუსი, და ევროპელი საზოგადოებისათვის საინტერესო და მტკივნეული პრობლემები; სოციალურ-პოლიტიკური, წმინდა ეკონომიკური, ზოგად-ლიტერატურული და კერძო ხასიათის ეროვნული კითხვები ნ. ნიკოლაძის ფიქრისა და სათანადო გაშუქების მუდმივი საგანი იყო.

ნ. ნიკოლაძეს თავისი საკუთარი ადგილი ჰქონდა მისი დროის გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა შორისაც: რუს და ევროპელ მკითხველს იგი აცნობდა საქართველოს და ესაუბრებოდა, როგორც ქართველი მოაზროვნე, ხოლო ქართველ მკითხველს მისთვის საინტერესო პრობლემებს განუმარტავდა რუსული და ევროპული საზოგადოებრივი აზრის სათანადო გათვალისწინებით. ქართული მხატვრული სიტყვის ბუმბერაზი ოსტატების გვერდით დგომის უფლება მან როგორც პუბლიცისტმა და კრიტიკოსმა დაიმსახურა, რაც იოლი საქმე არ იყო.

სტუდენტობის პირველი წლიდანვე, ნ. ნიკოლაძე მოხიბლული და გატაცებული იყო ნ. გ. ჩერნიშევსკისა და მისი თანამებრძოლების ნააზრევითა და პიროვნებით. ბედმაც გაუმართლა და იმთავითვე გაიცნო და დაუახლოვდა მათ, მაგრამ როცა იმდროინდელი უპირველესი რუსი მოაზროვნე გ. ნ. ჩერნიშევსკი ცარიზმმა ცოცხლად „დამარხა“, — 1862 წელს მუდმივი კატორღა მიესაჯა, მისი დიდი თაყვანისმცემელი ახალგაზრდა ქართველი მოწაფე მძიმე შთაბეჭდილების ქვეშ მოექცა. ამის შემდეგ მისთვის საინტერესო აღარ იყო რუს-

ეთში დარჩენა და ჟურნალისტური მოღვაწეობის განგრძობა. იგი ც
საზღვარგარეთ გაემგზავრა და, საფრანგეთსა თუ შვეიცარიის, ბე-
ჯითად იმალეობდა თავის თეორიულ ცოდნასა და პუბლიცისტურ
ოსტატობას. მაგრამ მას იქაც თან სდევდა ნ. გ. ჩერნიშევსკის გან-
უზომელი სიყვარული და მოსვენებას არ აძლევდა მისი მძიმე ზვედრი.

მეტად სასიამოვნო შტრიხად მოჩანს ნ. ნიკოლაძის მოღვაწეობაში
ნ. გ. ჩერნიშევსკის თხზულებათა პირველი გამოცემისათვის საფუ-
ძელის ჩაყრა. მისი თავდადებული მეცადინეობით, მისივე რედაქ-
ტორობითა და შესავალი წერილებით, 1867 წელს, ქენევაში დაიბეჭდა
ნ. გ. ჩერნიშევსკის თხზულებათა პირველი ტომი და მისივე ცნობილი
რომანი „რა ვაკეთოთ?“ ეს იყო არა მარტო მოქალაქეობრივი ვალის
ღირსეულად მოხდა დიდი მასწავლებლის წინაშე, არამედ უდიდესი
დახმარება და სტიმულის მიცემა პროგრესულად მოაზროვნე რუსი
მოღვაწეებისადმი, რომლებიც მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდნენ გამ-
ოჩენილი მასწავლებლის დაპატიმრების შემდეგ; თავისი ამ ნაწერ-
ებით დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი კვლავ ზვდებოდა
ფართო მკითხველს და სათანადო გავლენას ახდენდა მის მსოფლმხედ-
ველობაზე.

ნ. გ. ჩერნიშევსკის მატერიალისტური ესთეტიკის პრინციპებს და
მის სხვა პროგრესულ შეხედულებებს ნ. ნიკოლაძე შემდეგშიც თავ-
გამოდებით იცავდა ბაკუნინთან და ხალხოსნებთან დავის დროს.

1868 წელს ნ. ნიკოლაძემ ქენევაში, ფრანგულ ენაზე, გამოაქვეყნა
ციურისის უნივერსიტეტში დაცული თავისი სადოქტორო დისერ-
ტაცია — „განმარაღება და მისი ეკონომიკურ-სოციალური მნიშვნე-
ლობა“, რომელიც დღევანდელი მკითხველისთვისაც არაა მოკლებ-
ული ინტერესს. ფრანგულ ენაზევე დაწერა და გამოაქვეყნა მან წიგნი
„დეკადანსის პრესა“ (1875), რომელიც იმდროინდელი ფრანგული
პრესის დახასიათებას წარმოადგენს და მაშინვე მიიპყრო გამოჩენ-
ილი ფრანგი მოღვაწეების (ლუი ბლანი, ე. ჟირარდენი, ივ გიო და
სხვ.) ყურადღება როგორც თავის შინაარსით, ასევე — კარგი ფრან-
გული ენით. „ძალიან მაღლობელი ვარ თქვენი უაღრესად საინტერესო

ბროშურის „დეკადანსის პრესის“ გამოგზავნისათვის, — წერდა იგი ვიო ნ. ნიკოლაძეს. — არა გზით არ შეიძლება წარმოიდგინოთ, რომ იგი არის დაწერილი „უცხოელი პუბლიცისტის“ მიერ. ძალიან ცოტა ფრანგი ჟურნალისტი შეძლებდა ამის დაწერას ასეთი ენით, ასეთი სიძლიერით და სისწორით“. მკაცრი ტონით დაწერილად მიიჩნია აღნიშნული ნაშრომი ლუი ბლანმა, მაგრამ ავტორს ატყობინებს, რომ მას სერიოზულად უნდა ჩაუფიქრდეს ფრანგი მკითხველი. ამ ნაშრომის გაცნობით გამოწვეული სიამოვნება არ დაუფარავს არც ემილ ჟირარდს.

საგანგებო შესწავლის საგანია ნ. ნიკოლაძის მონაწილეობა რუსულ პრესაში, მისი სისტემატური თანამშრომლობა რუსულ გაზეთებსა („ნაროდნოე ბოგატსტვო“, „ს. პეტერბურგსკიე ვედომოსტი“, „ტიფლისკი ვესტნიკი“, „გოლოსი“, „ობზორი“, „ნოვოე ვრემია“, „ნოვოე ობოზრენიე“, „ვოზროუდენიე“, „რუსკაია ვოლია“) და ჟურნალებში („ისკრა“, „სოვრემენიკი“, „სოვრემენოსტი“, „ოტჩეისტვენე ზაპისკი“, „უსტოი“, „ბილოე“). ისიც ნიშანდობლივია, რომ სალტიკოვ-შჩედრინმა სწორედ ნ. ნიკოლაძე მიიწვია „ოტჩეისტვენე ზაპისკის“ კრიტიკის განყოფილების გამგედ, კ. მიხაილოვსკის წასვლის შემდეგ, და სწორედ მისი წერილი („ლუი ბლანი და გამბეტა“) გახდა ამ ჟურნალის დახურვის უმთავრესი მიზეზი.

ნ. ნიკოლაძეს უშუალო პირადი და შემოქმედებითი კონტაქტები ჰქონდა იმდროინდელ პროგრესულად მოაზროვნე რუს მოღვაწეებთან და მათთან მჭიდრო ურთიერთობაში წერდა და აქვეყნებდა სტატიებს საერთო მნიშვნელობის საკითხებზე. ბევრი მათგანი მან თბილისურ რუსულ პრესასთანაც დაახლოვა და აქ აქვეყნებდნენ ისეთ სტატიებსაც კი, რომელთა დაბეჭდვას ვერ ახერხებდნენ ცენტრალურ პრესაში.

პუბლიცისტისა და კრიტიკოსის დაუცხრომელ მოღვაწეობას ნ. ნიკოლაძე ყოველთვის უთავსებდა ფართო საზოგადოებრივ საქმიანობას; მუდამ აქტიურად მონაწილეობდა მშობლიური ქვეყნისათვის საჭირო პრაქტიკული საკითხების მოგვარებაში. იგი მოწმე და მო-

ნაწილზე იყო სამივე რევოლუციის და თავისი ცხოვრება და მოღვაწეობა დაასრულა როგორც საბჭოთა საქართველოს აქტიურმა მშენებელმა, მისი დიდი წარმატებებით დაინტერესებულმა მოქალაქემ და მოღვაწემ.

ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ის დიდი და უაღრესად შინაარსიანი გზა, რომელიც ნ. ნიკოლაძემ განვლო, ბუნებრივია, მეტად სასურველს ხდიდა მკითხველს მიეღო ამ ნიჭიერი კალმოსნისაგან დაწერილი მემუარეები, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს არ მოხერხდა. არ მოხერხდა, პირველ ყოვლისა, იმიტომ, რომ მეტად შრომატევადი და ძნელი იყო ნანახისა და გაგონილის თუნდაც სულ უმთავრესი მომენტებიც კი გადმოეცა ისეთ მოღვაწეს, როგორიც ნ. ნიკოლაძე იყო, თუმცა იგი ამის გაკეთებას მაინც ფიქრობდა.

დიახ, ნ. ნიკოლაძეს, მართალია, არ დაუწერია მემუარეები, მაგრამ, სამაგიეროდ, მას დაბეჭდილი აქვს რამდენიმე ისეთი მოგონება, რომლებიც ნაწილობრივ მაინც ავსებენ ამ ხარვეზს და უფრო სრულ წარმოდგენას გვიქმნიან ამ დიდ სამოციანელზე. ამიტომ გადავწყვიტეთ მკითხველს ამჯერად მივაწოდოთ მისი ასეთი ოთხი მოგონება: 1. „ასი წლის წინათ“, 2. „სტუდენტობის პირველი დრო“, 3. „მოგონებანი 60-იან წლებზე“, 4. „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განათავისუფლება“.

ამ მოგონებათა წამკითხველს უდავოდ გაუადვილდება ნ. ნიკოლაძის პიროვნებისა და მოღვაწეობის გაგება; ალექსანდრის მისი ნაწერების გაცნობის სურვილი. ამით კი, ნაწილობრივ მაინც, ვალს მოვიხდით იმ სახელმძღვანელო მოღვაწის წინაშე, რომელსაც გასულ წელს შესრულდა დაბადებიდან 140 წელი.

ნ. ნიკოლაძის ეს მოგონებები სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა მიზნით დაიწერა და გამოქვეყნდა, მაგრამ მაინც მტკიცე ურთიერთკავშირში არიან ერთმანეთთან და საკმაოდ წარმოდგენას გვაძლევენ ავტორის ოჯახურ გარემოსა და მოწაფეობის წლებზე („ასი წლის წინათ“), მის სტუდენტობასა და, საერთოდ, პეტერბურგის უნივერსიტეტში მოსწავლე იმდროინდელ ქართველ სტუდენტთა ცხოვრებასა და საქმიანობაზე („სტუდენტობის პირველი დრო“), პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტთა 1861 წლის ცნობილ გამოსვლებსა და მასში ქართველ სტუდენტთა მონაწილეობაზე, ნ. ჩერნიშევსკისთან ნ. ნიკოლაძისა და სხვა ქართველ სტუდენტთა ურთიერთობაზე, ნ. ნიკოლაძის საქმიანობასა და განწყობილებაზე 60-იან წლებში („მოგონებანი 60-იან წლებზე“) და იმ როლზე, რომელიც მან შეასრულა

თავისი დიდი მასწავლებლის კატორღიდან განთავისუფლების საქმეში
(„ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება“).

პირველი სამი მოგონება ერთად გამოაქვეყნა ჯერ კიდევ პროფ.
ს. ხუნდაძემ ნ. ნიკოლაძის „რჩეული ნაწერების“ პირველ ტომში
(1931 წ.). რაც შეეხება „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლებას“, იგი
პირველად ქვეყნდება ქართულ ენაზე, რუსულ ენაზე კი ჯერ
ჟურნალ „ბილოეში“ (1906) დაიბეჭდა, ხოლო შემდეგ ცალკე წიგნად
გამოქვეყნდა (1917)).

პროფ. დ. გამეზარდაშვილი

1. წარსუდიდან

(ამ ასი წლის წინათ)

ბაბუა-ჩემი (მამი-ჩემის მხრით) აბაშიძეების ყმა ყოფილა. როგორც თითქმის ყველა ნიკოლაძე, ის ზემო იმერეთში ცხოვრობდა სოფელ სკანდეს, რომელიც იმერეთის მეფეების საზაფხულო სადგომი იყო. სახელად მას მამუკა (მათე) რქმევია. ახალგაზრდობაში ის მებატონეს გაქცევია და ქართლს გადავარდნილა, ცხინვალის არე-მარეში. ეს უამობამდე ბევრად უფრო ადრე მომხდარა, სოლომონ დიდის დროს, ალბათ მეთვრამეტე საუკუნის სამოცდაათიან წლებში. ქართლში მამუკა ონიაშვილებს ჩასიძებია: მათი ქალი ტასო შეურთავს, რომლისგან სამი ვაჟი და იმოდენივე ქალი ჰყოლია. ორი ამათგანი ქართლშივე გაუთხოვებია. დანარჩენი ოჯახით ის ქუთაისს გადმოსახლებულა მეცხრამეტე საუკუნის ოციან წლებში, იმ დროს, როცა რუსებმა იმერეთში მეფობის ხსენება მოსპეს. ამ ცვლილებაში მამუკას უფრო ის მუცლის გვრემა ჰქონია, რომ იმერეთის მეფობასთან ერთად აბაშიძეების ბატონობაც შეიმუსრა, იმისათვის, რომ ისინი სოლომონ მეორეს აბრიყვებდენ, ეხმარებოდნენ რუსების წინააღმდეგ უიმედო ბრძოლაში, დამარცხების შემდეგ გაქცეულ მეფეს ტრაპიზონს გადაყვენ და იქ დაიხოცენ. მათ ჩამოერთვათ ყმები და ქონება. როცა სახელმწიფო მოხელეები აბაშიძეების გლეხების სიას ადგენდნენ, მამუკას სახელი, როგორც დიდი ხნის გადაკარგულის, არავის გახსენებია. ამნაირად ის ყმობისაგან განთავისუფლდა და ქუთაისელ მოქალაქეებში ჩაირიცხა.

იმ დროს ქუთაისი სულ სხვა ყოფილა. მარტო ძველი ქალაქი, გორაზე, დანგრეულ ციხის და ბაგრატიის ტაძრის გარშემო, მჭიდროთ დასახლებულად ჩაითვლებოდა. შენობა შენობაზე მიკრული იყო, ვზო-ეზოზე. აქ სამღვდელოების მართველობა სახლობდა: იმერეთის მიტრო-

პოლიტი დავით, თავის კრებულით, გაქცეული მეფის მსახურთ და მონღელთ შთამომავალნი: ხელთუფლისშვილები, მანჯიშვილები (შემდეგ გვარად დაირქვეს მარჯანოვები), ლულაძეები, ჩარკვიანები და სხვა. იმავე გორის მეორე წვერზე, წმინდა გიორგის ეკლესიის ირგვლივ, გაბაშვილები სახლობდნენ, ბესიკის შვილის შვილები. მათ გვერდით, ცაცხეებს ქვეშ, ლორთქიფანიძეები, რომელთაც მაშინ ნალბანდებს ეძახდნენ. ეს იყო ძველი ქუთაისის მოსახლეობა.

ამ ძველ ქალაქს, როგორც ძველ ციხეებს, ერთობ ძნელი მისადგომი გზა ჰქონდა ყველა მხრივ: დასავლეთით, ვაკე იმერეთიდან, ამ გორაზე მიდგომა მარტო „ხორხით“ შეიძლებოდა.

ეს სახელი ერქვა ძლიერ ვიწრო ბილიკს, რომელზედაც ორი იმერული ჯარი ძლივს აუვლიდნენ მხარს ერთმანეთს, და რომელიც კლდეში გამოკვეთილი იყო მთის კიდეზე, რიონის მარჯვენა ნაპირით, სადაც შემდეგ, 1859—1860 წ., მთელი ფერდობი ლალმებით ჩათალეს და გზატკეცილი გაიყვანეს თეთრი ხიდედან ძველ ჩანგრეულ ხიდამდე. ამ ხორხზე ჩინებულად გახედნილ ჯორებსაც კი ეძნელებოდათ სიარული, ისეთი საზარელი იყო რიონის ჯურღმულის ზევიდან დანახვა. სამხრეთით, რიონის მარცხენა ნაპირიდან, გორაზე აჰყავდა მარტო სიბ კლდეში ამოჭრილ ვიწრო კიბეს, რომელითაც მხოლოდ ქვეითად შეიძლებოდა სარგებლობა. აღმოსავლეთით გორაზე ასვლა შეიძლებოდა დაფარულ გვირაბით, რომელიც ძველ დროში გაყვანილი ყოფილა ციხიდან წყარომდი, აღმართის შუაგულამდე. ჩრდილოეთით ციხეს და გორას კავკასიონის მთავარ ქედის უკანასკნელი შტო ფარავდა.

ამ მთის წვერზე წამოსკუპულ ნაციხვარს და ტაძრის ნანგრევს სამხრეთით, მდინარის გაღმა, მეორე გორაკი ახლდა, სახელად „მწვანე ყვავილა“, საიდანაც რუსის ჯარმა, სოლომონ დიდის დროს, ზარბაზნებით დაანგრია თათრების ხელში ჩავარდნილი ქუთაისის ციხე და თათრების ჯარი გარეკა. ეს გორაკი წარმოადგენს განკერძოებულ მწვანე გრანიტის კლდეს, რომლის სიმაგრეს რიონის სამხრეთისკენ დენა ამ ადგილას შეუხზრია და დროებით დასავლეთისაკენ მიუმართავს. ეს მდინარე, როგორც ქუთაისამდე, ისე ქუთაისის დაბლა, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიისწრაფის, სანამ მცირე კავკასიონის ძირს მიაღგება და იქ საბოლოოდ დასავლეთისკენ არ დაექანება ზღვამდე. მწვანე-ყვავილის ძირში თავდება დიდი კავ-

კასიონის უკანასკნელი კვალი და ვაჟე იმერეთის თვალ-უწვდენელი მდებლობი იშლება.

როცა ბაბუა-ჩემი იმერეთს დაბრუნდა, ქუთაისს, რიონს გალმა, სამხრეთით, მარტო სამ ალაგას მოსახლეობის ნასახი ჩნდა. მწვანე-ყვავილას ძირში, რიონის პირად, მეფეების დროიდან ებრაელები ესახლენ, რომელთაც აქ ქვითკირის თორა ჰქონდათ. ბევრათ უფრო დაბლა, აგრეთვე რიონის მარცხენა ნაპირზე, მეფეებს ახალციხიდან გადმოსული ფრანგები (კათოლიკენი) დაესახლებიათ, ვაჭრობის მოსაწყობათ. მათგან მოშორებით, სულ მიკუნჭულ ტყის-პირა ადგილზე, ესახლენ სომხები, ორმოციოდე ოჯახი, მათ სასაფლაო ფიცრულ ეკლესიასთან. ფრანგების მოსახლეობის დაბლა, ძველი ხიდის ყურეს მიშენებული ჰქონდა რამდენიმე ფიცრის დუქანი, რომელთაგან უკანასკნელი, წყლის-პირა, საყასპო იყო. ამავე მდებლობზე, აქა-იქ, რუხის ჯარის სადგომათ, თიხით შელესილი ტყეჩის ფარდულები იდგა. რიონის მთელი მარცხენა მხარე ტყეს გავდა და ძლიერ იშვიათად იყო დასახლებული. იმერული მოსახლეობა უფრო ქუთაისის გარეშე ცხოვრობდა სოფლად, ერთმანეთზე დაშორებით, ცალკე პატარა სოფლებში: აბულაძეები — ჭომას, ასათიანები — ქვიტირს, ავალიანები — გუმათს, მესხები — რიონს, ქვარიანები — მწვანე-ყვავილზე და სხვა. ამათ მოსახლეობას განკერძოებული თვისება ჰქონდა, რომ თითქმის ყველა ეს მოსახლე აზნაურები იყო, უყმო და ძლიერ მცირე მიწა-წყლის პატრონი. ირჩენდნენ თავს ისინი ზოგი წისკვილის მუშაობით, ზოგი ხეხილის შენებით, უფრო მეტი კი — საკუთარი ხელით, თავიანთი ვენახის მოვლით, აბრეშუმის და სიმიდის მოყვანით.

ჩვენს ოჯახს მათთან დაახლოებული მეგობრობა და საქმიანობა ჰქონდა: მამა-ჩემი მონახევრე იყო ივანე ავალიანის წისკვილში, ლორთქიფანიძეების ქვების სამტვრევში, აბულაძეებს შვილებს უნათლავდა. დღე არ გავიდოდა ისე, რომ ვინმე მათგანი ჩვენსა არ მოსულიყო ჯორზე შემჯდარი, რამე მოსაკითხით, და სამაგიეროთ ჩვენი ნათლისდედებისათვის არ წაეღო ან საკაბე, ან საჩოხე, ანა და სხვა რამე, რაც სოფელში ძნელი საშოვარია. ჩვენ ყველას ნამეტნათ გვიხაროდა მათი მოსვლა, განსაკუთრებით ივანე ავალიანის; ეს ერთობ მსხვილი და მძიმე მოხუცი ერთ ნამცეცა ჯორზე იჯდა. მისი ფეხები მიწაზე მიეთრეოდნენ. მოვიდოდა ის სიცილით და მზიარულეობით, ყველასათვის ჰქონდა სათქმელი რამე საკისკისო ამბისა. დიდი და პატარა მას შეხაროდა, უმასპინძლებოდა და დარჩენას ეხვეწე-

ბოდა. მის ჯორს ჩვენ, როგორც საკუთარ საყვარელ საჭდომს, ვე-
ვლიდით.

ამნაირად უმეტესი ნაწილი მაშინდელი ქუთათლების ან უბლე-
ხო აზნაურებისგან, ან უცხოელებისაგან შედგებოდა: ებრაელ, სომ-
ხების ან ფრანგების ხელოსნების და მეწვრიძალეთაგან. მდაბალი წო-
დების ქართველი კაცი მათ შორის, ალბათ, ადგილს ვერ პოულობდა.
როგორ და რა საშუალებით მოახერხა ბაბუა-ჩემმა ასეთ პირობებში
ამ ქალაქში ცოლ-შვილით დასახლება და ლუკმა-პურის შოვნა,—ეს
მისი საიდუმლოებაა. უეჭვო კი ისაა, რომ მამუკა მრავალი ათეული
წლის განმავლობაში ერთად-ერთი უბრალო წოდების ქართველი კა-
ცი იყო, რომელმაც ქუთაისში, არა თუ ოჯახის დასახლება და რჩე-
ნა, ყველა მცხოვრების ნდობის დამსახურებაც შესძლო.

მაშინდელი იმერეთი და მისი დედა-ქალაქი, ალბათ, ნამეტნათ
ჩამორჩენილი ყოფილა ქართლზე, თუ ბაბუა ჩემის ოჯახი მეზობლებ-
ში მალე დაწინაურებულათ და სამაგალითოდ გამხდარა. მის წევრებს
ქართლიდან ბევრი ისეთი ცოდნა, ხელსაქმე, იარაღი და ჩვეულება
ჩამოეტანათ, რაც იმ დროს სრულიად უცნობი ყოფილა იმერეთში.
მათ სადგომიც უკეთ მოუწყვიათ, შინაური მუშაობაც უმჯობესად
გაუმართავთ, საკმელების კეთებაც ხეავიანათ მოუხერხებიათ ადგი-
ლობრივ მცენარეებისაგან. ქართლიდან ბაბუა-ჩემის ოჯახს ნიადაგი
მიწერ-მოწერა და მისვლა-მოსვლა შეენახა, რის გამო იქედან ხში-
რად უცნობი სასმელ-საკმელი თუ საქონელი მოდიოდა.

იმერეთში მათ ქართლიდან შემოუტანიათ ბევრი ხელსაქნარი
და ჩვეულება, რომელთ ღირსებას მეზობლები დიდხანს პირადად მა-
მუკას და „მამუკაშვილებს“ აწერდენ. ნახევარი საუკუნის განმავლო-
ბაში მამუკას ოჯახი იმერეთში ყველას ქართლელად მიაჩნდა. უეჭვე-
ლია, ამ გარემოებას, აგრეთვე, როგორც იმ ოჯახის შედარებით შე-
ძლებას და რიგიანობას, შესამჩნევათ უნდა გაეზარდა ქუთაისლების
პატივისცემა ახალ მოსულებისადმი.

იმის მაჩვენებლად, თუ სანამდი მიდიოდა ეს პატივისცემა, შემო-
ძლია ის გარემოება მოვიყვანო, რომ მამუკას უფროსს ვაჟს, გრი-
გოლს, ქალი მიათხოვა ერთმა უმჯობესთაგანმა ქუთათელმა აზნაურ-
მა, მდიდარმა ივანე ბაქრაძემ, რომელმაც საკუთარი ხარჯით ააშენა
ქუთაისის მთავარ-ანგელოზის ეკლესიის ძვირფასი სამრეკლო. ამ
ბაქრაძის ოჯახის გავლენის დასახასიათებლად ისიც კმარა, რომ მისი
უფროსი ვაჟი, ნიკო, ათ წელზე მეტს ქუთაისის მაზრის უფროსად

იჭდა იმ ხანაში, როცა ეს თანამდებობა და მაზრის სამსახულო ჯერ კიდევ განუყოფლად ერთ და იმავე პირს ებარა. ასეთი ოჯახის და-
მოყვრება უბრალო გლეხისათვის, გინდა სულ ბევრი ვსთქვათ, მოქა-
ლაქისათვის, წარსული საუკუნის ოცდაათიან წლებში, ძნელად წარ-
მოსადგენი უნდა ყოფილიყო. დაურთავ, რომ ელისაბედ ბაქრაძის
ქალი, რომელიც ბიძა-ჩემმა შეირთო, სილამაზით მთელი ქალაქის
ყურადღებას იწვევდა, არა თუ მაშინ, — რამდენიმე ათეული წლის
შემდეგაც, — როგორც მისი მეორე და, მარიამი, რომელიც შეირთო
მდიდარმა რაჭველმა მებატონემ, ივანე მხეიძემ, სეფე მხეიძის მამამ.

მამუკას ოჯახის ასეთი საამაყო დამოყვრება ბაქრაძეებთან, რომ
არც სულ უსაფუძვლოდ უნდა ჩაითვალოს, გვიჩვენებს ბევრად უფრო
საპატიო დაგვირგვინება მამუკას მეორე ვაჟის, იაკობისა (მამი-ჩემის)
და უმცროს ქალის, სოფიოს გათხოვება. ფოთის აღების დროს, 1828-ში,
მოუკლავთ დიდი-ჯიხაიშელი მებატონე ფირან ლორთქიფანიძე, რო-
მელსაც ქვრივით დარჩენია მშენათუნ ქაჯაიას ქალი და ობლათ
ორი ქალიშვილი, ლიზა (ელისაბედ) და თეო. ქვრივი შემდეგ თავად
მანუჩარ მიქელაძეს შეურთავს, იმ კონსტანტინე მიქელაძის მამას,
რომელიც რუსების ჯარს წინამძღოლობდა სვანეთში 1875 წ. და იქ მა-
შინ მოკლულ იქნა. ამ მანუჩარ მიქელაძემ თავისი გერები მათ დე-
დას არ მოაცილა, კულაშს წაიყვანა და გაზარდა, მათ ქონებას და
გლეხებს უპატრონა და, როცა ობლები წამოიზარდნენ, რიგიანათ გა-
ათხოვა. უფროსი 1839-ში მამა-ჩემს მისცა, უმცროსი კი — ბესარიონ
ხელთუფლისშვილს, რომლის წინაპრები შთამომავლობით იურისკონ-
სულტები (ხელთუფალნი) იყვენ იმერეთის მეფეებისა და რომელიც
იმ დროს ქუთაისის სამჯაგროში მდივნის თანამდებობას ასრულებდა.
დამავიწყდა მეთქვა, რომ მანუჩარ მიქელაძე მამა იყო მაია მიქელა-
ძის ქალის, რომლის შვილმა, გიორგი ზდანოვიჩმა, დედის პატივის-
ცემით, ფსევდონიმით მაიაშვილი დაირქვა. ეს მაია მიქელაძის
ქალი და დედაჩემი ერთ ლოგინში გაიზარდნ და სიკვდილამდე
მხურვალე მეგობრებათ დარჩნ.

მამიდა-ჩემი სოფიო იმავე ხანებში შეირთო შემძლე გურულ
მებატონემ, თავადმა მაქსიმე შალიკაშვილმა. მათი შვილი მიხეილ
მსხვერპლი გახდა 1905-ში თავის წინააღმდეგობის მაშინდელ მო-
ძრაობისადმი: ის რევოლუციონერებმა მოჰკლეს.

სრულიად უბრალო, უსწავლელ გლეხისათვის ასეთი მიღწევები
მამუკას იშვიათ მეცადინეობის და გონიერების მაჩვენებელი იყო.

მართლაც, მის გარდაცვალების შემდეგ ხალხში დიდხანს იგონებდნენ და აქებდნენ მამუკას რიგიანობას და გულკეთილობას, რომელთაც იმ ბნელ დროშიც ზოგჯერ მეტი შეძლებიათ, ვინემ დიდკაცურ შთამამავლობას.

პირველი შთაბეჭდილებანი

მე დავბადებულვარ 14 ენკენისთვის (სექტემბერს) 1843 წ. ჩემზე უწინ ჩემს მშობლებს ქალიშვილი ნატალია ჰყოლიათ. ჩემი თავი მახსოვს ოთხი წლიდან, როცა ბებია-ჩემი ტასო ჩემმა წაქცევამ და ტახტის ყურეზე წარბის გაჩეხამ გაამწარა. მახსოვს მისი ცრემლები და მოვლა, მისი პირისახე. გარდაცვალება კი მისი არ მახსოვს. მახსოვს კიდეც 1849-ს ზოლერა, როცა ჩვენი ოჯახი სოფელ ოფორჩხეთს დაიხიზნა ლორთქიფანიძეებისას, ქუთაისიდან ჩრდილოეთით, შვიდი ვერსის მანძილზე, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მაგრამ მდინარის ბევრად მაღლა, მთაზე.

სრულიად არ მახსოვს ბიძაჩემი გრიგოლ: არც მისი დაქორწინება, არც სიკვდილი და დამარხვა. თავის ოჯახობით, ის სულ სხვა უბანში მდგარა, ვინემ ჩვენ. მას საკუთარი სახლი ჰქონდა იმ ქუჩაზე, რომელიც ეხლა ოლქის სასამართლოსაკენ მიდის მილიციის მმართველობიდან, ჩვენ კი იმ ქუჩაზე ვიდექით, რომელსაც ამას წინეთ ივანოვის სახელი ერქვა, ეხლა კი ლენინისას უძახიან. აქ მამაჩემს აეშენებია ორ სართულიანი სახლი, რომლის „ბალატი“ ქვიტკირის იყო და ზედა ოთახები ფიცრული. ბაბუაჩემს მისი შვილი გრიგოლ თავის სიცოცხლეშივე გამოეყო, როცა ცოლს ირთავდა. თითონ-კი ცოლ-შვილით მამი-ჩემის ოჯახობასთან დარჩენილა. გრიგოლს ერთი ვაჟი და სამი ქალი დარჩა. ალბათ, ის გარდაცვლილა ამ მეორე ზოლერობაზე 1849-ში, ან უფრო ადრე. ის მემახსოვრებოდა ბაბუა-ჩემის ავადმყოფობის დროს ცოცხალი რომ ყოფილიყო. ბაბუაჩემს ორი დანარჩენი მისი ვაჟიც თავის სიცოცხლეშივე რომ გაეყო, დიდ სიკეთეს იზამდა, რადგანაც ბიძაჩემმა ვანემ თითქმის მთელი სიცოცხლე იმაში გაატარა, რომ მამაჩემს მონაწილეობას უჩიოდა. ვანე ჯერ თითქმის ბავშვი იყო ბაბუაჩემის კარგათყოფნობის დროს.

ბაბუაჩემის ავად გახდომა და ლოგინათ ჩავარდნა მახსოვს კარ-

გად. რა ნაზი სიყვარულით მეპყრობოდა ის მეუღლამ, სულ არ მიცი-
ლებდა და მეფერებოდა, ბევრი მოვლის და ექიმობის შემდეგ, მამა-
ჩემი და მისი დები დარწმუნდნენ, რომ მამუქას ასეთი შეუპოვარი
ავადმყოფობის მიზეზი ჩვენგან მისი სალოცავების დავიწყება უნდა
ყოფილიყო. ორივე უფროსი მამიდაჩემი ჩამოვიდა ქართლიდან. მათ
გაიხსენეს, რომ მალე ხუთი წელიწადი გახდებოდა, რაც ჩვენი ოჯახი-
დან არავის არც ჩხარის წმინდა გიორგი, არც სკანდე და, რაც ბევ-
რად უფრო მძიმეა, — გორის-ჯვარი მოულოცავს და რაც მათი ბეგარა
გვედო, არ გადუხდია. მოიწვიეს ყველა საპატიო ხუცესი და მკითხა-
ვი, — მათ დაადასტურეს, რომ ამ „ხატების“ მოლოცვა ავადმყოფი-
სთვის აუცილებლად საჭიროა. შემდეგ გაზაფხულზე მამაჩემმა იქი-
რავა კამეჩის ურემი, რომელშიაც ჩააწვინეს სანახევროთ მკვდარი ბა-
ბუაჩემი. მას გაგვაცოლეს მამიდაჩემი სალომე და მე, შეიდი წლის
ბავშვი. ალბათ, მეურმე მეტად სანდო და გამოცდილი აღამიანი უნდა
ყოფილიყო, რომ მას სამი მოსავლელი მეზავრი ანდევს, რომელნიც
მას იმ დროის უგზოობაში ქუთაისიდან ჯერ ჩხარს უნდა მიეყვანა,
იქიდან სკანდეს, შემდეგ ცხინვალს, გორს, და გორის ჯვრის წვერზე
აეყვანა და ბოლოს ქუთაისს დაებრუნებია. ამ პირველი ჩემი მოგზაუ-
რობის გარემოებები დღესაც ისე დაწვრილებით მახსოვს, როგორც
გუშინდელი ამბები, თუ არა ბევრად უკეთ.

მამაჩემი ჩვენს ურემს ცხენით გამოყვა შინიდან — სიმონეთამდე,
სადაც ვისაუზმეთ. საუზმის დროს არც ავადმყოფზე, არც იმაზე, თუ
სად რა უნდა გვექნა და ვინ უნდა გვენახა, ხმა არავის ამოუღია.
მუსაიფი სულ იმაზე ტრიალებდა, რომ ქუთაისის ცხოვრება ნამეტნად
გაძვირდა და მალე შეუძლებელი გახდებოდა. მამაჩემი ჩიოდა, რომ
მოზრდილი ურემი შეშა სამ მანეთზე ნაკლებ აღარ იშოვებოდა, კაი
ყვერული ორ შაურად ღირს და კვერცხი-თითო ფარათ, ხანდისხან
ორათაც იყიდება. ექვსი თათრული ფარა იმ დროს ერთ რუსულ კა-
პეიკს უდრიდა. საუზმე რომ გათავდა, მამაჩემი ჯერ თავის დას,
მერე მეურმეს და ბოლოს მე გადაგვეხვია, გამოგვეთხოვა და შინ
დაბრუნდა, ჩვენ კი ზემოსკენ გავმგზავრეთ. დღისით ორჯერ-სამჯერ
დღეში ვასვენებდით კამეჩებს, ღამ-ღამობით კი თავს ხან სოფლად,
ხან სადმე ტყეში შევიფარავდით, ბაბუაჩემი დაუნძრევლად ურემში
იწვა, მამიდაჩემი და მე კი — უფრო ხშირად ურემის ქვეშ, იშვიათად
კი — მოსახლეობის ქოხებში. რასაკვირველია, გაგება არა მაქვს, თუ
რამდენი დღე და ღამე ვიმგზავრეთ, ან რომელ სოფლამდი რამდენი

დღის მგზავრობა დაგვჭირდა. როგორც იქნა, მივადწიეთ ჩხარს. ავად-
მყოფი შევიყვანეთ მის დიდებულ წმინდა-გიორგის ეკლესიაში, სადაც
მას სამი დღე და სამი ღამე უნდა გაეთია. ჩვენც იმავე ეკლესიაში
ვათევდით ღამეს თითქმის უძილოთ, ავადმყოფის მოვლაში. გზ.
ჩხარიდან სკანდემლი მეტად ძნელი გვეჩვენა. ურემი ხშირად გვერბო-
დებოდა, რაც ავადმყოფის ლოგინში დაკავებას გვიძნელებდა. სკან-
დემლიდან ალამდე აგრეთვე გაჭირვებული მოგზაურობა გვექონდა. ყოველ
სოფელში, სადაც კი საყდარს შეგვხვდებოდა, მამიდაჩემი კრავს ყი-
დულობდა და პარაკლისს ახდევინებდა ავადმყოფის სახელზე. მაგრამ
ეკლესიებში ლოცვა მას სრულიადაც არ უშლიდა ყოველგან, საცა
კი ვჩერდებოდით, აგრეთვე, ადგილობრივ მრჩეველები ეძებნა, რომ-
ლებს უბედური მამამისის ილბალზე ეკითხებოდა და ყველა ჩვენ
შინაურ საქმეებზედაც. სხვათა შორის, განსაკუთრებული გამოკითხვის
საგანი ყოველთვის მე ვიყავი და ჩემი მომავალი ბედი. ალში ერთმა
უკბილო მკითხავმა მამიდაჩემი უზომოთ გაახარა წინასწარმეტყვე-
ლობით, რომ მე უბედნიერესი კაცი ვიქნები: ხელმწიფის სასახლის
ხილვას ვეღირსები. მეორემ, ცხინვალში, დამარწმუნა, რომ ბაბუა-
ჩემს არ ჩამორჩები სახელით და შეძლებითო.

მას აქეთ, რაც ქართლში გადავედით და სოფელი ალი გავიარეთ,
ჩვენ ტყეში ძილი და დაბინავება არსად დაგვჭირებია. მამიდა ჩემს
ყველგან, როგორც ნაცნობს და მოკეთეს ლეზულობდენ, მამუკას
როგორც თავისიანს უვლიდენ. ცხინვალს რომ ჩაველით, თითქო
შინ დავბრუნებულვით. აქ კაი ხანს დავრჩით: მამიდაჩემს არა თუ
ცხინვალში, მთელ მის არე-მარეში ეკლესიის ნასახი და ნანგრევი არ
დაუტოვებია, რომ საწირავი არ შეეწიროს, ლოცვა არ მოეხადოს და
წინდაწინ რამდენიმე წლის შესაწირავი არ დაეტოვებოს. ყველა ამ
სალოცავებში ის და მე, ჩვენი ქართლელი ნათესავების გაყოლით,
დიდი მოწიწებით მივდიოდით, თავ-ტიტველა და ფეხ-შიშველა, რთ-
გორც აუტანელ სიცხეში, ისე ნიაღვარ წვიმაშიაც. ჩემ დღეში არ
მინახავს ისეთი მხურვალე ვედრება, ცრემლის ღვრა და დაუზოგავი
მუხლმოდრეკა, როგორსაც მაშინ მამიდაჩემი შეუწყვეტლად აწარ-
მოებდა. საუბედუროთ, ავადმყოფის მდგომარეობაზე არც ლოცვას,
არც საწირავს, არც საყდრების ქვის იატაკზე თავის ხეთქებას არა-
ვითარი გავლენა არ ჰქონდა: ბაბუაჩემი იწვა ლოგინში, თითქმის ერ-
თიანად გრძნობადაკარგული. ის ჩვენც ძნელად გვენდობოდა და
ძნელად გვეცნობილობდა და ძლიერ იშვიათად რაიმე გასაგებ სიტყ-

ვით მოგვემართავდა ხოლმე. ჩვენ მაინც იმედს არ ვკარგავდით, ამ იმედს მღვდლებიც გვაძლევდნენ და მკითხავენიც, რომ გორის ჯვრის ბეგრის გადახდის და შინ (ქუთაისს) დაბრუნების შემდეგ ჩვენი ვედრება გაჭრის და ავადმყოფი გამოკეთდებოდა.

ამ იმედით წაველით გორს, მოვიარეთ იქაური ეკლესია, მართლ-მადიდებელი და სომხების, ყველას ძღვენი მივართვით და ფეხ-შიშველა, ვეახელით. ყველგან ბევრი ნათესავი და მოკეთე აღმოგვიჩნდა, ყველგან ჩინებულად მიღებული ვიქენით. ბოლოს უცნაური აღმართით ავედით გორის-ჯვრის წვერზე. კამბეჩებმა ავადმყოფის ურემო ძლივ-ძლივს აათრიეს ამ მთაზე. ტაძარში, როგორც ჩხარს, ავადმყოფს ლოგინი დაუგეთ, გავატარებინეთ სამი დღე და სამი ღამე. ვინ იცის, რამდენი კრავი და ფული შეეწირეთ ამ მრისხანე ხატს, რომ მას ეპატივნა ჩვენთვის ბეგრის გადახდის დაგვიანება. რასაკვირველია, რომ ამ გორის ჯვრიდან ჩამოსვლამდე ჩვენი მოგზაურობის ყველაფერი გარკვეულად მახსოვს. მას აქეთ კი, რაც ჩვენს უფრემი იქიდან ჩამოხრივინდა, სრულიად აღარაფრის ხსოვნა არ შენახულა ჩემს მეხსიერებაში, არც დაბრუნების გზის შესახებ, არც თუ ჩემს სახლში რა მოხდა დაბრუნების შემდეგ. ამის მერმე მახსოვს ის, თუ რა სიცხე იყო, როცა მწვანე ყვავილის სასაფლაოდან შინ ვბრუნდებოდით ბაბუა-ჩემის დამარხვის შემდეგ, რა გამწარებულად წრიბინებდნენ ჭრიჭინები და დაღონებული იყო აუარებელი ხალხი, რომელიც ჩემ დედ-მამას თავზე ეხვია იმ ნაშუადღევს; სავსებით დარწმუნებული ვიყავი, რომ როგორც ეს ჩვენი ოჯახი, ეს ხალხი და ჭრიჭინებიც უბედურ ბაბუაჩემს იგლოვდნენ.

მავშინდელი სკოლა

შემდეგი ჩემი მახსოვრობა სწავლას შეეხება. ჩემ დას ნატალიას, რომელიც სამი წლით უფროსი იყო ჩემზე, წერა-კითხვას ასწავლიდა ჩვენი უახლოესი მეზობელი, ქვრივი, რომელსაც ყველა სეროს-ცოლს ეძახოდა, გვარად ოცხელი. ქალაღის მაგიერ მას საწერ მასალათ ძროხის ბეჭი ჰქონდა. სწავლა, რასაკვირველია, მარტო ქართულად სწარმოებდა. დედაჩემი მშვენიერი მწიგნობარი იყო: ამ ენაზე მთელი „ვეფხისტყაოსანი“ ზეპირად იცოდა. ბევრ სხვა ნაბეჭდ და ხელნაწერ ქართულ წიგნებს მუდამ დღე ნასადილევის უკითხავდა მამა-

ჩემს. ჩვენ ბავშობიდანვე გვიყვარდა მისი ყურისგდება. მე ისეთი ახალგაზრდა მიმაბარეს სასწავლებელში, რომ დელიჩემის ნამზით ყაზახს, მაქსიმე ვაშაიძეს, მეტი საქმე არაფერი ჰქონია, გარდა იმისა, რომ დილას მხარზე შევესვი და სკოლაში წავეყვანე და შუადღის ხანს იმავე წესით შინ მოვეყვანე. სასწავლებელი სულ ახლო იყო ჩვენთან, მაგრამ გზა მაინც მეტად ძნელი იყო, ეკლიანი და ტალახიანი. სკოლაში ყველაფერს რუსულად გვასწავლიდნენ, თუმცა ეს ენა მოსწავლეთ სრულიად არ ესმოდათ. ალბათ, სასწავლებელში მე ბევრი ვერა ვისწავლე რა: მამაჩემმა მალე რუსული ენის მასწავლებელს ნადეჟდინს პანსიონატში მიმაბარა. კვირა საღამოს წამიყვანდნენ მის სადგომში, ფრანგების ეკლესიასთან, სადაც შაბათამდი უნდა დავრჩენილიყავ. ვერ წარმოიდგენს ხორცშესხმული ადამიანი გაღიაჩემის ანაიას წუხილს და წყევლა-კრულვას მის თაობაზე, რომ მე მას მომავშორეს. წყევლიდა ის მარტო ნადეჟდინის ოჯახობას. მართალი ვსთქვა, საშინლად ვნადვლობდი შინაურებთან დაშორებას და ისეთ ყოფნას, სადაც ვერავის ვერას ვასმენდი და არავისი არაფელი მესმოდა. მგონია იქ დიდხანს არ დავრჩენილვარ, მალე სხვანაირ ოსტატს მიმაბარეს. მამაჩემს საშინლად ეთაკილებოდა, რომ თითონ უსწავლელად იყო დარჩენილი: ქართული წერა-კითხვის და ანგარიშის მეტი არა იცოდა-რა. ამიტომ ის არავითარ ხარჯს და მეცადინეობას არ ზოგავდა ჩემი რიგიანად აღსაზრდელად. როცა ნადეჟდინმა მოკლე ხანში ვერაფერი მასწავლა, მიმაბარეს ტფილისის გიმნაზიიდან დათხოვნილ უფროსს კლასების შეგირდს, პეტრე ჩარეჭოვს, რომელთან ნასადილობით დავიარებოდი ყოველ დღე, ორიოდ-სამ საათის ვადით. მას უნდა აეხსნა ჩემთვის, რასაც სასწავლებელში დილაობით გვასწავლიდნენ. ის საშინელი პრანქია იყო: ტანისამოსს იცვამდა ისეთს, როგორიც ქუთაისს არავის ენახა, გახამებულ პერანგებს ატარებდა და მზხინავ წალებს, პირს ყოველ ცისმარე დღეს იპარსავდა და ულვაშებს სადგისებივით იწყობინებდა. ჩვენთან თავი ამპარტავნათ ეკავა, სულ რუსულად, ბრძანების კილოზე გველაპარაკებოდა; ქართულს, სანამ ძლიერ არ გაუჭირდებოდა, სულაც არ ხმარობდა. ის უფროსი შვილი იყო მისსავით გრეხია ღარიბი აზნაურის, ანტონ ჩარეჭიშვილის, რომელსაც მას გარდა, ათიოდე სხვა ვაჟიშვილი ჰყავდა და არც ერთი ქალი. მთელ ამსიდე ოჯახს მისი ჭკვიანი და მშრომელი ცოლი ინახავდა თავის მკერვალობით. ჩემ მასწავლებელ პეტრეს ის ქირა, რომელსაც შეგირდებს ახდევინებდა, ტანისამოსზე

ძლივს ყოფნიდა. ამ ოჯახის ყველა დანარჩენი შვილები, ერთიან გარდა, რომელიც ჩვენთან გამოიზარდა, სულ უსწავლელად დარჩა.

ჩარეჭოვს, ჩემს გარდა, ბევრი სხვა შეგირდიც ჰყავდა. მათში ყველაზე უფრო ნათლად ორი დამახსოვრდა. იმავე უბანში, საცა ჩარეჭიშვილებს სახლი ედგათ, ერთი მოხუცი მდიდარი ფრანგის ქალი ცხოვრობდა, რომელსაც ყველა მადმუაზელს ეძახდა. ეს იყო ფრანგის მიცვალებული კონსულის გამბას ქალიშვილი და მემკვიდრე. ამ კონსულს ვორონცოვმა ორმოციან წლებში უწყალობა იმერეთის მეფეებისეული დიდებული აჯამეთის ტყის უმეტესი ნაწილი იმ პირობით, რომ გამბას ადგილობრივ მებატონეებისთვის მაგალითი ეჩვენებია, თუ საფრანგეთში მიწას როგორ ამუშავებენ, ან რა და რაის მოწვევა იციან. გამბას, ალბათ, მართლა ნდომებია ამ დავალების ასრულება. მას საფრანგეთიდან მთელი კრებული მოეყვანა მებაღეების, მებოსტნეების და სხვა და სხვა ხელობის ხალხისა. საუბედუროთ, ის მალე მომკვდარა, მის ქალს ტყეში მარტო ვერ გაუძლია და ქუთაისის გადმოსახლება ურჩევია. მის მხლებლებისაგან მახსოვს გვარები ძმის კამბოკასოების, მზარეულ ბერნოსი და მებაღე მარრის. ამ ორი უკანასკნელის შვილები ჩემთან ერთად სწავლობდნენ ჩარეჭოვთან. ჩვენი სწავლა იმაში მდგომარეობდა, რომ ოსტატი გვამეორებინებდა რაც იმ დილას სკოლაში ხვალსთვის სასწავლებლად დაგვინიშნეს და სახვლითო გვამზადებდა. რუსულ გაკვეთილს გვაკითხებდა და ხანდისხან ქეც გვიხსნიდა. მერე „პერემენას“ გვიცხადებდა, რომელსაც ჩვენ, შეგირდები, კოჭის თამაშში ვატარებდით, ან ბაღში ხეებზე ატოტყებამი. ბერნოს შვილმა, კარლომ, სწავლა ქუთაისის გიმნაზიაში დაამთავრა, ჩემზე ორი წლის შემდეგ. მერე დაასრულა სამხედრო საექიმო აკადემია, პეტერბურგში ექიმი გახდა და შორაპნის მაზრის ექიმად მოკვდა. მის პატივისცემით კარლო ჩხეიძეს მისმა მშობლებმა სახელად კარლო დაარქვეს. მებაღე მარრის შვილს, იაკობს, სწავლა დიდ-ხანს არ გაუგრძელებია; მამა მისის გარდაცვალების შემდეგ ის გურიაში, დედასთან წაიყვანეს, სადაც მას მალე ცოლი შერთეს. მისი შვილი-ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი, ნიკო მარჩი ბრძანდება.

ჩარეჭოვის ცუდი ის იყო, რომ წამდა-უწყუმ გსჯიდა სულ უბრალო დანაშაულობისათვის. სახელმწიფო სკოლაში, რომელიც მალე გიმნაზიად გადაქციეს, ბავშვებს ძლიერ იშვიათათ სჯიდნენ, ისიც მარტო დიდი ცელქობისთვის სჯიდნენ რამდენიმე საათით ბნელ ოთახში დამწყვდევით, სწავლის გათავების შემდეგ უსადილოთ სკოლაში

დატოვებით, სულ იშვიათად — გაწყებით. ჩემ გიმნაზიაში ყოფნილ დროს არ მახსოვს, რომ აქ ვინმე დაესაჯოთ ამ სამარცხვინო სასჯელით. ჩარექოვს კი ის ალაღად მიაჩნდა. საკმაო იყო ვინმე ჩვენგანს მამა მისი ლელვის ხეზე შესწრებოდა, — იმავე წამს ყველა შეგირდებოდა დიდ ოთახში შეყრიდნენ, ბავშვებს ორმწკრივად დარაზმავდა, დამნაშავეს ნიფხავს ჩაახდევინებდა, იატაკზე დააწვენდა, მის თავს და ფეხებს მოზრდილ ამხანაგებს გააკავებინებდა, ხელში ბზის ლინეიკას აიღებდა და მით საკუთარი ხელით ღრილა ბავშვს ტიტველ ტანზე სცემდა. ყველასთვის, მის გარდა, ეს მწარე საცოდაობა იყო. ის კი რალაცნაირ აღტაცებით აწარმოებდა ამ უღვთო წვალებას. ყოველგვარ დანაშაულობისათვის მას ამ ერთი დასჯის მეტი სხვა არა ჰქონია-რა. განსხვავება ხანდისხან მართო იმაში მდგომარეობდა, რომ ლინეიკის მაგიერ ის ხან წკებლებს ხმარობდა, ხან ჯინჯრის კონას, — საკვირველია, რომ ჯინჯარი დასჯილებს ყველაზე ნაკლებ სძულდათ.

სახელმწიფო სასწავლებელში სწავლა მეტად ძნელად მიდიოდა. უმეტესი ნაწილი შეგირდებისა, თვით მოსამზადებელ კლასშიაც, — წვერ-ულვაშებიანი ვაჟკაცები იყვნენ, ახლად ჩამოყვანილები სოფლიდან. რუსულის მათ არა გაეგებოდათ-რა, ხან როგორც ქართულს, — მათ მასწავლებლებს. სწავლა კი მართო რუსულად და რუსული წიგნების შემწეობით წარმოებდა, ჩვენს მოსამზადებელ კლასში მასწავლებლად გვყვანდა ახალგაზრდა გერმანელი, კარლ ივანიჩ გაუსმანი, რომელიც ამ ბოლო დრომდეც გორის სამოსწავლო სემინარიაში მსახურობდა. როცა ის ვერას გააგებინებდა მოზრდილ შეგირდს, მიბრძანებდა: შედექ სკამზე ამ შეგირდის გვერდით, მიწვდი მის ყურს და ჩასძახე, თუ რას ვეუბნევიო. კლასში მე ყველაზე უფრო პატარა და დაბალი ვიყავი; გაუსმანს იმედი ჰქონდა, რომ ჩემი დასაქმება მოზრდილების თავმოყვარეობას წააქეზებდა. მოზრდილები კი ბრაზდებოდნენ და უმოწყალოთ მცემდნენ, თითქო მათი შერცხვენა ჩემი ბრალი ყოფილიყოს.

მოსამზადებელ კლასში, ჩემ განყოფილებაში, ასამდე შეგირდი ვიყავით, უმეტესი ნაწილი მოწიფული ვაჟკაცი, როგორც წელან ვსთქვი. ჩვენ გვერდით მეორე მოსამზადებელი კლასიც იყო მოწაფეთა ამდენივე რიცხვით. ამ ორას ყმაწვილიდან მართო შვიდმა გავათავეთ გიმნაზია ცხრა წლის შემდეგ. დანარჩენი ნელ-ნელა გზაში გვრჩებოდა. თითქმის ყოველ ორშაბათს შევიტყობდით ხოლმე, რომ ამა თუ იმ ჩვენ ამხანაგს გუშინ ჯვარი დაუწერიაო. ორიოდეჯელ ისიც გვით-

ხრეს, — გუშინწინ ესა და ეს ჩვენი ამხანაგი მოიტაცეს, დაათვრეს და დაქორწილესო. ამათში ერთი ჩემი ახლობელი ნათესავიც ერია, რომელიც მაშინ ჯერ თხუთმეტი წლის არ იყო.

მე სულ ახლად შეყვანილი ვიყავი სასწავლებელში, როცა შიგ უცნაური ამბავი მოხდა. სასწავლებლის დასათვალიერებლად რუს-ხელმწიფის მემკვიდრე, ალექსანდრე ნიკოლაევიჩი გვეწვია, რომელმაც შემდეგ იმეფა ალექსანდრე მეორეს სახელით. უმაღლესს კლასში მან უფროს შეგიბრძნო, წვერ-უღვაშა ახალგაზრდას, ვინმე პატარიძეს ჰკითხა რუსულად, რამდენი წლის ხარო; უბედურს ეგონა რამდენი ხანი სწავლობო, და მიუგო „ტრი გოდო ვაშე იმპერატორსკოე ვისოჩესტო“-ო. როცა მემკვიდრე ღიმილით გავიდა კლასიდან, შერცხვენილმა სასწავლებლის გამგემ საწყალი ყმაწვილი უმაღლეს კლასიდან დასამზადებელში დააბრუნა და გვერდში მომისვა. რასაკვირველია, პატარიძე დიდხანს აღარ დარჩენილა სასწავლებელში. რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ ის შემხვდა ზესტაფონს, შორაპნის პოლიციაში მდივნის თანამდებობის აღმსრულებლად, წელმოხრილი მოხუცი.

სწავლა ჩვენს გიმნაზიაში მარტო იმაში მდგომარეობდა, რომ ზეპირად უნდა გვესწავლა რუსულ სახელმძღვანელოებში მასწავლებლისაგან დანიშნული ადგილები, რომლის აზრი თითქმის არავის ჩვენგანს არ ესმოდა. ზოგიერთები მთელ წიგნს იზეპირებდნენ სრულიად გაუგებრად, თუთიყუშისვით.

იმ ხანების მახსოვს კიდევ ჩვენი ოჯახობის მოგზაურობა დღეობებზე დიდ-ჯიხაიში, ხონს და კულაშს, სადაც ნათესავებს ვეწვეოდით ხოლმე; დილაობით ეკლესიაში წირვას ვისმენდით და ნაშუადღევს ვუყურებდით ჯირითს თვალუწვდენელ მინდვრებზე, რომელიც იმ დროს ყოველ საყდარს გარს ერტყა. დიდი მზადების და მოკაზმის შემდეგ ქალები ვერცხლის რახტით შემკულ ცხენებზე შესხდებოდნენ, კაცები რაშის მზგავს აჯილდებზე და მთელი არე-მარე ივსებოდა რახტის რაწყუნით. დიდებული კრება, დოლი, ჯირითი და მხიარულება სადამომდი გრძელდებოდა. თითოეულ ასეთ დღეობაზე მეოთხედი იმერეთი მაინც იკრიბებოდა. განსაკუთრებით შესანიშნავი იყო ხონის გიორგობა, 23 აპრილს. ყველა ამ ხვთაობებს არა თუ თავად-აზნაურობა ესწრებოდა თავის უთვალავი მსლებლებით, გლეხ-კაცობაც ცოდვით თვლიდა გამოკლებოდა მას. ყველაზე უფრო წარმოუდგენელი ხალისით მთელი ხალხი ბურთის თამაშში იღებდა მო-

ნაწილობას. ბურთი ყოველთვის შემოსილ მღვდელს, ხანდახან არ-
ქიელსაც, გამოჰქონდა მინდორზე, მოოქრული ვერცხლის სინზე.
ახალ-კვირობით დღეობას კულაშს იხთიდენ, მაცხოვრის მინდორზე;
აღდგომის შემდეგ მეორე კვირას დიდი ჯიხაიშის ქაშვეთობა იყო,
მესამე კვირას — გეგუთობა, შვიდ მაისს, — კოხინჯრობა — ქვიტირს,
და ასე თითქმის ყოველ კვირა დღეს ქვემო-იმერეთის რომელიმე
სოფელი სადღეობით ნათესავთ და მეგობრებს პატიჟობდა. ვერ-
ცერთი მიტინგი ვერ აჯობებდა ხალხისთვის, იმ უგაზეთო დროში, ამ
ძველებურ ყრილობებს, დღეს სულ გადაეარდნილებს. ადამიანი ამ
კრებაზე წარმოუდგენელი სისწრაფით ტყობილობდა ახალ ცნობებს.

განსაკუთრებით ხშირად დავიწყეთ ასეთ დღეობებზე სიარული
მას შემდეგ, რაც მამაჩემმა 1852-ში იკისრა მთავრობისთვის ქვიტ-
კირის ხიდის აშენება ყულევის (რედუტ-კალეს) გზაზე, მდინარე ცივ-
ზე, სოფელ თეკლათის სიახლოვეს. მან შეიძინა ტარანტასი, რომ-
ლითაც ინჟენერები მოყავდათ მუშაობის დასათვალიერებლად, ეს
ტარანტასი ჩვენც გვატარებდა ხონს და კულაშს უქმე დღეებში. ამას
გარდა, ამავე ტარანტასით მე ხშირად დავყავდი მამაჩემს სამეგრე-
ლოში, როგორც ცივის ხიდზე, ისე მის მეგობრებ-თავად მაქსიმე
ქოჩაკიძესთან (ჩვენი პოეტის, გიორგი ქალადიდელის მამასთან),
გრიგოლ მხეიძესთან და სხვებთან, სადაც რამდენჯერმე დიდებულ
ქალა-დიდის ტყეში ირემზე ნადირობასაც დავსწრებივარ.

ახალ-ნებრძო

ბაბუაჩემი პირველი ქართველი ყოფილა, რომელსაც ვაჭრობა
დაუწყია იმერეთში, იქნება საქართველოშიაც. მანამდე ქართველები
ვაჭრობას თაკილობდნენ და მას მარტო უცხოელები აწარმოებდნენ:
ებრაელები, სომხები, ფრანგები, რომელთაც ძველ დროიდან მოსახ-
ლეობის ნება ჰქონდათ მინიჭებული ზოგიერთ ქალაქის და სოფლების
განკერძოებულ უბნებში. დანარჩენ ადგილას მათ მარტო დანიშნულ
დღეებში შეეძლოთ საქონლის გამოფენა და გაყიდვა. ამ უცხოელე-
ბის ჩვენში ცხოვრება რამდენიმე საუკუნის საქმეა: მათგან არავის,
სამღვდელოების გარდა, ქართულის მეტი სხვა ენა აღარ სცოდნია.
ყველას ჩვენებური ტანისამოსი ეცვა, კაცსაც და ქალსაც. ებრაელს კი-
დეგ გაარჩევდა ადამიანი იმერლისაგან, მოუპარსავ წვერით და კავე-

ზით (კიკინებით), სხვებს კი ადგილობრივ ხალხისაგან გარჩევა აღარ ჰქონდათ. რა გინდა ღარიბი ყოფილიყო იმერელი კაცი, ვაჭრობას მაინც არ კადრულობდა. გლეხიკაცის ცოლი ბაზარში ქათამს ან გოჭს გასაყიდათ რომ გამოიყვანდა, პირისახეს თათრის ქალივით აიხვევდა; არაუარ წამესწროს ასეთ საზიზღარ საქმეზეო.

ბაბუაჩემს, აბაშიძეების დამხობის და თავის განთავისუფლების შემდეგ, ოჯახის სარჩენად მიწა-წყალი აღარ გააჩნდა, რადგანაც მამა-პაპური მიწა მებატონესაგან გაქცევამ დააქარგვინა. ვაჭრობის დაწყების მიზეზი ეს უნდა ყოფილიყო. ჯერ, რასაკვირველია, მეწვრილ-მანის ხელობას შეუდგებოდა და ალბათ დიდ ხანს იწვალებდა თავს ამ დარგში, სანამ უფრო მოზრდილ საქმეებისთვის ხელს გაიმართავდა. მერე მას გაუბედავს რიონის პირველ მებატონე ივანე ავალიანისთვის წისქვილის საზიაროთ მოწყობა. ამ წისქვილის არხი გამოყვანილი იყო სოფელ გუმათის დაბლა, შუა გზაზე ქუთაისიდან ოფირჩხეთს. წისქვილს უვლიდა მიწა-წყლის მეპატრონე ავალიანი, ძლიერ სხვილი და მძიმე კაცი, ხუმარა, მხიარული, მემუსაიფე, რომლის მოსვლა ჩვენსა ერთ-ნამცეცა ჯორზე, მიწაზე ფეხის თრევით, მთელ სახლისთვის ნეტარებას შეადგენდა. წისქვილს გვარიანი შემოსავალი მოჰქონდა, ჩინებული მოვლა ჰქონდა და მას მთელი მხარე შენატროდა. ოცდაათიან წლების ნახევარში მამუკა და მამუკას შვილები ვაჭრობისთვის მარტო ტფილისს კი არა, რუსეთშიაც დაიარებოდნენ. მამუკას უფროსი შვილი, გრიგოლი, და მამაჩემი იმ ხანებში საქსონიაშიც ყოფილან ლეიპციგის იარმუკაში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა საზღვარგარეთიდან რუსეთში საქონლის შემოტანა. იმ დროიდან ჩვენს ოჯახში დიდ ხანს ინახებოდა საინები და ჭურჭელი საქსონიის ხელობისა, მუქი ლურჯი სურათებით, რომელსაც ვხმარობდით როცა დიდი სტუმრობია გვქონდა. ბაღში, ვენახის ბოლოს, დიდ ალუჩას ჩრდილში, კოინდარზე გაფენდნ ფარდას, ზედ გაშლიდნ ლურჯი ჩითის გრძელ სუფრას, თეთრად დახატულ დანა-ჩანგლით, თევზებით და ატმებით, რომლის გარშემო ფეხმოკეცილი დასხდებოდნ სტუმრები და მასპინძლები. იქვე ღელის ნაპირზე, შიშინით იწვებოდა შამფურზე მწვადები, ხან გოჭი, ხან კრაფი. ღვინოს დოჭებით ჩვენს ჭაში აცივებდნ. დიდ ხანს გრძელდებოდა მამიჩემის თარის კერა და სტუმრების მღერა: „ლოთებო ნეტავი ჩვენა, დღეს მოგვეცა შეებალხენა!“... ეს სიმღერა ბავშვობიდან ხშირად მესმოდა, მაგრამ ჩვენს

ქვეყანაში სანამ ვიყავი, მე არც ერთი ლოთი მთვრალი არ მინახავს, თუმც მხიარული თითქმის ყველა დგებოდა სუფრიდან.

ამავე დროს (ოცდაათიან წლების ნახევარში) ჩვენ ოჯახს მით დატყობია კეთილდღეობა, რომ ორსართულიანი ოდა გაუშენებიათ უწინდელ დაბალ სახლის მაგიერად. იმ ხანებში ძალიან ცოტა ხალხს ედგა ოდები, უმრავლესობა დაბალ, უიატაკო და უბუხრო სახლებში ცხოვრობდა. ამ სახლებს დახეთქილ მუხის ფიცრებიდან აშენებდნენ ისე, რომ რკინის ლურსმანს არ ხმარობდნენ. სარძიველის ლერძაყინში ფეხს ჩაუდგამდნენ სვეტებს, რომელთაც ორივე მხრით ღარებს უტოვებდნენ, რომ ამ ღარებში ფიცრები ჩაეშენებიათ. როცა ფიცრებს ასე ჩადგამდნენ სვეტებში, ამ სვეტების თავებზე ჩამოაცვამდნენ კოკებს, რომ ქარს სვეტების და ფიცრების დანგრევა აღარ შეძლებოდა. იატაკის მაგიერობას დატკეპნილი თიხა შვრებოდა, და სახურავისას — ისლი. შუაგულ სახლში კერა იდგა, რომლის კვამლი სახურავის სათავეში გადიოდა. ოდებს კი სულ სხვა ოსტატები და სულ სხვანაირად აშენებდნენ, — ან წაბლის, ან ძელქვის ერთი ზომის და სისქის დახერხილ ფიცრებიდან. არც მათ აშენებაზე ხმარობდნენ რკინას და ლურსმნებს: ეს ფიცრები შეკრულნი იყვნენ კუთხეებში ჩაჭდობილ ნიკებებით და შუა გულ რიკებით. რა გინდ მძლავრი ქარი ყოფილიყო ამ ერთმანეთში ჩაჭდოვებულ ფიცრებს ის ვერ დაძრავდა და შეარყევდა. როგორც ოდების, ისე დაბალ სახლების ფიცრებს, შენების დროს, ნიშნებით აჭდოვებდნენ, რომ შემდეგ სახლის დანგრევა და ერთი ადგილიდან მეორეში გადატანა შეუცდომლათ შესძლებოდათ, ისე, რომ არც ერთ ფიცარს თავის ადგილი არ შეცვლოდეს. ოდებს და მგონი დაბალ სახლებსაც იმ დროს ჩვენში მარტო თათრის ხუროები გვიშენებდნენ. იმერლებიდან ეს ხელობა არავის სცოდნია. პირველი რაჭველი დურგალი, ბესარიონ დათეშიძე, მამაჩემმა ტფილისიდან ყირიმის ომის დაწყების წინ მოიყვანა. ამ ნიჭიერმა და ღრმად პატიოსანმა ოსტატმა, რომელიც მამიჩემის სიკვდილამდე ყველა ჩვენ სადღურგლო მუშაობას აწარმოებდა, გამოზარდა უთვალავი მოდგმა რაჭველ დურგლების და ოსტატებისა. ჩვენს ოჯახში ის შინაური კაცი იყო მუდამ, მისი შვილი, ყარამან, ჩვენსას გაიზარდა მამაჩემის ხელმძღვანელობით და დიდ ხანს მის თანაშემწეთ იყო. შემდეგ ეს ყარამანი შესანიშნავი მეტყევე გამოდგა და დიდი ქონების პატრონი შეიქნა.

არუსეთში მამაჩემს მამუკა აგზავნიდა აგრეთვე ოცდა-ათიან წლე-

ბიდან. იმ დროს ქუთაისიდან რუსეთში სავაჭროდ მარტო სამი კაცი დაიარებოდა: გორიდან გადმოსახლებული სომეხი პეტრე მღებროვი, აგრეთვე გორელი ფრანგი გაბრიელი ენდრონიკაშვილი და მამაჩემი. გაზაფხულზე ისინი შეიკაზმავდნენ ცხენებს, დაიბარებდნენ შინ: მღებროვი — ტერტერას, ენდრონიკაშვილი — პატრს, მამაჩემი — დეკანოზს, გადაახდევინებდნენ მთელი ნათესაობის თანდასწრებით პარაკლისს, ტირილით დაჰკოცნიდნენ ცოლ-შვილს და მიდიოდნენ რუსეთში ტფილისის და კავკავის გზით. დაქანცულ ცხენებს გაჰყიდდნენ კავკავში, საიდანაც დაქირავებულ ფურგონით მიდიოდნენ როსტოვით მაკარიის (ნიჟნი ნოვგოროდის) ბაზრობაზე. იქედან ნაყიდ საქონელს ცხენებით გზავნიდნენ ჯერ როსტოვს, სადაც რკინეულობას და თევზეულობას ყიდულობდნენ, და მერმე ყველაფერს ერთად ჩალვადრებით კავკავის ქედით ქუთაისს აგზავნიდნენ. უჯდებოდათ ეს გზა მამასისხლის ფასად: არა ნაკლებ ხუთი მანეთისა ფუთი. საქონელი სველდებოდა, იკარგებოდა, ფუჭდებოდა გზაში, მომგლეღი სად იყო, ერთ ჩალვადარს ათი ცხენისთვის უნდა ეპატრონა. ვაჭრების მოგზაურობა თითქმის ნახევარი წელიწადი გრძელდებოდა. მამაჩემს როსტოვში რომ გემები ენახა და გაეგო, რომ ისენი საქონელს ზღვით ზიდვენო, ეკითხა — შავ ზღვაზედაც შეუძლიანთ ამათ სიარულიო? ყულევშიც მიიტანთ საქონელსო, რა ფასათ? და სხვ. როცა ეს ყველაფერი გამოიკვლია, ის ჩაიციებია ორივე თავის მგზავრს, საერთოდ ვიქირავოთ დიდი გემი და ზღვით წავილოთ საქონელიო. ხუმრობაა, ფუთი საქონელის ყულევს მიტანა ხუთი მანეთის მაგიერ, ათ შაურად დაგვიჯდებაო. მგზავრებს უსვრიათ ქვა და თავი შეუშვერიათ: გაიჟღი კაცო, თუ რას როშავ, ჩვენ ქე რა გვეხარჯება: ამ ქირას ხომ მყიდველი იხდის, ზღვას როგორ ვანდობთ ჩვენს ქონებას და სიცოცხლესო? იმ წელიწადს მამაჩემს ველარ გაუბედნია ამ ზღვის გზის სინჯვა. მაგრამ შემდეგ მოგზაურობის დროს პირჯვარი გადაუწერია, უქირავნია შუათანა ზომის გემი, ჩაულაგებია შიგ თავისი საქონელი, ჩამჯდარა და გამოუწვევია ყულევისკენ, რომელიც მაშინ ერთად ერთი გემსადგომი იყო ამიერ-კავკასიისთვის. ბედს არ გაუწირავს გამბედავი ახალგაზრდა. გემი ყულევს მშვიდობით მიადგა ბევრად უფრო ადრე, ვინემ ჩალვადრებმა კავკასიის ქედი გადაიარეს. შემდეგ წელიწადს მამაჩემმა ყულევიდანაც ქუთაისამდე საქონლის წაღება გაიადვილა: ნავეებით აიტანა ორპირამდე; საიდანაც ქუთაისამდე სულ ურემი ერთ დღეს ადის. ზღვის გზით საქონლის მოზიდვა მამაჩემს

თურმე უფრო იაფად დაუჯდა, ვინემ მის მეტოქეებს. ამ მიზეზით მან შესაფერად გააიფუა ყველაფერი, რითიც კი ვაჭრობდა. მეწვრილმანე ვაჭრებმა იმწამსვე დააფასეს ეს ფასებში განსხვავება მას და მის მოცილეებს შუა. ამის შემდეგ მამაჩემს ტოლი აღარ ჰყავდა ვაჭრებში. საკვირელი კი არის, რომ ამ მაგალითს დიდხანს არავითარი გავლენა არ ჰქონია მღებროვზე და ენდრონიკაშვილზე. ისინი რამდენიმე წელიწადს თავიანთ საქონელს ძველებურათვე ხმელეთით გზავნიდნენ, სანამ თითქმის ერთიანად არ დაჰკარგეს მუშტარი.

უნდა გვახსოვდეს, რომ არა თუ იმ დროს, ათი-თხუთმეტი წლის შემდეგაც ორმოცდა-ათიან წლებშიც, რუსეთს მარტო იალქნის გემები გააჩნდა, არა თუ სავაჭროდ, სამხედრო საჭიროებისათვისაც. მთელი შავი ზღვის ფლოტი ყირიმის ომის წინ იალქნის გემებიდან იყო შემდგარი. ორთქლის გემი მარტო ორიოდ ჰყავდა მთავრობას შავ ზღვაზე აღმირალების და ხელმწიფის შვილების სამგზავროდ. იალქნის გემებით მოგზაურობა კი მართლაც ძნელი და სახიფათო იყო. მამაჩემიც ვერ ასცდა ამგვარ ხიფათს. ყირიმის ომის დროს მთელი შავი ზღვა რუსეთის მტრების ხელში იყო და ჩვენში საჭირო საქონელი რუსეთიდან უწინდლურად ხმელეთის გზით მოგვდიოდა, იმ განსხვავებით, რომ ფუთი საქონლის მოტანა თუმანზე მეტი ჯდება. ომი რომ შეწყდა 1856-ის გაზაფხულზე, მამაჩემმა მაკარიის იარაღებს აღარ უცადა, მოსკოვს საჩქაროდ გაემგზავრა იაფი საქონლის მოსაზიდათ. მოსკოვს და როსტოვს ნაყიდი საქონელი მან დიდ გემებში ჩააწყო და გაემგზავრა ყულევისკენ. ეს შემოდგომის დამლევს ყოფილა. გავიდა ენკენისთვე, მას ოქტომბერი მოყვა, დაილია ნოემბერი, დეკემბერში ის ვაჭრებიც დაბრუნდნენ თავიანთი საქონლით, ვინც ხმელეთის გზას ჯერაც არ ანებებდნენ თავს, — მამიჩემის და მისი გემის ხსენება არსაით ისმოდა. ყველა დარწმუნდა, რომ იაკობ მამუკაშვილი თავის საქონლით შემოდგომის ქარიშხალში დაიღუპებოდაო, ჩვენ ისეთ გლოვაში ვიყავით, თითქო შინ კუბო გვდგომოდეს. შობის კვირაში მამაჩემი უეცრად მოგვადგა კარზე. გვიამბო, რომ მისი გემი აღელვებულ ზღვას სამი თვის განმავლობაში ბურთივით უთრევია ერთი კუთხიდან მეორესკენ, ხან სინოპთან გაურიყავს, ხან ყირიმის ნაპირებზე, სანამდი ყულევს მიუყვანია. მამიჩემის ბედნიერად დაბრუნებას მთელი ქალაქი გვილოცავდა და დღესასწაულობდა. მაშინ გვითხრეს, რომ სანამ გემი დაღუპული ეგონათ, მამიჩემის მოცილე ვაჭრები თურმე დაცინვით იხსენიებდნენ მის დაღუპვას: ვერ

მოისვენა, თავის ქონება შმაგ ზღვას ანდო, სხვისი ჯობნა უნდოდა და სხვა. მაგიერათ მისმა მოტანილმა აუარებელმა საქონელმა შესამჩნევად გააიაფა იმერეთის ცხოვრება. რაშიც მისი მეტოქეები ხალხს მანეთს ახდევინებდენ, მამიჩემის საწყობები ამ ფასის ნახევარს, ან მესამედს იღებდენ. გაზაფხული ჯერ კიდევ არ დამდგარიყო, რომ მთელი ეს საქონელი ხალხმა დაიტაცა და მამაჩემს ხელახლად დასჭირდა კაცის გაგზავნა რუსეთში, ახალ სავაჭრო მასალის დასაბარებლათ.

ვაჭრობაში რომ ფეხი მოიმადრა, მამაჩემმა ახალ ხელობასაც მოჰკიდა ხელი: ყველაზე უფრო სახეირო საქმე, მისი დაკვირვებით, იყო მთავრობისაგან შენობების, ან გზის კეთების ნარდათ აღება. ამ ხელობას დიდი თანხა არ სჭირდა საკუთრად, რადგან თვითონ მთავრობა სესხად იძლეოდა თანხას, როცა მას გირაოდ რამე მამულს ან შენობას წარუდგენდა მოიჯარადრე. პირველად მამაჩემმა ასეთი სახლის კისრება გაბედა ორმოცდაათიან წლების დასაწყისშივე, როცა ნარდათ აიღო ქვიტკირის ხიდის აშენება მდინარე ციხზე, რომელიც რიონს ერთვის სენაკის მაზრაში, სოფელ თეკლეთთან. არის სულ სხვა მდინარე ცივი, რომელიც ყულევთან ერთვის მდინარე ხობს თავის ტოტით, მდინარე ციით. იმ მდინარე ცივს, რომელზედაც მამაჩემს ხიდი უნდა აეშენებია, თვისება აქვს, — უეცრად საშინელი მომატება იცის, გზებს სპობს რამდენიმე დღით, ნაწვიმარზე, მთელ თავის სიგრძეზე. ყულევის გზა მაშინ, როგორც ეხლა ფოთის, ეკის მთის ძირში გადიოდა, თეკლათის სოფელთან, ცოტათი ჩრდილოეთით იმ ადგილისა, საცა შემდეგ ახალ სენაკი ააშენეს. როცა ამ ხიდის აშენებას საჯარო ვაჭრობით სცემდენ, მამაჩემმა ყველა სხვა მეტოქეებზე ნაკლები ფასი დანიშნა, რადგან წინაღვე მორიგებული ყოფილიყო ადგილობრივ მეპატრონეებთან — საზიაროდ ვიმუშავოთო, და მასთან მტკიცედ გამოეკვლია, თუ რა დაჯდებოდა მასალა და ხელფასი. ამ საქმეს ის მეტად გულ და გულად შეუდგა, უნდოდა ამ პატარა მუშაობაზე საფუძვლიანად შეესწავლა მთავრობისთვის საიჯარო საქმეების გარემოებები, რომ მერე დიდრონი შენობების ნარდათ აღება შეძლებოდა. ამ მუშაობაზე მან პირველად გამოიყენა საიდუმლო, რომელიც მისთვის ერთ მეგობარ ბერძნის კალატოზს გაემხილა: „თუ გინდა სიმაგრე მისცე ქვიტკირს, რომელსაც წყალი ეხება, კირს და სილას რომ ზილავდე, შიგ დაფქვილი, კარგად გამომწვარი აგური ჩაუმატო“. მოგეხსენებათ, ყირიმის ომამდე ჩვენში ცემენტი არვის

ენახა და მისი კეთება არვინ იცოდა. ცივის ხილის შენების დროს იმ კალატოზის რჩევა მამაჩემს ძლიერ გამოადგა, მდინარე რომ მომატებდა და ახალ ნაშენ კედლებს გადაივლიდა, ქვიტკირი არ იშლებოდა, თუ ორი-სამი დღის ამოყვანილი იყო. ცემენტიც ხომ მიტომ იძენს სიმაგრეს, რომ იმ ქვაში, საიდანაც ის კეთდება, იგივე თიხა ურევია, რომლისგან აგური იწვება.

ცივის ხიდი ჯერ კიდევ გათავებული არ იყო, როცა მამაჩემმა ქუთაისის თითქმის პირველი ქვიტკირის სახლის შენება დაიწყო ჩვენი ეზოს სიახლოვეს, სკაპცებიდან ნაყიდ ადგილზე, იმ ალაგის პირდაპირ, სადაც სახელოვანი მხატვარი გაგარინის გეგმით დაიწყეს გელათის ტაძრის მგზავს ეკლესიის შენება.

ჯერ ბაბუაჩემმა და მის შემდეგ მამაჩემმა მათ მოსახლეობის გარშემო მალე შეიძინეს საკმაო ადგილი, მშვენიერი ბაღის გასაშენებლათ, რომელიც სამი ქცევა მაინც იქნებოდა. ეს ბაღი რუსების ჯარის სადგომ ფარდულის უკან მდებარეობდა. ფარდულში военнопленных როტა იდგა, შემდგარი სულ მოხუცი სკაპცებიდან, რომელთაც, ნიკოლოზ პირველის დროს, სიკვდილამდი მუდმივი სამსახური ემართათ და მათი როტის უფროსი ნებას აძლევდა კერძო პირებთან ემსახურათ, იმ პირობით, რომ ქირის ნახევარი უფროსისთვის მიეტანათ. ზოგიერთ ამ სკაპცებს ფარდულის სიახლოვეს საკუთარი ქოხები ჰქონდათ მიდგმული, სადაც ცოლები უდგათ და რამე სამუშაო მოწყობილებას აწარმოებდნენ. როცა როტის ფარდული დაძველდა, დაინგრა და მის მაგიერ ახალი ქვითკირის კაზარმა გააშენეს სულ სხვა ადგილას, სკაპცების ქოხები მათ საკუთრებათ ჩაარჩა. ეს ქოხები მამაჩემს შეუყიდნია, იმ მიწითურთ, რომელიც მათ ქვეშ და გარშემო იყო. ქალაქის ავლა-დიდება, მიწა-წყალი და საქმეები იმ დროს სანამ ქუთაისის გუბერნია გაიხსნებოდა, სულ უბრალო მაზრის უფროსს ებარა, გუბერნიის გახსნის შემდეგ კი — მარტოხელა პოლიცმეისტერს. მათთან საქმის მოწყობა, ისე, რომ მიწის მითვისებას არავინ გამოკიდებოდა, ძლიერ ადვილი ყოფილა და არც ძვირათ ჯდებოდა თურმე. იმ ადგილას, სადაც როტის ფარდული იდგა, რომელსაც წინ როტის უფროსის, კაპიტან ვიტეს, ერთსართულიანი შენობა ჰქონდა მიშენებული, ბულვრის მხრით, შემდეგში ეკლესიის შენება დაიწყეს და მიატოვეს, ისე რომ მთელი ეს მხარე დიდხანს, სამოცდაათიან წლებამდე, მიყრუებულ სანაკლო ნანგრევს წარმოადგენდა. ამ ნანგრევზე, რომლებზეც სახელოვანი მხატვარი გაგარინის გეგმით

ჯელათის ტაძრის მსგავსი ეკლესია უნდა აშენებულიყო, სამოცდაათიან წლებში ქუთაისის გუბერნატორმა ლევაშოვმა გლეხებიდან მოკრეფილ ფულით დაამთავრა გაგარინის მიერ დაწყებული ტაძარი, რომელსაც საარქიელო სობორო დაერქვა. როგორც კი გაგარინმა ამ ტაძრის საძირკველი გაათხრევინა, ამ საძირკვლის პირდაპირ, აღმოსავლეთის მხრით, ქუჩის გაღაღმა მამაჩემმა ქვიტკირ-ს სახლის შენება დაიწყო ნათალი ქვისაგან. პლანი, რასაკვირველია, გაგარინს დაახატვინა. შენობის კარი და ფანჯარა სულ ვენეციურად თალიანი იყო. ჯერ საძირკველი და პირველი სართული არ დამთავრებულიყო, რომ მამაჩემს ორ-მხრივ აუტეხეს დავა. ქალაქის სამმართველო ამტკიცებდა, რომ ადგილის გამყიდველ სკაპეცს ის მიწა არ ეკუთვნოდა, დროებით სამხედრო მთავრობიდან ჰქონდა მიცემული საცხოვრებლად. მეორე მხრით დავობდა ბიძია ვანე: სანამ მე და ჩემი ძმა არ გავყრილვართ, ყველაფერი მისი ჩემი საზიაროაო. შენობა სამუდამოთ შეჩერდა ნახევარ გზაზე. ამ მარცხს მამიჩემისთვის გული არ გაუტეხია. „კაცი ვერ გახდები, სანამ კუნთებში ტალახი არ მოგხვდებაო,“ — იცოდა მან თქმა ამისთანა შემთხვევებში. ირკვევდა მარცხის მიზეზს. ჭკუას ასე ვისწავლიო. ამ მიტოვებულ სახლს მისთვის ხელი არ შეუშლია, მაშინვე მისდგომოდა ბულვარის პირდაპირ, ქვიტკირის ორ-სართულიანი სახლის აშენებას, შემდეგ მან კიდევ ოთხი სხვა ქვიტკირის სახლი აიშენა ქუთაისში საკუთრივ თავისთვის, გარდა იმ შენობებისა, რომელსაც მთავრობისთვის და სხვა და სხვა უწყებებისთვის ნარდათ აშენებდა.

როცა მამაჩემმა ქვიტკირის სახლი ააშენა ქუთაისს, მთავარ ანგელოზის ეკლესიის გვერდით, ბულვარის პირდაპირ (ეს იყო 1851-ში) მთავრობის სურვილით, მან ზედა სართული ახლად დაარსებულ ქუთაისის „კეთილშობილთა“ კლუბს მიაქირავა. მახსოვს რა ამბით მოიერთო, პირველ საახალწლო ყრილობაზე წასასვლელათ, დედაჩემი. მგონია, თვეზე მეტი გაგრძელდა მისი მზადება. გაუთავებელი მითქმა-მოთქმა ატეხა იმ ამბავმა, რომ ამ ყრილობაზე ახალგაზრდა ქალებს აფიცრები გულ-ჩახუტებული აცეკვებდნენ თურმე. მახსოვს კიდევ ჩემი დედ-მამის დავა, მათ დაბრუნების შემდეგ იმ ყრილობიდან. ქუთაისს იმ დროს უცნაური ოჯახი ცხოვრობდა, რაჭველი ჭიჭინაძეების. სახელათ ოჯახის თავს ბესარიონი ერქვა. თანამდებობით ის ინტენდანტის მოხელე იყო. როგორც მან, ისე მისმა ცოლმა, რუსული ჭოპორტულათ იცოდნენ; მაინც შინ და გარეთ

ქართულის ხმარებას მუდამ დევნიდენ. მათ სახლში ამ ენაზე ვერაფერი ხმას ვერ ამოიღებდა. მათი შვილები ყველა ერთიანად გარუსდა და რუსეთში ჩაარჩა. აი ამ ჭიჭინაძის ცოლს, ხონელ ქუთათელაძის ქალს და მამიჩემის ძველ ნაცნობს, ვახშამზე, იმ საახალწლო ყრილობის დროს, დამტვრეულ რუსულით ეკითხა თურმე მამიჩემისთვის, როცა მისგან სიტყვა „ჩინჭარი“ გაეგონა: „Что такое чинчари?“ ალბათ, მამაჩემი იმ დროს შეზარხოშებული იქნებოდა საახალწლო შამუნ-სკით და თავს ვერ შეიკავებდა. მას მოუურიდებლად უპასუხნია: „ჩინ-ჭარი, ქალბატონო, ის მცენარეა, რომლის კრეფით ხონს წიგები და-თუთქული გქონდაო“. ადვილათ წარმოსადგენია, რა ცეცხლი მოედე-ბოდა თავმოყვარე კუდაბზიკას. დედაჩემი სასტიკათ აყვედრებდა ქმარს ასეთს მეტიჩრობას: რა შენი საქმეა სხვისი ყვედრებაო. მთე-რალმაც კი არ უნდა დაკარგო ჭკუაო. მამაჩემი ხმას არ იღებდა, მხიარულათ კისკისობდა, ოღონდ კი ბოლოს თქვა: „მაგისტანას ისე უნდაო“.

მამაჩემს ტფილისიდან ყოველი ახალი წიგნი მოდიოდა ქარ-თულ ენაზე, რომელიც იქ იბეჭდებოდა. სიყმაწვილეში ის ერთად იზრდებოდა თურმე გორს ზ. ანტონოვთან, რომელმაც ქართული თე-ატრის დაარსების შემდეგ, ვორონცოვის დროს, თავი იჩინა ნიჭი-ერი კომედიებით: „მზის დაბნელება საქართველოში“, „ოთხი ცოლის ქმარი“. „ტრევით მოგზაურობა ლიტერატორთა“ და სხვ. როცა ქუ-თაისს გორიდან ამბავი მოვიდა, ანტონოვი ცოფიანმა ძაღლმა დაკ-ბინა, გაგიჟდა და მოკვდაო, მამაჩემმა ის როგორც ახლო ნათესავი იგლოვა. მეორე იმ დროის ავტორი და მსახიობი მეიფარიანი, აგრე-თვე მისი კარგი ნაცნობი ყოფილა. მათგან იყო, თუ სხვაფრივ, მას ყველა ახალი ქართული წიგნი მოდიოდა. ბილგებისთანავე დედაჩემი მათ თავიდან ბოლომდი გადაგვიბუთბულებდა, დიდს და პატარას, ქმარ-შვილს და მოსამსახურეს. გიორგი ერისთვის კომედიებიდან ან არჩილ მეფის ლექსებიდან ბევრმა ჩვენგანმა ზეპირათ დიდ-ძალი აღ-გილები ვიცოდით. ეს კითხვა უკეთესი გასართობი იყო ჩვენს სახლ-ში. როცა ყირიმის ომის დაწყების შემდეგ, ქართული წიგნების ბეჭ-დვა დიდხნობით მოისპო, ჩვენთვის ეს დიდ დანაკლისად შეიქნა. დე-დაჩემი ძველ წიგნებს უბრუნდებოდა და განმეორებით გვიკითხავდა. თავიდან ბოლომდი წაგვიკითხა მან, სხვათა შორის, ბროსეს გამონა-ცეში „ქართლის ცხოვრება“, რომლის სრული რუსულ-ფრანგული გა-მოცემა, მამაჩემს ძვირფასს ყლებში ჰქონდა შეძენილი თვითონ მა-

რითს ბროსესგან, როცა ეს მეცნიერი ქუთაისს ჩამოსულა ორმოციან წლებში. არ ვიცი, საიდან ან როგორ გაცნობია მამაჩემი, მაშასადამე მოხუცებულობამდე უყვარდა ბროსეს გაცნობის გახსენება და მის ახირებულ ქართულის დაცინვა: როცა ყოვლად-წმინდაზე ავიყვანე, ბაგრატიის ტაძრის საჩვენებლათ, გვიამბობდა ხოლმე მამაჩემი, მკითხა: „უკვე ესე ტაძარი მრავალ ქამიერ აღშენებულ არსო“. ძლივს, ძლივს მივხვდი, რას მეკითხებოდაო. ქართულს ვერ ლაპარაკობდა, ასეთი წიგნები კი დაუბეჭდია ქართულათ უცხო ქვეყნის კაცს. ისწავლე, შვილო, ხომ ხედავ სწავლას რა არ შეძლებია, მარიგებდა ის.

ჟირიმის ომის დროს

მამაჩემი ცივის ხიდის შენების დროს რომ სამეგრელოში ხშირად დაიარებოდა, ბევრ იქაურ მცხოვრებს დაუმეგობრდა. დიდ მე-ბატონებიდან დაწყებული, რომელთაც ბატონიშვილებს უძახდნენ, უკანასკნელ გლეხებამდე. მას ყოველ წოდების ხალხში ნათლიმამები, ძმობილები, მეგობრები ჰყვანდა, ყოველგან გულდანდობილათ ღამის გათევა შეეძლო და თავის სახლი ყველასთვის კარ-დაფენილათ მიაჩნდა. აი როგორ გვიხსნიდა ის მაშინ განსხვავებას იმერეთს და სამეგრელოს შუა: მისი აზრით, სამეგრელოში რამდენიმე, ძლიერ ცოტა, მეტად მდიდარი მებატონე იყო, ვისაც შეძლებით ვერც ერთი იმერელი თავადიშვილი ვერ შეედრებოდა. მაგიერათ მთელი ხალხი ბევრად უფრო ღარიბი იყო, ვინემ იმერეთში. იმერეთშიო, იტყოდა მამაჩემი, ბევრი შუათანა შეძლების მოსახლეებია ჩინებულად მოწყობილი და დამოუკიდებელი. სამეგრელოში კი ასეთები ძლიერ იშვიათად შეხვდება კაცს: ყოველი აზნაურიშვილი რომელიმე ბატონიშვილის მსლებელია, თავისთავად კი სულ უძლურიო. მეგრელების მას მეცადინეობა, შრომის მოყვარეობა და გამჭრიახობა მოსწონდა.

იმ დროს სამეგრელო თითქმის სრულიად დამოუკიდებელი იყო რუს-მთავრობაზე. მთავრად სამეგრელოში მაშინ დავით დადიანი იჯდა; იგი თავის სამთავროში იშვიათად იცდიდა; უფრო ტფილისს ატარებდა დროს, ვორონცოვის წრეში, სამეგრელოს კი მისი მდივნები მართავდნენ. ცოლად მას ჩვენი პოეტის ალექსანდრე ჭავჭავაძის ქალი ეკატერინე ჰყავდა, გრიბოედოვის ქვრივის და ბარონ ნიკოლაის ცოლის და, მეტათ ლამაზი და შნოიანი. დავით დადიანი ჯერ

კიდევ სულ ახალგაზრდა კაცი იყო, როცა ყირიმის ომის დაწყებას წინ ქუთაისს ამბავი მივიდა, სამეგრელოს მთავარი გარდაიცვალა. ამ ამბავმა მეტად შეაწუხა ურიცხვი ნათესაობა, მათ შორის მოსკოვი იმერეთის მიტროპოლიტი დავითი, გვაროვნობით წერეთელი, მიტროპოლიტად ნაკურთხი მეფობის დროს. მახსოვს რა მწარე ქვეით-ნით დასტიროდა ეს თოვლივით გათეთრებული მღვდელმთავარი სამეგრელოს მთავრის კუბოს, როცა ის ტფილისიდან ქუთაისს მოსვენეს მარტილში დასამარხად. მთელი ქუთაისი კი არა, შეიძლება თქვას კაცმა, მთელი იმერეთი, გურია და სამეგრელო დაესწრო ამ გასვენებას. მე იმ დღეს დიდი ბედნიერება მერგო წილათ: საშინლად მიყვარდა მთავარ-ანგელოზის მაღალ სამრეკლოზე აფორთხვა და ზარების რეკვა. ნაბრძანები იყო, რომ დილიდან საღამომდი ზარების რეკვა არ შეწყვეტილიყო, სანამ დავითის კუბო ქუთაისს ესვენა. და-ღლილ დიაკვნებს რომ მოსწყინდებოდათ, ბევრი ხვეწნა და ქრთამის ძლევა აღარ მჭირდებოდა სამრეკლოზე ასაშვებათ.

დავით დადიანის მაგივრად მთავრის მოადგილეთ მისი ქვრივი დადიანეს. მრჩეველებათ მას დაუნიშნეს, თუ მან აიყვანა, მისი მზღლები — გრიგოლ და კონსტანტინე დადიანები. იმ თავად-აზნაურობაში, ვის სახლშიც იმ დროს მამაჩემი ხშირად დაიარებოდა ცივის ხიდის საქმეებზედ და ხან მეც მატარებდა, დავით დადიანის გულწრფელი გლოვა ისმოდა. მას ყველა აქებდა — მუყაითი პატრონი იყო თავის ქონებისა, მამულს კარგად უვლიდა და აუმჯობესებდა, ჩვენი გვეხმარებოდა ვენახის, ხეხილის ხვადაგის შენებაშიო, უსამართლობა სძულდაო. მის ძმებს კი ამაების არაფერი სწამთო: ნადირობის მეტს რას დასდევნო.

დავით დადიანის გასვენების შემდეგ მალე გარდაიცვალა მიტროპოლიტი დავითი, რომელიც აგრეთვე დიდის ამბით წაასვენეს ზემო იმერეთისაკენ. მის დასამარხათ გამოგზავნეს ეპისკოპოზი ექვთიმე (წულუკიძე), რომელიც მალე მის მაგივრათაც დაინიშნა იმერეთის ეპისკოპოზათ. ის დედიჩემის შორე-ახლო ნათესავი იყო. მის წირვის დროს მე ხშირად სტიხარს მაცმევდენ და არქიელის კვერთხს მაძლევდენ, მის წინ სატარებლად. უნდა მოგახსენოთ, რომ დავით მიტროპოლიტის დროსაც მე ზეპირად ვიცოდი არა თუ ყველა ლოცვები — მთელი წირვაც, განსაკუთრებით რაც მთავარ დიაკონს უნდა ედრიალა. იმ ხანათ უაღრესი იდეალი მე არ მქონია — ბერათ ამეგვითა თავი და გელათის მონასტერში მელოცა. მართალია ხშირად

მაკანკალებდა შიშით გელათის მაცხოვრის თვალებს რომ ვერსად გავიქცეოდი, საითაც არ უნდა წავსულიყავ, თვალები ყველგან გამომყევბოდნენ და დაკვირვებით მიცქერდნენ, — მაინც იმედი მქონდა, რომ როცა წამოვიზრდებოდი, ამ შიშს მოვერევოდი. ეპისკოპოზ ექვთიმეს მოჰყვა მთავარი დიაკონი მიხეილ ჯანელიძე, საკვირველი ხმის პატრონი (ტენორი), რომლის წირვას მთელი ხალხი მართლა რომ მოწიწებით ისმენდა. ის ათ წელიწადზე მეტს ასრულებდა თავის ძნელ სამსახურს, ყველა შემდეგ იმერეთის არქიელებთან; მისი ხმა, როცა ის სახარებას კითხულობდა, — განსაკუთრებით კი დიდ-მარხვის პირველი კვირის წირვაზე, ან დიდი ხუთშაბათის ფეხის ბანაზე, — ისეთი გრძნობით და ძლიერებით იყო სავსე, რომ მსმენელი ცრემლს ველარ იკავებდა და ზოგი ხმამალლაც მოთქვამდა. მე მაშინ ტანზე ბალანი ამებუძგებოდა ხოლმე და დიდხანს შეუჩერებლათ მაკანკალებდა. გაბრიელ ეპისკოპოზმა, ჯანელიძე რომ მასთან სამსახურში მოხუცდა და დასუსტდა, მას ბერათ აღკვეთა ურჩია და ქელიშის მონასტრის არქიმანდრიტობა ჩააბარა. იმ ღირსებაში ჯანელიძე ღრმად მოხუცებული გარდაიცვალა.

ყულევის გზის გათავება არ დაცლია რუსის მთავრობას, არც ცივის ხიდის აშენება — მამაჩემს.

წვიმიანი შემოდგომის დღე იყო 1853 წლის, მამაჩემი მოიჭრა ცივის მუშაობიდან და დიდხანს რაღაცას საიდუმლოთ ეჩუორჩულებოდა დედაჩემს. ბოლოს ჩვენც გავიგეთ მეზობლებისაგან, რომ წყეულ-შეჩვენებული თათრები (სხვა მხრივ იმ დროს მათ ჩვენში არაფერ იხსენიებდა; შვალამეზე მიჰპარვიან საზღვრის სიმაგრეს შეკვეთილს (უკრებლენიე სვ. ნიკოლაია), სადაც რუსის ჯარის ერთი როტა იდგა დარაჯათ. თათრებს მძინარე რუსებისთვის ყელი გამოუჭრიათ, ამბის წამომღებიც კი არ დაუტოვებიათ. მალე რუს-ხელმწიფემ ოსმალოს ომი გამოუცხადა. ქუთაისი შეინძრა. მასში მუდამ დღე ახალ-ახალი ჯარი და უფროსები მოდიოდა. გაზაფხულზე მამაჩემი დაემზადა შესასვლელად მილიციაში, რომელსაც მთელ საქართველოში ჰკრეფდნენ რუსის ჯარის დასახმარებლად, რადგანაც ჩვენი მხარე იმ დროს თითქმის უჯაროთ იყო: რაც კავკასიაში რუსებს ჯარი გააჩნდათ, სულ ლეკებს და შამილს ჰყვანდა გაკავებული მთებში. ერთ კვირა დღეს მამაჩემმა მოიწვია მთავარ-ანგელოზის ასწლოვანი დეკანოზი იესე გიორგაძე, დაჩოქილმა გადაახდევინა პარაკლისი ყველა ჩვენი ნათესაების და მოსამსახურეების თანდასწრებით, გადაჰ-

კოცნა ცრემლიან თვალებით ყველა ისენი, მხარზე თოფი გადიქდა, შეხტა ცხენზე და ჭიან-ჭიანით გაჰქრა ქუჩის მოსახვევში. დღდაჩემი ბევრს ტიროდა მას შემდეგ. გავიდა რამდენიმე თვე უამბოთ. ერთ ღამეს ჩვენი საწოლი ოთახი განათდა, მხიარულად ახმაურდა. თურ-მე მამაჩემი ომიდან მოსულიყო და შინაურებს ხმა მალლა ბრძოლის ამბავს მოუთხრობდა. საქმე, ალბათ, ჩოლოხის საქმეს შეეხებოდა. რა დამავიწყებს მამიჩემის შემდეგ ნაამბობს: „სროლა რომ ატყდა, ჩვენ ეკლესიის აქეთ ვიდექით და თათრები გალავნის გადაღმა. მტერს ბევრი ზარბაზანი ჰქონდა და ყუმბარები არ ეზოგებოდა. დიდხანს გაგრძელდა სროლა, რომელიც გვარიან ზიანს გვაძლევდა. სალდათის ჯარი ჩვენ ნაკლები გვეყვანდა და მილიცია მტერს შეტაკებას ვერ უბედავდა. ამ დროს, ვხედავ, საყდრის გალავანზე შეხტა თავის აღის-ფერი მუნდირით უზარმაზარი ალექსანდრე მიქელაძე (მწერალი მე-ველეს მამა) და საზარელი ხმით დაგვიღრიალა: „თათრები მირბიან, ბანაკი და ბარგი არ გავატანოთ“. მთელი მილიცია იმავე წუთში გალავანს გადახტა და სროლაში გართულ თათრებს ისეთი სიმამ-ცით თავს დაესხა, რომ არა თუ ზარბაზნები, თოფებიც კი დაავიწყდათ. რაკი დავინახე უბატრონოთ ამდენი ზარბაზანი, ერთ მათგანს შევახტი: ვიფიქრე ამით დავამტკიცებ, რომ ჩემი წართმეულია მტრის-გან-მეთქი. ამ დროს მომვარდა ბრაზმორეული სალდათი, რომელიც ხიშტზე წამოგებას მიპირებდა. ვიფიქრე, ამ სულელს თავი რისთვის მოვაცვლევი, ზარბაზნები აქ სხვაც ბევრი იშოვება, ხერხი სჯობია ღონეს-თქო; მივანებე სალდათს ის ზარბაზანი, მე კი მოვიხადე ბო-ხოხი და შევეტენე მეორე ზარბაზანს, სანამ მკლავი მიმწევდა. თათ-რი რომ გაიქცა და ყველაფერი დამშვიდდა, მივიყვანე მილიციის უფ-როსი და ვაჩვენე ჩემი ალაფი; ჩემი გარუჯული ბოხოხი, იმის ნიშ-ნათ, რომ ზარბაზანი მართლა ჩემი ნაშოვნია იყო. უფროსი ჯვარზე წარდგენას დამპირდა“.

იმ ღამეს ჩვენსა არავის უძინია; არც მეორე დღეს ჰქონია ვის-მე ჩვენგანს მოსვენება ნათესავეების და მეზობლებიდან. ყველას ომის ამბები სწყუროდა და ატკბობდა.

იმ წელიწადს (1854) ბრძოლა ჩვენს მხარეზე მარტო გურიასი სწარმოებდა. ჩვენი ჯარი იმარჯვებდა, ქუთაისს მოიტანეს და მთელ ქალაქს აჩვენეს წაყვეთილი თავი ხასან-ბეგ თავდგირიძის, რომლის დამარცხება და მოკვლა იმოდენათ სასახელო საქმეთ მიაჩნდათ, რომ მისი გაფითრებული თავი ქუთაისიდან დიდი ამბით ტფილისს გა-

ზაენეს ხალხის საჩვენებლად. იმ ხანებში გურულებმა თავი ისახელეს შემოსულ თათრების გამწარებული ღევნით. ლევან და მალაქია გურიელებმა მოკრიფეს ხალხი და თათრებზე ნადირობა გამართეს. როცა შემოსეულ მტერს ჩვენს საზღვრებიდან გარეკდენ, თითონ გადაიჭრებოდენ ქობულეთში და რაც შეეძლებოდათ, უფრო მეტ ზიანს ატეხდენ თავზე. შემოდგომაზე ჩვენი სამზღვრები სულ გაწმენდილი იქნა მტრისაგან, რუსის ჯარის დაუხმარებლად, მარტო ჩვენებური მილიციის მეოხებით. იმ დროს ეს ღვაწლი სავსებით დაფასდა, არა თუ ადგილობრივ მთავრობისაგან, თავათ რუს-ხელმწიფისგან. მამაჩემს შეუენახავს თავის ქალაქში უმაღლესი მადლობა, რომელიც მაშინ გამოუტყხადა მანიფესტის სახით ჩვენს ხალხს იმ ერთგულობისათვის და სამსახურისთვის, რომელიც ქართველობამ რუსეთს გაუწია მაშინდელ საშინელ განსაცდლის დროს. ბევრჯერ დაგვჭირებია შემდეგ ამ საბუთის გახსენება და თქმა, რომ მტერი და მოყვარე ჭირში და არა ღვინში იცნობა-თქო, როცა მერმე მზაკვარმა ჩინის მძებნელებმა ქართველებს რუსეთის ორგულობა შესწამეს.

შემდეგ გაზაფხულზე (1855) მარტში, ადრე დილით გიმნაზიაში მივდიოდი, რომელიც მაშინ ახალი გადაყვანილი იყო ოქროს-ჩარდახის მინდორზე. ბულვარი რომ გავიარე, მამაჩემი შემხვდა თვალცრემლიანი, დაბრუნდი შვილო, — მითხრა მან დაღონებულის ხმით, — დღეს სწავლა არ გექნებათ. დედაშენს უთხარი: მოგვიყვდა ჩვენი ხელმწიფე, დავრჩით ობლად უპატრონოთ, აწი ველარავინ მოუვლის და უშველის უბედურ რუსეთს. ნიკოლოზ პირველს ის მერმეც დიდხანს თაყვანს სცემდა, როგორც ბევრი სხვა მასზე უფრო ნასწავლიც. მას ნიკოლოზი ბევრჯერ ენახა ჩვენში და რუსეთში და ნამეტანად მოსწონდა. მისი მემკვიდრის კი არა სწამდა რა: მეფური მას არაფელი ცხებიო. ნიკოლოზის სიკვდილმა მთელი ქუთაისი დააღონა. მართლაც, მას შემდეგ ყირიმის ბრძოლის ველიდან ცუდი ამბების მოსვლა დაიწყო. რუსის ჯარი ყველგან მარცხდებოდა, მტერმა შავ-ზღვაზე თითქმის ყველა რუსის გემსადგურები დაიპყრო, სევასტოპოლი ალყით აიღო და სხვა. რამოდენათ გურიისი ჩვენი საქმე კარგად მიდიოდა, სანამ თათარი მარტო ხმელეთით გვესხმებოდა, იმოდენათ მდგომარეობა შეიცვალა, როცა მტერმა სევასტოპოლის აღებით განთავისუფლებული და გაამაყებული თათრის ჯარი, ომერფაშის თაოსნობით, ზღვით შემოგვასია აფხაზეთის მხრით.

ეს ჯარი სრულიადაც არ ჩამოჰგავდა იმას, ვინც ჩვენ გვებრძოდა: ის ევროპულად გაწრთენილი, გამოწყობილი და დარბაზოვანი იყო. ენგურამდი არავითარი წინააღმდეგობა არ დახვედრია. ენგურზე კი რუხის ციხის ნანგრევებთან, მას შეაგებეს ჩვენგანთა მილიცია და ორიოდ ბატალიონი რუსის ჯარისა, თავადი ივანე მუხრან ბატონის ხელმძღვანელობით. სანამ ჩვენ ჯარს და მილიციას საქმე ხმელეთით შემოსულ თათრის რაზმებთან ჰქონდათ, რომელნიც ჩვენებურ მილიციაზე უკეთ მოწყობილნი არც კი იყვნენ, ომის ბედს ჩვენ გვეწყალობდა: იმარჯვებდა ის, ვინც თავის სახლკარს იცავდა და არა სხვისას იკლებდა. მაგრამ, როცა ჩვენს თითქმის უიარაღო მილიციას დაეტაკა მტერი, რომლის შტუცერს ბევრად უფრო შორს მიჰქონდა ტყვია მიზანში და ბევრად უფრო ხშირად შეედგო სროლა, ვინემ არა თუ ჩვენებურ კაჟიან-ჩახმახებიან ფილთებს, არამედ რუსის ჯარის თოფებსაც, — ჩვენებისთვის წინააღმდეგობა შეუძლებელი გახდა, მტრის ახალმა იარაღმა თურმე აუარებელი ხალხი დახოცა ჩვენის მხრით. ამ ბრძოლაში მოჰკლეს ჩვენი მეგობარი, მოხუცებული პოლკოვნიკი იოსელიანი, განთქმული და პატივცემული მეომარი, რომელზედაც რუსის ჯარს ბევრი ქების ლექსი ჰქონდა გამოთქმული. მაშინდელმა პოეტმა კასრადემ ჯარის უფროსს ივანე მუხრან-ბატონს სანახევროდ ქართულ და სანახევროდ თათრულ ენაზე გაკიცხვის ლექსი უძღვნა, რომლისგან აქამდე მახსოვს:

„ბეიუქ ადამ გურჯისტანდამ მუხრან-ზადე ივანე,
ბევრი ნამსახური გქონდა, რაზე დაიგვიანე?“

ამ რუხის ბრძოლას, რომელშიაც რუსის ჯარი მწარეთ დამარცხდა, უშველებელი გავლენა ჰქონდა მთელ ჩვენ მხარეზე. სამეგრელო თითქმის ერთიანად თათრების ხელში ჩავარდა. ორპირს რაც ჯარებს სურსათი ჰქონდა დამზადებული, მუხრან-ბატონმა ერთიანად დააწვევინა, — თათრებს არ ჩაუვარდეთ ხელშიო; ამ ცეცხლის ალი ქუთაისშიც მოჩნდა და ხალხს გულს უხეთქდა. გიმნაზია და სხვა ყველა სასწავლებლები დახურეს და ბავშვები დაითხოვეს.

როცა მამაჩემი შინ დაბრუნდა ამ რუხის ბრძოლიდან, ის სულ სხვა გუნებაზე იყო, ვინემ ჩოლოხის საქმის შემდეგ. მან გაცემით გვიამბო თათრის ჯარის უპირატესობა რუსისაზე დაიარაღების მხრით. შტუცის სასწაულებს მისი გონება დაემონებია. მან რამდენიმე შტუცის ტყვია მოიტანა მოგროძო წვერაიანი და მათგან განგმირული ხე,

ძვალი, ჯიბის საათი. როგორც თითქმის ყველა ქუთაისლებს, მაშინ მასაც ეგონა, რომ ომერ-ფაშა მალე იმერეთსაც ისე ადვილადვე დაიპყრებდა, როგორც სამეგრელო დაიპყრო და ეს საშინლად აწუხებდა. თავის შიშს ჩვენ ის როდი გვიმხელდა, მაგრამ სახე სულ აშლილი ჰქონდა. როცა შინ ამოდიოდა, ის დედაჩემთან ჩურჩულში ატარებდა დროს, ჩვენთან კი დაღონებულად იყო გაჩუმებული. ბოლოს ჩაალაგებინა რაც სახლში თუ მალაზიაში ხეირიანი რამ ეგულებოდა, შეგვსვა ყველა ცხენებზე და წაგვიყვანა იმავე ოფირჩხეთს, იმავე ლორთქიფანიძისას, სადაც ექვსი წლის წინეთ დახიზნული ვიყავით ხოლერისაგან. ჩვენთან ერთად იქვე ბესარიონ ხელთუფლიშვილის ოჯახიც გაღიხიზნა. ლორთქიფანიძეებმა უკეთესი თავიანთი ოდა დაგვიტოვეს და ისე მიგვიღეს, როგორც უახლოესი მახლობლები. ეს რამდენიმე თვე, რომელიც ჩვენ მაშინ აქ გავატარეთ, მოზრდილებს მართალია აწუხებდა, მაგრამ ჩვენ, ბავშვებს, ქეიფათ გადაგვქცა. მე, ჩემი დები და დეიდაშვილები ყოველ დღე ტყეში დამყავდა მთებზე, სადაც ხან ყვავილებს ვკრეფდით, ხან წყაროებზე პაწია წისკვილებს ვაშენებდით, ხან მალღობზე ავდიოდით და ძირს, შორიდან, რიონის დენას და გაღმა მხარის მშვენიერ სოფლებს დავცქეროდით. შაბათობით მამაჩემი ამოდიოდა ქუთაისიდან, ახალ ამბებით და ბევრი სხვა დღენით ჩვენთვის და ჩვენი მასპინძლებისათვის. ხანდახან მამას მე ერთი კვირით ქუთაისს მივყავდი, თუმცა იქ, როგორც ჩვენი გიმნაზია, ისე ყველა სხვა სასწავლებელი დათხოვნილი იყო. ქუთაისი იმ დროს სულ დაცარიელებულს გავდა. საწყალ იესე გიორგაძეს დიაკვნებიც გაქცეოდა. წირვა-ლოცვას ის მართოდ მარტო სწირავდა. ჩემ სიცოცხლეში არ მინახავს ისეთი მშვენიერებით, მოწიწებით და სარწმუნოებით მწირველი, როგორც ეს ას-წლოვანი, ერთიანად მიღუღლი მოხუცი. ხშირად გამიგონია, რომ მარტო მას და მისივე ხნის კაცს, იმერეთის მიტროპოლიტს დავითს, შეუნახავთ ძველებური ქართული წირვა-ლოცვის კილო და ჩვეულებანიო.

ერთხელ რომ ასე ჩამიყვანა ქუთაისს მამაჩემმა, მოისმა მხიარული ზარების რეკვა ყველა ეკლესიებზე, მერე ზარბაზნის სროლა და მალე მთელმა ქალაქმა აღტაცებით შეიტყო, რუსებს ყარსი აუღიათო. იმ ორი თვის წინეთ კი ხმა იყო გავრცელებული, რომ ვორონცოვის მაგიერად დანიშნულმა მეფის მოადგილემ მურავიევმა ყარსზე ალყა მიიტანა და ბრძოლა წააგო. იმ საღამოს სალაპარაკო ყველას ის ჰქონდა, რომ ფრანგების პატრმა დონ-ანტონი გლახის-

შვილმა ყარსის აღება არ იდღესასწაულა პარაკლისით და ზარის რეკით, სანამ მრისხანე გუბერნატორმა კოლიუბაკინმა მისი დატუსაღება არ ბრძანაო.

ჩვენებს მაშინვე გული გაუმაგრდათ. ყარსის აღების ამბავი ელვასავით გავრცელდა მთელ იმერეთში. შემდეგ დღეებშივე ქალაქი ხალხით აივსო. ყველა სულ სხვა თვალით იყურებოდა და იმედით სავსე მოჩნდა, ვინმემ წინა კვირებებში. მცოდნე პირები ხალხს არწმუნებდნენ, ომერ-ფაშა ყარსის საშველად მოდიოდა, აწი კი უკან დაბრუნდებოო. მამაჩემიც ამაში ისეთნაირად დარწმუნდა, რომ ოფიცრებისგან ჩვენ ჩამოყვანას შეუდგა. როგორც კი გავრცელდა ამბავი, რომ ომერ-ფაშის ჯარი ვერ მოერიდა სამეგრელოს უგზოობას და ზუგდიდს უკან დაბრუნებულაო, ჩვენ ქუთაისს გადავსახლდით. მალე ყველა სხვა დახიზნულიც ჩამობრუნდა. ცხოვრება ძველ კალაპოტში ჩადგა, თუმცა ომი ჯერ კიდევ გათავებული არ იყო.

ეს ამბები მოხდა 1855-ის დამლევს. მთელი ხალხი — ვერ წარმოიდგენს კაცი სიდან — დარწმუნდა, რომ ომი გათავდაო. ნამდვილი ზავი კი ხუთი თვის შემდეგ შეიკრა პარიჟში. ბრძოლის ველისაგან აღარაფერი შეტაკების ამბავი აღარ ისმოდა; ჯარის მისვლა-მოსვლა შეწყდა. ყოველი კაცი თავის კერძო საქმეს შეუდგა. შკოლები გაიხსნა. ამ დროიდან მახსოვს ერთი სათაკილო ამბავი, რომელიც დიდხანს მწვავედ მაწუხებდა.

იმ წლებში ჩვენ ყველანი დიდი პატრიოტები ვიყავით, რასაკვირველია ამ გრძნობის ძალით მეტად ცუდი თვალით უყურებდით იმ მასწავლებლებს, რომელნიც მტრის ბანაკიდან მიგვაჩნდა. უნდა იცოდეთ, რომ იმ დროს ჩვენ გიმნაზიაში თათრულს და ფრანგულ ენას სავალდებულოთ გვასწავლიდნენ. პირველს ახალციხელი მოლღა მოხუცი ომარ-ეფენდი გვასწავლიდა, რომელიც ჩვენ დიდი ხანია შეჩვეული გვყავნდა. მეორეს კი ტფილისიდან ახლად მოსული ცეტა ფრანგი, ვილაც გაიარდი, რომელსაც ნაბეჭდი შრომაც ჰქონია, ფრანგული ენის გრამატიკა. ეს ყმაწვილი სირბილით შემოიჭრებოდა ხოლმე კლასში და სკამზე გიჟურად დაეხეთქებოდა, თითქო ვინმე მოსდევსო. ჩვენ ის თავიდანვე ავითვალისწინეთ და ნამეტნად შევიძულებთ მას შემდეგ, რაც ფრანგებმა ყირიმში გაიმარჯვეს და სევასტოპოლი წაგვართვეს. მაშინ მე ამხანაგათ მყავდა ბესარიონ ხელთუფლიშვილის დის-წული მეძმარიაშვილი, წვერულვაშიანი ახალგაზრდა, ქვეშ-ქვეშა და გაოსტატებული. მან მირჩია, მოდი ეს ურჯულ

დავსაჯოთ. შანვე პლანიც შეადგინა სწორედ რომ უღმრთო. მოიტანა წერილი ნემსები და მასწავლებლების საჯდომ სკამზე დაასო მისი მოსვლის წინ, როცა მოსწავლენი ეზოში თამაშობდნენ. სწავლა რომ დაიწყო, მასწავლებელი შემოიჭრა კლასში და თავისებურათ დაასკდა საჯდომს. მოისმა მისი ველური ბლავილი. იმავე სისწრაფით, როგორითაც შემოვიდა, უბედური გაიჭრა ინსპექტორის ოთახისაკენ, თავის დასისხლიანებული ტანის საჩვენებლად. ინსპექტორათ ძლიერ მკაცრი აღამიანი გვყვანდა, ივანე განგესოვი. იმ წამსვე კლასი დაკეტეს და ყველა მოსწავლეს ჩოხების საქილეები გაგვისინჯეს: ალბათ აზრით, რომ დამნაშავე ის იქნება, ვისაც ნემსები ამოუჩნდებაო, ნემსები უპოვეს ორ მოსწავლეს: კოწია წულუკიძეს და სამსონ აბაშიძეს. არც ერთ მათგანს, არც მეორეს გაგებაც არ ჰქონიათ ჩვენი დანაშაულობის. წამოაქციეს ორივე უბედური და უმოწყალოთ გაწკებლეს რაც მე იმ დღეს ნამუსის მხილება, წუხილი და სირცხვილი გადამა წყდა, მცოდნე კაცი რომ დამკვირვებოდა, ალბად დანაშაულს შემეტყობდა. მაინც ვერ გავბედე გამოტყდომა და მეძმარიაშვილის გაცემა. გაიარდი მას შემდეგ დიდ ხანს აღარ დარჩენილა ჩვენს მასწავლებლად.

ყირიმის ომის გათაგების შემდეგ რომ გიმნაზია ხელ-ახლათ გახსნეს მე მესამე კლასის მოწაფე ვიყავი. გიმნაზია იმ დროს უფაროვის ტიპის იყო. გვასწავლიდნენ საღმრთო რჯულს, ბუნებით საგნებს (ზოოლოგიას, ბოტანიკას, მინერალოგიას), ისტორიას, არითმეტიკას, ალგებრას, გეომეტრიას, რიტორიკას და პიიტიკას; ენებს: რუსულს, ქართულს, თათრულს და ფრანგულს. ეს ოთხი ენა ყველა მოწაფისთვის სავალდებულო იყო. როცა მეხუთე კლასში გადავდიოდით, გვეკითხებოდნენ: აპირებთ თუ არა უნივერსიტეტში სწავლის გაგრძელებასო. ვინც აპირებდა, იმას ლათინური ენის სწავლა უნდა დაეწყო, ვინც არა და ის კანონების გაცნობას უნდა შედგომოდა. მასწავლებელი სულ რუსები (სასულიერო წოდების სემინარისტები) იყვენ, უმეტესი ნაწილი ან უზომოთ დაბერებული, ან გალოთებული. მარტო ორი მათგანი ახლად კურს დამთავრებულნი იყვენ უმაღლეს სასწავლებელში და თავიანთ მოვალეობას ერთგულათ ეპყრობოდნენ, დანარჩენები სულ უფრო იმას მეცადინეობდნენ, თუ რა მიზეზი ეპოვათ, რომ მათი გაკვეთილი გამოეტოვებიათ. მეოთხე კლასამდი სწავლა სულ უბრალო იყო: ზეპირათ უნდა გვესწავლა გაკვეთილი, სიტყვა-სიტყვით ისე, როგორც სახელმძღვანელოში იყო დაბეჭდილი.

უმეტეს ნაწილს მოწაფეთაგანს გაგებაც არ ჰქონდა თუ რას ნიშნავდა ამ რიგათ გაზეპირებული ნაწყვეტი: ის რუსულ ენაზე იყო დაწერილი, რომელიც ჩვენ კლასში მარტო ორ-სამს გვესმოდა, ისეთებს, რომელნიც მათ პატრონებს რუსული ენის კერძო მასწავლებლებს, ანდა რუსულ ოჯახებში ყავდათ მიბარებული ამ ენის შესასწავლათ. ჩვენს განყოფილებაში ასეთები მარტო ორი ვიყავით: იმერეთის არქიელის მდივნის ბესარიონ ლოლობერიძის შვილი სისო, და მე. დანარჩენი მშვენიერათ გაღიბულბულებდენ გაკვეთილს, ჩვენზე ბევრათ უკეთ, მაგრამ რომ გეკითხათ — ქართულათ მითხარი რა წაიკითხეო, უნდა დამუნჯებულიყვნენ. გაზეპირებულის გაგება არ ჰქონდათ. მასწავლებლები სრულებითაც არ ფიქრობდენ აეხსნათ, რასაც ასწავლიდენ. ყველაზე გასაგები, რასაკვირველია, ქართული ენის გაკვეთილები იყვნენ, რომელსაც გვასწავლიდა ქართლელი გიორგი დიდებულისძე. ის გვაძლევდა ზეპირათ სასწავლებლათ ნ. ბარათაშვილის და სხვა პოეტების „ცისკარში“ დაბეჭდილ ლექსებს. მარტო ამაში მდგომარეობდა ჩვენი ამ საგნის შესწავლა. დიდი პატივისცემა არც ამ მასწავლებელს ჰქონია ჩვენი, არც ჩვენ მისი. მას ჩვეულებათ ჰქონდა ტანისამოსის ღილში გაიყრიდა მარჯვენა ცერს, ლექსის კილოზე ხელს გულზე იტყაპუნებდა და ისე დასეირნობდა კლასის ერთი კუთხიდან მეორესკენ. ღრმათ ჩაფიქრებული, თითქო სულ სხვა საგნებზე ღარდობდა, ვინემ იმ გაკვეთილზე, რომლისთვის ყური უნდა ეგდო. ჩვენც მას ვბაძავდით, ჩოხის ღილებს შუა ცერს ვიყრიდით და გაკვეთილ ლექსს გულზე ხელის ცემით ვუკითხავდით. პასუხათ ის, გულგრილათ და ღიმილით, მოგვაძახებდა ხოლმე: „თქვე ვირებო, მხეცებო“ და საქმე ამით თავდებოდა. მიმართავდა მორიგ მოსწავლეს დანიშნულ ლექსის წასაკითხავათ. კეთილი კაცი იყო, სრულიად უწყინარი. სულ სხვა ხასიათი ჰქონდა თათრული ენის მასწავლებელს მოლას ომერ-ეფენდის. წამდაუწუმ გული მოდიოდა, ხშირად სრულიად უმიზეზოთ, და მაშინ ჩემი მტერი ჩავარდნოდა ხელში. ერთხელ გაკვეთილი რიგიანათ ვერ ვუპასუხე. მან ქინჩში ხელი ისეთი ძალით მკრა, რომ კინალამ კედელზე ტვინი მიმასხმევინა. ბევრ მოსწავლეს ხშირათ ცხვირიდან სისხლს ადენდა. მისი საშინლათ გვეშინოდა და სრულიად არა გაგვეგებოდა რა. დიდი გაჭირვებით გავიზეპირეთ სამი თუ ოთხი წლის განმავლობაში რამდენიმე გვერდი ყაზანში დაბეჭდილი ბუღდანოვის სახელმძღვანელოსი, რომელშიაც თათრული სიტყვები რუსული ასოებით იყო დაბეჭდილი და ჩვენ

ზეპირად უნდა გვესწავლა, ასე: „Бен — я, сенты, о — он“, და სხვა. უმჯობესმა მისმა მოწაფემ ზეპირათ იცოდა სულ ბევრი — ოთხი გვერდი ამ სახელმძღვანელოსი; სუსტები — კი ერთ გვერდსაც ძლიერ ერეოდნენ. როცა ესენი რამეს შემცდარათ უპასუხებდნენ, ომერ ეფენ-ლი მათ კინჩხში მწარეთ ხელს წაკრავდა, რაც ნიშნავდა — დაიჩოქეო, და დაუმატებდა: „тапэт не лублу“. ხშირათ, მის გაკვეთილის გათავეებისას ნახევარი კლასი დაიჩოქილი იყო. ფრანგული ენის მასწავ-ლებელი უფრო იმით ვესჯიდა, რომ გრძელ დარიგებას გვეუბნებოდა ფრანგულ ენაზე, რომელიც ჩვენგან სულ არავის ესმოდა. ბოლომდი ვერ მიხვდა საწყალი, რომ მისი ქადაგება ჩვენთვის გაუგებარი იყო. თვითონ კი კმაყოფილი რჩებოდა საკუთარი მქვერ-მეტყველობით, და მის მოსმენის მეტს არაფერს სასჯელს არ გვაყენებდა. ყველაზე ძნელი ჩვენთვის რუსული ენის სწავლა იყო: მისი მასწავლებელი რაღაც უხეშ გრამატიკით იწყებდა გაკვეთილს. ჩვენგან უმეტეს ნაწილს ერთი სიტყვაც კი არ ესმოდა ამ გრამატიკისა, არც მასწავლებელს ესმოდა რამე ჩვენი ქართულის. რუსულ წიგნზე გვიხაზავდა საიდან სანამდი უნდა გვესწავლა ზეპირათ სტრიქონები და რომელი სიტყვები უნდა დაგვეტოვებია უსწავლელათ. ნამდვილი ტანჯვა იყო ასეთი სწავლა: უმეტესი ნაწილი მოსწავლეთა მასწავლებელს ისე სტოვებდა, რომ იმ წყვეთი გრამატიკის მესამე გვერდს არ გადაცილებულან, არც არაფ-ერი იმ პირველ სამი გვერდის ჩარჩენიანთ კკუაში.

ყველაზე უფრო გულბიწი მასწავლებელი მთელ გიმნაზიაში ჩემ დროს იყო გარუსებული ბერძენი ტაგანროგიდან სერებრიაკოვი, რომელიც არითმეტიკას გვასწავლიდა. სულ უმიზეზოთაც მოსწავლის მწარეთ გალახვა შეეძლო, ისე გახელდებოდა ხოლმე. როცა ალგებ-რის სწავლა დაგვაწყებინეს, ვკითხე: ეს ხომ ისევ ის არითმეტიკა ყოფილა, რომელიც უკვე ვიცით, რაღა საჭიროა ახალი საგნის შეს-წავლა მეთქი, სერებრიაკოვი იმ დროს დაფასთან იდგა და ზედ რა-ღაც ანგარიშს სწერდა. პასუხის მაგიერ მან ხელში რომ უშველებე-ლი ცარცი ეჭირა, საშინელი რისხვით მესროლა, თავი დროზედ რომ არ დამელუნა, ცარცი შუბლში მომხედებოდა და მომკლავდა. მე ამცილ-და და ქვითკირის კედელში ორი თითის დადებაზე ჩაერჭო, ისეთი დაუზოგველი ძალით იყო ნასროლი. ეხლამდისაც ვერ ამიხსნია, რით გააბრაზა სერებრიაკოვი ჩემმა უმანკო კითხვამ. იმ დღის აქეთ მე მისი გაკვეთილი აღარ დამიმზადებია, არც მას ჩემთვის რამე უკითხავს. ვერ იანგარიშებს ადამიანი, რამდენი დამაკლდა ამით ჩემ სწავლაში:

არითმეტიკის თავიდანვე განმეორება და ალგებრის შესწავლა ხელმეორეთ დამჭირდა საზღვარგარეთ, როცა ოცდახუთი წლის კაცი ვიყავი. ერთი სიტყვით, მგონია არც ერთ სასწავლებელში დედა-მისწავლა არ უნახავს კაცს ისეთი დაშორება და გულგრილობა მასწავლებლებს და მოსწავლეთ შუა, როგორც ქუთაისის გიმნაზიაში იმ დროს, როცა ჩვენ იქ ვსწავლობდით. უფროსებიდან არც ერთი ტკბილი სიტყვა, არც ერთი მამობრივი დარიგება არ გაგვიგონია. ისინი ჩვენზე მარტო შიშით, ტუქსევით, დასჯით მოქმედობდნენ. მაისის პირველ დღეებში ჩვეულება გვქონდა მთელი გიმნაზიის მოსწავლეთ ფულუნდა შეგვეკრიფა და „ფსონი“ უნდა გაგვემართა ჭომის ჭალებში. ყველა უფროსები და მასწავლებლები უნდა დაგვებატიყა, დაგვეთროცა ცალ-ცალკე ხელით გვექანებია. აი, იმ დღესაც კი არ მომხდარა, რომ მეგობრული გაწყობილება დამყარებულიყო, თუნდა მარტო იმ ერთი დღით, მასწავლებელთ და მოსწავლეთ შორის. ისენი ჩვენ ნიჟადაგ გვიღრენდნენ, ჩვენ კი მათ ვერიდებოდით და ყველაფერს ვუმალავდით.

1927 წ.

II. სტუდენტობის პირველი დრო

სახარე ხბოს საძოვარში შეეტყობა...
ან დ ა ზ ა.

I

გასტუდენტების წყურვილი. — კარის წინ ლოდინი. — კანკალი და რეკვა. — პეტერბურგელი ქალის სურათი. — ღლავი.

... ხომ ძლიერ უნდა გაველახეთ მთელი ერთი თვის ტროიკით მგზავრობას? მოსვენება ხომ ძლიერ უნდა გვჭირვებოდა იმ დილას, როცა პეტერბურგში ჩავედით? რა ბრძანებაა! პირის დაბანა რას ჰქვია, ისიც ძლივს მოვასწარით. ჩამოვხტივით თუ არა, იმ წამსვე დამტვერიანებული და წელმოწყვეტილები ვასილის კუნძულისაკენ გავექანეთ. სული როდი გვითმენდა: იქ იდგა ჩვენი სტუდენტობა, იქ ჩვენც გველოდა გასტუდენტება. ერთი იფიქრეთ, აბა, რა მოგვაცდევინებდა, რა გავგაჩერებდა, ან რა დროს მოსვენება იყო!..

კარგათ მახსოვს, ნიკოლოზობა დღე იყო, 9 მაისი 1861. გზაზე, რაღაც ეკლესიის წინ, ხიდის ყურთან, დიდი პარადი გაემართათ. ისე გატენილი იყო ქუჩა ჯარით თუ მცქერლებით, რომ გავლა ძლივს მოვახერხეთ... ხიდზე რომ შეველით, დავინახეთ ვაება, სახლის-ოდენა ყინულები, რომელიც მდინარეს ზღვისკენ მიჰქონდა. ალბათ ესეც მიმზიდველი სანახავი ყოფილა, ამიტომ რომ მთელი ხიდი ხალხით იყო გაჭედილი. დიდი და პატარა, ქალი და კაცი, უსაქმო და საქმიანი, აღტაცებით შეჩერებოდა ამ მყინვარების მტვერეა-მუსკრას. წამდაუწუმ მდინარე ამ უზარ-მაზარ მყინვარებს ხიდის ბურჯს ატაკებდა, და მაშინ მთელ ხიდს ალმასის მტვერი მოედებოდა, რომელშიაც მაისის მზის შუქი აქა-იქ ცისარტყელას იკეთებდა ხოლმე. ხალხის აღტაცებას საზღვარი როდი ჰქონდა... მაგრამ ჩვენგანი

ამაებს აბა ვინ ათხოვებდა ან თვალს, ან ყურადღებას? რისი პატი-
დი, სადაური მყინვარები. გასტუდენტება გველოდა-მეთქი ვასილის
კუნძულზე!

მივაწიეთ, როგორც იქნა. მოვძებნეთ ის სახლი, სადაც ძველი
სტუდენტი ღრეჭია იდგა: იმის ადრესი მოსკოვში გვქონდა ნაშოვი.
შიშით და კრძალვით ჩამოვარაწკუნეთ ზარი მისი კარების წინ. კა-
რი მაინც დიდხანს დაგდული დარჩა. ხმის ამოუღებლათ ერთმანეთს
მივჩერებოდით ჩვენ სამივე. ვერც კი ვბედავდით ერთმანეთისთვის
გვეკითხა: „იქნება მეორეჯერ დარეკვა სჯობდესო?“.

სამნი ვიყავით მეთქი. ხნითაც და გამოცდილებით უფროსა
ჩვენგანი იყო საუღკერაძე, ხასიათიანი და უღელ-გამწევი
ყმაწვილი... მეორე იყო გიგოთაძე, რომელსაც ყველა
მისი ამხანაგები „უშნოს“ უძახოდით, ამიტომ რომ სახით ყველაზე
უფრო შნოიანი იყო. და მესამე — მე. უნდა მოგახსენოთ, რომ ახლათ
შესრულებული მქონდა მაშინ მეთექვსმეტე წელიწადი, და ტანადობი-
თაც ისე პატარა ვიყავ, რომ ყველა „ცილა-ნახევარს“ მიძახოდა. სა-
მივე ჩვენი ხარჯით ვიყავით მოსული, სამივეს ეგზამენი გვქონდა
დასაჭერი უნივერსიტეტში შესასვლელათ. სამივეს გვეგონა, რომ ერ-
თი საათი თუ დავკარგეთ ნამეტანი, ეგზამენის დაჭერას ვეღარ მო-
ვასწრებთო. დრო მიდიოდა, ამისთანა საჭირო დრო, და კარს კი მაინც
არავინ გვიღებდა!

გაგებდეთ, ბოლოს, ხელმეორეთ ზარის ჩამოკვრა: უფრო მაგ-
რათ და გულიანათ კი დავრეკეთ, გაქვსთ სიცოცხლე! გასჭრა ილ-
ბალმა, კარი გაიღო, თითქმის იმავე წამს. გამოჩნდა ახალგაზრდა
მსახური ქალი, გვარიანათ ჩაწვირიანებული. მოხეხილ ტანის ძირს
ჩამოგავდა შორიდან მისი რგვალი და ბრტყელი პირისახე, რომელ-
საც ხან ყვითელი ფერი დაჰკრავდა, ხან წითელი. ვაება პირისახის
შუაგულში ჩვენებურ ღილსავით დაკერებული იყო ერთი ნამცეც
ცხვირი, და ისიც ზეითკენ იწევდა, ჩალისფერ თმისკენ. მარჯვნივ და
მარცხნივ ამ ცხვირს ჩაჩხვლეტილი ჰქონდა ერთი ცუცქუნა მიწურუ-
ლი თვალეები, უწამწამო და უწარბო. ტუჩი კი, მაგიერათ, გაქვსთ სი-
ცოცხლე, ყურიდამ ყურამდე წვდებოდა...

კითხვის მაგიერ ქალმა, — იმ ქვეყანაში, თურმე, ამ ნაირ სუ-
ლიერსაც ქალს ეძახიან — ეს ვაება პირი ღლავივით გააღო.

— უფალი ღრეჭია შინ ბრძანდებო, — ჰკითხა იმას ქერაძემ,

თავისი ნაჩვევი ვედრების ხმით, და თან, ჩვეულებრივ, თავი ისე მოი-
საწყლა, თითქო სიონის გლაზა ყოფილიყოს.

— Тома, тома, ხრინწიანათ თქვა ქალმა და კარი მაშინვე მო-
გვიგდო.

ადვილათ მივხვდით, რომ ეს რუსულ дома-ს ნიშნავდა. მართ-
ლაც, ორიოდ-სამი წუთის შემდეგ იმავე ქალმა ხელახლავ კარი გა-
გვიღო და ღრეჭიას ოთახში შეგვიყვანა.

II

ღრეჭიას ოთახი — ღიმილი. — რა მიამა მისი მზიარული თანაგრძნობა! — გა-
მოკითხვა. — პირველი დაბეჭდება და პირველი დარდი. — გახარებული ღიმილით
შეგვება ნაგინები კაცისა. — პირველი ეჭვი. — ნაგინები მაგინებელს აქებს. —
ნუ თუ კაცი სასახელო საქმეს თავს დაანებებს?

მოზდილი ოთახი იყო ეს ოთახი. ორივე მის ფანჯარაზე წი-
გნები და ქალღლები ელაგა, წესიერათ, რიგ-რიგა. ფანჯრებს შუა
რომ სტოლი იდგა, ზედ სამოვარი დავიწყებოდით ჩაის ჭურჭლი-
თურთ. ლოგინზე იჯდა ერთი უცნობი სტუდენტი, რომელსაც არხე-
ინათ ფეხი ფეხზე გადაედო. მის პირდაპირ, სტოლის წინ, იჯდა
თვითონ ღრეჭია. ჩვენი შესვლა და მისი წამოხტომა ერთი იყო.

საშინლათ იამა ჩვენი ჩასვლა. მკვიდრი ძმის ნახვა ისე ვერ გა-
ახარებს კაცს, უეჭველია: ოთხი-ხუთი წლის უნახავი ძმების შეყრას
დავსწრებივარ, და არც ერთის პირისახეზე არ შემიმჩნევია იმისთანა
გახარების და სიამოვნების ღიმილი, როგორც ჩვენ შესვლაზე ღრე-
ჭიას პირზე აღიბეჭდა. თვალები აუთამაშდა, ტუჩი მიეწყურა, და
მთელ პირისახეს დატკობის, ნეტარების დალი დაესვა. მეტათ მია-
მა ამის შემჩნევა. საკვირველი რამეა უცხოეთში მარტოობის გრძნო-
ბა. გული ნიადაგ ისე მტკივნელობს, თითქო ვისმეს განგებ ის ძა-
ფები დაეჭრას, რომლითაც გული სხეულს მობმული აქვს. რა გინდ
საქმე გქონდეს უცხოეთში, რა გინდ შრომაში იყო გართული, ეს
გრძნობა და ეს ტკივილი მაინც გასუსტებს, გერევა, გაძლევს. ეძებ
ვის მიეკედლო, ვის დაუძმობილდე შენიანს, რომ ამ წყეული მარტო-
ობის ძალას მოერიო. ნათესავათ იქცევა მაშინ შენთვის ყოველი შე-
ნი ქვეყნის შვილი, ოღონ კი ხელი არ გკრას და თავიდან არ მოგი-
შოროს... ეხლა წარმოიდგინეთ, ღრეჭია რა დაახლოვებულ ნათესა-
ვათ უნდა მივხვებოდა იმ დილას, ამ ალერსიანი შეგვებების წყალო-

ბით! გული ისე დამიშოშმინდა და დამიტკბა, თითქო დედაჩემის კალთაში ჩამედო თავი...

დავსხედით მორიდებით, ბევრი პატივის შემდეგ. მასპინძელმა დედ-მამის მშვილობა და სიმთელე გამოგვკითხა, ნათესავების ამბავი, გზის გარემოება. ქუთაისში კურსი წლეულს რამდენმა კაცმა შეასრულაო, იმათგან რამდენი აპირებს რუსეთში წამოსვლასო, და სხვა და სხვა. ყველა ამ კითხვებს შესაფერი პასუხი მივეცით.

— ეს ყველა კარგო, — გვკითხა მაშინ ღრეჭიამ, — მაგრამ თქვენ იხარჯით ხართ მოსული, თუ სტიპენდიის იმედითო?*

მე უპასუხე, რომ ჩემი ხარჯით ვაპირებ თავის დარჩენას. ჩემმა მგზავრებმა კი უთხრეს, რომ ჯერჯერობით ჩვენი ხარჯით უნდა ვცხოვროთ, და მერე იმედი გვაქვს, სტიპენდია გვიშველისო.

— რამდენი ფული მოგივა მამიშენისაგანო, — მკითხა მაშინ მასპინძელმა.

— მამამ სამ-სამი თუმანი დამპირდა თვეში, ბატონო.

— ცოტაა, ცოტა, მაგრამ რა გაეწყობა! ტანისამოსის ფულს ხომ გამოგიგზავნის ამის გარდა?

— რა მოგახსენო. არაფერი უთქვამს; მითხრა, თვეში სამ თუმანს გამოგიგზავნიო.

— უნდა მიწერო, რომ არ გეყოფა. ტანისამოსის ფული ცალკე უნდა იყოს.

— მივწერ, ბატონო.

— თქვენ რამდენი მოგივა შინიდან? — მიუბრუნდა მასპინძელი ჭერაძეს.

— ხან თუმანი, ხან თუთხმეტი მანეთი, ბატონო. მამაჩემი ღარიბი კაცია, მეტი არც კი შეუძლია, — უპასუხა ჭერაძემ, და თავისებურად გაწითლდა თავიდან ფეხებამდე.

— არ გეყოფა, სრულებით არ გეყოფა, — მწუხარე თავის ქნევით გამოთქვა ღრეჭიამ, და მიუბრუნდა თავძარას.

— თქვენა?

— მე ყოველ თვეში ოცდა ხუთი მანეთი მექნება, ტანისამოსის ფულიც ბლომათ მომივა...

* ზოგიერთ სტუდენტებს მთავრობა თვეში ოცდახუთ მანეთს აძლევს, რომელიც წლის განმავლობაში, იმ პირობით, რომ სწავლის დასრულების შემდეგ ექვსი წელიწადი ემსახურონ. ამ ფულს „სტიპენდია“ ჰქვია.

— თქვენ ერთათ დადექით, ერთ ოთახში, უთხრა მასპინძელმა თავძარას და ქერაძეს, — დღესვე მოვადებინებ ოთახს და სადილის საჰმელ ალაგსაც აგიჩენთ. თქვენ კი, — მომიბრუნდა, — ბერიშვილთან დადექით. ის ეხლა მარტო დგას. ორ-ორი უნდა იდგეთ ერთათ, თუ გინდათ, რომ მაგ ფული გეყოთ. გიპატრონებთ აქ, ეგზამენს დაგაჭერინებთ, და საქმე კარგათ წავა.

ამ დროს ღრეჭიას ძმა შემოვიდა. პირკოცნის და გამოსალმების შემდეგ იმას ორივე ჩემი მგზავრი გაატანეს ოთახის მოსაძებნელათ. დავრჩი მარტო.

— აქ თქვენი ბიძაშვილია, დათა. არ გინახავს ჯერ? სულ სხვანაირი, ეჭვიანი და შემპარავი ხმით, დაბლა მკითხა ღრეჭიამ.

— არა, ბატონო, ჯერ არ მინახავს. წიგნი მაქვს იმასთან, მაგრამ არ ვიცი სად დგას.

— რა წიგნი? ვისგან?

— მამაჩემმა გამომატანა, ჩემი თავი ჩააბარა, კარგათ მოუარეო, უპატრონეო, ნათესავი ხარო, სისხლი ერთი გაქვთო, როგორც მოგეხსენებათ...

— ჰო, კარგათ გიქნია, რომ ჯერ ჩემთან მოსულხარ, — მითხრა ღრეჭიამ და ხმა უფრო დაიმდაბლა. მერე სკამი ჩემსკენ მოიწოჩა და ჩურჩულით დამიწყო ლაპარაკი. გამიკვირდა, ამ კაცს რა აჩურჩულებს მეტქი: ამ ოთახში ჩვენს მეტი არავინაა, ვინ გაიგონებს ქართულ ლაპარაკს? მაგრამ, ვიფიქრე, ალბათ ასე უნდა-თქო.

— დათა ურჩი ყმაწვილია, ჩვენ მოგვწოროდა და ცალკე დგას, ვილაც პოლშელებთან, თუ რუსებთან. ცუდი ყოფაქცევისაა, იცოდე. იმას ნურაფერს დაუჯერებ... ისა და აკაკი წერეთელი ბევრ ცუდს გვიგონებენ, ყური არ უგდო, თორემ წაგახდენენ. აქ ჩვენი კაცი უცხოთ არავის უნდა იცნობდეს, თორემ დაილუპება... მორიდებით უნდა იყო, ჩვენების მეტს არავის იცნობდე... წადი რა გაეწყობა, რაკი წიგნი გაქვს, მაგრამ თავი კი მაინც მოშორებით დაიკავე; არამც და არამც მასთან არ დადგე.

საშინლად მეწყინა ეს სიტყვები. მეწყინა იმიტომ, რომ ყველა სტუდენტები ანგელოზები მეგონა, და ეხლა კი ვხედავდი, რომ ორი მათგანი წაწყმენდილა... დავღონდი ძლიერ, მაგრამ ხმა კი ვერ ამოვიღე.

— როდის წახვალ შენ ბიძაშვილთანო, — მკითხა მასპინძელმა ცოტა ხნის სიჩუმის შემდეგ.

— არ ვიცი ღმერთმანი, აღარც კი მინდა აწი წასვლა, ან რათ წავიდე მაგისტანა კაცთან?

— არა, წასვლით უნდა წახვიდე, неловко будет... წიგნი გაქვს გადასაცემი... ნათესავიც არის შენი... წადი, მაგრამ თავი გაზე დაიჭირე...

ძალი ბრძანებდა, რომ იტყვიან, სწორეთ ისე მოხდა: კარა გაიღო და ჩემი ბიძაშვილი დათა შემოვიდა, მხიარული, უღარდელ სახით, პირმცინარე, ჟინუღილივით ანთებული...

თავბრუ დამესხა, როცა დავინახე, რომ ეს კაცი ჩემმა მასპინძელმა სწორეთ იმნაირივე ალერსით და იმგვარივე სახით მიიღო როგორითაც ჩვენ შეგვეგება... ეს ნაგინები კაცი, რომელთანაც საქმი დაქერა საგნებია, სათაკილოა...

როდღა მახსოვს, როგორ გადამეხვია ჩემი ბიძაშვილი, რა მკითხა და რა მითხრა, რა მივუგე, რა უთხარი, ვიმეორებ, თავბრუ დასხმული ვიყავი, არ ვიცოდი დღე იყო თუ ღამე, სიზმარში ვიყავი, თუ ცხადი ვმოქმედობდი.

მარტო ის მახსოვს, რომ მასპინძელი ცოტა ხანს შემდეგ ადგა და სადღაც წავიდა, ჩვენ კი გვითხრა, მომიცადეთ, ეხლავე მოვალ და ბერიშვილთან წაგიყვანო.

გავიდა ღრეჭია თუ არა, ჩემმა ბიძაშვილმა თვალი გააყოლა და ალტაცებით მითხრა — რა ბიჭია, რო იცოდე, ესეც არის ეგზამენები გაათავა. სულ „პიატები“ მიიღო ყველა საგნებში; მეორე თუ მესამე კანდიდატი გამოდის...

ხმას ვერ ვიღებდი მაინც.

— ვერც რუსმა ვერავინ აჯობა, ვერც პოლშელმა, ვერც მალონოსმა. მარტო ერთი ხ—კვი იყო მაგის ტოლი, ისიც პოლშელი. ორივემ პროფესორებს წყალსავით მიაყარეს პასუხები... ეხლა მაგან დისერტაცია უნდა დაწეროს... მაგის ალაგას, რომ ვიყო, უნივერსიტეტში დავრჩებოდი, საზღვარ-გარეთ გამგზავნიდნ და პროფესორად გამოვიდოდი...

ფრთაშესხმულ ტყუილათ ჩავთვალე ეს უკანასკნელი სიტყვა. შესაძლებელი რომ იყოს პროფესორობის მიღება, რომელი გიყი უარს იტყოდა? სასახელო საქმეა პროფესორობა, „ისტორიაში ჩაიწერს ამით სახელს კაცი“ და ამ გვარ მომავალს გადარეულის მეტი, ან ვინ გაცვლის ჩინოვნიკობაზე? არა, ვფიქრობდი, უეჭველია, რომ მი-

ხელწიველი საქმეა პროფესორობის შოვნა, თორემ აბა ღრეჭია, —
ჰკვირნი და მცოდნე ღრეჭია, — იმაზე უარს როგორ იტყვოდა!

— წიგნი მაქ შენთან-თქო, ამოვიღე ბოლოს ხმა.

— ვისგან?

— მამაჩემისგან. მაგრამ სასტუმროში დამრჩა, სადაც ჩამოვ-
ხტენით, ბარგში.

— ბარგი რომ გადმოიტანო, შინ მომიტანე. აი ჩემი ადრესი.
ჩვენები არ გინახავს წამოსვლის დროს?

სანამ მისი სახლულობის ამბავს და გარემოებას მოუთავებდი,
ღრეჭიაც დაბრუნდა. იმას ბერიშვილი გზაზე შეხვედროდა და თან
წამოეყვანა.

ჩააბარეს ჩემი თავი ბერიშვილს და გამატანეს ოთახის სანახა-
ვად და ბარგის გადასატანათ.

III

ჩემი ოთახის სურათი. — უწიგნობა და უკითხველობა. — სტუდენტების სადილი-
რას ველოდი და რა დამხვდა? — პატრის-კული და მისი ატეისტობა. — ბიუხნერი
წაგვიტახავს? — ატეისტის ლოცვა შუალამეზე და ამ ლოცვის შედეგი. — ღარიბი
სტუდენტების მორთვა მდიდარ თერძთან და მეჩქემესთან. — ვალი რით გადავიხადოთ?

იმავ დილას ბერიშვილთან დავსახლდი... ერთ პატარა ოთახში,
რომლის მარტოხელა ფანჯარა უზარმაზარი სახლის ვიწრო და შმო-
რიან ეზოში გადიოდა, გამიკეთეს ლოგინი, ბერიშვილის ლოგინის
პირდაპირ. მარტო პატარა სტოლი ეტეოდა ამ ორ ლოგინს შუა,
ფანჯრის წინ, ორიოდ სკამი და პირისსაბანი ტაშტი შეადგენდა
დანარჩენ ჩვენ მოწყობილებას. საშინლად გამიკვირდა, რომ ამ სტუ-
დენტის ოთახში წიგნის ხსენება არსაით იყო. გაუმხილე ჩემი გაკვი-
რება ახალ ამხანაგს.

— წიგნის საყიდელი ფული ვინ მოგვცაო, — მწუხარეთ მიპა-
სუხა. მთელი წელიწადი აქა ვარ, და აი ამ სამშაუროიანი წიგნის
მეტე ვერ მიყიდნიაო. ესა სთქვა და მიჩვენა პატარა წიგნი, ლეიფციგში
იაფად გამოცემული სალიუსტის ისტორია, ლათინურ ენაზე.

— მაშ კითხვით რას კითხულობო?

— თუ წავეყარეთ სადმე, ვითხოვო წიგნს და წავიკითხავო. მა-
გრამ ან კითხვის დრო ვის აქვს! ჯერ დილით ლექციებია, ხომ, და
ლექციები, მერე ნასადილევს, ჩვენებური ყმაწვილები საეგზამენოთ

უნდა გამზადო... ისე დაიქანცები, რომ კითხვა კი არა, წოლაც გაგიქირდება...

ვერც ამისი გამეგო რა. სტუდენტი რომ არას კითხულობდეს გაგონილა? თუ კი გიმნაზიაში ვასწრებდით კითხვას, ნუ თუ აქ უკითხველათ უნდა გამოვიზარდოთ?

სადილობის დრო მოახლოვდა; წავედით საშემელათ. შემეყვანეს რაღაც ბნელ და ნოტიო ოთახში, სადაც შუაგულ გრძელი სუფრის იყო გაშლილი, და მის გარშემო ოციოდე ყმაწვილი კაცი ისხდა. ჩვენი ქართველი სტუდენტობა თითქმის ერთიანათ იქ იყო თავმოყრილი. დავსხედით. ამისსნეს, აქ სადილი ხუთ შაურათ ღირსო, ან თვეში შეიდ მანეთადო.

კარგი იყო სადილი თუ ცუდი, — ამას ვინ სდევდა. ვინ კითხულობდა!... გავძეხით კი და, იმ ორი თავით, რომელიც მოგვერთვა... ჩემდა თავად უფრო სმენად ვიყავი გადაქცეული, ვინემ ჰამათ. მარტოლაც, ყურადღების ღირსი იყო მაშინდელი გაკვრა-გამოკვრული ლაპარაკი... ზოგი ტანსაცმელზე და თერძზე მუსაიფობდა, ზოგი შინიდან ფულის ლოდინზე. ზოგი სოფლათ საგაზაფხულო გასვლაზე, ზოგი ახალ-გათავებულ ეგზამენებზე. ყბედობა იყო, რაღა, უთავბოლო უმიზნო... სულ სხვა ნაირათ გამოხატული მქონდა თავში სტუდენტების საერთო სადილი... უეცრათ ჩემ პირდაპირ მჭდომმა სტუდენტმა, ბასილ აბაზაძემ, რომელსაც შარშან ქუთაისის გიმნაზიაში ღვთისმავედრებელ და დონ-ანტონის მორჩილ ყმაწვილათ ვიცნობდი, ლაპარაკი დაიწყო ამ უცნაური სიტყვით:

— მასე პატარა რომ ხარ, როგორი სტუდენტი იქნები? შენ ალბათ ღმერთი უნდა გწამდეს. და პასუხისთვის არ მოუცდია, ხარხარი დაიწყო: ჯერ რა დროს შენი სტუდენტობააო.

რა ვიცოდი რა მეთქვა პასუხად? კარგია კიდეც, რომ პასუხს არავინ მთხოვდა.

— ბიუხნერის თხზულება წაგიკითხავსო? — ხარხარის შემდეგ მკითხა აბაზაძემ უფრო დამჯდარი სახით.

ორი წლის წინეთ მძიმე და ხანგრძლივი ავთამყოფობის დროს, როცა ლოგინში ვიწექ და ფიქრის გარდა საქმე არაფერი მქონდა, დაიწყო და დალაგდა ჩემში მოაზრება ამგვარ საგნებზე. ამ ავთამყოფობის დროს, ამავე ფიქრით გატაცებულმა, აზრის გამოსაყვლევათ გარდავიკითხე და გავიცანი, რაც კი რომ საღმთო წერილის წიგნი იშოვებოდა ქუთაისში. ერთი სიტყვით, ზედმიწევნით და სა-

კუთარი შრომით, უხელმძღვანელოთ, გაცნობილი მქონდა ის საგანი და ის აზრები, რომელზედაც ეხლა ეს გუშინდელი პატრის-კუდი ასე მაღალ კილოიანათ მემუსაიფებოდა.

— ბიუხნერი არ წამიკითხავს, მიუგე, მაგრამ შენ მითხარ, ასე უცებ ღმერთი რამ დაგავიწყა? შარშან არ იყო, კუთაისში შებლს იმ-ტვრევი დონ-ანტონის წინ მეტანიებით-თქო?

— ბიუხნერი წამიკითხე და ჩემსავით განათლებიო, — დარწმუნებული ხმით მიპასუხა. წამო ჩემთან და გათხოვებ მის თხზულებასო. დღესვე განათლები, დღესვეო.

ამის მეტი არა გამიგონია-რა ღირს-შესანიშნავი იმ დღეს სუფრაზე, რომ ტვინში ჩამჭდობოდეს.

აღდექით თუ არა სუფრიდამ, ღრეჭიამ გვითხრა, — ჩემსა მოდით სამივენი, თერძთან უნდა წაგიყვანოთ, ტანისამოსი შეგიკეროსო. ასე ვერ ივლით პეტერბურგშიო, სირცხვილია, ქართველი სტუდენტები ხარო, კარგათ უნდა ჩაიცვათ, რომ აქაურებმა ჩვენზე ცუდათ არ იფიქრონო.

ახალ ნასადილევს წაველით ნევის პროსპექტისაკენ, გამოჩენილ თერძთან, რომელსაც სახელათ რაუზერი ერქვა. ჩვენ სამს ღრეჭია და ბერიშვილი წაგვყვა. ბერიშვილი სადღაც სხვაგან თავის საქმეზე მიდიოდა და გზაც იქითკენ პქონდა.

გზაზე ბერიშვილმა აბაზაძის ლაპარაკი გაიხსენა.

— ერთ ამბავს გეტყვი, მითხრა, იმ ვაჟბატონზეო, ასე რომ ყვირის „ღმერთი არა მწამს, ბიუხნერი წამიკითხავს, განათლება ამა-შიაო“ და სხვა და სხვა; იცი, თვითონ მაგას რა დაემართა? ამას წინათ შენი ბიძაშვილი დათა დარჩენილიყო მასთან ღამე და მის ოთახში დაწოლილიყო. აბაზაძე მაშინ ღრეჭიას ძმასთან ერთად იდგა. დაიძინეს სამივემ. ერთიც ვნახოთ შუალამეზე წამომდგარა აბაზაძე, — დღისით რომ იძახის ღმერთი არ არისო, — დაუჩოქნია ლოგინზე და ფრანგულ ლოცვებს ბუტბუტებს თურმე... გამოიჭვრიტა დათამ, დაინახა ეს ამბავი. მაშინვე თურმე ღრეჭიას ძმას მიუჩოქდა, უნდოდა ეს სეირი ეჩვენებინა, მაგრამ აბაზაძე ლოგინზე მოტრიალდა, ალბათ რამე ზმაურობა გაიგონა, მობრუნდა და თანაც ლოგინი ჩატეხა: ჩავარდა თურმე საწოლის ქვეშ. ზმაურობამ ღრეჭიას ძმაც გამოაღვიძა, დათამ იმას მაშინვე ლოცვის ამბავი უთხრა. სანთელი აანთეს, ნახეს საწოლის თავში, ბალიშის ზევით, პაწია ჯვარცმა დაუკიდია ამ ჩვენს ატეისტს... აბაზაძეს უარის თქმა აღარ შეეძლო, ის მაშინვე გამოტყდა

და შეეხვეწა — ნურავის გაუმხელთო. ეხლა პგონია, რო ეს ამბავი
არავის გაუგია, ის კი არ იცის, მაგ საწყალმა, რომ მთელმა ჩვენმა
სტუდენტობამ შეიტყო ეს სასაცილო შემთხვევა...

მოგეცათ დღეგრძელობა, ბევრი ჩვენ ამ ამბავმა გვაცინა!..

რაუზერმა ზომა აიღო ჩვენი ტანისამოსის შესაკერავათ. ფასზე
ლრეჭია გაურიგდა, აგრეთვე როგორც ფულის გადახდის ვადებზე.
საზაფხულო ტანისამოსი უნდა შეეკერა, ისეთი, რომ სექტემბრამდე
გვეყოფნოდა, ფასათ თითოსთვის ექვსი თუ შვიდი თუმნისა, და ჩვენ
ეს ფული ოთხი თვის განმავლობაში უნდა გადაგვეხადა, თვეში თუ-
მან-ნახევარის ანგარიშით...

რაუზერიდამ მეჩექმე გოზესთან წაგვიყვანეს. თორმეტ-თორმეტ
მანეთათ შეუკვეთა იმას ლრეჭიამ თითოსთვის ჩექმა-კალოში. ესეც
ნისია იყო, მაგრამ მალე კი უნდა გაგვესტუმრებინა.

დავბრუნდით შინ. ლრეჭია მისსა დავტოვეთ და სამივე ახალ-
მოსულები ერთათ ჩაის დასალევათ წავედით, ქერაძის და თავძარას
ახალ ოთახში.

ვიმუშაიფეთ ცოტა პეტერბურგის სიდიდეზე, მისი სახლების სი-
მალეზე, მისი ქუჩების სიგრძეზე, გავიკვირვეთ, შევადარეთ ქუთაი-
სის სახლებს და ქუჩებს, ჩაი დავლიეთ, ერთი სიტყვით, განცხრომას
თავი მივეცით. აბაზაძის საწოლს ქვეშ ჩავარდნა თუნდ ოთხჯერ-ხუთ-
ჯერ უამბეთ ერთმანეთს. რალა, კარგ გუნებაზე ვიყავით, სანამ ქერა-
ძემ განცხრომა არ მოგვიშხამა ამ უადგილო შენიშვნით:

— ეს ყველა კარგი, მაგრამ დღეს რომ ეს ვალი კისერზე და-
მადვეს, ამ რაუზერის და გოზეს ვალი, საიდან და როდის უნდა გა-
დავიხადო?

იმავე ადგილას მიწა რომ გახეთქილიყო და შიგ მთელი პეტერ-
ბურგი ჩაეტანა, ისე არ გავკვირდებოდით, როგორც ამ უბრალო კით-
ხვამ გამოცა.

ჯერ, რასაკვირველია, უსიამოვნო კითხვის თავიდან მოშორება
მოვინდომე:

— მამას მივწერ, და ის გამომიგზავნის მეთქი.

— მამაშენი შენ გამოგიგზავნის, შენი ვალის გასასტუმრებელს
ვთქვით, გიგოს მამაც მასე იზამს, მაგრამ მამა-ჩემს რომ არ შეუძლია
ლამის მთელი ერთი წლის სახარჯო ფული მივფლანგე დღეს. რაუ-
ზერს და გოზეს თუ მივეცი ეს ფული, ჩე რალა ვჭამო, ან თავი რი-
თი ვირჩინო.

ვიფიქრეთ ბევრი, ვიდავეთ, მაგრამ კითხვა კი მაინც ისევ კითხვად დარჩა: ვერ გავარჩიეთ და ვერ ავხსენით.

— ალბათ, ასე უნდა, ჩვენზე უკეთ ძველმა სტუდენტებმა არ იციან?...

ამით დაკმაყოფილდით.

IV

ნამდვილი სტუდენტური ოთახი.— როგორ იდგენ მაშინ ღარიბი სტუდენტები. — პოლშელები. — „ქვეუნი ღარდი“. — დაუვიწყარი თვალეები. — პირველი კაცური სიტყვა. — ჩემი ბიძაშვილის სიტყვა იმაზე, თუ ჩვენებს რისთვის მოშორდა.

მეორე დღეს, საღამოს, ავდექი და ჩემ ბიძაშვილთან წაველ, წიგნი წაუღე.

შორს კი იდგა ჩვენგან ის დალოცვილი. ეკატერინის კანალზე, უშველებელი ბინძური სახლის მეოთხე, თუ მეხუთე ეტაჟში, ერთი ნამცეცა ოთახი ექირავნა, რომელშიაც ის და ორი სხვა პოლშელი სტუდენტი ერთად იდგენ. რაც ჯერ ქართველების ოთახში არ მენახა, ის აქ დამხვდა, მათი ოთახი სწორეთ იმ სტუდენტურ ოთახს ჰგავდა, როგორც რომანებში სწერენ ხოლმე სტუდენტების ყოფაცხოვრებას. ყელ-ჩამომტვრეულ ბოთლში სანთელი ერჭო, ეს გახლდა შანდალი. სტოლზე და ფანჯრებზე უთავბოლოთ დაგდებული წიგნების ფურცლებს შუა თამბაქო და მონაწვევი პაპიროსები ეყარა. იატაკზე ალაგ-ალაგ წიგნი ეგდო, სხვაგან — ნაწერი ქაღალდი, კუთხეში — დაგლეჯილი ჩექმები, ჩუსტებათ გადაქცეული კალოშები, და სხვა ამ გვარი ხორავი. ლოგინი მთელი ერთი თვე არავის გაესწორებია. ზედ საბნობას პალტო და შინელი შვებოდა. არც ბალიშის პირის, არც ზეწრის ხსენება არსად იყო. მუთაქის მაგიერათ ბალიშის ქვეშ წიგნები ეწყო, და ერთ საწოლს რომ ფეხი მოტეხოდა, ფეხის მაგიერ იმის ქვეშ წიგნები დაეღაგებიათ. ერთი თითის სისქე მტვერი ედო ყველაფერს, რაც კი იმ ოთახში მოიძიებოდა. სტოლზე უთავბოლოთ ეყარა წიგნები, შავი პურის მონაქერი, ძველ ქაღალდში გახვეული მარილი, კუპატი, თამბაქოში არეული შაქარი, ჩაის ჭიქა, რძის ბოთლი და სხვა და სხვა.

თვითონ ოთახიც ამ მორთულობას შეეფერებოდა. დაბალ კედლებს ერთობ ვიწრო და დაბალი ფანჯრები ჰქონდათ დატანებული. ზედ დაკრული შპალერი ალაგ-ალაგ. აფრეწილი და გამცვლადარი იყო.

დროთა ვითარებისაგან ჰერს იმგვარი სიყვითლე დატყობოდა, რო-
გორიც ერთობ მოხუცებული კაცის ჰალარა თმას ჰფერავს. შმოორა-
სუნი და ნოტიობა კედლებსაც შეთვისებოდა, ჰერსაც და იატაკსაც.

სამი კაცი ეტეოდა ამ ერთციდა ოთახში. ორს მათგანს კრავატა
ელგა საწოლათ, ომარხნობის დროისა, დამტვრეული და წვირით გა-
ლიფფული. მესამე იწვა პატარა დივანზე, რომელზედაც ხუთი წლის
ბავშვიც ძლივს დაეცეოდა. ჩემი ნათესავი სტოლთან იჯდა და პაპირო-
სებს ტენიდა. ერთი მისი ამხანაგი დივანზე იყო გამხვარებული და
მეორე — ლოგინზე. ორივეს ხელში წიგნები ეკავა, როცა ოთახში
შევედი.

გაცნობის შემდეგ ერთი იმ პოლშელთაგანი ჩაის მზადებას შე-
უდგა. სამოვარი შეუკეთა, პურის და ჩაის საყიდველათ წავიდა...
მეორე, ზრდილობის მოთხოვნისამებრ, წამოჯდა იმავ დივანზე, რო-
მელზედაც წინეთ იწვა.

მესაიფი დიდხანს უმნიშვნელო საგნებზე და კითხვებზე ტრია-
ლებდა: რუსეთი როგორ მოგეწონაო, რუსის ხალხი რა ხასიათის გე-
ჩვენაო, გზამ რამოდნათ შეგაწუხაო და სხვა. პოლშელი ძლივს ამ-
ტვრევდა რუსულ ენას. ლაპარაკი იმას თითქმის იმოდენათ უჭირდა,
რამდენათაც მე; გამოთქმა და ენის კილო კი უფრო გაძნელებული
ჰქონდა.

მოვიდა მეორე პოლშელიც. — მისი პირისახე და გამონედულება
დიდხანს არ დამავიწყდება, თუმც ის კაცი მე მის მეტათ აღარც კი
შემხვედრია ჩემს სიცოცხლეში. იქნებოდა ოცდახუთი-ოცდაექსი
წლისა, და არა მეტი. პირთხელი და პირსუფთა, შუბლმაღალი, ღრმათ
ჩაცვენილი თვალებით და ერთობ თხელი ტუჩებით, ის წამებულს
ან წამებისთვის გამზადებულს ჩამოგავდა. ლოყებზე იმას ის რველათ
შემოხაზული ფერი აჯდა, რომელიც ხშირათ ისე ამშვენნიერებს ჭლე-
იან ახალგაზრდა ქალს. გრძელი წაბლისფერი თმა ღომსავით გად-
მოშვებული ჰქონდა მხრებზე... მაგრამ საქმე არც ამ პირისახეში იყო,
არც ამ თმაში, არც ამ ფერში: რაც იყო, — თვალები იყო, მათი გა-
მონედულობა, მათი საკვირველი ძალა... მოსვენებულათ, უბრალოთ
შემოგხედავდა ეს კაცი თავისი ცისფერი თვალებით, დაგაკვირდებ-
ოდა, და უცებ გაუგებარი მწუხარება გაგიჯდებოდა მთელ ტანში.
როდი იცოდო, თუ რა დარდი ჰქლავს ამ კაცს, რა ფიქრი აწუხებს, რა
სევდა ერევა, გრძნობდი კი, რომ მთელი მისი გული, მთელი მისი
სხეული ავსებულია რაღაც უსამზღვრო მწუხარებით, და უკითხავთ,

გამოუკვლევათ თქვენც თანაუგრძნობლით ამ უცნობ და უცნაურ ღარდს. ერთი სურათია რაფაელის, რომელსაც „Mater dolorosa“ ჰქვია. აი, სწორეთ ამავე გვარი თანაგრძნობით და სევდით ივსება, ვინც კი ამ სურათს დააკვირდება ხოლმე.

პირველი კაცი, რომელმაც პეტერბურგში პირველი კაცური სიტყვა მითხრა, — ის სიტყვა, რომელიც ცხოვრების ყოველდღიურ ხასიათს ერთბაშით მიგავიწყებს და უცებ იდეალისკენ აგწევს, აგაფრენს, გაგაუმჯობესებს — ეს კაცი გახლდათ. ამ გვარი სიტყვისთვის ვიყავ წამოსული რუსეთისკენ, მისი იმედით მიყვარდა სტუდენტობა, მისი პატივი ავერ სამი წლის განმავლობაში მემარხა გულში... მთელი ორი დღე, რომელიც ჩვენ სტუდენტებთან გავატარე, ნიადაგ იმას გელოდი — აბა როდის მომესმება ეს სიტყვა-თქო, აბა ვინ შეეხება ამ ჩემი გულის სიმს-თქო... და ამ კაცმა პირდაპირ, მოუშზადებლათ, უკითხველათ, დაჯდა თუ არა, თითი ზედვე დაადო...

მთელ ტანზე თმა ამებუძგა მაშინვე, და თავიდან ფეხებამდი იმ ყრუანტელმა დამკრა, რომელიც „ზეგარდმო შთაგონებას“ ჩვევია თურმე...

რაში მდგომარეობდა ეს სიტყვა? — მთელ მუსაიფში, რომლის მოყვანა აქ შეუძლებელია და რომლის დასაწყისი ამ კითხვამ დასდვა:

— თქვენ ეხლა მთელი რუსეთი გამოიარეთ, კიდიდამ კიდედმი, ამისთანა ღირს-შესანიშნავ დროს... იქნება ყური მოჰკარით აქა-იქ, სადმე, გლეხი ხალხი რა აზრისაა ახალ მის „გათავისუფლებაზე“?

საჭირო არც კი უნდა იყოს მთელი ჩვენი საუბრის მოყვანა, მარტო იმას ვიტყვი, რომ გათენება მოახლოვდა, და ჩვენი მუსაიფი ვერ მაინც არ გათავებულებო... მკითხველი ადვილათ წარმოიდგენს, რომ ჩემი მხრით სათქმელი ბევრი არაფერი მექნებოდა. მაგრამ საკითხავი კი ძლიერ ბევრი მქონდა, იმდენი, რომ კაცს ჩემთვის ნება მოეცა, იქნება მთელი ერთი კვირის განმავლობაშიაც ვერ დამეცალა ჩემი კითხვების გულა...

მართალი უნდა ვთქვა, ძლიერ გამიკვირდა, როცა შევნიშნე, რომ ჩემმა ბიძაშვილმაც მხურვალე მონაწილეობა მიიღო ამ ბაასში. ღრეკიას სიტყვის შემდეგ იმას როგორღაც აღერდილი უცქერდი. დიდს რასმე, რასაკვირველია, მუსაიფში ვერ შევამჩნევდი, მაგრამ იმ დამეს, იქ, ყრუც რომ დაგვსწრებოდა, ისიც მიხვდებოდა — ამ ყმა-წვილს გრძნობა ჰქონიაო...

დილას ყველანი ერთათ გამოველით გარეთ და ვასილის ძულისაკენ ერთათ გავემგზავრეთ. პოლშელები წინ მიდიოდნენ და მე ქართულათ ვმუსაიფობდით, შინაურ საქმეებზე. როცა ჩვენს მუსაიფმა გულითადი, ძმური ხასიათი მიიღო, თავი ვეღარ მოვიკავე და გამოუტყდი, დიდათ მწყენს, რომ ჩვენებურ სტუდენტობას მოშორებიხარ-თქო.

— რა ვქნა, ძმაო, მიპასუხა, მეც ძლიერ მწყენს ეგ მოშორება, მაგრამ რა გავწყობა, ვერ მოვთავსდით ერთათ, ერთმანეთი ვერ შევიგუეთ... ერთობ ბევრი უფროსები ჰყავთ იმ დალოცვილებს, ერთობ ნამეტანი ბრმა მორჩილება აქვთ უფროსებისა... ღრეჭიაც ნამეტანად უფროსობს, და რა ვქნა, ყურმოჭრილ ყმათ ვერ გაუხთი, თუმც პატერეს კი ძლიერ ცცემ და ძლიერათაც მიყვარს, ღმერთმა ხომ იცის...

პოლშელებმა ფეხი აუჩქარეს და სადღაც მარცხნივ გადაუხვიეს, როგორც კი ხილზე გავედით მასაქეთია არცერთი იმათგანი არ მინახავს, არც მათი ამბავი გამიგონია. იმავე ზაფხულს გაქრენ სადღაც, თითქო ჯურღმულში. ერთი მათგანი, ის, რომელიც იმ ღამეს მემუსაიფებოდა, ბევრი ვეძიე, მაგრამ მისი კვალიც კი გაპქრა... ორი წლის შემდეგ გაზეთში შემხვდა მისი გვარი, ომში მოკლულების სიაში. ის იყო, თუ სხვა მისი მეგობარე, არ ვიცი...

V

ფილიპე ბერიშვილი. — ორი სული ერთ გვამში. — მისი ხასიათი. — რა ახრით თავს იკავებს ის მოქმედებისაგან. — ზვალინდელ ქათამს დღევანდელი კერცხი გერჩიოს. — ლათინური ენის სწავლა. — ნაოსნობა.

ივნისის დამდეგამდი ისევ პეტერბურგს უნდა დავრჩენილვიყავთ — ასე გადაწყვიტა ღრეჭიამ, — და მერე, „აგარაზედ“ გადაგვიყვანდნენ, საზაფხულოთ. მაშასადამე, ოციოდე დღე უნდა გამეტარებოდა ფილიპე ბერიშვილთან, მის პატარა ოთახში.

ფილიპე და მე მალე დავძმობილდით. საკვირველი ქმნილება იყო ეს კაცი. მისთანა ახირებული და თან სასიყვარულო პირი არც მაქნამდი შემხვედრია სადმე, არც მას შემდეგ. ამ კაცის კანში ბედს, ორი წინააღმდეგი ხასიათის პირი ჩაუკვეთებია. ერთი მათგანი თავაზიანი, თავდაკავებული, გონიერი, გულგრილი და სხვისთვის თავგამომეტებული ქმნილებაა, ფაქიზიანი, მორიდებული, ფრთხილი, სუფთა და შორის გამჭვრეტი. მაგიერათ ვერ წარმოიდგენს კაცი, თუ

რამოდნათ ჯიუტი და თავისინებაა, რამოდნათ აჩქარებული და ცეცხლ-
მოდებულია მეორე... სანამ ფილიპე მოთმინებიდან გამოვა, სანამ მას
რამე გააცეცხლებს ან ალაშფოთებს, მასში პირველი ხასიათი სჩანს და
მოქმედებს. მაგრამ „ბზიკი რო უკბენს“, „ჯორზედ რო შეჯდება“, ეს
ხასიათი მეორეს უთმობს ადგილს. მაშინ თქვენ წინ წამოდგება გა-
კარხლებული, თვალებ გამოკუთხული, ათრთოლებული კაცი, რომელ-
საც როდილა რამე ახსოვს, და რომელიც მზათაა გაღეწოს და შე-
მუსროს ყველაფერი, რაც კი წინ დახვდება, ან ხელში მოხვდება...
ვერ დაითვლის კაცი, მაშინ მის მწარე სიტყვებს, ვერ წარმოიდგენს
მის შფოთვას, წყრომას და რისხვას...

წელან ვთქვი, ფაქიზი ხასიათის არის-მეთქი. ავთმყოფობამდია
მისული ეს მისი სიფაქიზე. არ შეუძლია ოთახში დარჩეს მოსვენებით,
თუ უწესობა რამ დაინახა შიგ, ან მტვერი, ან დანგრეულათ დაწყო-
ბილი წიგნები, ან უთავბოლოთ დაყრილი ტანსაცმელი... რაგინდ სა-
ჭირო საქმეზე იყოს თქვენთან მოსული, მაშინვე საქმეს თავს დაანე-
ბებს და ქადაგებას დაგიწყებთ: „როგორ იქნება ასე ბინძურათ
ცხოვრებაო, ვერ მიაღაგებინებდი, განა, ამ ოთახსო, ან შენ თვი-
თონ ვერ დააწყობდი რიგზე წიგნებს და ტანსაცმელსო“? და თუ ერ-
თობ დაახლოვებული ამხანაგი იყო თქვენი, მაშინ, — ქადაგების მა-
გიერ, — როცა დაინახავდა, რომ აქ სიტყვა როდი გადისო, — თვი-
თონ შეუდგებოდა ოთახის დაღაგებას... ერთათ როცა ვიდექით,
ოთახში წესიერების დამცველიც ის იყო, ჩაის გამკეთებელიც (შენ
სუფთათ ვერ გააკეთებო), ჩაი-შაქრის მყიდველიც, მზრუნველიც და
მმრომელიც. სიყვარულით კისრულობდა ყველაფერს... სტუმარი რომ
მოუვიდოდა, თუ დაინახავდა, რომ მის ტანსაცმელს ბუნდლი მოდე-
ბია, მაშინვე მუსაიფს შეწყვეტდა, ადგებოდა, სტუმარს ნელა მიუ-
ახლოვდებოდა და ტანსაცმელიდამ ბუნდლს ნაზათ ორი თითით
ააცლიდა, მერე სინათლეზე დამკვირვებელი თვალით გასინჯავდა,
ფანჯარასთან მიიტანდა და ფაქიზათ სულს შეუბერავდა; ისე მოიცი-
ლებდა ბუნდლს ოთახიდან... გაქვსთ სიცოცხლე, ჩვენ ყველა ამის-
თანაებზე დავცინოდით ხოლმე! და თვითონ ფილიპეც იცინოდა, დიდ-
ხანს, მთელი თვეობით, სანამ დაცინება ილაჯს არ გაუწყვეტდა, და
თხოვნას არ დაგვიწყებდა, — თავი დამანებეთო. მერე, ზვერწნა რომ
არ გაუვიდოდა და გაფრთხილება არას უშველიდა, ერთს თავისებუ-
რათ შემოგვიტევდა, შემოგვკიცვლებდა, გაცეცხლდებოდა ორი მინუ-
ტის ვადით, იღრიალებდა, რამეს დაამტვრევდა, გულს მოიკლავდა

ან მოიქავებდა... და ისევ ძველებურათ ტკბილ, თავაზიან და ფაქტურ ფილიბეთ გარდაიქცევოდა.

ფილიბე ბევრს ფიქრობდა, ბევრს კითხულობდა იმ დროს, ჩვეულებრივად იმის ცოდნით როდი ვისმეს ჩამოუვარდებოდა. მისი ნიჭი იშვიათათ გამოჩენილა, ამიტომ რომ, თუმც დიდი ნიჭი აქვს, მაგრამ ამ ნიჭს მიწაში მარხავს. ერთობ მძიმეთ, ერთობ სინიღისიანად უტყერს ცხოვრებას და მოქმედებას. საქმეს კაცმა მარტო მაშინ უნდა მოკიდოს ხელი, ამბობს, როცა ხელში ყველაფერი მზათა აქვს საქმის ბოლომდე მისაყვანათო... ყველას რომ ასე ემოქმედოს, ბევრი არაფერი გაკეთდებოდა ქვეყანაზე... ყოველი კაცი ვალდებულია ერთი ნაბიჯი მაინც წაადგმევინოს წინ თავის დროს და თავის თანამედროებს. ჩვენ რომ იმას უცადოთ, თუ როდის მოგვეცემა საშუალება ხალხს სრული და საბოლოო სიკეთე ერთბაშად მივანიჭოთ, ვინ იცის, იქნება ამისთანა საშუალება ჩვენ დღეშიაც არ გველირსოს?.. ის ჰქენი, რაც შეგიძლია, რისიც ღონე გქონდეს, რაც მოხერხდეს, დიდი იყოს, თუნდ მცირე. გაბედე, სცადე, და თუნდ არა გამოვიდეს რა, ამ გაბედვასაც და იმ ცდასაც სარგებლობა მოსდევს. აუხრცველი კვალი მაინც დარჩება, ერთ ადამიანს მაინც გაეფხიზლება, ერთი წუთის ვადით მაინც შეწყდება ის საზოგადო დუმლი, რომელიც ხალხს გონებაზე ტყვიასავით აწევს... რამდენჯერ მოუწოდებია ფილიბეს ჟურნალის, ან გაზეთის დაარსება, და ვერ გაუბედამს: საკმაო ფული არა მაქვსო, საკმაო თანამშრომელი არა მყავსო, რომ გაზეთი ნამდვილათ, სა მ მ უ დ ა მ ო თ დაეაარსო. ამის გამო ჯერ იმას არც სამუდამო რამ დაუარსებია, არც დროებითი. დაეწყოს, დალოცვილს, დაე სამუდამო ნუ ყოფილიყო, დაე მარტო ორიოდ-სამოთვე ეცოცხლა მის გამოცემას. განა იმ სამი თვის განმავლობაში ცოტა აზრი გამოითქმებოდა, ცოტა მოძრაობა მოხდებოდა, ცოტა სარგებლობა მოიტანებოდა? ამ მხრით მისი მოაზრება იმ თრიის მოქმედებას ჩამოგავს, რომელიც მთელ თავის სიცოცხლეში ნიგოზს ბოჭდა: მოხუცებულობის დროს მოვიხმარო. დაბერდა თრია, ნიგოზი ბევრი მოაგროვა, მაგრამ საუბედუროთ სიბერესთან კბილები დააკლდა, და ბლომათ მოგროვებული ნიგოზი ვეღარც კი მოიხმარა...

საყოველთაოთ განთქმულია მისი მიუდგომლობა, მისი ხასიათის სიმალლე და გონების სისწორე. ყველამ დაინახა, შარშან ქუთაისის ბანკის კენჭის ყრის დროს, რამოდნათ მართალი ვიყავით ჩვენ ყველანი, ვინც ამ „უმოქმედო კაცის“ ნიჭს და ჰკუპას ისე მალლა ვაფა-

სებდით და ვაფასებთ... დარწმუნებული ვარ, რომ მომავალი უფრო აშკარათ გამოაჩენს ამას... მაგრამ ჩემ საგანს ერთობ დავშორდი, დაუბრუნდები ისევ პეტერბურგს.

როგორც კი დავსახლდი ფილიპესთან, იმან მაშინვე თავისი სამ-შაურიანი წიგნი აიღო და მომაჩვენა: ლათინური ისწავლე საეგზამენიოთო. უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩემ დროს გიმნაზიებში ყველას კი არ ასწავლიდნენ ლათინურ ენას. ვისაც სურდა, ის ლათინურს სწავლობდა, და ვისაც არა, ის კანონებს. რადგანაც მამა-ჩემს არამც და არამც არ უნდოდა ჩემი გაგზავნა მაღალ სასწავლებელში, და რადგანაც ის სიყრმიდანვე ვაჭრათ მამზადებდა, ამისათვის გიმნაზიაში კანონებს ვსწავლობდი, და არა ლათინურს. და რაკი, გიმნაზიის გათავების შემდეგ, გავჯინდი და მამას ძალა დავატანე უნივერსიტეტში გასაგზავნათ, ეხლა ლათინური უნდა მესწავლა, ეგზამენის დასაჭრათ. ფილიპე გახდა ამ საგანში, ჩემ პროფესორად.

რამდენი წვალება გამოვარონიე იმ უბედურს. უნდა გამოვტყდე ჩემისთანა ზარმაცი არა გაუჩენია-რა ღმერთს სწავლისათვის. „უროკის“ დამზადება და სწავლა ყოველთვის ჟამათ მიმაჩნდა, არც გაწყრომას, არც შეგონებას, არც დარიგებას, არც ხვერწნას, არც დატკობას არასოდეს გავლენა არ ჰქონია ჩემზე, ამ შემთხვევაში, არც გიმნაზიაში, არც პეტერბურგს. ხშირათ მომინდომია, თვითონ მესწავლა ეს წყეული „უროკები“. ხშირათ თავისთვის ძალა დამიტანებია, ხშირათ მითქვამს ჩემ გულში: „სირცხვილია, სხვა სწავლულობს, და შენ კი ვერა-თქო, სხვა გჯობნის, სხვა გასწრობს-თქო“, მაგრამ არც ამას გაურიგებია რა... ჩემ ბუნებას ყველაფერი, რაც კი დაწესებული, ნაჩვევი, წინათვე განსაზღვრული და კალაპოტში ჩასმულია — ეწინააღმდეგება, როგორც ცეცხლს — წყალი. მახსოვს, გიმნაზიაში კანონებს გვასწავლიდნენ, და არასოდეს იმ კანონების დასი ხეირიანათ არ დამიმზადებია, თუმც წიგნები კარგი მქონდა. მეომებოდა მასწავლებელი, სულ ნოლებს მიწერდა დავთარში, მიწყებოდა, ინსპექტორს და მშობლებს მასმენდა, მსჯიდა, მაგრამ არა გაეწყო რა, ვერ ვისწავლე და ვერ... ერთიც ვნახოთ, მასწავლებელი ავით გახდა. სამი თვის განმავლობაში კლასში ფეხი არ შემოუდგამს. არავინ იცოდა ჩვენში, როდის დაიწყებდა სიარულს. ხმაც გავარდა — კანონების სწავლა მოისპობა ერთიანათო. ერთხელ, როცა თავისუფალი ვიყავით, გავშალე მისი საგნის წიგნი და უსაქმურათ კითხვა დავიწყე. გამიტაცა საგანმა, და სანამ მთელი წიგნი არ გავათავე, არც ერთ სხვა

მასწავლებლისათვის ყურადღება არ მიმიქცევია. ამ კითხვით ისევე ვისწავლე ის საგანი გიმნაზიაში, რომ შემდეგ უნივერსიტეტშიც გამომადლა მისი ცოდნა...

აბა იფიქრეთ, რას მასწავლიდა ფილიპე! დამიწყებდა თუ თარგმნას, მაშინვე თავში ათასი ოცნება და აზრი გამკრავდა. დაღუნავდა თავს ფილიპე, გვერდით რომ მომისვამდა, ჩაიყურებოდა ლათინურ წიგნში და დაიწყებდა: *Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit...*

ის მაშინ ამის მეტზე როდი რასმეზე ჰფიქრობდა. იმას მაშინ მართო ის ახსოვდა, რომ *bellum* ომია, *scriptum sum* — ვწერო და სხვა. მე კი მაშინვე თავში ის მეხატებოდა, რომ კარგი სანახავე რამ უნდა იყოს ომი, რომ დიდი არაფერი უნდა ჰყოფილიყოს იუგურტას ომი, რომ ამ ომსაც ომს უძახიან, და ნაპოლეონის ომებსაც — ომს, და სხვა და სხვა. ერთობ შორს გამიტაცებდა ხოლმე ამნაირი მოაზრება და საქმე ხშირად იმით გათავდებოდა, რომ ვფიქრობდი: „რომელებს მაგიერ იმ ომში იუგურტას რომ გაემარჯვა და რომელები დაეღწევიან იცის, იქნება ქვეყნისა და კაცობრიობის ბედი ამით შეცვლილიყოს. იქნება, მაშინ, მე პეტერბურგს კი არ ვიქნებოდი, სადმე ტუნისის ან ტანგერის უნივერსიტეტში შესვლას ვეპირებოდი?“ ფილიპე კი თავისას კითხულობდა:

— . . . *Quascumque urbis et argos manu ceperat...*

და მკითხავდა:

— ხომ გესმის, *manu ceperat*?... *ceperat* წარმოებს ზმნისაგან *cipio, cepi, captum, capere*, რომელიც ნიშნავს „ვიღებ, ვიტაცებ“ *manus, manus*, ხელია *manu ceperat* „ძალათ აღებას, დამორჩილებას, დაპყრობას“ ნიშნავს.

მაგრამ, რაკი შემომხედავდა, იმ წამსვე ჩემ გაშტერებულ პირსახეზე წაიკითხავდა, რომ ყური არ მიგდია არც მის კითხვისთვის, არც მის ახსნისათვის.

— იმე, იმე, რავა იქნება, შე კაცო, თუ სწავლულობ, ქე ისწავლე....

— უკაცრავათ, ჩემო ფილიპე, უკაცრავათ, მეტს აღარ გაწევნებ, აწი კი ყურს გულმოდგინედ დაგიგდებ...

დაიწყებდა ხელახლავ თავიდან „*Bellum scripturus sum*“ და კიდევ, ათიოდ წუთის შემდეგ, შემომხედავდა:

— რომ არც ეხლა მიგდებ ყურს?...

ოთხჯერ-ხუთჯერ რომ ტკბილათ მეტყოდა ამისთანა საყვედურს, მეექვსეჯერ წიგნს თავში მესროდა, წამოხტებოდა ბზიკსავით და გავარდებოდა გარეთ...

სინიდისი და თავმოყვარეობა მაიძულებდა მაშინ თვითონ ამეღო წიგნი და გულმოდგინეთ მესწავლა. მაგრამ ტვინში რომ არც მაშინ არაფერი შემდიოდა! შტერისავით ვუცქერდი ხოლმე წიგნს, ნახევარი ან მთელი საათის განმავლობაში, ვატრიალებდი მის ფურცლებს, ფრჩხილით ვნიშნავდი მის სიტყვებს, თუთიყუშისავით ვიმეორებდი, ხან ნელი ხმით, ხან ხმა მალლა, „Bellum scripturus sum,“ ბოლოს დავაფურთხებდი წიგნს, წამოვხტებოდი, ნევისკენ გავსწევდი, ავიყვანდი ნავს და ვსეირნობდი წყალზე ორი-სამი საათის განმავლობაში...

ტუჩკოვის ხიდის ახლო იდგა ჩვენი სახლი. ხიდს გაღმა პეტროვის პარკია, რომელშიაც ბევრი ტბა და თხრილებია გაყვანილი. იქ მიყვარდა ნაოსნობა. იქ პატარა ნავებს აჭირავებდენ, საათში ხან აბაზათ, ხან ორ აბაზათ. პატრონი ნავს ჩაგვაბარებდა და გავგიშვებდა, უმენავეთ. ნავის ნიჩაბი მიჩჩევნოდა სალიუსტისაც და იუგურტისაც...

VI

პირველი ჩემი რობინზონობა. — რა რიგათ გავრჩით ზღვაში სილაზე. — იმედი უიმედობაში. — გადავრჩით! — საყვედური, ღარიგება და სინანული.

ერთხელ, ფილიპე რომ გამექცა და წიგნს მარტო უჯექი, შემოვიდენ ჩემთან ქერაძე და თავძარა. ორივეს ისიც იყო სწავლა გაეთავებიათ და სეირნობა განეზრახათ, რადგანც ჩინებული, მშვენიერი საღამო იყო.

— მოდი, ყმაწვილებო, ნავით ვისეირნოთ პეტროვის პარკში, — უთხარ იმათ. რა კაია რო იცოდეთ, რა სასიამოვნოა!

ორივე დამეთანხმა. წავედით. გაველით თუ არა ტუჩკოვის ხიდზე, თავძარამ ხიდის ყურში ნავები დაინახა.

— აი ნავებიო, — თქვა, — აქ ვიჭირაოთო.

— თვითონ პარკში ვჭირაობ-მეთქი.

— სულ ერთი არაა, განა? — აქვე ვიჭირაოთო.

მე რომ ნავებს ვჭირაობდი უწინ, ვჭირაობდი იმ ადგილას, საცა პეტროვის პარკში ნევიდამ პატარა რტო შედის. ის რტო იქვე ტბათაა გაფართოვებული, და ასიოდე საყენის იქით ხელახლავ ნევას

შეერთვის. ჩვეულებათ მქონდა, ამ რტოს მივყვებოდი ნავით, გავიარდი, ნევაში შევიდოდი, და ბოლოს ისევ იმ ადგილს ვბრუნდებოდი, სადაც ნავებს აქირავებდნენ. ტუჩკოვის ხილთან კი ნევილამ მეორე, უფრო დიდი რტო გამოდის. ვიფიქრეთ — ალბათ ეს რტო იმ გვარათვე უვლის პეტროვის პარკს და ნევაში მალე ჩაერთვება, როგორც მეორე პატარა რტო-თქო, ამის გამო ნავით იმ რტოს (Жд. новка-ს) ავყევით.

ვიარეთ ნახევარი საათი. ნიჩბები მე მეკავა.

— ბიჭო, ამ რტოს მგონია შორს მივყავართ, თქვა ქერაძემ.

— ქე სად უნდა წაგიყვანოს, ისევ ნევას არ უნდა შეუერთდეს თქო, — მიუგე.

— მოდი დაებრუნდეთ, ეშმაკს თვალი არ უჩამს, ქე არ დაეიბნეთ.

— რალა დროს დაბრუნებაა, ამდენი გზა გამოგვივლია, ბარკულამ ცოტა კიდეც გავიაროთ!

ვიარეთ კიდეც ერთი საათი: ნევა არსაით მოჩნდა. დაბრუნება სჯობს-თქო, მეც ვიფიქრე, მაგრამ სირცხვილით ვერ გამოვსტყევი. მაშინლათ კი გამეხარდა, როცა ქერაძემ ისევ უწინდელი წინადადება შემოიტანა: იმ წამსვე დავთანხმდი.

მაგრამ მაშინ თავძარამ დაიძახა: რალა დროს დაბრუნებაა, აჰ, ნევაც გამოჩნდაო.

მართლაც, გამოჩნდა ნევა და ჩვენც ამაყად შიგ შევეცურეთ. გავიარეთ თუ არა ცოტა ოდენი ალაგი, მაშინვე შევნიშნეთ, რომ წყალი ერთობ ჩქარია: ისე გააქანა ნავი, როგორც შურდული... მივიხედ-მოვიხედეთ: ეს ჩვენი ნევა როდია, ის ნევა, რომელიც ტუჩკოვის ხილთან და ჩვენი სახლის წინ ჩამოდის: ეს რალაც სხვა წყალყოფილა... მაშინვე გამჭირახათ მივხვდით: ალბათ ეს სხვა რამე შტო ნევისა, და უეჭველია, რომ ისიც ჩვენ ნევას, დიდ ნევას, უნდა ერთვოდეს. გავყვეთ ცოტათი და მალე დაგვაყენებს სწორ გზაზედო, ვიფიქრეთ. გავყევით, ან სხვა რალა გზა და ღონე გვქონდა: წყალთავისით მიგვაქანებდა... არ გაუვლია ნახევარ საათს, შევხედეთ, ამ გაქანებულმა წყალმა ზღვაში ამოგვაყოფინა თავი, მოგეხსენებათ, კარგ ფერზე არცერთი ჩვენგანი არ იქნებოდა: ზაფრანის სიყვითლემ ყველას გადაგვიარა; მაგრამ შეშინების გამოჩენას ვერავინ ბედავდა. მაგარი ეს იყო, რომ შენობა როდი რამ ჩნდა გარშემო, და ღამეც შემოგვეპარა. იქნებოდა ათი საათი, ან მეთერთმეტე... მართლაც,

მაისში ძლიერ ღია, ნათელი ღამეები იცის პეტერბურგში, მაგრამ მაინც ღამე იყო და ღამე...

შეგვატოპინა თუ არა წყალმა შუაგულ ზღვაში, გაგვსილა. ავიღეთ ხელში ნიჩბები, დავაჭირეთ სილას, დავძარიტ ნავი, მაგრამ ორი მინუტის შემდეგ ისევ სილაზე გავრჩით. დავანებეთ თავი და დავსხედით სულის მოსაბრუნებლათ. თავიდან ფეხამდი ისე გაწუნწული ვიყავით — ზოგი სიმწრის ოფლით, ზოგი დაღალულობის ოფლით, — თითქო ისიც იყო წყალში ამოვევლეთ ვისმე.

მოვიბრუნეთ სული.

— რა ვქნათ ეხლაო, — დაბალი ხმით იკითხა თავძარამ.

— ეს სულ შენი ბრალიაო, — პასუხის მაგიერ მომიბრუნდა ქერაძე.

რაღა მქონდა სათქმელი? გავჩუმდი მუდოსავით, თავჩაღუნული.

— რაზე დავგლუბე, შე წყეულოო, — მომდგა მაშინ თავძარა, რაკი დაინახა, რომ მეც ვგრძნობდი ჩემ პირშაობას. მომდგა და გემოიანათ, მაღიანათ ლანძღვა დამიწყო: შენ ასეთო შენ ისეთოო.

— არა, ჩვენ რისთვის ავყევით, — ბანს აძლევდა მას ქერაძე: მაგ არ იყო, ფოთში კინაღამ დავგლუბა, ნავით რომ ზღვაში შეგვეყვანა?

სათქმელი არაფერი მქონდა, და სწორეთ ამან ამომალეგინა ხმა, ამან ამომიდგა ენა.

— რა მოხდა, შე კაცო, რა უყოთ მერე, რა დიდი საქმეა-მეთქი? ხომ არ დავღუბულვართ ჯერ, დავისვენოთ და გზას ვიპოვით. ჩემს კისერზე იყოს, თუ თქვენ რამე მოგეწიოს-თქო.

ისეთი მარჯვე ხმით ვსთქვი ეს, თითქო მართლა დარწმუნებული ვყოფილიყავ, რომ ადვილი იყო ჩვენი შველა. მეტი არ აქვს ჩემ მტერს, მე იმედი მაშვინ არ მქონოდეს არავითარი. ის კი გამკრა თავში, რომ „ჩემ კისერზე იყოს“, და რაკი დავიღუბებით, ქე ვის გაახსენდება საყვედური: საკმაოდ დასჯილი მაინც ვიქნები-თქო...

ავიღეთ ხელახლა ნიჩბები და ხელახლავ დავძარიტ ნავი. ნიავმა და წყალის მოძრაობამ გავგიტაცა კიდევ რამდენიმე მხარი.

ბოლოს გვეღირსა იმედი. გამოჩნდა შორს, ძლიერ შორს, მოოქრული გუმბათი ისაკის სობოროისა. მეტი არაფერი ჩნდა იმ ადგილიდან წყლის გარდა. არც ერთი შენობა არ მოჩნდა პეტერბურგისა. ნაპირიც შორიდან სხვილ თოკს გვანდა, წყალზე შავათ გაჟიმულს.

გადავწყვიტეთ: მოვაბრუნეთ ნავი, პირი მოოქრულ გუმბათისკენ უყოთ და ვინიჩბოთ სამივემ; მოვძებნოთ ნევა, რომელიც უნდა

იყოს, დიდი გინდ პატარა, და ავყევთ, ისაკის საბორომლი. იქნებ
ხომ ადვილად ვიპოვით ჩვენ სახლს.

როგორც გადავწყვიტეთ, ისეც მოვიქცეთ. ვინავეთ, ვინავეთ
ვიწვალეთ, და მეორე დღეს დილის თერთმეტ, თუ თორმეტ საათზე
მივადექით ტუჩკოვის ხიდს. ოფლით ვიყავით გაღვრილნი, ხელზე
ტყავი გვქონდა გადამძვრალი, ფეხები დაბრუნებული გვქონდა, ძელ-
ები გვტკიოდა და სხეული. გვშიოდა ისე, რომ მგელს გავგლეჯდით
ქენეშით, კენესით, ვაივაგლახით მივედით შინ. მენავეს საათი დაუტო-
ვეთ გირაოთ, რადგან იმდენი ფული ჯიბეში არავის გვედო, რომ
თექვსმეტი საათის ქირა გადაგვეხადა.

შინ რომ მივედი, ოთახი ცალიერი დამხვდა. მაშინვე ლოგინზე
გავიშხლართე: მეტისმეტმა დალაღვამ შიმშილიც დამავიწყა. და იმ
წამსვე რომ დავიძინე, მეორე დღის საღამომდი არ გამომღვიძებია.
ბევრი მალეძა, თურმე ფილიბემ, ბევრი მარწია, ბევრი წყალი მასს
მაგრამ გაღვიძებით კი ვერ გამომალეძია...

ამის თაობაზე მეორე დღეს საღამოს დიდი საყვედური გვერდო
და დიდი ამბავი მოხდა. მოვიდა ჩვენსა ღრეჭია და სამივეს ძლიერ გა-
გვიწყრა: ეს რას გავსო, როგორ შეიძლება მარტო თრევო, ეს გა-
უგია ყმაწვილის ამნაირი ქცევო, რომ დამრჩვალიყავით, მერე რას
აპირობდით, და სხვა და სხვა მოვინანეთ დიდათ და პირობა დაედ-
ვით — მეტს აღარ ვიზამთ ამისთანა უსაქციელობასო...

VII

ჩვენი აგარა შავ წყალზე. — ოთახების დარიგება. — საულ ქერაძე. — ხ-
სიათი და ენერგია. — ხუცესი და ჯორი.

იმ დროს უნივერსიტეტის სწავლა შეწყვეტილი იყო: ეგზამენებზე
ჰქონდა ყოველ კაცს მივარდნილი შრომა, და ლექციები სექტემბრამ-
დი როდი დაიწყებოდა. ამის გამოისობით ბევრი ჩვენებური ყმა-
ვილები, განსაკუთრებით ქართლ-კახელები, შინისკენ გამგზავრებუ-
ლიყვნენ. მე რომ მიველ პეტერბურგს, იქ არც ი. ჯ. დამხვდა, არც
ბევრი სხვა.

დადგა თუ არა პირველი ივნისი, შევეკარით მაფრაშაში რაც ბ-
რგი და ბარხანა გვქონდა, ვიქირავეთ ურემი და გავსწიეთ სოფელ
„შავ-წყალზე“. იქ ღრეჭიას თავისთვის სახლი ექირავნა და ჩვენთუ-
საც იქ დაენიშნა დგომა.

მისი ნებართვით ფილიპეს ეჭირავნა სამ-თვალი სადგომი, ხის სახლი მეზონინში, ესე იგი სახურავ ქვეშ რო ოთახებს დაატანებენ. კარგი სუფთა სადგომი კი იყო, ფართოც, მშრალიც, არც ძვირი იყო ნამეტანი. შიგ ხუთი კაცი უნდა დავმდგარვიყავით, და სამი თვის ქირა შვიდ თუმან-ნახევარი უნდა მიგვეცა. თითოს გვხვდებოდა ხუთ-ხუთი მანეთი თვეში...

სახლს წინ ბოსტანი ჰქონდა, ყვავილებით სავსე. საუბედუროთ ის ბოსტანი ქვედა მდგმურს ჰქონდა მიჭირავებული და ჩვენ შიგ შესვლა არ შეგვიძლო. უკან პატარა ეზო იყო, მაგრამ ის ეზო სახლის პატრონს ჰქონდა მიჩენილი, რომელიც ისევ ცალკე სახლში იღბა. ჩვენ მარტო გზა გვქონდა შემოსასვლელი: ბოსტნის გვერდით უნდა გაგვეარა, მერე სახლის კედელთან, ბოლოს ეზოსთან უნდა შეგვეხვია და ჩვენ კიბეზე ავსულიყავით. ჩვენ სადგომს კიბე უკანიდამ ჰქონდა დატანებული, იმ მხრით, საცა სახლის პატრონი იღბა.

ჩინებულათ მოვთავსდით ამ სადგომში: ფილიპე და ვ. ს. (ქართლელი სტუდენტი) ერთ თვალში მოთავსდენ, რომელსაც ის ბარაქა მაინც ჰქონდა, რომ სხვებსავით გასავალი არ ყოფილა. დიდ შუაგულ ოთახში, რომელიც ზალისამებრ, სხვაზე უფრო ნათელი და ლაზათიანი იყო, დაბარგდენ თავძარა და ქერაძე. მე მარტოხელა დავრჩი: მერგო შესავალი და გასავალი პატარა ოთახი, რომელიც ეზოსკენ და კიბისკენ იხედებოდა ერთი ნამცეცა ფანჯრით. ყველანი დავკმაყოფილდით ამ განაწილებით, ყველანი მოვეწყვენით თავის ნებიერთ: გავიმართეთ სტოლები, გავშალეთ წიგნები და შეუდექით სწავლას.

თითოეულს ჩვენგანს, ახალ მოსულს, ხუთი საგნიდამ უნდა დაეკავა ეგზამენი. ქერაძეს ჩემსავით ლათინური არ უსწავლია გიმნაზიაში, და თავძარას თუმცა ლათინური ესწავლა, მაგრამ ატესტატის სისუსტით სხვა საგნებში წელი უნდა გაემაგრა...

სწავლას შეუდექით — მეთქი, რომ მოგახსენეთ, მართლა ის კი არ გეგონოთ, ვითომ შრომას ყველა ერთნაირი მუყაითობით გავებით. წელანაც ვთქვი, სწავლაში დიდი ზარმაცი გახლდი-თქო. თავძარა ცოტათი მჯობნიდა ამ მხრით, მაგრამ ბევრათ კი არა... მაგიერათ ჩვენ ორივეს ალაგას შრომობდა და მოღვაწეობდა ქერაძე, რომელთანაც დროა მკითხველი გავაცნო.

ესეც ერთი ახირებული ყმაწვილი გახლდათ... საზოგადოთ, უნდა შენიშნოს კაცმა, რომ ჩვენ ქართველობას იშვიათათ დაჰყვება ხოლმე ხ ა ს ი ა თ ი, მუყაითობა. ბევრი ჩინებული, სასიყვარულო, აღმტაცი

თვისება აქვს ჩვენ ხალხს, არც ჰკუა აკლია, ღვთის მადლით, მაგრამ ერთი ზნე ბედათ დაუტანებია ღმერთს ჩვენთვის. ნემეცივით ან სხვა მხესავით ვერ ეტყვის ჩვენი კაცი თავის თავს: „აი, ამა და ამ მიზეზის მიღწევა მინდა, და რაც უნდა დამემართოს, რაც უნდა შემხვდეს წინ, ამ ჩემ გზას და მიზანს არ ავცილდები, თავს არავის შევაცდენინებს სხვა ახალი უმჯობესი მიზანი რომ შემხვდეს, არ გავეკიდები, ჩემსას არ დავივიწყებ, თუნდ დავრწმუნდე, რო გროშათ არ ღირებულა და თუნდ უთხრას კიდევ თავის თავს ამისთანა სიტყვა, ვერ გასტანს და ვერ აასრულებს ამ თავის განზრახვას, ვერ მიაღწევს იმას მთელ თავის სიცოცხლეს, ვერ დაიხშობს თვალებს ყველაფრისთვის, რაც კი ამ მიზანს არ შეეხება... ხომ მართალია, მკითხველო, რომ ჩვენ კაცს, იმერელი იყოს, გინდ კახელი, გურული, გინდ მეგრელი, ქართლელი, გინდ სვანი, არ მოსდევს ამისთანა თვისება?

აქ მე იმას კი არ ვსჯი — კარგია ეს თვისება, თუ ავი, სასარგებლო, თუ სავენებელი, საქები, თუ საძრახი, იმას ვამბობ მართლ იშვიათათ გამოყვება-მეთქი ჩვენ კაცს ამ გვარი თვისება. და რადგანაც არ მინდა, რომ მკითხველი მის ხასიათზე შეცდეს, ამ საგანს უფრო გარკვევით გამოვხატამ.

ეს თვისება „ენერგია“ როდია. ენერგია იმ შინაგან ძალას ჰქვია, რომელიც კაცს მოსვენებას არ აძლევს და მუდამ ჯლინქეებს ჰკრავს წინ სწევს რომელიმე წინეთ განზრახვილ და ხანდისხან სრულიათ განუმარტებელ მიზნისკენ. ენერგიით სავსე კაცი ხან ღობეებს მოედება, ხან ყორეს, ხან მთას მივარდება, ხან ბარს. ის ყველაფერს სცდის, ყველაფერს ხმარობს, ამიტომ, რომ მის ვნებით ანთებულ თვალებისთვის აღარაფერი არსებობს, გარდა იმ ძალისა, რომელიც მას მიზნისაკენ სწევს. ის თვითონ კი არ მიდის მიზნისკენ, მიზანი მიიტაცებს იმას თავისკენ. ის თვითონ კი არ ლაგმავს თავის თავში სხვადასხვა ბუნების მოთხოვნილებას, რომ ერთიანათ თავის მიზანს მიეცეს. არა. ყველა ეს მოთხოვნილებები თავის თავათ ჰქრებიან მასში, ამიტომ რომ ენერგია მათ ადგილს აღარ უტოვებს, და ისე ჰკლავს, როგორც ვენახში დარგული დიდი ნიგვზის ხე ახლო-მახლო ამოსულ ვაზს აღარ ახარებს.

სულ სხვა რიგია „ხასიათი“, მუყაითობა. ამ თვისებას თვითონ კაცი აღმოზნის თავის თავში. ყოველ ქმნილებას კი არ შეუძლია ენერგიული გამოვიდეს: ამისთვის საჭიროა იშვიათი ნერვები, სისხლი, იშვიათი სხეული... მაგრამ ყოველ კაცს შეუძლია „ხასიათი“ შეიძინოს.

ნოს, ყოველ კაცს შეუძლია მუყაითი შეიქნეს. ხასიათიანი კაცი თითონ ლაგმავს თავის თავს, თითონ ახშობს ზოგიერთ თავის მიდრეკილებას და აძლიერებს ზოგიერთ სხვას. ის თავის თავს ნებას არ აძლევს გადაცილდეს წინათვე აღნიშნულ გზას, და ძალას ატანს ფეხი აუჩქაროს ამ გზაზე სიარულსა. ის ემორჩილება მარტო თავის გონებას, მაშინ, როდესაც ენერგიის მქონე კაცი მარტო თავის ვნებას (страсть) ემონება. პირველი მოქმედებს და გრძნობს ტვინით, და მეორე — კი გულით...

მკითხოს იქნება ვინმემ, რომელი სჯობიაო. ხომ გსმენიათ ანდაზა: „ზოგს ხუცის ცოლი უყვარს, ზოგს ხუცის ქალიო“? ჩემდა თავათ, ორნივე მიყვარს. და ხუმრობა იქით იყოს, ორივე ეს თვისება საჭიროთ მიმაჩნია საზოგადო ცხოვრებისთვის... ზოგი ღრთა, როცა საზოგადოებას „ხასიათიანი“ მსახურნი სჭირია, ზოგი კი იმისთანა ღრო დადგება ხოლმე, როცა ენერგიული პირები აუცილებლათ საჭირონი და მეტის მეტათ გამოსადეგნი არიან... მდიდარი და ბედნიერი საზოგადოება ის არის, რომელსაც ორნაირივე ქმნილებები ბლომათ ჰყავს...

იმას მოგახსენებდით, რომ ქერაძე „ხასიათიანი“ კაცი იყო-თქო. ისე წუთოვნადა თავის თავს, როგორც მონადირე მიმინოს გაწვრთნის ხოლმე... გაგონილი გექნებათ, ალბათ, იმ ხუცის ამბავი, რომელმაც მოინდომა თურმე ერთხელ თავისი ჯორი ჭამაზე გადაეჩვია. უკლო და უკლო საწყალს თივა და ქერი, და ბოლოს იქნამდი მიიყვანა, რომ ნახევარ მუჭა თივას აძლევდა დღეში და ერთ ბეწვა ქერს.

— ისე კარგათ შეეჩვია ჩემი ჯორი შიმშილსო, — ამბობდა თურმე ეს ხუცესი, — რომ ორიოდ კვირა კიდევ დასცლოდა, ჭამას ერთიანათ გადაეჩვეოდაო. საუბედუროთ, მომიკვდა ის საწყალი: რაღაც ავადმყოფობა დაემართა, ბატონო, გახდა ისე, რომ ძვლისა და ტყავის მეტი არაფერი შერჩენია, და მოკვდა, საწყალი, ისე მტერი მოგიკვდა!

სწორეთ ამნაირათვე ეპყრობოდა თავის თავს ქერაძე. დაიწყო ჯერ შიმშილის შეჩვევა. თანა და თან უკლო საკმელი. პურსაც ნაკლებ იღებდა, ხორცსაც, წვენსაც და საკმაზსაც: აქაო და ნაკლულევანებას და სიღარიბეს უფრო ადვილათ ავიტანო. მერე მისდგა „სიამოვნების“ დვენას. შრომას უნდა შეეეჩვიოთ, და ამისათვის საჭიროა, რომ სიამოვნებას გადაეჩვიოთ. სიარული ხომ რაა, ან სეირნობა ან გაცივნება, ან მუსაიფი: ამაების ნებასაც ალარ აძლევდა თავის

თავს. რაღა, დაყუდებული შეიქნა თავის სტოლთან და წიგნებთან, მერე მიაწვა, ბატონო, ამ სტოლს და ამ წიგნებს და დღე და ღამე აკვდებოდა გამწარებით, ოფლის ღვრით... „გამწარებითო“, რომ მოგახსენებთ, ხუმრობა არ გეგონოთ. დიახ, სწორეთ გამწარებით სწავლულობდა, ამიტომ რომ წიგნს და მეცნიერებას ეომებოდა. ის იმით, რომ კი არ სწავლულობდა, რომ მეცნიერება მიიტაცებდა ან მიიზიდავდა იმას თავისაკენ, რომ ყოველ ახალ ცნობაში ის დატბოვდა, ჰპოვებოდა, რომ სწავლა მისთვის ბუნების მოთხოვნილებას, საჭიროებას შეადგენდა. არა, სრულიადაც არა. იმან იცოდა, რომ სწავლა საჭირო და სასარგებლოა, რომ უსწავლოთ ის წახდება, და ამის გამო ის იმავე გამწარებით სწავლულობდა, როგორითაც მუშა კაცი თოვლსა და ბუქში უზარმაზარ ხეს სჭრის ტყეში... არც ეხალისებოდა ამ მუშას თავისი შრომა, არც ბუნების მოთხოვნილებათ მიაჩნია ცუდის ტრიალი. იმას მარტო ის ამოქმედებს, რომ იცის კარგად „ზამთარი დგას, ეს დაწყებული და ღვთისაგან შეჩვენებული. სიცივე, საშინელი. ცოლშვილი და ნათესავობა, მეზობლები და კეთილის მყოფლები შინ სიცივით კვდებიანო. მოგჭრი ამ ოხერ ხეს, შეშათ დაჭრი — დავაპობ, შინ წავიღებ, ყველა გათბება, დატბება, და მეც ხელს მოვითბობ, დავისვენებო!“

დიახ, გამწარებულათ სწავლულობდა ეს კაცი, მოუხსენებლო შეუწყვეტმოლათ. უნდა შეგეხედა მაშინ მის პირისახისთვის: გეგონებოდა — საძაგლათ სძულს ამ კაცს თავისი სწავლაო. იმისთანა დარანჯვით უყურებდა წიგნს, როგორითაც კაცი ჯულაბს ან საფლარათო ზეთს სვამს ხოლმე... მაგრამ სწავლას კი მაინც ერეოდა, სწავლაში სხვებს მაინც სჯობნიდა და ასწრებდა. დიდი საქმეა ბეჭითობა, მონდომება, ძალის დატანება!..

ჩვენ ყველანი დიდ პატივს ვცემდით ქერაძეს ამისთანა ხასიათისთვის. ყველანი ვგრძნობდით, რომ ჩვენზე უფრო მაღლა სდგას ეს კაცი ამ თავისი თვისებით, რომ პატივს საცემია, მიბაძვის ღირსია ეს მისი მეცადინეობა და მუყაითობა. ხანდისხან სინდისი ჩვენც გავაფხიზლებდა: ჩვენც წაბაძვით სტოლებს მივეკვრებოდით, მონდომებდით მუყაითობას, მაგრამ წაგვძლევდა სული და მალე ავებებოდით: „არ ძალგვიძს ძმაო, არ ძალგვიძს,“ ვიტყოდით თავის გასამართლებლათ, და გავსწევდით ლოგინისკენ ხან დასაძინებლათ, ხან მოსასვენებლათ. ის კი ძეგლსავით იჯდა თავის სტოლთან, და ხშირათ, ძლიერ ზშირათ, როცა ნაშუალამევს გამოგვეღვიძებოდა ზოლმე

მის წინ დანთებული სამთელი პირუტყვ საყვედურათ გვიდგა თვალ წინ...

იმ ხუცესის არ იყოს, და მისი ჯორის, ქერამც აკი კინალამ მიეჩ-
ვია შიმშილს, კინალამ აკი გარდაეჩვია სრულებით ყოველი ბუნებითი
მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას, იმანაც აკი კინალამ მიადწია თავის
მიზნამდი. ხუთი თუ ექვსი წელიწადი იწვალა ამნაირათ, და ცოტათი
რომ დასცლოდა, უსათუოთ დააბოლოებდა სწავლას. მაგრამ საუბედ-
უროთ, ცოტა რომ უკლდა გათავებამდი, რაღაც ავთმყოფობა დაემარ-
თა. გულის კანკალი აუტყდა, ისე გახდა, რომ ძელისა და ტყავის მეტი
არაფერი შერჩენია, და ექიმებმა ის მაშინ ჩვენკენ გამოისტუმრეს...
უთხრეს: მოისვენეო, კარგათ სვი და კარგათ სჟამეო, თორემ მალე
საიქიოს წაბრძანდებიო...

VIII

აგარა. — ეგნატე ბაყაყაშვილი. — მისი ავტორიტეტობა. — „შაივენგო“ ერთ
დღეს წავიკითხეო! — რა დროს რაზე ფიქრობდა ჩვენი სტუდენტობა. — „თვითონ
ბესარიონმა თქვა“. — მაშინდელი ავტორიტეტები. — ჩვენში რეპუტაცია და
სახელი როგორ ფუძნდება. — მართლა გვეხმარებოდენ ძველი სტუდენტები ახლებს,
თუ მართო სიტყვით. — წიგნის კითხვა და წიგნის კითხვის დევნა ძველი სტუ-
დენტებისაგან. — „შენც ილიკო ჰავჰავაძესავით წახდებიო!“

„შავი-წყალი“, სადაც ჩვენ აგარათ ვიდექით, ერთი ჭაობიანი,
ნოტიო, ჩამპალი და მართლა შავი ადგილია, პეტერბურგის სიახლო-
ვეს „ნოვია დერეენიას“ და სტროგანოვის პარკის გვერდით. შავ-
წყალს პატარა ღელეს უძახიან, რომლის გაჩერებული და ხავსმოდე-
ბული წყალი კუპრსავით შავათ მოჩანს, მისი დამპალი ძირის გამო-
ისობით... ეს ღელე დიდ ნევკას ჩაერთვის. ამ ღელის პირათ გაუშე-
ნებით პატარა ქოხები და სახლები, რომელსაც პეტერბურგში
მცხოვრები წვრილი ან შუათანა ჩინოვნიკობა აგარათ ჰქირაობს ხო-
ლმე ზაფხულობით. აქ არც ჰაერია ხეირიანი, არც წყალი, არც მცე-
ნარეობა. რისთვის იხაშმავს იქ თავს კაცი, ეს მართო ღმერთმა
უწყის...

აქ, ჩვენს გარდა, ბევრი სხვა ჩვენი სტუდენტები დასახლდენ,
ზაფხულის გასატარებლათ, ყველაზე შესანიშნავი, რასაკვირველია, ის
მოსახლეობა იყო, რომელსაც ღრეჰია, ეგნატე და მიხა ბაყაყაშვილი
შეადგენდა, ამიტომ რომ შიგ პირველი მათგანი ერია...

ეგნატე ბაყაყაშვილი ღირს-შესანიშნავი ქმნილება გახლდათ. ღმერთმა
ხმა და გავლენა ჰქონდა იმას ჩვენ სტუდენტობაში ჩემსობასთან ერთად.
შემდეგ, ის ითვლებოდა მეორე მოთავეთ. ყველა ამბობდა, ძლიერ
გამოცდილი, ერთობ გონიერი და მეტის-მეტათ მოხერხებული ყმა-
ვილიაო, ჩინებულათ ნასწავლი და ჰკუიანო. — ჩვენ ხომ იმას ვერ
გავიგებდით, მართალი იყო ეს, თუ არა, ვერ ავწონიდით ხომ მის
ჰკუა-გონებას, და, რასაკვირველია, ჩვენც ის გვეგონა, იმას ვიმეო-
რებდით, რასაც უფროსები, ძველები ამბობდნენ. მართალია, თვალში
გვეცა, როგორც კი ცოტაოდნათ დაუახლოვდით, ბევრი მისი ახი-
ებული მოქმედება, მაგრამ ბრიყვობათ ჩვენ ამას როგორ ჩამოვართ-
მევდით, ჩვენს თვალსა და ჰკუას როგორ ვენდობოდით? ალბათ გო-
ნიერია, ვფიქრობდით, თორემ უფროსები გონიერათ რათ ჩათუ-
ლიდნენ-თქო!..

რაში მდგომარეობდა მისი გონიერება, რით იყო ის სხვაზე უმე-
რესი, ამის ამხსნელი და დამამტკიცებელი ჩვენ არც ერთი შემთხვევა
არ გვქონია. პირდაღებული ლენჩათ დაიარებოდა; თუ იტყოდა რამეს
ისეთს იტყოდა, რომ არც ღვთის ყოფილიყოს, არც კაცისა, და ვერც
ერთ ჩვენ კითხვაზე მოხერხებულ პასუხს ვერ იძლეოდა. უნდა გენახათ,
რა ბრძნულ სახეს მიიღებდა, როცა ვისმე ახალ ნაყიდ რამეს და-
ნახავდა. იფიქრებდი — მსოფლიო კითხვებს სწყვეტსო, ქვეყნის გა-
დასავალი ამის ხელშიაო, ისე მოიღუშებოდა და ჩაფიქრდებოდა. მე-
რე იმ „სამჯავრო“ გამოხედულობას მიიღებდა, რომლითაც სამსაჯულოს
თავმჯდომარე ბრალდებულს ჰკითხავს ხოლმე: „შენ გაბრალებენ ამ-
და ამ კაცის მოკვლას. აღიარებ თუ არა შენ თავს დანაშაულათო“, და
ამ სახით გვეკითხავდა: რა მიეცი ამ საგანშიო? — ფასს ეტყოდნენ.
ბრძნულათ მიიხედ-მოიხედდა, სწორეთ ისე, როგორც თავმჯდომარე
თავის წევრებს გადახედავს ხოლმე, თავს ნელათ, დარბაისილურათ
გააქნევდა, და ბოლოს გარდასწყვეტდა: „მაგ ფასის ნახევრათაც არ
ღირს, მოუტყუებიხართო“. ამას სწორეთ იმ სახით იტყოდა, როგორც
თავმჯდომარე გამოთქვამს: „ვიცანით რა ბრალდებული დამნაშავეთო“
და საქმე ამით გარდაწყდებოდა.

ორჯერ სამჯერ რომ ამისთანა „დოპროსი“ გვეყო, — ესეც უნ-
და იცოდეთ, რომ ყველაფერი, რასაც ვიყიდდით, მისთვის და ღმრ-
ტუისთვის უნდა გვეჩვენებია, — მოვინდომე მისთვის რაიმე თინი მე-
ქნა. ერთხელ შაქრის საყიდლათ გამგზავნეს პეტერბურგში. წავი-
და ტოლკუჩკაზე ფირკლის პერანგი ვიყიდე, ისე იაფათ, ისე იაფათ

რომ მეტი სწორეთ აღარ შეიძლებოდა: ორი აბაზი მივეცი, ალბათ ნამკვდრევი იყო, ან მონაპარი. რო დაებრუნდი და უფროსებს ნავა-
ჭრი საჩვენებლათ მივეუტანე, მის კითხვაზე, თუ ამ პერანგში რა მი-
ეციო, აშარათ უთხარი: „სამი შაური-მეთქი“. სამშაურათ ხომ იმის-
თანა პერანგს ტოლკუჩკაზე კი არა, ვერსად ვერ იშოვიდა კაცი.

— მოუტყუებინართო, ჰსთქვა, ძვირათ გიყიდიო, ეს ორშაურათაც
არ ღირსო.

ვინც იქ დაგვესწრო, იმათგანი ბევრი მიხვდა, რომ ამგვარი პე-
რანგის შოვნა სამშაურათ კი არა, ექვსათაც შეუძლებელია. ზოგი-
ერთმა ამ აზრის გამოთქმა გაბედა.

უმრავლესობას კი ეგნატე ბაყაყაშვილის სიტყვა სჯეროდა: ავ-
ტორიტეტი იყო, რაღა!

შეიქნა ლაპარაკი. მიუბრუნდი იქ მჯდომ ღრეჭიას, მიუშვირე
პერანგი და მოვახსენე:

— ნახეთ, ბატონო, და თქვით — შეიძლება ამისთანა პერანგის
შოვნა ორშაურათ?

შეწუხდა ღრეჭია. არც ჰო უნდოდა ეთქვა, არც არა. მაინც არ
მოვმორდი. ბოლოს, როგორც იქნა, წარმოსთქვა:

— ჰო, ეს სულ შემთხვევაზეა დამოკიდებული... ხან შეიძლება...
ხან არა!..

იციო, ვერ გავბედე გამემხილა, რომ იმ პერანგში ორი აბაზი
მქონდა მიცემული! მარტო ფილიპეს გამოუტყდი, ისიც სამი ღლის
შემდეგ!

ერთხელ ამ ყმაწვილთან აკაკი მივიდა (ხომ ყოველთვის უცნა-
ურს წაატყდება, ის წყეული!). უნდა მოვახსენოთ, რომ ეგნატე ბაყა-
ყაშვილი ჭოლოკისავით წვრილი და მაღალი გახლდათ. გამოსუ-
ლა ეზოში ეს ვაება კაცი, ცერებზე შემდგარა, ხტის მაღლა და ქში-
ნავს. ჰაერს ყლაპავს. უყურა იმას აკაკიმ, უყურა, უყურა და ბოლოს
ჰკითხა: რას შვრები, რა დაგემართა, რა გახტუნებსო?

— ვა, განა არ იცი? სუფთა ჰაერს ვყლაპავ... იმ დღეს აკი პროფ-
ესორმა გვითხრა, რომ რაც უფრო მაღლა აიწევა კაცი ატმოსფერაში,
მით უფრო სუფთა ჰაერს ნახავსო!.. მისაქეთ სულ ასე ვცდილობ
ვისუნთქო...

მიხა ბაყაყაშვილი, რომელიც იმასთან და ღრეჭიასთან იდგა, იყო
ერთი კრავი ღვთისა, შესაწირავათ განმზადებული... ის სულ ბავშვი

იყო, ჩემი ხნისა. ჩემსავით, ან იქნება ჩემზე უფრო დანდობილი და გამოუცდელი. იმასაც, ჩემსავით, „ყველაფერი მართალი გეგონა“, ან როგორც ფრანკუზები გესლიანათ ამბობენ ხოლმე, „il croyait que c'est arrive!“.

ამათთან ხშირათ დაიარებოდენ ახლო-მახლო აგარებიდან სხვა ჩვენი სტუდენტები, რომლებს შორის ბევრი მაკვირვებდა. იყო ერთი მეკუბროვი, რომელსაც სწორეთ ჩემი მუშტის ტოლა თავი ჰქონდა, და რომელიც ყოველთვის იმისთანა სისულელეს გამოთქვამდა, იმისთანა ვაება სისულელეს, რომ მისი ცნობა მეც ქე შემეძლო. გოცებული ვიყავი, ამისთანა კაცი სტუდენტათ რამ გახადა, მერე გოთხე კურსის სტუდენტათ, უფროს სტუდენტათ! დავვინახა თუ არა გვკითხა:

— ვალტერ სკოტის „ჰაივენგოზე“ რა აზრის ბრძანდებით?

— სასმელია თუ საჭმელი-თქო, წამცდა.

შებრალებით გადმომხედა და მითხრა: „წაიკითხე და მაშინ შეიტყობო“.

ფილიპემ ხელი მომკიდა და გამასვირნა.

— მაგას რომ ჩვენ საქმე უქენით, რომ იცოდე, სიცილით მოვდებით. თავის დღეში წიგნი არ წაუკითხავს. აუღია ერთხელ, ვალტერ სკოტის რომანი „ჰაივენგო“, და კითხვა დაუწყია. შეველო მის ოთახში, ვნახეთ, ეს კაცი ფურცლებს ითვლის წიგნისას. გადათვალა თავიდან ოცდაათი ფურცელი, ნიშნად ჩადვა შიგ ქაღალდი, და წიგნი გადადო. ამასობაში ვილაცამ გარედ გაიხმო. მაშინ ერთმა ჩვენთაგანმა წიგნი ხელში ჩაიგდო, გადმოთვალა ბოლოდან ოცდაათი ფურცელი, და ქაღალდი ნიშნად იქ ჩააკვეხა. ერთიც ვნახოთ, საღამოს დაუწყია წიგნის კითხვა იმ ადგილიდან, სადაც ამხანაგმა ქაღალდი ჩაუკვეტა, და რასაკვირველია, დარჩენილი ოცდაათი ფურცლის წაკითხვა მალე გაუთავებია... მეორე დღეს ვისაც კი შეხვდებოდა, ყველას ამახარობლებდა: „ჰაივენგო“ ერთ დღეს წავიკითხეო, თავიდან ბოლომდე ერთ დღეს წავიკითხეო, ღმერთს გეფიცებით, წავიკითხეო... იმას კი ვერ მიხვდა, საწყალი, რომ შუაში ორასი ფურცელი გამოატოვებინეს!..

სხვაც ბევრი იყო ამავე ძალისა და ჭკუის პატრონი... ყველანი ერთნაირათ, გაბერილათ, ბრძნულათ დაიარებოდენ, ყველას ისე ეკუთვნოდა თავი, თითქოს მეცნიერების დედა ბოძი ყოფილიყო, ყველა ისე მედიდურობდა, რომ წარმოდგენა შეუძლებელია. შეიკრიბებოდენ ხო-

ლმე ხშირათ, დასხდებოდენ ოთახში, ან ეზოში და დაიწყებდენ...
სიჩუმეს. სათქმელი არა ჰქონდათ რა, თუ თქმა ეზარებოდათ, ან ეშინ-
ოდათ, ეს ვინ იცის. ხშირათ დავსწრებივარ ამათ შეყრილობას, და
ლმერთმა ხომ იცის, რომ სრული უმანკოებით და გულწრფელობით
მინდოდა გამეგონა მათი მუსაიფი, მინდოდა „ჰკუა მესწავლა“, შე-
მეტყო როგორ უნდა მზადდებოდეს, რას უნდა მისდევდეს ჩვენი
დროინდელი ახალგაზრდა. მაგრამ ერთი ხეირიანი სიტყვა რაა, ერ-
თათ ერთი, ისიც არ გამიგონია. საკვირველიცაა, მართლა, 1861 წლის
ზაფხულზე, როცა გლეხები თავისუფლდებოდენ, როცა სტუდენტებ-
ის მოძრაობა მზადდებოდა, როცა მთელ ევროპას ის უცხო ალი
ჰქონდა მოდებული, რომელიც გარიბალდის გმირობამ აანთო, პეტერ-
ბურგში, რუსეთის სატახტო ქალაქში, ოცზე მეტი ჩვენი ახალგაზრდა
იღგა, და მათ მუსაიფში, მათ სიტყვებში ერთი უბრალო ხსენება არ
ყოფილა რაიმე საზოგადო მიზნისა, ან საზოგადო საქმისა, ან მოვალე-
ობისა, ანდა მზადებისა. გინდ მათ შორის ყოფილიყო კაცი, გინდ მთი-
ულებს შუა, მივიწყებულ და მიყრუებულ ოსურ სოფელში, სულ ერ-
თი იყო: ლაპარაკი ნიადაგ უმნიშვნელო, საყოველღეო, კერძო სა-
ქმეზე ბრუნავდა, კერძო თავმოყვარეობაზე, კერძო ინტერესებზე, და
მეტზე კი არაფერზე.

— სანამ ი. ჭ. იყო აქ, — მეტყოდა ხოლმე ფილიპე, — მსჯელობას
და ლაპარაკს ქე მაინც გაიგონებდა კაცი, ხანდისხან, მამულის სიყ-
ვარულზე. ის წავიდა, და ეხლა რაუზერზე ან გოზზე თუ გაიგონებ
სჯას, მეტზე არაფერზე...

მაგიერათ უშველებელი „ავტორიტეტობა“ იყო დაფუძნებული ამ
ყმაწვილების შუა. აზრს კი არავინ ამტკიცებდა, საფუძველი კი არავის
მოჰყავდა მსჯელობისა, სხვის ფიქრს კი არავინ არღევდა თავისი მოა-
ზრებით ან საბუთებით, არა. ყოველი კაცი თავის აზრს მკვახეთ გა-
მოსთქვამდა: „დაიჯერე, რადგანაც ვთქვიო“. ამ ნაირათ მოქმედებს
კაცი ყოველთვის, როცა მას თავისი აზრი თვითონ შრომით და ტვი-
ნის ჯაფით კი არ შეუძენია, — სხვისგან მიუღია მზა-მზარეულათ.
გულწრფელად უკვირდა ყველას, როცა ჩვენთაგანი ვინმე ბავშუ-
რათ იკითხავდა: „რისთვისაა, მაგას ასე რათ ფიქრობ?“ მახსოვს ერ-
თხელ, ამ გვარ რეგვენული კითხვებით მოვაბეზრე თავი ერთ ჩვენ
ყმაწვილს, ხაბარდაძეს, რომელიც რაღაც ჩემთვის გაუგებარ აზრს
გამოთქვამდა. ძალიან და ძალიან რომ ჩაეცდინა, — ამიხსენი-მეთქი,

იმან ახსნისა და მტკიცების მაგიერ ეს აპოკალიპსური სიტყვა
ბრა:

— თვითონ ბესარიონმა (დოლობერიძემ) სთქვა ესო...

ვინც იქ იყო, აკაკის გარდა, ყველა იმ წამსვე დარწმუნდა, რომ
ცხადი და აშკარა. ჭეშმარიტება ყოფილა ეს აზრი, რადგანაც ის
„თვითონ ბესარიონმა გამოთქვა“. და თუმცა მეტი საბუთი, ან დამ-
ტკიცება აღარავის სჭიროდა, მოლაპარაკემ თავის აზრს ხელმეორეთ
კვერი დაჰკრა და სულმთლა ძირამდი ჩავვირჭო ტვინში ამ მეორე სა-
ბუთით:

— ღრეჭიაც სწორეთ მაგვე აზრისაა!...

ამის თქმამ, ხომ, მგონია ურწმუნო აკაკიც დააჯერა...

საკვირველი საქმეა ამგვარი „ავტორიტეტობის“ დაფუძნება. მაგრ-
თ ბესარიონზე, ან ღრეჭიაზე კი არ ვემბობ ამას, — საზოგადო-
ყველა იმ დროის ავტორიტეტებზე ვლაპარაკობ, და ღმერთმა უწყის,
რამდენი ავტორიტეტი იყო იმ დროს ჩვენ სტუდენტობაში. ერთი
ხომ წელან გაგაცანით, ეგნატე ბაყაყაშვილი, ცერზე შედგომილი პა-
ერს რომ ყლაპავდა. იმას გარდა ოთხი თუ ხუთი კაცი იყო კიდევ,
სრულიათ უმნიშვნელო და ფუტურო, რომლის უძლურება და სისუ-
ლელე შემდეგმა მათმა ცხოვრებამ და მოქმედებამ საკმაოდ დაამტ-
კიცა. მაგრამ იმ დროს ყველა ისინი ავტორიტეტათ ითვლებოდა...
რისთვის ითვლებოდა, რით დაიმსახურეს ნდობა, რით დაამტკიცეს
ჭკუა ან ცოდნა, ამ კითხვებზე ვერავინ პასუხს ვერ მოგცემდა და
დღესაც ვერ მოგცემს... ასე სჩვევია ყოველთვის უმეცარ და უგუნ-
საზოგადოებას. ერთ ვისმე წასცდება კაცის ქება: იტყვის წინდაუხე-
დველათ, წამოროტვით, „ამა და ამ კაცმა, ვთქვათ ქიმიკა კარგათ
იცისო.“ მეორე ამის ნათქვამს გაიმეორებს, იმიტომ, რომ აწონა არ
შეუძლია, — იცის იმ კაცმა ქიმიკა, თუ არა. მესამე და მეოთხე დაი-
ერებს იმავე მიზეზით, თვითონ ის კაციც თავს შეიფერებს, და ორი-
ოდე წლის შემდეგ მთელს საზოგადოებაში სარწმუნოების მუხლათ
იქმნება ჩათვლილი ის აზრი, რომ ამ კაცზე უკეთესი ქიმიკოსი დე-
დამიწის ზურგზე არ მოიძიებაო. რამდენი ამ გვარი ავტორიტეტი
გვყავდა ამ დროს! ვის ეგონა მაშინ, რომ ბოკლი, გიზო, ოგესტენ-
ტიერარი, ან სხვა რომელიმე ისტორიკოსი ღრეჭიას ნეკის ფრჩხილათ
ღირდა? რა ბრძენი ისტორიკოსის სახელი ჰქონდა მას დავარდნილი
ვინ მოიფიქრებდა, რომ ისტორიის მეცნიერებას საიდუმლო ან და-
ფარული რამ ექნებოდა მისთვის? ყველანი დარწმუნებული ვიყავით

რომ საქართველოს მის გვამში ნესტორიც დაეხდა, ტიერიც, კარ-
ამზინიც და გიზოც. და ეს დიდი ჩვენი ისტორიკოსი, ეს ბრძენი, მცოდნე
ქვეყნის ისტორიისა, ექვსი თვის განმავლობაში ჭაპან-წყვეტით წერ-
და თავის კანდიდატურ დისერტაციას „სავონაროლაზე“, სწერდაო,
რომ ვთქვი, ტყვილი მოგახსენეთ, ამიტომ რომ მისი ნაწერი უბრალო
თარგმანი გახლდა ერთი ფრანკუზული რომანისა სავონაროლას ცხოვ-
რებისაგან. ამისთანა ფილოლოგები, კანონის მცოდნენი, ბუნების
მეცნიერების გამომძიებლები, სხვანიც ბევრნი გვეყვანდა, ყოველ
სპეციალობაზე თითო-თითო. ყველანი ფუტურობები გამოგვიდგენ
ცხოვრებაში, ღლავსავით უმეცარნი, უცოდინელნი, უხეირონი... მაგ-
რამ ასე იცის ერთხელ დაარსებულ რეპუტაციამ: ათი თუთხმეტი
წლის უმოქმედობა და უხეირობა საჭირო იყო, მათის მხრით, რომ
მათი უვარგისობა დამტკიცებულიყო... გონიერ და განათლებულ
საზოგადოებაში კი ათი ან თუთხმეტი წლის შრომა და სარგებლობის
მოტანაა საჭირო, რომ ვისმე რეპუტაცია დაფუძნდეს, დამტკიცდეს,
დაარსდეს. უკუღმართათ მოდის ჩვენში ყველაფერი!

ხშირათ, თითქმის ყოველ დღე, დაიარებოდენ ჩვენთან ჩვენი
უფროსი სტუდენტები. დილას ერთი მოვიდოდა, ჩაგვიხედავდა წიგნ-
ში და სწორეთ იმავე სიტყვას გვეტყოდა, იმავე საქციელს დაადგ-
ებოდა. საღამოს — მესამე და მეოთხე. ერთხელ მაინც ეთქვა რო-
მელიმე მათგანს, თუ როგორ უნდა ვისწავლოთ, რა სახით უფრო ად-
ვილია სწავლა, რანაირათ შესაძლებელია მისი გაადვილება და ჩაღრ-
მავება... ეს ჩვენც კარგათ ვიცოდით, რომ უნდა გვესწავლა, მაგრამ
როგორ უნდა გვესწავლა, ამის გაგება არავის ჰქონდა ჩვენთაგანს.
ერთი ჩვენთაგანი ზეპირათ სწავლობდა მთელ სალიუსტს და ყველა
მისი სიტყვების მნიშვნელობას დიაკვანისავით იზეპირებდა. მეორე
მარტო დედააზრს იხსომებდა, — მესამე გრამატიკულ ფორმებს იზ-
ეჯითებდა. რომელი ამათგანი იდგა სწორ გზაზე, რომელი იყო შემც-
დარი? ამას ჩვენ არავინ გვიხსნიდა, თუმც კითხვა არ დაკლებიათ
ჩვენი მხრით. — „ისწავლეთ, ისწავლეთ“, — ბრძნულათ გვიმეორ-
ებდა ყველა...

მომბეზრდა ეს სიტყვებიც და ლათინური ენის სწავლაც. გა-
გონილი მქონდა ჩვენი სტუდენტებისაგან, რომ ეგზამენის დროს ვინც
სალიუსტის დასაწყისს კარგათ ახსნის და გადათარგმნის, ის ჯერო-
ვანათ გამოვა განსაცდელიდანო. მთელი სალიუსტი გადვიკითხე რუ-
სულათ, კლევანოვის თარგმანში. თითოეული მისი სიტყვა დედანთან

შევასწორე, ამ ღედანის სიტყვები თავში ჩავიბეჭდე და გარდაწვე-
ტე: რაც მოხდეს, მოხდეს-თქო. მითხრეს, ათიოდე თავის ცოდნა
მაოაო; მითხრეს კიდევ, პირველ ოთხ თავს არასოდეს არ გკითხავენ
ეგზამენის დროსო. მეც ეს პირველი ოთხი თავი მივატოვე და სწა-
ლას იმ ადგილიდამ შეუდექი, რომელიც იწყება სიტყვებით: „Bellum
scripturus sum“, შევისწავლე თუთიყუშსავით შემდეგი ათი თავი
და მივატოვე შრომა. დანარჩენ ოთხ საგანში საკმაოდ მომზადებულ
ვგრძნობდი ჩემ თავს და ამ მიზეზით მიუბრუნდი ნავს, ნევას, ზღვის-
პირს და კერძო წიგნების კითხვას...

ზემოთაც ვთქვი, „წიგნების კითხვა“ იმ დროს იშვიათი და უ-
ვევი საქმე იყო ჩვენ სტუდენტობაში. მე კი, ბავშვობიდან კითხვის
ნაჩევეს, ამ ჩვეულების მიტოვება არ შემეძლო. უნდა გარდამეკითხა,
რაც კი ჩამივარდებოდა ხელში. მესამე და მეოთხე კლასში რომ ე-
ყავი, გიმნაზიაში, ჩვენ ერთი ახირებული მეზობელი გვყავდა, უდაბ-
ნოელსავით მდგომი ტამოენის ჩინოვნიკი ტ—ი, რომელსაც შინ ასო
თუ ორასი წიგნი ჰქონდა. მთელი მისი ბიბლიოთეკა გადავიკითხე,
თუმც იმ დროს რუსული ენა არც კი მესმოდა... გიმნაზიის გათავ-
ების დროს რაც კი რამ წიგნი ჰქონდა ვისმე ქუთაისში, რაც კი რამ
ჟურნალი მოდიოდა ამ ქალაქში, ქართული თუ რუსული, სულ გადა-
კითხული მქონდა, კარგიც და ავიც. რასაკვირველია, იმის გაგება და
დაფასება სად შემეძლო, რა იყო იმ წიგნებში ხეირიანი, რა იყო
ჰკვიანური, და რა — ბრიყვული... ვკითხულობდი ყველაფერს, ამიტომ
რომ კითხვა ჩემთვის საჭიროებას შეადგენდა, იმისთანა საჭიროებას,
ურომლოთაც გაძლება არ შემეძლო. პეტერბურგში, რასაკვირველია,
წიგნებს დავეწაფე. დღე არ გავიდოდა ისე, რომ ორი-სამი წიგნი
არ მეყიდა ტოლკუჩკაზე, ზოგი ორშაურათ, ზოგი აბაზათ. ხშირათ
დამმართნია, რომ უფროსი სტუდენტები შემოსულან ჩვენსა და უნა-
ხვართ ლოგინზე წამოწოლილი, წიგნის მკითხველი მაშინ, როდესაც
ჩემი ამხანაგები ლათინურს სწავლობდნენ. ყოველთვის იმას მეტყუოდნ
ის დალოცვილები, მაგ კითხვაში დროს ნუ ჰკარგავო, შენი სასწაუ-
რელი ისწავლეო, აი როგორც შენი ამხანაგები შვრებიანო.

ერთხელ ღრეჭია მოვიდა ჩვენსა და „Современник“-ის კით-
ხვაზე წამესწრო. ისე გატაცებული ვიყავი ამ კითხვით, რომ მისი შე-
მოსვლა ვერც კი შევნიშნე და ფეხზე ვერც კი წამოვხტი... დაათუ-
ლიერა ყველაფერი, ნახა, რომ თავძარა და ქერაძე საქმეს აკეთებ-

დენ, ლათინურს სწავლობდენ, მე კი „დროს ვკარგავდი“, შემობრუნ-
და ჩემ ოთახში, წიგნი გამომართვა და ტკბილათ დარიგება და-
მიწყო:

— შენ ამაებში დროს ნუ კარგავ, საქმე გააკეთე, უროკები ის-
წავლე... თორემ ეგზამენს ვერ დაიჭერ და დარჩები უსაქმოდ...

დიდხანს მიქადაგა ამ საგანზე, ძლიერ ბრძნულად, მაგრამ რა
ეჭნა, განა ქალაგებით შეიძლება სმას ან ჰამას გადააჩვიო კაცი? წა-
ვიდა თუ არა, ისევ იმ წიგნს დავუბრუნდი...

ჩემ დღეში არ დამავიწყდება ის აზრი, რომელიც ერთმა უფ-
როსმა სტუდენტმა, ერთმა ავტორიტეტმა გამოთქვა ჩვენსა, როცა
„Современник“-ის კითხვაზე წამესწრო.

— გაიხსენე ჩემი სიტყვაო, — მითხრა, — თუ შენც ისე არ წახდე,
როგორც ი. ჭავჭავაძე წახდა. ისიც აქ შილლერის, ბაირონის და
ვალტერ სკოტის კითხვის მეტს არას შერებოდა და, დაესხა თავს-
ლაფი, ისე წავიდა, რომ კურსი ვერ შეასრულა: უდიპლომოდ წაბრ-
ძანდა... აბა ეხლა რა ადგილი უნდა მიიღოს იმან?...

სასაშიშრო იყო ეს გაფრთხილება, დამაჯერებელი იყო ეს და-
რიგება, მაგრამ... წავიდოდენ თუ არა უფროსი სტუდენტები, ისევ
ჩემ წიგნებს დავეწაფებოდი, და როცა კითხვით დავიღალეოდი,
ავიყვანდი ნავს და ზღვისკენ მარტო გავწევდი. ნევას უჩემოდაც მი-
ჰქონდა ნავი, მე კი ოცნებას თავს მივანებებდი და ვფიქრობდი, ვფი-
ქრობდი იქამდი, სანამ თავბრუ დამეხვეოდა...

IX

ჩემი ბიძაშვილის ავადმყოფობა. — სიკვდილი და დამარხვა. — დატაკის მდიდ-
რათ გამოყვანა. — მდიდრები მათხოვრობენ. — საათების დაგირავება. — ვის
დაატყდა თავზე მდიდრული დამარხვა? — ბესარიონ ჯოღობერიძის ნახვა. —
რანაირი კვანძი მოსდო მას ღრეჭიამ?

ივნისის დამდეგს ღრეჭია მოვიდა ჩვენთან დაღონებული.

— ესეც არის წიგნი მომივიდაო, — მითხრა, — შენი ბიძაშვილი
ძალიან ავად გამხდარა, მასთან გვიბარებენო.

მაშინვე წავედით სამნი: ღრეჭია, ფილიპე და მე.

დათა ძლიერ შორს იდგა ჩვენგან. ოხტას მაღლა რაღაც სოფელია,
პეტერბურგზე ხუთიოდე ვერსით მოშორებული, და იქ ვილაც რუსის
ჩინოვნიკის ოჯახში ოთახი აეღო. მითხრეს, იმ ოჯახში ახალგაზრდა

ქალი იყო, ოჯახის პატრონის და, ცოლათ აპირებდა მის შერთვას, როცა კურსს გაათავებდაო.

წაველით ორთქლის გემით საზაფხულო ბალამდი, იქედამ ერთი ნაწილი გზა ეტლით გავიარეთ, და მეორე, — წყალს გავა, — ძველითათ. გზაზე ბევრი არავის ულაპარაკნია, და, მართლაც ვთქვა, არც ლაპარაკის თავი ჰქონდა ვისმე. ოციოდე სიტყვა დახარჯა ღრეჭიამ იმაზე, თუ „აი რა ცუდია ამხანაგების მოშორება, თავის ნებაზე სიარული და სხვა. ჩვენთან რო ყოფილიყო, ის დალოცვილი, ხომ არაფერი დაემართებოდაო“. ღრმით ჩამებეჭდა თავში ეს აზრი, რომელიც იმ დროს უეჭვო ჭეშმარიტებათ მიმაჩდა..

მიველით, ავადმყოფი ვნახეთ. მისთანა სანახავი თქვენ მტერს სამთელსავით დამდნარიყო საბრალო, ლოყებზე ცეცხლი ეკიდებოდა... ექიმმა გამოგვიცხადა — მაგის მორჩენა ჯაინოზ-ექიმსაც არ შეუძლიაო; საშინლათ გაციებულაო, ანთება დამართნიაო, და თან „ჩქარი ჭლექი“; ბევრი გაძლოს კიდევ, ბევრი, ერთ კვირას თუ გაატარებდეს ვერაო.

იმ დღეს საღამომდი სამნივე იქ დავრჩით. საღამოს კი მარტომე დამტოვეს ავადმყოფის მოდარაჯეთ: თუ რამ დაემართოს, იმ წამსვე შეგვატყობინეო. ავადმყოფს აღარც ლაპარაკის საღვათი ჰქონდა, აღარც ცნობა შეეძლო კაცისა. ხანდისხან გამოიხედდა, თითქომობრუნდაო, გვიცნობდა ყველას, და ორიოდე სიტყვის თქმას მოხერხებდა. მერე ისევ სიცხე მოერეოდა...

ხუთი დღე რიგით გავატარეთ მის სასტუმალთან: ერთ დღეს ერთი უდარაჯებდა და უვლიდა, მეორე დღეს მეორე, მესამეს — მესამე და სხვა. მარტო ის მიკვირს: მარტო ჩვენ, ახალ მოსულებს, რათ გვერგო დარაჯი. მე, ვთქვათ, ნათესავი ვიყავი და ქეც რომ ვისმე დაეშალა, არ მოვშორდებოდი. მაგრამ თავძარა და ქერაძე რათ ვამწესეს და მიუჭინეს, მაშინ, როცა ძველებს თავი არავის შეუწყნებია ღამე დარაჯით, ფილიბეს გარდა?

პეტრეპავლობა დღეს საწყალი დათა გარდაიცვალა. მაშინ მთელი ჩვენი სტუდენტობა დატრიალდა. შეიქმნა ერთი მოუსვენარი წესლა-წამოსვლა, ფაცა-ფუცი, პატიჟი, მზადება... დაიბარეს ყველა ჩვენებური სტუდენტები და კანვოელები, ვინც კი მოიძიებოდა პეტრეპავის ახლო-მახლო. ღრეჭიამ გამოაცხადა, ქართველი კაცები მოკვდა და დიდი პატივით უნდა დავმარხოთო, არავინ იფიქროს, ქართველები ღარიბნი არიანო. ამას ყველა დაეთანხმა, და მეც ძალიან

ერ გონიერათ მიმაჩნდა ეს გარდაწყვეტილება. მართო ერთმა გარემოებამ შემაჩერა და ჩამაფიქრა. მეორე დღესვე ღრეჭიამ ფილიპე უნივერსიტეტში გაგზავნა და თხოვნა შეატანია — ამა და ამ გარდაცვალებული სტუდენტის დასამარხათ ფული მოგვეცითო. წესი ყოფილა თურმე, ღარიბი სტუდენტი რომ მოკვდება, მის დასამარხავათ შვიდ თუმანს ხარჯავდა უნივერსიტეტი თუ სასტუდენტო კასსა, კარგათ არ მახსოვს რომელი. თავში გამკრა: „ბიჭო, ეს რაღას ჰგავს: თუ გესურს ღარიბებთან არ გამოვჩნდეთ, ღარიბათ თავს რაღათ უწოდებთ, და თუ სამოწყალოს ვთხოულობთ, ქე რაღათ ვაპირებთ ქვეყნის გაკვირვებას მდიდრული დამარხვით?“ ამხანაგებს გაუზიარე ეს ჩემი ეჭვი, მაგრამ ძველებმა მითხრეს — „ასე სჯობიაო“ და დიდი დაკვირვების დრო ჩვენგანს, მართალი ვთქვა, არავის ჰქონია...

იმავე დღეს ღრეჭიას განკარგულებით შევკრიბეთ რაც ვისმე ჩვენ ყმაწვილებთაგანს ოქროს ან ვერცხლის საათი ჰქონდა და ლომბარდში გაგვზავნეთ დასაგირავებლათ. მოგვივიდა ოცდა-სამი თუმანი. დიდათ მიამა ეს გარემოება. ძმობა ამისთანა უნდა-თქო, ვიფიქრე, ასე უნდა გაჭირვებაში ერთმანეთის დახმარება!..

დიდი ამბით და სიუხვით დავმარხეთ საბრალო დათა. კუბო ისე მდიდრულათ იყო გაწყობილი, რომ უკეთესი შეუძლებელი იქნებოდა, მღვდლები და დიაკვნები უთვალავნი იყვნენ, მგალობლების რაზმი აუარებელი... ტახტარავანგი, ეტლები, გამყოლი ზომ იყო და იყო... მართლაც ყველას უკვირდა, ყველას ასე ეგონა, ძლიერ მდიდარ კაცს, ძლიერ გამოჩენილ კაცს მარხავნო...

... როცა დავბრუნდით ღრეჭიამ მძიმეთ მითხრა:

მიწერე მამა-შენს — ფული გამოაგზავნიოს საბრალო მიცვალებულის დედას. ის საათები უნდა დაიხსნა და პატრონებს დაუბრუნო...

— არაფერი აქვს, ბატონო, იმ საწყალ ჩემ ბიცოლას... ღარიბია და ლატაკი, საიღამ მოახერხებს ამდენის გამოგზავნას...

— მაშ მამა-შენი დაეხმაროს...

— მივწერ, ბატონო...

მივწერე, მაგრამ მიწერით რა გამოვიდოდა? მთელი ერთი წელიწადი ვიხადე ეს ვალი. ჯერ ერთის საათი დავიხსენი, მერე მეორესი, მესამესი და სხვა და სხვა. ჩემი საკუთარი საათი კი იქ ჩარჩა...

ამ დამარხვის დღეს ვნახე პირველათ ბესარიონ ლოღობერიძე.

ის ჩვენ ყმაწვილებს ნაკლებათ ეკარებოდა. ვკითხე ამის მიზეზი: ამბეს შემდეგი:

— ამას წინეთ კავკასიელი სტუდენტები შევეკრებით და ერთობას დაარსება მოვიწოდეთ. გვინდოდა ბიბლიოთეკა და კასა გაგვემართა. ატყდა უთანხმოება იმაზე, მარტო ქართველები უნდა მივიღოთ ან ჩვენ წრეში, თუ სხვა კავკასიელებიც, მაგალითათ სომხები, ლეკები, რუსები და სხვა. ბესარიონი იმ აზრისა იყო, ყველანი უნდა მივიღოთო, აქ ჩვენ სადავო რა გვაქვსო, ერთი ქვეყნიდან ვართო. მაგრამ ნიკო ღრეჭია ამას არ ეთანხმებოდა. მართალიც უნდა ვთქვათ, არ უყვარდა იმას ბესარიონი და რაკი დრო და შემთხვევა იშოვა, კვანტი მოსდო. გადაიბირა თავისკენ ქართველები, და ბესარიონი ჩვენი წრისგან უნდა გასულიყო. მასაქეთ იშვიათათ გვწყალობს... განზე დგას...

— ახ, ნეტავი იმათ შეტაკებას დავსწრებოდით-თქო, ვიფიქრე და ვთქვი: რა კაი იქნებოდა მათი ბაასი, რა კარგათ დაიწყებდნენ მსჯელობას, რა საბუთებს და მოაზრებებს მოიყვანდა ორი ამისთანა ჭკვიანი კაცი...

— დავესწარი, მაგრამ არც ბაასი ყოფილა, არც აზრების შეტაკება, არც ახსნა. ერთბაშათ აყაყანდა ყველა, ვინც კი დაესწრო. და გასაკვირველიც იყო ამ ორი ავტორიტეტის შეტაკება: არ ვიცოდით რომელს გავყოლოდით. მაგრამ მერე საქმე ჩურჩულით გათავდა. ღრეჭიამ გვითხრა, — ჩვენ რომ ბიბლიოთეკა დავაარსოთ, სომხები ბევრნი მოვლიან და წაგვართმევენო, და ყველა ამით დაჭერდა...

X

ეგზამენი. — თავის თავის იმედი. — რა ადვილათ დავიკავებთ სასაშუალო ეგზამენები. — მარგო. — ახალი ქუდი. — სიხარული და ცელქობა. — ხბო.

ივლისი უმნიშვნელოთ დაილია: არაფერი მომხდარა ამ თვეში ისეთი, რომ დიდი, სამახსოვრო შთაბეჭდილება ჰქონოდა ჩემ გონებაზე. მუდამ დღე ვსწავლობდით, ან გკითხულობდით, ან დავსერიზობდით, ყოველ დღეს ერთნაირათ ვატარებდით. მაგიერათ შემთხვევებით და შთაბეჭდილებით მდიდარი შეიქმნა ჩემთვის შემდეგი ავგისტო. ჭერ ხომ იმით, რომ ამ თვეში ეგზამენი უნდა დამეჭირა და ნამდვილი სტუდენტი უნდა გავმხდარიყავი, მერე მით, რომ ამ თვეშივე პეტერბურგს უნდა დავბრუნებულიყავით ყველანი, და ბოლოს მით, რომ ამ თვის განმავლობაში ბევრი ახალი სტუდენტი მოვიდა

საქართველოდამ: მათ შორის იძყოფებოდა ოთხიოდე ქუთაისელიც, — ჩემი ამხანაგები...

მარიამობის წინ დღეებში ღრეჭიამ და ფილიპემ პეტერბურგში წაგვიყვანეს და უნივერსიტეტში შეგვიძღვენ ეგზამენის დასაჭერათ. ბევრს ჩვენგანს ათაქთაქებდა შიში იმ დილას, ბევრს ცოდვილსავით აკანკალებდა... საკვირველია ეს გარემოება: საულ ქერაძე ისეთი შესახედავი იყო ამ დღეს, როგორც გინახავთ კუბოდამ ამოღებული შესუდრული მკვდარი! დამზადებული კი ჩვენზე უკეთესათ იყო და ყველაზე უფრო მეტი კი იცოდა! რით აიხსნება ეს თვისება? ათასჯერ ნაკლებ ვიყავი დამარაგებული, ათასჯერ ნაკლები ვიცოდი მასზე, მაგრამ ერთი წუთის განმავლობაშიაც ეჭვი არ შემპარვია გონებაში, რომ ვაი თუ ეგზამენი ვერ დავიკავო და უნივერსიტეტში ვერ შევიდე-თქო. არავითარი საფუძველი არ მქონია მეფიქრა, რომ უსათუოთ დავიჭერ ეგზამენს, და მტკიცეთ დარწმუნებული კი ვიყავ, რომ დავიჭერდი. ბრიყვობაა ეს, რასაკვირველია, მაგრამ დამეთანხმეთ, რომ დიდ ძალას აძლევს ხოლმე კაცს ამგვარი რწმუნება, ამნაირი იმედი თავის თავისა ან თავის ვარსკვლავისა...

ნუ დაივიწყებთ, რომ ციდა-ნახევარი ტანი მქონდა, რომ პირტიტველა ვიყავ, როგორც ბალანა, რომ რუსულ ენას ძლივს ვამტვრევდი. ნუ დაივიწყებთ იმას, და წარმოიდგინეთ, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტის ზალაში, ეგზამენატორების წინ წამომდგარა ამ სახის ბალანა, ოთხასიოდე წვერ-ულვაშიან ვაჟკაცებს შუა... ბევრს ეგონა ვისმე სტუდენტს პაწია ძმა მოჰყოლია სეირის საცქერლათო... პროფესორს რომ მიუახლოვდი (იმ წელიწადს პროფესორები და გიმნაზიის მასწავლებლები აჭერინებდნენ ეგზამენს), გაკვირვებით მკითხა: ნუ თუ შენც საეგზამენოთ მოსულხარო? რუსული მწერლობისგან უნდა დამეჭირა მასთან ეგზამენი. მკითხა, განა წავიკითხავს რამე რუსული ლიტერატურიდამო? გამეცინა და მიუგე — დიახაც წამიკითხავს-თქო. პუშკინს იცნობო? — დიახ-მეთქი. — გოგოლსო? — კი ბატონო. — რა წავიკითხავს მათი ნაწერიო? — ყველაფერი, რაც კი უწერიათთქო. — „Кавказский пленник“ წავიკითხავს, გახსოვსო? — ზეპირათაც მახსოვს-თქო. — აბა წადით და დამიწერეთ თქვენი შეხედულობა ამ თხზულებაზე: თქვენი ქვეყანაა შიგ აწერილი, კავკასია, და გასინჯეთ, რამოდნათ სწორეთ არის გამოხატული შიგ თქვენი ქვეყნის ბუნება, ჩვეულებები, ხალხი, ან ცხოვრება.

დავჯექი თუ არა საწერათ, პროფესორიც გვერდით მომიყვანა პირდაპირ მითხრა; მინდა ჩემი თვალთ დავრწმუნდე, მართლა თქვენ დაწერთ, თუ სხვა ვინმე დაგიწერსო (ეს ხშირათ ხდებოდა ხოლმე იმ დროს. იმავე დღეს მე თვითონ დაუწერე თხზულება ორ ჩვენებურ ყმაწვილს.) ვწერდი მარდათ და პროფესორი იმავე წამს კითხულობდა ყოველ სიტყვას, რა წამსაც დავწერდი.

მოიწონა ჩემი ჩქარი წერა, მოიწონა აზრის სიახლეც და ენის სისწორეც.

— ამას თქვენ წიგნში ვერ ამოიკითხავდითო, — მითხრა, — ვინ გითხრა ეს აზრებო, ვინ გასწავლიდა ქუთაისის რუსულ ლიტერატურასო?

— არავინ, ბატონო, თვითონ ვკითხულობდი და ეს ფიქრები მომივიდა კითხვის დროს-თქო.

— სხვა საგნებიც ასე კარგათ გაქვს დამზადებულიო? — მეკითხა.

— არა, ლათინურში ვარ მეტიც მეტათ სუსტი, თითქმის არაფერი ვიცი, ზეპირათ ვისწავლე რამდენიმე თავი „იუგუტას ომისა“ — მეტი არაფერი ვიცი სრულებით.

წამიყვანა მაშინვე იმ სტოლისკენ, საცა ლათინური ენიდამ აქერინებდენ ეგზემენს და რაღაც ჩაუჩურჩულა პროფესორს. მაშინვე მომბრუნდა ეს უკანასკნელი და მითხრა — მობრძანდით, რა იცით, მითხრითო.

გამოუტყდი და უთხარი — არაფერი ვიცი, „იუგუტას ომის“ ათიოდე თავის მეტი-თქო.

გაშალა სალიუსტი, მიათითა „Bellum scripturus sum“-ს, მიათითა და მთხოვა წამიკითხეო.

გადავაბულბულე უცებო ზეპირათ ვიცოდი ის თავი.

— ჩინებულათ გცოდნია ეს თავიო, დაცინვით მითხრა, სხვა რა იც კიდევო?

— ცხრა პარაგრაფი კიდევ მაქვს ნასწავლი, მეტი ვერ მოვასწარი-თქო.

— გეყოფა ესეცო. სამი დაგისვა თუ ოთხიო?

— რაც თქვენი ნება იქნეს, ის დამისვით...

— მაშ ოთხს დაგისვამთ, რადგანაც რუსული ლიტერატურა კარგათ გცოდნიათ...

თავი დაუკარ და მოვშორდი. დამრჩა საღმრთო-წერილი, რომელიც ჩინებულათ ვიცოდი, და ფიზიკა, რომელიც გულით მიყვარდა.

ორივე ამ საგანში კარგი ნიშანი მივიღე. უკანასკნელ საგანში კი — ფრანცუზულ ენაში — წავფორხილდი გვარიანათ: იმ წყეულმა მარგომ გარდამიშალა თავისი დაწერილი წიგნის ბოლონდელი თავები, და მი-თხრა, გადმომითარგმნეო. მეც არ ვიცი რას გადაუთარგმნიდი, როცა წიგნის პირველი ფურცლებიც ძლივს მქონდა შესწავლილი. დამისვა ორი. ნოლიც რომ დაეწერა, უნივერსიტეტში მაინც მიმიღებდენ.

ერთი სიტყვით, ისეთი ადვილი იყო იმ წელიწადს ეგზამენები, რომ ვინც კი იყო მოსული იმ დღეს ჩვენი ყმაწვილები, ყველა ჩინებულათ გამოვიდა განსაცდელიდამ: ყველანი სტუდენტათ მიიღეს. ცეკვა-ბუქ-ნით დაებრუნდით შინ, გახარებულები, ფრთაშესხმულები... თავძარამ ვერც კი მოითმინა: იმ წამსვე ახალი ქუდი იყიდა გზაზე, ლურჯი მაუ-დით შემოყოლებული, სტუდენტური ფორმის ქუდი.. ღმერთო შეგცო-დე, მეც რომ იმ დღეს ჯაბეში ფული მქონოდა, იქნება მეც გავბრწყ-დებოდი და თავძარას მაგალითს წავბაძამდი.

მიველით შინ თუ არა, იმ წამსვე დავწვი სალიუსტი და ყველა ის წიგნები, რომელიც საეგზამენიოთ დასამზადებლათ გვქონდა: ისე შემ-ძულდა მათი თვალთ დანახვა... სამი დღე და სამი ღამე სულ არ მიე-კარებივარ ჩემ სტოლს. გათენებიდამ შუალამემდი სულ ნავში ვიჯექი. ისე გადვირიე სიხარულით, ისე გავცელქდი, ისე გავგიჟდი, რომ იმავ დღეს ყველანი რომ ერთათ სანაოთ წავედით, შევხტი ფეხებით ნავის ნაპირებზე, გადავალაჯე ნავს და შუაგულ ნევაში ნავის რწევა დავიწყე იმოდნათ, რომ ნავის ნაპირი წყალს ხვრებდა ხოლმე... ფილიპემ და თავ-ძარამ კივილი დააბეს, ქერაძემ ისეთი შემომიტია, რომ ლამის ხმით გა-დამაგდო წყალში... ძალით დამაჯინეს, ძალათ მიიყვანეს ნავი ნაპირზე და მიმატოვეს მარტო. მაინც ისე ვხტოდი და ვცქმუტავდი, როგორც გინახავთ ახუნტრუშებული ხბო ახალ გაზაფხულზე.. გაიგეთ, სტუდენ-ტი გავხდი, ნამდვილი სტუდენტი, პირველი კურსის სტუდენტი, ეგ-ზამენი აღარ მქონდა დასაჭერი, რაც მინდოდა, მისი კითხვა შემეძლო.. როგორ არ გამხარებოდა, როგორ არ მეთამაშნა! ქვა ხომ არ ვიყავი!..

XI

ახლების მოსვლა. — ჰიჭიკო, ღრეჭიას ძმა, მისი სახე და ხასიათი. — ქალური კაცი. — ქალის აზრი ამ საგანზე. — ლენჩი. — მისი უმანკოება. — ღმერთო ნუ გწამსო. — ბრძოლა და ავადმყოფობა. — ახალი კაცი. — ჩვენი დამოზიზღება და ჩვენი მუსაიფი.

ახალი გათავებული გვქონდა ეგზამენი, როცა აგვისტოს დამლევს თბილისიდან ყმაწვილები ჩამოვიდნენ, სახელმწიფო ხარჯით გამოგზავ-

ნილები. მათ რიცხვში ორი ჩემი ამხანაგი ერია, ქუთაისის გიმნაზიის კურს დასრულებულები. — ღრეჭიას უნცროსი ძმა ჭიჭიკო და გოგო ტა ლენჩი. ჭიჭიკო თავის ძმასთან ჩამოხტა, ლენჩი კი — ჩვენსა.

ჭიჭიკო ლამაზ-ლამაზი ბიჭი იყო, პირ-სუფთა, პირ-წითელა, და ერთი შეხედულობით გასათხოვარ პატარძალს ჩამოგავდა. სწორეთ ტარძალსავით კი ეკავა თავი. იცოდა ლამაზი ვარო და თავს იფერებდა, ნაზობდა, კეკლუცობდა თავის სილამაზით. სულ თავისი ცხვირით და თითების სწორებაში იყო, სულ ტანსაცმელის შნოზე ექავა თელი, სულ იმას ფიქრობდა — მოსწონს ყველას ჩემი სილამაზე, თუ არაო. ქალის ხასიათი ჰქონდა, რაღა! სიარულშიც ისე არხევდა ტანს, და კურტუმს ისე მიიქნევდა, როგორც კეკლუცობაში გავარჯიშებულ ქალი. მისი პირისბანა და თმის ვარცხნა სწორეთ თითოთოროლა საათს გრძელდებოდა. ჩვენც ყველას ის მართლა ლამაზ და მშვენიერ რამეს მიგვაჩნდა, რადგანაც ჩვენ თვალში სილამაზე ქალის სურათში მდგომარეობდა, და ვინაიდან ჭიჭიკო ქალს ჩამოგავდა, ჩვენც ფიქრობდით — მშვენიერიაო. ის კი არ ვიცოდით მაშინ, რომ ვაჟის სილამაზი დამფასებელი მარტო ქალი ყოფილა, და ქალებს თურმე არაფერი მოსწონთ ქალური პირისახის, ან ხასიათის პატრონი ვაჟი...

მახსოვს, ერთხელ ჩ—ის ცოლმა ხუმრობით მითხრა:

— ამბობდენ, კავკასიელები და განსაკუთრებით ქართველები, ძღვერ ლამაზები არიანო, და თქვენებში კი ჯერ არც ერთი მართლად ლამაზი, მშვენიერი კაცი არ შემხვედრიაო.

— ნუ თუ ჭიჭიკოც არ მოგწონს-თქო, — გაკვირვებით ვკითხე.

— ჭიჭიკო? მომიგო და გარდაიკასკასა. განა ისიც კაცებში ითვლება, მერე ლამაზ კაცებში? ის ხომ ვაჟი არაა, ის ქალია, გასათხოვარ ქალი... ის ქალს კი არ მოეწონება...

მისი კომპიობა იყო ამის მიზეზი, თუ სხვა რამე, არ ვიცი, მაგრამ თავის დღეში ვერ მოახერხა ამ კაცმა, ვისმე ჩვენგანს დაახლოვებოდა, ვინმესთან ამხანაგობა, ძმური, გულითადი მეგობრობა გაემართა. იყო თავისთვის, ყველას იცნობდა, ყველასთან ტკბილი განწყობილება ჰქონდა, მაგრამ არც მეგობარი, არც ძმაკაცი იმას თავისდღეში არ ღირსებია, არც გიმნაზიაში, არც შემდგომ, უნივერსიტეტში, არც ბოლოს, ცხოვრებაში... ისე დაჰქნა, ისე გამოფუტურდა, რომ ხორცშეს-

მულ ადამიანს აზრადაც არ მოსვლია, ერთხელ მაინც ჩაეხედა მის გულში, ერთხელ მაინც ეყითხა მისთვის, — რას გრძნობ, რას ფიქრობო...

მაგიერათ, მასთან ერთათ მოსული გოგიტა ლენჩი ერთბაშით ჩვენი ამხანაგი შეიქნა, იგულითადი ამხანაგი, ისეთი, რომელსაც კაცი არც თავის აზრს დაუმაღავს, არც მის აზრს დაუტოვებს გამოუკვლეველათ... მართალია, პირველი კვირის განმავლობაში ცოტაოდენი უთანხმოება ატყდა ჩვენსა და იმის შუა, მაგრამ რა მალე მოვთავსდით, რა მალე დავძმობილდით!..

ეს უთანხმოება აი რის გამოისობით ატყდა. ლენჩი ღვთისმავედრებელი კაცის შვილი იყო, ღვთისა და უფროსების შიშში და მორიდებაში აღზრდილი. პეტერბურგს ის მოვიდა ყმაწვილური სარწმუნოებით სავსე. უწინ, გიმნაზიაში, არაფერს ეჭვს და არავითარ ფიქრს მასთან საქმე როდი ჰქონდა თურმე. მარტო უროკების სწავლაში იყო გართული, და უროკების მეტი სრულიათ არაფერი იცოდა... რაღა ბევრი გავგრძელო ზორცმესხმული უმანკოება იყო ყველაფერში, რაც ეჭვს, ანალიზს, კრიტიკას შეეხებოდა...

მოვიდა თუ არა, ჩვენმა ყმაწვილებმა, ბასილ აბაზაძის მსგავსებმა, გახუმრება დაუწყეს: „არ გრცხვენიაო, მაგეები როგორ გწამსო, ეზლანდელ დროში კაცი აი როგორ უნდა ფიქრობდესო, სისულელე და ამოთმორწმუნება არის ეს ყველაფერიო, ბიუხნერი წაიკითხეო“, და სხვა და სხვა.

გარეტდა კაცი, გამოლენჩდა ერთიანათ, დაიბნა... ნაფიქრი არ ჰქონია თავის ღღეში ამ გვარი რამ და ამის გამო ამ სიტყვებს მასზე სწორეთ იმისთანა იავლენა ჰქონდათ, როგორც თქვენზე ექნება კაცს, უკნიდამ რომ მოგებაროს და თავზე კეტი გშვლიპოს. დაალო პირი და გაჩუმდა.

ამ გაჩუმებამ სხვები წააქეზა. მოხსნა თავი დაცივნის გუდას, და მიაყარეს ამ გაოცებულ კაცს ახალი და ახალი ფრაზები...

— თავი დამანებეთ, თქვენი ღვთისგულისათვისო, — მორიდებით იხვეწებოდა ლენჩი, არ მსურს მავნაირი სიტყვების სმენაო, ყურს ნუ მიბილწავთო, ცოდვაა დიდო...

ვინ დაიჭერებდა? ბოლოს ილაჯი გაუწყდა და წაეჩხუბა ყველას. მაგრამ არც მაშინ მოუსვენეს. გათავდა მით, რომ ამ ყმაწვილმა ტირილი დაიწყო: ისე გულ-ამოსკვნილათ იტირა, როგორც გინახავთ ძუძუმწოვარი ბავშვი.

ლენჩი რომ ბევრი სხვა ყმაწვილებსავით უნიჭო ან უტვინო კაცი

ყოფილიყო, იმას რომ შესძლებოდა სხვა და სხვა აზრის მიღება მო-
წესებულათ, ჩაუღრმავებლათ, შეუთვისებლათ, ის არც იტირებდა, არც
იწუხებდა. ის იმავე უღარდელი სახით გაიმეორებდა ახალ მოდურ სიტ-
ყვებს, როგორითაც ბასილ აბაზაძე და მისი მსგავსი ყმაწვილები მოქმე-
დებდნენ, მაგრამ ეს სულ სხვა კაცი იყო. მისთვის აზრი ფრაზა როდესაც
იყო რომლის ხმარება, მიღება ან მიტოვება ისე ადვილია, როგორც
პერანგის ჩაცმა და გამოცვლა. არა. მისთვის აზრი მთელი ცხოვრება
იყო. ეს ახალი სიტყვა უნდა შეედარებია და შეემოწმებია იმას ყველა-
ფერთან, რაც მაქნამდი განაგონი, ან ნასწავლი ჰქონდა, და ეს შრომა
ერთობ მძიმე და ხანგრძლივი რამ არის ყოველი ტვინიანი კაცისათვის.
უწინ-შეთვისებულ აზრებსა და ახლად გაგონილ ფიქრს შუა ტვინიანი
კაცის თავში ტყდება უშველებელი, გამწარებული ბრძოლა... მთელი
სხეული მონაწილეობას იღებს ამ ბრძოლაში: ხშირათ ამ შინაგან
უჩინარ ბრძოლას დიდი, ან მძიმე ავადმყოფობა მოსდევს...

ლენჩასაც ასე დაემართა, ჯერ გაჩუმდა და თავის კუთხეში მიქცა.
მერე ფიქრს შეუდგა ყველაფერზე, რაც კი გაეგონა, ბოლოს ხერხე-
ბა დაემართა. ჩაწვა ლოგინში და მთელი ერთი კვირა სიცოცხლისა და
სიკვდილის შუა იყო გარჩენილი. ძმურად უვლიდით ყველანი. მორჩა
როგორც იქნა, — სიყმაწვილემ თავისი გაიტანა. მორჩა, და ორ ნა-
რად მორჩა. წამოდგა ეს კაცი და ველარ ვიცანით. გაეცოცხლებია ის
ფიქრს და აზრის მუშაობას. წამოდგა აღტაცებული, ენერგიით სავსე,
ახალი ოცნებებით და მიზნით გატაცებული, მოსიყვარულე, თავდას-
დებლათ გამზადებული... ძველი აღარაფერი დარჩენილა მასში, სხეუ-
ლის მეტი. წამოდგა, და წარმოუდგენელი ვნებით შეუდგა წიგნების
კითხვას, აზრების გამოკვლევას, ძმურ მუსაიფს ჩვენთან, ვისაც აღ-
გვქონდა გამონავალი მისგან ახლად გავლილი გზა.

მალე ჩვენ პატარა სახლობაში ახალი, უფრო პატარა წრე შედგა
თავის-თავათ: მიგვადებოდით ხოლმე კუთხეში ჩვენ სამნი — ქერაძე,
ლენჩი და მე, ხანდისხან ფილიპეც მოგვიჯდებოდა, და ვიწყებდით სქას,
მოაზრებას, „ხმა მალლა ფიქრს“, გადავარჩევდით, რაც მაქამდი გვსმე-
ნოდა, ან წაგვეკითხა, ვსჯიდით თითოეულ აზრს, რომელიც კი თავში გა-
ვკრავდა, ვაშენებდით ოცნებებს, როგორც პაწია ბავშვები ბანქოს სა-
ლებს აწყობენ, ან და ვისხედით ჩუმათ, ჩაფიქრებული... მერე მო-
შორდებოდით ერთმანეთს, კითხვას ვიწყებდით, და ისევ ერთად ვსჯე-
დით ახალ ამოკითხულ აზრებს... ასე ვფიქრობდით ერთათ, და ასე ვსჯე-
დით ერთმანეთის გამოკითხვით ყველაფერს რასაც კი დავინახავ-

დით... ვიგრძნობდით ან შეგხვდებოდით... ასე მიფრინავდენ ღღეები და კვირეები, თითქო ერთი წუთის მეტი არ გაგვეტარებია...

მაშინდელი ჩვენი დაახლოვება ხანგრძლივი შეიქნა. ერთათ გავატარეთ მთელი ის დრო, რომელიც ჩვენ პეტერბურგში დავრჩით, და შემდეგაც სწირად შეგვხვდებოდა ერთად შრომა, ან ერთად ყოფნა... ჩვენ ოთხს ბევრი ახალ-მოსული ყმაწვილები დაგვიახლოვდენ შემდეგში, და გვარიანათ გადიდდა, გაძლიერდა ის ერთი-ნამცეცა წრე, რომელიც ბავშვებს შუა განუზრახველათ დაარსდა „შავი წყლის“ აგარაზე. გარშემუნებთ, იმ დროს არც ერთს ჩვენგანს აზრადაც არ ჰქონიათ თავისი კერძო თავმოყვარეობა, ან სარგებლობა. მაშინდელი ჩვენი მუსაიდის ან მსჯელობის საგანი, მაშინდელი ჩვენი შრომის მიზანი ის იყო, თუ რა მოვალეობა გვაწევს კისერზე ხალხისადმი, ან რა სახით უფრო სჯობია მომზადება ამ მოვალეობის ასასრულებლათ... რამდენს იცინოდენ უფროსი სტუდენტები, ამ ჩვენი სჯისთვის ყური რომ მოეკრათ, ან რა ბრძნულათ დაგვიწყებდენ დამტკიცებას, რომ ჯერ ლექციები უნდა შესწავლოს სტუდენტმა, დიპლომი მიიღოს, კარგი შემოსავლიანი და გავლენიანი ადგილი იშოვოსო სამსახურით და მერე, თუ უნდა, ხალხის ბედზე იფიქროს, ან იზრუნოსო!... მაგრამ ჩვენ როდილა უმხედრით იმათ არც ჩვენ სჯას, არც ჩვენ აზრებს. ისინი თავიანთ გზაზე იდგენ, ჩვენც ჩვენსას დავადექით...

XII

პეტერბურგში დაბრუნება. — კრუხი და მისი ქუჩულები. — ღრეჰიას გავლენის დავარდნა. — ახალი ჩვენი სადგომი. — საღვიძარი საათის ყიღვა. ღრეჰიას რისხვა. — ჩემი აბუნტება. — სტუდენტების პირველი სამდურავი ჩემზე. — მწუხარება.

აცივდა თუ არა, აგვისტოს მიწურულში, აგარა მივატოვეთ და პეტერბურგს დავბრუნდით. ღრეჰიას უნივერსიტეტის კურსი დასრულებული ჰქონდა და უნივერსიტეტში სიარული აღარ სჭიროდა. დისერტაცია უნდა წარედგინა და დიპლომი უნდა მიეღო, ამას კი ხომ, ორჯერ-სამჯერ მისვლაც ეყოფოდა. ალბათ ამ მიზეზით იმან ვასილის კუნძული მიატოვა და შუაგულ ქალაქში, მეშჩანკის ქუჩაზე, სადგომი მოიძებნა, ჩვენც თავის გვერდით, ახლო-მახლო ქუჩებში მოგვიძებნა ოთახები, თუმც სამი ვერსტი გზა იყო იქიდან უნივერსიტეტამდე, და თუმც ყოველდღე ორჯერ, და ხან მეტჯერაც, უნდა გაგვევლო ეს გზა.

მართალია, იმ დროს გვარიანათ შერყეული იყო ჩემ თვალში, აგრეთვე როგორც ზოგიერთი ჩვენი ამხანაგების თვალშიც, მისი ავტორიტეტი ამ გავლენა, მაგრამ ჩვენ ყველანი იმას ვკერძობოდით, რომ ჩვენ საკუთარ გულში აღარ გვწამდა მისი სიტყვა, აღარ გვქონდა მისი ნდობა. პირდაპირ წინააღმდეგობას კი ვერც ვბედავდით, არც ვფიქრობდით. გვესმოდა, რომ სუსტი ქმნილება ყოფილა, წვრილმანი მიზნის მდევარი, მაგრამ ვიცოდით და ვხედავდით, რომ ჩვენი წინააღმდეგობა სხვებს თვალს ვერ აუხელდა, რადგანაც სხვებიც მისივე მსგავსნი იყვნენ. ამიტომ ვფიქრობდით — თავი დავანებოთ, წაუყრუოთ, ხომ მაინც მალე უნდა მოგვშორდეს, ნულარ ვაწყენიებთ რამეს-თქო... ასე ვფიქრობდით, მაგრამ, თუმც მის განქარგულებას ვემორჩილებოდით, ღიმილს ან ღაცინვას კი არ ვაკლებდით ჩუმჩუმათ.

გადავსახლდით პეტერბურგს. ფილიპე და მე ისევ ერთათ დავდექით, ქერაძე და ლენჩი ჩვენს ახლო დადგნენ. თავძარა ვიღაც ახალმოსულ ყმაწვილს მიეკედლა. ღრეჭია და მისი ძმა იმ სახლში დადგა, საცა სადილის საქმელათ უნდა გვეარა ჩვენ ყველას. ამ ნაირათ ის ყოველ დღე, სადილობის დროს, გვათვალისწინებდა...

საზამთრო ტანისამოსი ისევ რაუზნერს შეუკვეთა ჩვენთვის ღრეჭიამ. ას მანეთზე მეტი გვიჯდებოდა თვითეულს ეს ტანისამოსი, რადგანაც მარტო ერთი შინელი, ბობრის ტყავის საყელიიანი, ხუთ თუმნათ ღირდა. ყველას კარგათ გვესმოდა, რომ საშუალება არ გვაქვს ამ გვარი ტანსაცმელის შეკერვისა, მაგრამ ღრეჭიას წყენას მოვერიდეთ. მარტო ლენჩმა დაიძრო თავი: წავიდა ჩუმით ტოლკუჩაზე და თვრამეტ მანეთათ იყიდა ჩინებული საზამთრო შინელი, თითქმის იმისთანა, როგორშიაც ჩვენ ხუთი თუმანი უნდა მიგვეცა რაუზნერისათვის. დიდი საყვედური უთხრა იმას ღრეჭიამ, ძლიერაც გაუჯავრდა, მაგრამ ნაყიდ შინელს ხომ ვერ შეამგუზნებდა...

უნივერსიტეტში ლექციები იმ დროს დილის რვა საათზე იწყებოდა. ენკენისთვეში, პეტერბურგში, რვა საათზე ჯერ ისევ ბნელა. ღამით ექვს საათზე უნდა ავმდგარიყავით, ჩაი დაგვემზადებია და გვესვა, რომ ლექციების დაწყებისათვის რვა საათზე მოგვესწრო, რადგანაც ქვეითათ უნდა გაგვეარა სამი ვერსტი. არც ერთს ჩვენგანს საათი არ გვქონდა: აკი ღათას დასამარხავათ დავაგირავეთ ყველა ჩვენი საათები. ამის გამო ფილიპემ და მე გადავწყვიტეთ, ერთი უბრალო კედლის საათი ვიყიდოთ ისეთი, რომ ჩვენი გაღვიძება შეეძლოს-თქო. წავედი და ვიყიდე სამ მანეთნახევრათ „საღვიძარი საათი“, რომელიც საათობასაც შერე-

ბოდა და დანიშნულ ღროზე გამწარებულათ რაწყუნს იწყებდა, სანამ არ გამოვიღვიძებდით. თორმეტი წელიწადი სინიდისიანათ ემსახურა ფილიპეს ამ სამ მანეთ-ნახევრიანმა საათმა...

როცა დაებარდით და ღრეჭიამ ყველა ჩვენი ყმაწვილების ოთახები მოიარა დასათვალიერებლათ, იმან ამ საათს ყურადღება მიაქცია.

— სახლის პატრონის არის, ზომ, ეს საათიო, — გვკითხა.

— არა, ეს საათი მე ვიყიდე, სამ მანეთ-ნახევრად.

უნდა გენახათ, რა სახით გაცეცხლდა მაშინ ეს მუდამ თავდაკავებული და წიაღა ტკბილი კაცი!

— რას გავს ესო, — შემომძახა, — როგორ შეიძლება ასე ფულის ფანტავო, რატომ არ ჰკითხავ უფროსებსო, შენ ჯერ ქვეყნის ვალი გაწევს დაგირავებული საათების და რაუზერისაო, ჯერ გოზეს ვალიც არ გაგისტუმრებია, და ფულებს ასე უსარგებლოთ ფლანგამო! სხომის არ ქნა ამ გვარი საქმე, თორემ...

ეს ის უკანასკნელი წვეთი იყო, რომელმაც ჩემი გამწარების ფიალა აავსო და გადაღვარა.

— რაც უნდა თქვათ და რაც უნდა ქნათ, — მიუგე იმას, — მაინც ვერ დამაჯერებთ, რომ სტუდენტისთვის შესაძლო იყოს უსაათოთ ლექციების მისწრება. ეს საათი სამ მანეთ-ნახევრათ ღირს, საჭირო იყო მისი ყიდვა, და მისი უყიდველობა არც რაუზერს გამასტუმრებინებდა, არც გოზეს. მასე მაგრათ თუ გიყვარდათ ეკონომია, რაუზერის და გოზეს ვალი არ უნდა დაგეტეხათ ჩვენ თავზე. უსარგებლო ფულების ფანტავა თუ გნებავთ აი იმათი ვალის აღება იყო...

გაშრა და გაყვითლდა ეს კაცი. ალბათ თავისდღეში არ გაეგონა ამ გვარი წინააღმდეგობა, ალბათ აზრშიაც არასოდეს მოსვლია რომ ბელარტები კრუხს ჭკუის სწავლებას გაუბედავენ...

ხმა აღარ ამოუღია; აღგა და გავიდა...

უშველებელი ყაყანი და ხმაურობა ატეხა ჩვენებურ ყმაწვილებში ამ ჩემმა „წინააღმდეგობამ“. რასაკვირველია, ყველანი ერთ-ხმით მამტყუნებდნენ, ყველა იმას ამბობდა — როგორ გაბედა, როგორ მისცა თავის თავს ნებაო, ყველას ღრეჭიას მხარე ეკავა, ფილიპეს, ლენჩის და ქერაძის მეტს. ესენი კი დავობდნენ, კარგათ ჰქნა ნიკოლაძემ, კარგათ უთხრაო, გვეყოფა ამდენი გაჩუმება და ყურმოჭრილობაო...

ერთიც ვნახოთ, სადილათ რომ მივედი ამ „ბუნტის“ შემდეგ, ჩვენმა ყმაწვილებმა გან-განზე ცქერა დამიწყეს. ზოგი თითქოს უკადრისობდა

ჩემთან ლაპარაკს, ზოგს თითქო ეშინოდა ჩემი ხმის გაცემა... რა იყო ამის მიზეზი? ღმერთმა იცის!.. მეტის მეტათ კი მეწყინა ეს გარეგნობა. ფეიქრობდი ჩემთვის: რა დაუშავე ამ კაცებს, რა ვქენი საუკუნის სო, რით ვაწყენიე?.. ნუ თუ მარტო ჩემი საკუთარი თავის გასათავისუფლებლათ ვეწინააღმდეგე ღრეჭიას?.. განა ძმებათ არ მშამს, ძმებათ ვით არ მიყვარს ყველა ეს ყმაწვილები, რომელნიც ეხლა ზურგს მსცემენ? განა თვითონ იმათთვის უკეთესი არ იქნება, ღრეჭია რომ უხეიროთ არ უხვევდეს იმათ თვალს? ანდა თუნდ მარტო ჩემი თავის გასათავისუფლებლათ მექნა ეს წინააღმდეგობა, იმათ რაღა ხელი აქვთ ჩემთან, რათ უნდა მემდუროდნენ, რომ ჩემი საკუთარი ღირსება სხვანაირათ მესმის და ჩემ პიროვან უფლებას სხვა გვარათ ვიცავ? მე ხომ არ ვემდური იმათ: როგორც უნდათ, როგორც ესმით ისე იცხოვრონ და იმოქმედონ. მაშ ისინი ძალას რაღათ მატანენ, რათ ცდილობენ ისე მაცხოვრონ, ისე მამოქმედონ, როგორც იმათ სურთ? რათ მიძიქლებენ თავყვანი ვცე იმ კერპს, რომელიც იმათ სწამთ და მე კი აღარ. რას ჭეკებ ღმერთო ჩემო, ეს საქციელი? ამდენი კაცი, ამდენი სტუდენტი ასე უსამართლოთ რათ მექცევა? ვაი თუ მტყუანი ვიყო, ვაი თუ ისინი იყვნენ მართალი? მაგრამ რომ არ მესმის რა დავაშავე? ისე მოვიქცე, როგორც მესმოდა, როგორც ჭკუა მიჭრიდა: სხვის უფლებას არ შეეხებოვარ, არაფერი დამიკლია სხვისთვის, მაშ რაში შევცდი, რა ვქენი ცუდი ან საგნებელი?

გულწრფელათ გაუზიარე ეს ჩემი აზრი და მწუხარება ფილიპს, ლენჩს და ქერაძეს. ერთათ ვიწუხეთ, ერთათ ვშინჯეთ საქმე, და ბოლოს გადავწყვიტეთ: კაცმა ისე უნდა იმოქმედოს, როგორც სინიდისი და ჭკუა უბრძანებდეს. თუ დაემდურება ამისთვის ვინმე ან დაუმაღლებს, ეს მისი საქმე როდია. ვისაც უნდოდა, ის დაემდუროს ან გაუწყობს, ვისაც უნდოდა, ის დაუტკბეს ან დაემაღლიეროს... გადავწყვიტეთ ეს და დავისვენეთ.

XIII

ღრეჭიას პროგრამა... ჯერ გავმდიდრდეთ, მერე ხალხს ვემსახუროთ. — მისი ხასიათი და მოქმედება. — რათ მოვშორდი იმას? — გზა ბედნიერი.

საკვირველი ის იყო, რომ ყველა ჩვენებურ სტუდენტებზე ნაკლებ თვითონ ღრეჭია მიწყრებოდა და მემდუროდა, ისე ალერსიანათ შეეხედებოდათ ყოველ დღე, სადილობის დროს, თითქო ჩვენ შორის თავის

დღეშიაც არ გამოთქმულიყო საწყენი სიტყვა, მეფერებოდა უწინდ-
ლურათ, რჩევას მაძლევდა, მემუსაიფებოდა, მიტკებოდა უწინდელზე
უფრო მეტათ, და არა ნაკლებ. მართალია, მესმოდა კი, რომ ეს ფარი-
სევლობაა-თქო, მაგრამ ქე რა უნდა მექნა? ნუთუ პირდაპირ ზურგი უნ-
და შემექცია? უეჭველათ შევაქცევდი ზურგს და ერთიანათ მოვშორ-
დებოდი, ერთი წელიწადიც რომ ჰქონოდა ჩვენთან გასატარებელი.
მაგრამ დღე-დღეზე წასვლას აპირებდა. ღირდა განა ახალი წინააღმდე-
გობის ატეხათ? ამის გამო ვიფიქრე — თუ ძალა არ დამადგა, თუ ხელ-
ახლავ არ გამამწარა, ხმას არ ამოვიღებ, დაე წავიდეს თავისათვის-
თქო. — ჩემ გულში კი უკვირდებოდი ყოველ მის სიტყვას, ყოველ მის
საქციელს ვწონავდი. მინდოდა გამეგო: რა ამოქმედებს ან რა აძლიე-
რებს ამ კაცს დანარჩენ სტუდენტებში-თქო. ღრმა დაკვირვების და მო-
აზრების შემდეგ აი რა აზრს დავადექ.

ერთობ უგრძნობი კაცი იყო ეს ჩვენი ღრეჭია, ერთობ წვრილმანი
მიზნის მდევარი, მაგრამ ეს მისი წვრილმანობა შეადგენდა მთელ მის
ძალას. თავის დღეში არ დაკარგვია იმას მხედველობიდან მისი მიზანი,
და მთელი მისი მეცადინეობა, მთელი მისი ჭკუა და გონება იმაში
იხარჯებოდა, რომ ამ მიზნამდი მიეღწია. მიზანი კი იმაში მდგომარეობ-
და, რომ ყველანი დაექმყოფილებია, ყველანი მოემადლიერებია, ავიც
და კარგიც, მტერიც და მეგობარიც... ჩვენ სუსტნი ვართ, ამბობდა, წე-
ლი უნდა გავიმაგროთო, და მარტო მაშინ შეგვეძლება ვიფიქროთ ხალ-
ხის ან მამულის სიკეთეზეო. ეს პროგრამა ერთობ მოხერხებულია ყვე-
ლასთვის, ვისაც — შჩედრინის ქალწულებით — კაპიტალის შეძენაც
სურს და უმანკოების დაცვაც... თავს იმდაბლებს კაცი თბილი ადგილის
საშოვნელათ, — შეუძლია თქვას — ამას საკუთარი სარგებლობისათვის
კი არ ვშვრები, მამულის სიყვარულისათვის ვითმენო: მინდა წელი გა-
ვიმაგრო და მერე სარგებლობა მოუტანო. უსინდისობას ჩადის კაცი
ფულის ან სიმდიდრის შესაძენათ, კიდევ თავის გამართლება შეუძ-
ლია, — ხალხის სიკეთისთვის მომაქვს ეს მსხვერპლიო, მინდა გავძ-
ლიერდე, რომ ხალხს უკეთ გამოვადგეო... იმას კი იფიწყებს ამისთანა
კაცი, რომ ორიოდ, თუნდა ასიოდ პირის გაძლიერება არც მამულს
არგებს, არც ხალხს. ისევ ძველებურათ ბნელი რჩება ეს ხალხი; ძველე-
ბურათვე გაუგებარი რჩება მისთვის მისი მდგომარეობის სიმწარე და
მისი მომავალის უხეირობა; ძველებურათვე დახშულია მისთვის ის აზ-
რი, რომ ამ მდგომარეობის შეცვლა, ამ მომავალის გაუმჯობესება საჭი-
როც არის და შესაძლებელიც... იმის მაგიერ, რომ ეს აზრი გაუთქვლი-

ფოთ ხალხს თავში, იმის მაგიერ, რომ თვითონ ხალხი გავადიდებოდა
გავაძლიეროთ, ჩვენ თუ მარტო საკუთარი მდგომარეობის გაუმჯობესებ-
ბაზე ვიზრუნეთ, ხალხს ქე რა უნდა ვარგოთ? მაგარი ისაა, რომ ბოლოს
ჩვენ მიზანს ვივიწყებთ, და რაც უწინ საშუალება გვეგონა, ის მიზანი
გვექცევა. რაკი ჩვენ საკუთარ მდგომარეობას გავაუმჯობესებთ, რაკი
გავლენიან ადგილს შევიძენთ, რაკი გავდიდვადებთ, ჩვენ მარტო იმა-
ზე ვიწყებთ ზრუნვას, რომ ადგილი არ დაგვეკარგოს, სიმდიდრე
წაგვეერთოს. ეს ერთი. მეორეც ისაა, რომ თუ კი მთელ ჩვენ ყმა-
ლურ აღს და ძალას ადგილის ან სიმდიდრის ძებნაში ჩავლებთ, რაკი
ლონე დაგვრჩება შემდეგისთვის ხალხის ან მამულის სასარგებლოთ
ცოტა გვინახავს, განა, ამ პროგრამის მქონე პირი, რომელთაც ადგილი
დიდი უშოვნიათ, ფულიც ბლომათ შეუგროვებიათ, და ქვეყნისათვის
კი მაინც არა ურგიათ რა? ან დღეს რაღას უკეთებენ ქვეყანას, ხალხს
და მამულსაც ეს ღრეჭიები, დღეს, როცა იმათ გავლენიანი ადგილიც
ხელში აქვთ და ფულებიც ბევრი შემოდის? რა გააკეთეს? რა ჩვენ
მისცეს იმათ ქვეყანას, ესლა როცა ხმა დიდი აქვთ და თქმის მეტი არ
დაეხარჯებათ? რა მსხვერპლი უძღვნეს იმათ მამულს ან ხალხს იმ სი-
მდიდრიდამ, რომელიც ამ ოცი წლის განმავლობაში ბოჭეს და ჰკრებიეს
რა სარგებლობა მოუტანეს? ხომ ყველამ იცის, რომ არაფერი. იმასაც
კი ნუ დავივიწყებთ, რომ სიმდიდრის ბოჭვა და კრეფა იმათ ჩვეუ-
ლათ დაჰყოლიათ, ზნეთ გადაქცევიათ. და ამის მაგიერ, რომ გაძლიერ-
ების ან გამდიდრების შემდეგ ხალხს ან მამულს ვემსახურებითო, ისინი
დღეს ხალხს და მამულს ატყავებენ და უშველებელ ჯამაგირს ახდევ-
ნებენ, იმისთანა სამსახურისთვის, რომელიც გროშათაც ძლივს ღირს...

ამ ადვილი პროგრამით დაიარაღებული ღრეჭია საქმეს მით იად-
ლებდა, რომ ყველას ეფერებოდა, ყველას იეზუიტურათ პირში უც-
ნოდა, ყველას ემსახურებოდა, ცდილობდა ყველა მოეყიდა ტყბილი
სიტყვებით, თუ ადვილი სამსახურით. თავისას არაფერს დაიკლებდა,
გროშაც არ გამოიმეტებდა — ამიტომ, რომ ებრაელზე უფრო ძენი
და კრიჟანგი იყო, — მაგრამ ისე ტყბილი თანაგრძნობით მოაჩვენებდა
კაცს თავს, ისე ჩაუძვრებოდა სულში, ისე დაფაცურდებოდა, რომ ყვე-
ლა ჰფიქრობდა — რაც შეუძლია შვრებაო... სადაც არაფერი დაეხარ-
ჯებოდა, იქ მაგისტანა დამხმარე ღმერთმა ყოველ ჩემ კეთილს მისცეს
ოთახსაც მოგიძებნიდა (შენი ხარჯით), წიგნსაც გითხოვდა (სხვისგან),
მასწავლებელსაც აგირჩევდა (სხვებში), ლექციებსაც კი დაამზადებ-
ნებდა (სხვებს)... შემდეგში, ცხოვრებაში, შვილსაც მოგინათლავდა, და

საფლავებზედაც დაგამშვენებდა, ადგილსაც ითხოვდა შენთვის, შემწობასაც შეგპირდებოდა. ერთი სიტყვით წვრილმან დახმარებით ან ხელის გაწყობით, შემწობით, მოგიყიდავდა, გადაგიბირებდა... კეთილშობილურ გრძნობას და აზრებს კი არ აღვიძებდა, ან ზდიდა შენში, ისეთ სიმებს შეეხებოდა შენი გულსას, რომელიც პიროვან სარგებლობას, კერძო კომფორტს და თავმოყვარეობას მოსდევს... იქნება გონიერ ანგარიშით ჩათვალოს ვინმემ ეს მოაზრება, და მართლაც ოსტატური არის. კეთილშობილური გრძნობა და თავგანწირულობა იშვიათია ქვეყანაზე. ას კაცზე იქნება მარტო ერთს ჰქონდეს გულში ამ გვარი სიმები... მაგიერათ ყოველ კაცს უყვარს კომფორტი, ადგილის შოვნა, სიმდიდრე... ფული ან დიდუცობა რომ დაანახო ან დაპირდეს ხალხის გროვას, იქნება მარტო ორმა-სამმა შემოგაქციოს ზურგი, დანარჩენი კი ყველა შენ გამოგზდევს. მაგიერათ მარტო კეთილშობილურ გრძნობაზე რომ მიიწვით ესევე გროვა, ქადაგება ან ხვეწნა რომ დაუწყო, — თავგანწირვით ემსახურეთ ხალხს, თავი დადევით მის სიკეთისათვისო, — იქნება მარტო ერთი-ორი გამოგყვეს, სხვანი კი ყველანი გაგექცევიან...

ამისგამო ღრეჭიას ყოველთვის ის პირები მიეკედლებოდნენ — და ეხლაც ის პირები ეკედლებიან, — ვისაც ყველაფერზე მაღლა თავისი კერძო სარგებლობა აქვს დაყენებული. ადვოკატები, ადგილის მაძიებელი ჩინოვნიკები, კერძო თავმოყვარეობით გატაცებული პირები — აი ვინ შეადგენდა ყოველთვის, და ვინ შეადგენს დღემდინაც, მისი მომხრეების რაზმს, ორიოდეს გამორიცხვით...

ერთი და იგივე მისი დარიგება სულ სხვა ნაირათ მოქმედებდა სხვა და სხვა პირზე. ჩვენ ოთხს ზიზღს მოგვგვრიდა ხოლმე მისი ქადაგება იმაზე, თუ „თავი როგორ უნდა დაიკავოს კაცმა, როგორ უნდა მოაჩვენოს ყველას მცოდნეთ, მდიდრათ, დამყოლათ და მორჩილათ“, ან მისი აზრი, რომ მარტო ამისთანა საქციელით შეიძლება ამაღლდეს და გაძლიერდეს კაცი. სხვებზე კი ამავე ქადაგებას სულ სხვა-ნაირი გავლენა ჰქონდა: „ბარაქალა, რა მოხერხებული, რა ჭკვიანი კაციაო, რა სასარგებლო რამეებს გვასწავლისო“. მის წახედვით სუსტი და კერძო სარგებლობის მღეფარი ყმაწვილი ზურგს იმაგრებდა: „ცუდი რომ იყოს ჩემი მიზანი, ღრეჭია როდი გვიქებდო, აი, ჭკუიანი ღრეჭიაც მაგას გვირჩევსო“... ბევრი ყმაწვილი გარყვნა და წაახდინა ამ მაგალითმა, ბევრს იმისთანას ფრთა შეასხა და სიაშრე მიანიჭა, ვინც უამმაგალითოთ ჩუმათ, მალულათ, მორცხვათ მოჰყვებოდა ფულის ბოჭვას... აი, ჩემი აზრით, მისი გავლენის საფუძველი ეს არის, ეს გახლავს აგრეთვე

ის განუსაზღვრელი ვნება, ის საწამლავი, რომელიც ამ ფარისეველს შკოლამ ჩვენი ახალგაზრდობის ცხოვრებაში შეიტანა და გააძლიერა. თავიდანვე, ბავშვობიდან, მიძულდა ყოველგვარი ფარისევლობა და თვალთმაქცობა: ჭირივით მიმაჩნდა თავის მოჩვენება იმათ, რაც არ ყავი. რასაკვირველია, ამ გრძნობის პატრონს არაფრათ უნდა მპიტხვებოდა ღრეჭიას ქადაგება და საქციელი. რაკი გავშინჯეთ ეს ქადაგებანი ეს საქციელი, რაკი ავწონეთ და შევადარეთ ჩვენ მოვალეობას, სულ სხვა აზრს და საქციელს დავადექით. სულ სხვა გზა და მოვალეობა გვეჩაბებოდა ჩვენ წინ, სულ სხვანაირი საქციელი საჭიროთ გვეჩვენებოდა, სულ სხვა რიგ აზრებს შეუდევით... ამის გამო ღრეჭია მალე შორებელ კაცათ გავვიხდა. იმას თავისი საკუთარი გზა აქვს თქო, ვფიქრობდით, და ჩვენ — ჩვენი. ღმერთმა ხელი მოუმართოს, გზა დაულოცოს, ჩვენ კი ჩვენს გზას უერთგულოთ-თქო...

XIV

ლექციების დაწყება. — კოსტომაროვი. — სტასიულევიჩი. — სპასოვჩი. — სხვა პროფესორები. — სტუდენტების არეულობის დახაწყისი. ქარიშხალი მუდრილდეს. — სხოდკა. — ჩვენი ყრილობა.

გაიხსნა უნივერსიტეტი. პროფესორებმა ლექციების კითხვა დაიწყეს. ისეთი სიხარულით და სურვილით დავიარებოდით ამ ლექციებზე, რომ კაცს ეგონებოდა, საქეიფოთ მიდისო. პირველი ლექცია ჩემ დღეში არ დამავიწყდება. გული ისე მიძგერდა, ისეთი აღელვებული ვიყავი, და ისეთი მოწიწებით გადავიქეც სმენათ, თითქოს პირველჯერ საყვარლის ნახვა მღირსებოდეს და მისი ტიკტიკით ვტკებოდით. კოსტომაროვი კითხულობდა ამ პირველ ლექციას, და მისი საგანი იყო რუსული ისტორიის წყაროების აწერა. რომ იცოდეთ, რანაირი ყურადღებით ვისმენდი ნესტორის მატეანეს გარკვევას! პროფესორის ტუჩებს შევყურებდით, როდის იქნება შემდეგი სიტყვა გამოსთქვასთქო... მაშინაც მოხუცებული იყო კოსტომაროვი, მაგრამ მაინც დიდი ენერგიით კითხულობდა თავის საგანს: ხმა მაღლა, გარკვევით, თითოეულ სიტყვას კვერს ჰკრავდა ხოლმე, და ექვსასი თუ შეიდასი მისი მოწაფე ისე გულმოდგინეთ უგდებდა მას ყურს, რომ ბუზის ფრენაც კი შეიტყობოდა იმ სიჩუმეში. სტუდენტებს გარდა ათიოდე ქალიც დაიარებოდა ამ ლექციებზე — ყველანი შავათ ჩაცმული თავიდან ფეხებამდე, ყველანი წარბ-შედუშული, თავმოკავებული... ისინი პირველ რაზმში ის-

დენ, და თითოეული მათგანი ცდილობდა პროფესორის სიტყვების ჩა-
წერა მოესწრო...

მეორე ლექცია სტასიულევიჩის იყო, საშუალო საუკუნოების ისტო-
რიიდან. ეს სულ სხვანაირათ კითხულობდა. მსწრაფლათ, სხარტულათ,
გადაბმულათ ისე მოგვაყარა სიტყვები და ფრაზები, რომ გათავებამდე
არც კი შეჩერებულა. როგორც გინახავთ დიმიპლიპიტო, ისე არაქუნებ-
და სიტყვებს, და შორიდან ჩვენ ტი-ტი-ტი-ტის ან ტა-ტა-ტა-ტას მე-
ტი არაფერი გვესმოდა. რამდენადაც ღრმად ჩაფიქრებული შუბლშეკ-
რული იყო კოსტომაროვი, იმოდნათ მოშაქრული, ალერსისმთხოვი და
მომღიმარე იყო სტასიულევიჩის პირისახე. პირველი თითქო არც კი
გვნიშნავდა, თითქო მარტო თავისთვის ან მარტო ვიღაც სხვებისთვის
კითხულობდა თავის ლექციას. მეორე კი თვალებში შემოგვჩერებოდა,
თითქოს ჩვენ დათანხმებას ან მოწონებას თხოულობდა: იმას ნიადაგ
იმისთანა გამოხედულება ჰქონდა, თითქო მოწმეთ მოვყავდით — ხომ
კარგათ ვკითხულობო, ხომ ენა არ მიჩერდებო, ხომ უცბათ ვლაპარა-
კობო, ხომ კაი ბიჭი ვყოფილვარო? პირველი უხეიროთ იყო ჩაცმული:
ძველი მოდის პერანგი ეცვა, რომელსაც აქა-იქ ფოლაქები აკლდა, გა-
ხეხილი და მოფლაშული სერთუკი, შემოცვეთილი და გაწვირიანებული
შარვალი. მეორე კი გაწკიპარტებული იყო: სარკესავით ბზინავდა მისი
თოვლისფერა პერანგი, და ახალ ახალი ტანისამოსი ტანზე ისე აღგა,
როგორც კალაპოტზე... ერთი თითქო საგანგებოთ იმისთანა სიტყვებს
ამბობდა და იმისთანა აზრებს გამოთქვამდა, რომ ჩვენ ყველას უნდა
გვწყენოდა. ეხლაც მახსოვს ერთი იმისთანა აზრი „„ეხლანდელ დრო-
შიო, — თქვა, — მოდათ მიღებულია წინ-წაწევის, პროგრესის აზრე-
ბიო. სჯობია უკან დავიხიოთ, ჩვენი ძველების ცხოვრებას დაუკვირდეთ
და ჰკუთ იმათგან ვისწავლოთ“! შეუპოვრათ გვესროლა ეს აზრი, სწო-
რეთ იმავე სახით, როგორითაც რაინდი მოწინააღმდეგეს გამოითხოვ-
და ხოლმე, შუბის სროლით: აბა შემეტაკეო, დამცი თუ ბიჭი ხარო.
მართლაც ერთიანათ მთელ ჩვენ მოაზრებას და რწმუნებას ეწინააღმ-
დეგებოდა ეს აზირებული აზრი, მაგრამ მისი მამაცობა, მისი გამბედაო-
ბა მომეწონა... სტასიულევიჩი კი ტკბილათ ლიბერალობდა: თავის სა-
განს აქა-იქ ჩაურთვიდა ხოლმე ზოგიერთ იმისთანა ფრაზას, რომლითაც
იმდროინდელ შემთხვევებს ან გარემოებას შეეხებოდა... იმისთანა რას-
მე იტყოდა, რაც ჩვენ ყველას ტვინში გვიჯდა, და რისი გამოთქმაც
ჩვენ ყველას გვიამებოდა, გულს მოგვიფხანდა, დაგვაკმაყოფილებდა...
მთელი უნივერსიტეტი ტაშს დაუკრავდა მაშინვე, აღტაცებით ხრილს

დაიწყებდა.. მაგრამ ჩემ საკუთარ თვალში კოსტომაროვის გაბედუ-
ბა უფრო ძვირფასი იყო და მოსაწონი, თუმც კოსტომაროვის
მომხრე არ ვიყავი და დიდ შეცდომათაც მიმაჩნდა მისი შეხედულო-
ბართალიც ვთქვათ, არაფერი გმირობა გახლავს იმისი გამოთქმა, ან იმის
გამეორება, რაც ყველას სწამს და ყველამ იცის... გმირობა ისაა, რო-
ცა ცი შეუპოვრათ მთელ ხალხის გროვას შეეცალება, მისი აზრის წინა-
აღმდეგ წავა, ახალ შეხედულობას ბურთივით წინ წაუგდებს, ახალ ნა-
თელს თვალში მიახალებს... რა უყოთ, გინდ შემცდარიც იყოს ეს ახ-
ალი აზრი ან სინათლე — ტვინს ხომ მაინც აუთამაშებს და მოძრაობაში
მოუყვანს ხალხს, ხომ უფრო მტკიცეთ დაარწმუნებს ნაცნობ ქვეყნო-
ბებზე? მაგიერათ, რა კარგია, როცა ეს ახალი აზრი თან ახალ ქვეყ-
ნობებთანაც გამოდის!

მესამე ლექცია, რომელსაც დავესწარი, სპასოვიჩის ლექცია იყო.
ეს სულ სხვანაირათ კითხულობდა. რუსულ ენაში ხშირათ წაუბო-
ძიკდებოდა ხოლმე ფეხი, და საჭირო სიტყვების მოძებნა, ან გახსენ-
ება ხშირად უჭირდებოდა. მაგრამ რა ეშხიანათ კითხულობდა მაინც, რა
ცეცხლით, რა გულითადი აღტაცებით. ყველაფერს იფიწყებდა, რაც
ლაპარაკს დაიწყებდა. ვნებით აივსებოდა მისი თვლები, ეშმაკი გაუ-
დებოდა ტანში, და ლოთიანათ, შეუპოვრათ იწყებდა ის მაშინ თავის
აზრების მტკიცებას. გეგონებოდათ, მემუშაიფება, მაგრამ ვერ მხედა-
სო, მაჯერებს, მაგრამ ვერ მნიშნავსო, მის წინ ვდგავარ, ხელს მე-
დებს, მანძრევს, მატრიალებს, ჯლინქვებს მკრავს, მაგრამ აღარ ახსოვ-
თუ მის წინ კაცი დგასო... და როცა ერთიანათ ყველა თავის საბუთებს
ან დამტკიცებებს ამოგილაგებდათ, უკან დაიხევდა და შემოგაჩერდ-
ებოდა გაჩუმებული: ნუ თუ ეხლაც არ დარწმუნდიო? იყო ერთ მოუსე-
ნარ ხელების შლაში, თითების ტრიალში, ცმაცურში. ხან საზარელ
ხმით შესძახებდა წარმოდგენილ აზრის მოწინააღმდეგეს, თითქო ტან-
და-ტან შეტაკებია მტერს და მისი განგმირვა უნდაო. ხან ჩურჩულით,
ნაზი, დაბალი ხმით ლაპარაკობდა, თითქო საყვარელს ევედრებოდეს, —
თუ იცივარდე დამიჯერე, გამყევი, მასიამოვნეო... ისე გაგიტაცებდა
ისე დაიპყრობდა შენ აზრს, ისე გამუშავებდა ტვინით, რომ დაქანტუ-
ლი, დაღალული, თავ-ბრუ დახვეული გამოდიოდი მის ლექციიდან. მა-
გიერათ არც ერთი მისი ნათქვამი აზრი აღარ დაგავიწყდებოდა სა-
დილაამდინაც...

მკითხველი ადვილათ წარმოიდგენს იმ აღტაცებას, რომლითაც მი-
ფრინავდი ხოლმე უნივერსიტეტში ამისთანა ლექციების ყურისსა-
მსრუტეობისას.

დებლათ. სხვა პროფესორებიც ბევრი გვყავდა, არც ერთის ლექცია არ გამომიტოვებია, რასაკვირველია, მაგრამ ყველას ეს სამი სჯობდა. სხვანაირი რაღაც უფერულები იყვნენ, უძვლო-უფხონი, წელმოწყვეტილები. კითხულობდნენ რაღაც უხალისო საგნებს სრულიათ უხალისო ხმით... კაცს ეგონებოდა: — წიგნი აუღიათ, ცუდათ გაკვეთილი, და შიგ კითხულობენო... მაგრამ, როგორც წელან ვთქვი, მათ ლექციებზე მაინც მუყაითათ დავიარებოდი: მინდოდა ყველა მენახა, ყველა გამესინჯა, ყველასათვის ყური დამეგდო, რომ შემდეგში უფრო გონიერათ შემძლებოდა უმჯობესის უარესისგან გარჩევა, და იმ საგნის ამორჩევა, რომელსაც გულდაგულ უნდა მივწოლოდი...

საუბედუროთ ან, იქნება, საბედნიეროთაც — ერთ კვირასაც არ დამცლია ლექციების ყურის გდება.

შაბათი დღე იყო. კოსტომაროვის ლექცია იყო იმ დღეს უკანასკნელი. მის ლექციებზე ყოველთვის თითქმის მთელი უნივერსიტეტი ესწრებოდა. გათავდა თუ არა ლექცია, ზოგიერთმა სტუდენტებმა დაიწყებინეს, — დიდ ზალაში წავიდეთ ყველანიო, იქ სხოდკა უნდა მოვახდინოთო, ჩვენ მდგომარეობაზე და ჩვენ საჭიროებებზე მოვილაპარაკოთო. წარმოიდგინეთ შემოდგომის ტკბილი, უმოძრაო ტაროსი, წარმოიდგინეთ იმისთანა დღე, როცა სრული მყუდროებაა ბუნებაში, როცა ნიადაგი კი არა ჰქრის და მზე ალერსიანათ დაცქერის ქვეყანას. წარმოიდგინეთ, რომ ამისთანა მყუდრო დროს უცებ, უეცრათ, მოულოდნელათ თქვენ წინ, ოც ნაბიჯზე, მეხი ვარდება, ქარიშხალი ტყდება და მთელი არე-მარე ბნელდება... რა გავლენა ექნება თქვენზე ამნაირი შემთხვევას?... აი სწორედ ამისთანა გავლენა იქონია ჩემზე. — და ყველა ჩვენებზედაც, — იმ მოულოდნელმა გამოცხადებამ „სხოდკა გავმართოთ, ჩვენ საჭიროებებზე მოვილაპარაკოთ“. არც ერთი ჩვენგანი არ ელოდა ამას, არც ერთი მომზადებული არ იყო.

სხვა ლექციებიდან გამოსული სტუდენტებიც აქტის დიდი ზალისკენ მიიჩქაროდნენ. ორი ათასი სტუდენტის ტალღამ გაგვქანა და შეგვყარა ყველა იმ ზალაში...

იმავე საღამოს ღრეჭიამ ყველანი დაგვიბარა, ბესარიონიც მასთან მოსულიყო. ორივემ გამოგვიცხადა, სტუდენტები მთავრობისთვის თხოვნის

მირთმევას აპირებენ, უნდათ „დემონსტრაცია“ მოახდინონ, და ჩვენი ქართველებს, გვპატიუბენ, მონაწილეობა მიიღეთ. რუსებიც ამის გვითვლიან და პოლშელებიცო, და სირცხვილი იქნება იმათ რიცხვში რომ გამოვწყდეთო...

რა მოხდა დილანდელ სტუდენტების „სხოლდაზე“ და რა მუსაიუი, ან შეტაკება იყო ჩვენი ქართველობის ყრილობაზე, — ამის აწერა ცალკე თხზულების საგანს შეადგენს. როდისმე იმასაც გიძღვნიო...

ამ გარემოებით თავდება ჩემი სტუდენტობის „პირველი დრო“, ის დრო, როგორიც, მგონია, არც ერთს ჩემ შემდეგ წასულს, არც ერთს ეხლანდელ სტუდენტს არ შესწრებია, — პატრიარხობის და პატრიარხული დრო ჩვენი ქართველი სტუდენტობისა...

1879 წ.

I

1861—1862 წწ. პეტერბურგში — სტუდენტების მღელვარება — პირველი პროკლამაციები. — პეტერბურგის სიმაგრეში და კრონშტადტის კაზარმებში. — ნ. გ. ჩერნიშევსკის გაცნობა.

„ეს იყო ახალ გაზაფხულზე“, — როგორც ამბობს პოეტი. გაზაფხული დამიდგა არა მარტო მე, — მთელ რუსეთს და ევროპასაც კი. მწარე ჩაგვრის შემდეგ, როდესაც მჩაგვრელნი 1848 წლისთვის შურს იძიებდნენ, განთიადი ხან აქ, ხან იქ გაიელვებდა ხოლმე. იტალია გაერთიანების გზაზე იდგა. გარიბალდომ თავისი მამაცი „ათასეულით“ ის-იყო დაიპყრო ორივე სიცილია, — მთელი ქვეყანა ტაშით აჯილდოვებდა გმირს. საფრანგეთში ნაპოლეონ მესამე ლიბერალურ დათმობაზე წავიდა. სოლფერინოში განადგურებული ავსტრია პარლამენტარიზმს ამყარებდა. ამერიკა ზანგთა მონობას სპობდა. ბოლოს ჩვენში, საქართველოსა და რუსეთში, გლეხებს ანთავისუფლებდნენ. გაზაფხული იდგა როგორც ბუნებაში, ისე ცხოვრებაში. 1861 წლის მარტი იყო. ვემზადებოდი პეტერბურგისკენ, უნივერსიტეტში შესასვლელად.

ადვილი არ იყო ამ გამგზავრების უფლების მოპოება. მამაჩემი საიჯარადრო მშენებლობის საქმეში თავის თანამემწედ მამზადებდა. იგი ხაზინისთვის ყაზარმებს აგებდა, მოსაზღვრე სადარაჯოებს, სასწავლებლებს; და მისთვის ერთგული განსწავლილი ხელქვეითი იყო საჭირო. ქუთაისის გიმნაზია, სადაც მან ამ აზრით მიმავარა, იმ დროს უვაროვის ტიპისა იყო. იქ, მშობლიური ქართულისა და აგრეთვე რუსულის გარდა, გვასწავლიდნენ: ოსმალურს, ფრანგულს, საბუნებისმეტყველო საგნებს და მათემატიკას. მეხუთე კლასიდან უმაღლეს სასწავლებელში წამსვლელი ლათინურის გაკვეთილებს ჰკიდებდა ხელს, სხვები-კი ამ საათებს კანონთ-მეტყველებას ანდომებდნენ.

მამაჩემმა მაიძულა ეს უკანასკნელი დარგი ამერჩია. კანონებისა და მათემატიკის მასწავლებლებად იყვნენ გადმოსახლებული პოლონელები — კოხანოვსკი და როდზევიჩი. ორივე გატაცებული თავისუფალი მოაზროვნე და, ამავე დროს, თავზე ხელადებული ლოთი იყო. მათი გაკვეთილები, როცა-კი ამ გაკვეთილებს არ აკლდებოდნენ, რევოლუციის ნამდვილ ქადაგებას წარმოადგენდა, მაგრამ ჩვენი კლასის რვა მოწაფიდან მხოლოდ ორს, სიმონ ლოლბერძეს და მე, ბავშვობიდანვე რუსის ოჯახებში აღზდილთ, გვესმოდა მათი გადაკრული სიტყვების დაფარული აზრი და მნიშვნელობა. დანარჩენნი გაკვეთილებს სახელმძღვანელოდან იზებირებდნენ — „აქედან აქამდე“, და მეტ წილად არც-კი გაეგებოდნენ წაკითხულის აზრი.

იმ წლის ზაფხულს, როდესაც მეხუთე კლასში გადამიყვანეს, მამაჩემმა საზაფხულოდ ფოთს წამიყვანა თავისი იქაური საქმეების და მამულების გასაცნობად. ფოთი მაშინ მთლად ტყესა და ჭაობში იყო დაშლული. ფოთმა შემძღვნა მალარია, რომელმაც წელზე მეტი ლოგინად ჩამაგდო. ჩემდასანუგეშოდ, მამა მაწვდიდა და მიწერავდა წიგნებს და ჟურნალებს, რომელთაც უსაქმურობის გამო გულმოდგინეთ ვკითხულობდი. განსაკუთრებით მაინტერესებდა ბაუმანის „ილიუსტრაცია“, (1859) წელს ეს ჟურნალი დიდ ადგილს უთმობდა საფრანგეთის იმპერატორის მოკვლის განზრახვას, ორსინის გასამართლებას და სიკვდილით დასჯას. გიმნაზიის სამი უფროსი კლასის (მაშინ გიმნაზიაში შედიოდა კლასი იყო და არა რვა) მოწაფეთა ბიბლიოთეკიდან (ეს ბიბლიოთეკა დააარსა ზოოლოგიის მასწავლებელმა ნ. ს. ლევანდამ) მიგზავნიდნენ ჟურნალების „Русский Вестник“-ის და „Современник“-ის ახალ-ახალ წიგნებს, რომელთაც მე გატაცებით ვკითხულობდი პირველი ფურცლიდან უკანასკნელამდე. ერთი წლის ავადმყოფობის დროს სრულიად ჩამოვრჩი გიმნაზიის კურსს, მაგრამ, სამაგიეროდ გადავიკითხე მრავალი რამ, სასარგებლოც და უსარგებლოც. ასე მეგონა, რომ არა მარტო ლიტერატურაში, პოლიტიკაშიაც ჩემთვის საიდუმლო აღარაფერი იყო. ამან შემაყვარა კითხვა და მეცადინეობა. როდესაც 1859 წლის შემოდგომაზე მოვრჩი, ხელი მოვკიდე სახელმძღვანელოებს და ერთხელად ორი გამოცდა ჩავაბარე: მეხუთიდან მეექვსეში და მეექვსიდან მეშვიდეში. მაშინ გამოცდას აბარებდნენ და სწავლას ათავებდნენ დეკემბერში და არა მაისში, როგორც შემდეგ შემოიღეს, ახალი წესების ძალით.

მეშვიდე კლასში მე ჟურნალები და გაზეთებიც-კი უფრო მაინტერესებდა.

სებლა, ვიდრე გაკვეთილები. მაგრამ მაინც სასწავლებელი ურიგოდ არ დაემათავრე. აი აქ წამოიჭრა უთანხმოება უნივერსიტეტში წასვლის შესახებ. მომბლებს არაფრის გულისთვის არ უნდოდათ ჩემი გაშვება რუსეთში. მაშინ მხოლოდ 17 წლისა ვიყავი. მამაჩემს, რომელიც არა ერთხელ ყოფილა მაკარიის იარმუკაზე (ნიჟნი-ნოვგოროდშია) და მოსკოვში, იქაური ჰავა აშინებდა. ამას გარდა, უნივერსიტეტში შესასვლელად, რაკი ლათინური არ მესწავლა, საჭირო იყო დამატებითი გამოცდის ჩაბარება, ხოლო წინა წელს ასეთ გამოცდებზე დამარცხდნენ ჩემზე გულმოდგინე და ნიჭიერი ყმაწვილები, მაგალითად, ბრწყინვალე პოეტი აკაკი წერეთელი. მე, ალბათ, თავს ვერ დავახწევდი ჩვენ ყრუ და მივარდნილ ადგილებს, რომ ჩვენი გენერალ-გუბერნატორი გ. რ. ერისთავი არ დამხმარებოდა. მისი შვილის შინა მასწავლებელი, ცნობილი ქართველი არქეოლოგი დიმიტრი ბაქრაძე დაინტერესდა ჩემი პატარა წერილებით ქართულ ჟურნალ „ცისკარ“-ში: მან გამოიკითხა ჩემი ამბავი და, გაიგო რა, რომ უნივერსიტეტში არ მიშვებდნენ, ამის შესახებ გ. რ. ერისთავს აცნობა, ამ უკანასკნელმა დაიბარა მამაჩემი და ურჩია, უსათუოდ აესრულებინა ჩემი სურვილი. მამა-ჩემი, რომელიც ძალიან აფასებდა გონიერ მმართველს (მან გაიყვანა ყუბანში ცნობილი „ერისთავის“ არხი) დაემორჩილა ამ რჩევას, დაემორჩილა არა მარტო შიშით, არამედ სრული ნდობით.

უფრო ძნელი იყო იმ დროს ასეთი ტანჯვით მიღებული ნებართვის სისრულეში მოყვანა. უნდა წავსულიყავით ადრე, მარტში, რადგანაც გზაში თვეზე მეტს მოგვიხდებოდა ყოფნა, ხოლო შემდეგ დიდხანს უნდა გვემეცადინა, რათა მოგვესწრო გამოცდებისთვის მომზადება. მივემგზავრებოდით სამი სწავლადამთავრებული: დ. ნ. აბდუშელი, გ. ს. მესხი და მე. ჩვენმა მამებმა ფოთამდე გაგვაცილეს, საიდანაც გზას ზღვით უნდა გავდგომოდით კერჩამდე. ქუთაისიდან ორპირამდე ვიმგზავრეთ ეტლით, მშვენიერ გზატკეცილზე, რომელიც ის იყო გაიყვანეს „რიონის ნაოსნობასთან“ კავშირის დასაქვერად. მაგრამ ორპირიდან ფოთამდე ვიმგზავრეთ არა გემით, არამედ ნავით, — ეკონომიისათვის. ჯერ არ გათენებულიყო, როცა გზას გაუღეჭით, ხშირი ნისლი იდგა, და მხოლოდ გვიან საღამოთი, როცა დაბნელდა, მივედით ფოთში. გავიარეთ ას ვერსამდე მდინარის მიხვეულ-მოხვეული მიმართულებით.

გემის მოლოდინში მთელი შემდეგი დღე ფოთის ციხეში გავატარეთ. ეს ციხე მაშინ წარმოადგენდა ლიმონების და ფორთოხლების

სურნელოვან წალკოტს, გაშენებულს ოსმალეთის ბატონობის დროს, ადგილობრივი ფაშების მიერ, მე-XVI საუკუნის ციხის მალაქა კედლების ქირში. კედლები იცავდნენ ძვირფას მცენარეებს. რამდენიმე წლის შემდეგ, როცა ეს კედლები დაანგრიეს და მისი ქვა ნავთსადგურის აგებას მოახმარეს, წალკოტი გახმა ადგილობრივი ქარებისაგან. მის ადგილას ეხლა ქალაქის ბაღია, სადაც ველარ ხეირობს სუბ-ტროპიკული მცენარე, ისეთიც კი, როგორიც სოხუმში და ბათუმში ხარობს აფარებული მთების წყალობით.

ერთი დღის შემდეგ ოსმალეთის ბათომიდან მოვიდა გემი „დიდი მთავარი კონსტანტინე“ და გაჩერდა რეიდზე, ნაპირიდან ოთხი ევრსის მანძილზე; მდინარის პაწია გემმა „აკკერმანმა“ ფოთიდან წაგვასხა რიონზე. ეს „აკკერმანი“ გოლიათს ჰგავდა, მაგრამ, როდესაც იგი ზღვის გემთან გაჩერდა, ტიკინს დაემსგავსა. როცა გამოთხოვებას შეუდგენოდა, ჩვენმა მამებმა მწარე ქვითინი მორთეს, თითქოს მართლა სასიკვდილოთ გვაშადებნო. ყველანი გააკვირვა განსაკუთრებით მამა-ჩემის ტირილმა, იმიტომ რომ იგი მაგარ, თითქმის გულქვა კაცად იყო ცნობილი. ამან საოცრად იმოქმედა ჩემზე, ბევრად უფრო მეტად, ვიდრე ორასი მანეთის და გემის ბილეთის გადმოცემამ; ჩემს თანამგზავრებს მგონი ამის ნახევარიც არ მიუღიათ.

გადმოვხტით ქერჩში, რომ შემდეგი გზა ხარკოვსა და კურსკისკენ მოსკოვამდე საფოსტო ეტლებით განგვეგრძო. აღდგომა მელიტოპოლში გავვითენდა. ბევრი დრო უნდა ამ გზის და ყველა იმის აღწერას, რაც ექვსი კვირის მომქანცველი მგზავრობის დროს შეგვემთხვა. ეს ის დრო იყო, როცა განთავისუფლებული გლეხობა პირველ „საღლესასწაულო დღეებს“ ზეიმობდა. გზაში მრავლად გვხვდებოდნენ ძალზე მთვრალი გლეხები, დედაკაცებიც-კი, და ამას ვხსნიდით მათი ალტაცებით დიდი ხნის სანატრელი თავისუფლების მიღების გამო. ამოდ ვცდილობდი მუსაიფი გამება იამშჩიკებთან, რომ გამეგო მათი განწყობილება და შთაბეჭდილებები. მაგრამ ვერაფერს გავხდი და ხეირიანათ ვერაფერი გავიგე მათგან. მათს გულჩახვეულობას ვხსნიდი იმით, რომ მომცრო ტანისა ვიყავი, უწყვერ-ულვაშო და ბავშური შესახედაობა მქონდა, გარდა ამისა იამშჩიკებს ჩვენ მგონი მებატონეთა შვილებათ მივაჩნდი. მე უზომოთ განმაცვიფრა იმ გარემოებამ, რომ, როდესაც ეკატერინოსლავსა და ხარკოვს შუა, გზაზე, ჩვენ შემოგვხვდა ორასი შევეჩენკოს კუბო, არც ერთს იამშჩიკს, არც სტაროსტას და არც ზედამხედველს, ვისთანაც არ მოგვიხდა ლაპარაკი, წარმოდგენა არ

ჰქონდათ განსვენებული პოეტის შესახებ. მცენსკთან, მემამულის სახლის მეზობლად გაშენებულ რომელიღაც სადგურზე წავაწყდით სურათს, რომელმაც ძალზე გაგვაოცა: ხსენებული სახლის აივნისა და არა მარტო მამაკაცები, მანდილოსნებიც-კი გაწითლებული, — მაგრამ არა სირცხვილისაგან, — სახეებით გაჰყურებდნენ და სტუმრობდნენ ულაცი და ჰაკი ცხენის შეხვედრით. ჩვენ, მიჩვეულნი ქართველი ქალის მოცულობას და მოკრძალებას, ამ სცენამ პირდაპირ გაგვაშტერა...

ბოლოს, დატანჯულებმა სადგურის სტაროსტებთან და ზედამხედველებთან დავიდარაბით, იმ სტაროსტებთან, რომელთაგანაც ყველგან და ყოველთვის ერთი და იგივე გვესმოდა: „ცხენები არ არისო“, როგორც იყო მივალწიეთ მოსკოვს, საიდანაც გამგზავრება რკინის გზით შეგვეძლო. რკინის გზამ ჩვენზე უფრო დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, ვიდრე გვმმა. განსაკუთრებით გაგვაოცა იმან, რომ 600 ვერსის მანძილი მოსკოვიდან პეტერბურგამდე, მთელი კვირის ნჯღრევის ნაცვლად, 24 საათში გაექროლეთ, ისიც სულ ოთხ მანეთად კაცის თავზე.

II

პეტერბურგში ჩავედით 9 მაისს.

იმის გასაგებად, თუ რა სულისკვეთებით იყო გამსჭვალული მაშინ სტუდენტობა, საკმაოა შემდეგი ფაქტი: ჩასვლისთანავე პირველ ყოვლისა აღტაცებით გვიამბობდნენ იმპერიის უპირველეს ჩინოსანის თავად ორლოვის გაგიჟების ამბავს: გადმოგვცემდნენ, ორლოვი გაგიჟდა იმ აზრზე, რომ იგი ღორია, და პურსაც ეხლა მხოლოდ გეჭიდან სჭამს, ოთხზე დამდგარიო.

მეორე დღესვე ჩაუჯექით კიუნერის ლათინურ გრამატიკას. ოთხი თვე არ გაგვიმართავს წელი, ისე გულმოდგინეთ ვმეცადინებოდით. სექტემბრის პირველ რიცხვებში ვაი-ვაგლახით ჩავაბარეთ სახელისწერო გამოცდა, რომელმაც სტუდენტის სახელწოდებით დაგვაჯილდოვა და მწვანე ქუდის დახურვის უფლება მოგვცა.

მაგრამ ბევრად უფრო ადრე გამოცდამდე უფროსი კურსების სტუდენტებს შორის ხმები დადიოდა ცვლილებათა შესახებ უნივერსიტეტის რეჟიმში. ამ ხმებით ყველა შეშფოთებული იყო, ამბობდნენ, ხელმწიფე აღელვებულია სტუდენტობის „თავაშვებულობით“, უფრო-კი მისი მონაწილეობით „დემონსტრაციაში“, რომელიც კათოლიკეთა ეკლესიის

სიაში მოხდა. სტუდენტთა ამ „დემონსტრაციის“ გამო
 ნებულ იქნა სახალხო განათლების მინისტრი ლიბერალ-
 ვალევსკი, მის ადგილზე დაინიშნა ადმირალი პუტიატინი.
 პეტერბურგის სამოსწავლო ოლქის უფროსად ასახელებდნენ
 კასიის ომებში ნამყოფს გენერალს ფილიპსონს. ამბობდნენ,
 სტუდენტთა შორის სამხედრო დისციპლინის გასამტკიცებლად
 განზრახვა დაუბრუნდნენ ნიკოლოზის დროის წესებს, როდესაც
 სტუდენტებს ჯარის მსგავსად წრთენიდნენო. იმავე აზრით გან-
 ზრახულია განსაკუთრებული „მატრიკულების“ შემოღებამ,
 საზოგადო პოლიციამ შესძლოს თვალყური ადევნოს სტუდენტ-
 ტობას, რომელიც მანამდე მას არ ემორჩილებოდა. სასტიკად ატყ-
 ძალა ყოველგვარი კრება, თავმოყრა, კასები, ამხანაგური გარჩევა და-
 ბის და შეტაკებების. გააუქმეს ფორმის ტანისამოსიც, რომელშიც
 სტუდენტები მოხელეებს ემსგავსებოდნენ და რომელიც პოლიტს-
 ხელს უშლიდა სტუდენტების დაჰერის დროს; პოლიცია-სი მშინ
 უვიცობის, სისასტიკის და მექრთამეობის საშინელი სახელი ჰქონდა
 გავარდნილი. ჩვენ, ახლად ჩასულებს, ეს ამბები შიშსა და სასოწარ-
 თილებას გვგვრიდა: განა ამისთვის დაეძლიეთ ესოდენი დაბრკოლე-
 ვიბრძოლეთ და ვიტანჯეთ იმისთვის, რომ უნივერსიტეტის განადგურე-
 ბას მოვსწრებოდით?...

მხედველობაში უნდა იქონიოთ, რომ ყოველივე ეს ხდებოდა ყო-
 მის ომის შემდეგ, რომელმაც გამოააშკარავა სამხედრო ორგანიზაციის
 სრული ჩამორჩენილობა და რომელმაც საოცრად გაუტეხა სახელი არა
 მარტო სამხედრო უწყებას, არამედ მთელ მთავრობასაც. სასაცილო ამ-
 ბებს აფიცრების შესახებ დასასრული არა ჰქონდა, განსაკუთრებით
 სტუდენტთა წრეებში. ამგვარ სულისკვეთებას, (რომელიც—უნდა ით-
 ვას—უცხო იყო კავკასიისთვის, სადაც ჯარის პრესტიჟი ძალზე ასწი-
 თავ. ბარიატინსკის მიერ შამილის დამარცხებამ), ყველაზე უკეთ ამ-
 კარავებდა ნიჟიერი მოამბის ი. ფ. გორბუნოვის მიერ შექ-
 ნილი ტიპი „გენერალ დიტიატინისა“, რომელიც უაზრო და გაბერილი
 ფორმალიზმის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენდა. მაინც განსაცუ-
 რებელი იყო, რომ იმ დროს, თითქმის 1864 წლამდე, თითონ სამხედრო
 პირებსაც კი სავსებით შეგნებული ჰქონდათ თავისი დამცირებუ-

მდგომარეობის კანონიერება. „სწავლულებთან“ შეხვედრის დროს, ისეთ „სწავლულებთან“ შეხვედრის დროსაც-კი, როგორსაც ახლად გამომცხვარი სტუდენტობა წარმოადგენდა, აფიცრობა განიცდიდა ნამდვილ „კონფუზს“, რომელიც ამავე სახელწოდების მოთხრობაში საუცხოვოდ ასწერა შ ჩ ე დ რ ი ნ მ ა. და აი ასეთ დროს სახელგატეხილი მხედრობის წარმომადგენლებს უმორჩილებდნენ მთელ ჩვენს სამოსწავლო უწყებას და სხვათა შორის რუსული მეცნიერების სახელსა. და სიამაყეს, ხოლო ასეთი იყო ჩვენ თვალში უნივერსიტეტის ყველა პოპულიარული პროფესორი. განა შესაძლებელი იყო პროტესტისა და გულის წყრომის გრძნობით არ გავმსჭვალულიყავით?

იმ ხანებში ჩვენ, ქართველი სტუდენტები, ცოტათ თუ ბევრად, მოწყვეტილი და დაშორებული ვიყავით დანარჩენ სტუდენტობას, მაგრამ 1861 წლის ზაფხულის აღტყინებული სულისკვეთება ნელ-ნელა ჩვენც გადმოგვეცა იმ ჩვენი უფროსი ამხანაგების მეოხებით, რომელთაც კავშირი და ურთიერთობა ჰქონდათ რუსს და, განსაკუთრებით, პოლონელ სტუდენტობასთან. ჩვენ წრეში, პოეტის ილია ჭავჭავაძის სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ 1861 წლის ზაფხულს (სწორედ ჩვენი ჩასვლის წინ), უდავო გავლენა მოიპოვა ნიკოლოზ ბერიძემ, რომელიც იმ შემოდგომაზე ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტს ასრულებდა და რომელიც იერონიმე სავონაროლაზე საკანდიდატო დისერტაციის მზადებაში იყო. დოღობერიძე ჯერ ისევ მოწაფეობის დროს დაუმეგობრდა თავის მასწავლებელს ლ. პ. ზაგუარსკის, გადმოსახლებულ პოლონელს და ჭკუამახვილ დიპლომატს, რომელიც ორმოცდა-ათიანი წლების ნახევარში ახალგაზრდობის შორის გაბატონებულ ლიბერალურ განწყობილებას მეტად მოხერხებულად ეროვნულ ელფერს აძლევდა და ეროვნულ კალაპოტში აყენებდა.

მეორე დოღობერიძე, ბესარიონი, რომელიც აგრეთვე ათავებდა ფიზიკურ-მათემატიკურ ფაკულტეტს, პირველზე უფრო ვიწრო შეხედულების კაცი იყო. მან ნიკოლოზზე გაცილებით ადრე დაამთავრა გიმნაზიის კურსი. შემდეგ, სანამ უნივერსიტეტში წასასვლელ ფულს მოაგროვებდა, დიდხანს მასწავლებლობდა ქუთაისში. პეტერბურგში იგი ცხოვრობდა გაჯეფილებით, აგრეთვე მსახურობდა შინაურ მასწავლებლათ მდიდარ სომეხ შანშიევის ოჯახში. ჩვენს პეტერბურგში ჩასვლამდე, ორიოდ წლის წინად, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის ნიადაგზე ორ მოგვარეს შორის სერიოზული განხეთქილე-

ბა მოხდა. მაშინ მოდაში შემოვიდა ეგრეთწოდებულ სათვისტომო-
დაარსება. ასეთ ორგანიზაციას ჰქონდა სალარო, ბიბლიოთეკა, ჰყავდა
საამხანაგო სასამართლო და სხვა. იგი წესდების ძალით მოქმედებდა და
მის საქმეებს კომიტეტი განაგებდა. ამ საქმეში ვერც ქართველები ჩა-
მორჩებოდნენ სხვებს. წესდების შედგენის დროს უთანხმოება ჩამოვარ-
და. ერთნი იმ აზრისანი იყვნენ, რომ კასა და, განსაკუთრებით, ბიბლი-
ოთეკა წმინდა ქართული უნდა იყოს; მეორენი კი უმჯობესად სცნო-
დნენ მთელ ორგანიზაციას საერთო-კავკასიური ხასიათი მისცემოდა. ამ
უკანასკნელ აზრზე იდგნენ ისეთი „ქართველები“, როგორც თავ. ნა-
პოლეოვი ამათუნი, გამაზოვი და აგრეთვე ბ. ლ. ლო-
დობერიძე. „ქართველობად“ მაშინ იწოდებოდნენ სომხებიც,
როგორც ყოფილ საქართველოს სამეფოდან გამოსულნი და მხოლოდ
ქართულ ენაზე მოლაპარაკენი, რომელთაც სომხური სულ არ იცოდნენ.
უმრავლესობა მათ წინააღმდეგ წავიდა; ქართველ სტუდენტებს, რო-
მელთაც ხელმძღვანელობდა ილია ჭავჭავაძე, ძველი ქართუ-
ლი წიგნებისა და ხელნაწერების კარგა გვარიანი კოლექცია შეეგროვე-
ბინათ და თავზე ევლებოდნენ მას; ესენი ამტკიცებდნენ, რომ მიზანშე-
წონილია დაარსდეს რამოდენიმე კავკასიური სათვისტომო ქართველე-
ბის, სომხების, რუსების, ლეკების და სხვათა. და მათ შორის უნდა დამ-
ყარდეს მჭიდრო კავშირიო. ნიკოლოზ ლოდობერიძე ენერ-
გიულად იცავდა ამ აზრს, და ამ აზრმა გაიმარჯვა კიდევ. აი მას შემდეგ
ბ. ლ. ლოდობერიძე ნაკლებად იჭერდა ჩვენთან საქმეს. იგი უკ-
ვე ხანში შესული კაცი იყო; წვერებში უკვე ჭაღარა შერეოდა. ჩვენი
სტუდენტობის შორის იგი გამოირჩეოდა თავისი მუყაითობით და ნა-
კითხობით; უთუოდ ასაკი უშლიდა ხელს უფრო დაახლოვებოდა თავის
ამხანაგებს: იგი მუდამ მარტო იყო და მიუკარებელი. იგი კუნძულებზე
ცხოვრობდა, გარუსებული სომხის შანშიევის ოჯახში, რომლის შეი-
ლებსაც უნივერსიტეტისთვის ამზადებდა. ჩვენ მას თითქმის სულ ვე-
ლარ ვხვდებოდით.

კალმით ვერ ავწერ იმ აღტაცებას, რომელიც ჩვენ გამოვცადეთ
მაშინ, როცა უნივერსიტეტში მიგვიღეს. საერთო ფეხის ხმას ჩვენც აუ-
ყევით: დავდიოდით არა იმ პროფესორების ლექციებზე, რომელთა
მოსმენაც ფაკულტეტის წესებით სავალდებულო იყო ჩვენთვის, არა-
მედ მთელი სტუდენტობის საყვარელ პროფესორების ლექციებზე, ასე-
თები იყვნენ: ვ. დ. სპასოვიჩი, კ. დ. კაველინი, პ. რედ-
კინი, პ. ვ. პავლოვი და სხვა. მათ მოსასმენად იმდენი სტუდენ-

ტობა გროვდებოდა, რომ უდიდესი აუდიტორია, მეთერთმეტე-კი ვერ იტევდა ყველას: ნახევარი საათის შემდეგ სუნთქვა აღარ შეიძლებოდა. ზოგჯერ პროფესორი იძულებული იყო სააქტო დარბაზში გასულიყო, სადაც სტუდენტთა უმრავლესობა ფეხზე ისმენდა ლექციას. ლექციების სპეციალური ხასიათის მიუხედავად, მაინც გული გწყდებოდა, რომ ლექცია უფრო დიდხანს არა გრძელდებოდა. კოსტომაროვის ლექციებზე, მაგალითად, ლაპარაკი იყო რუსეთის ისტორიის წყაროებზე, მატრიანთა სხვა და სხვა დროს გადაწერილ ნაშთების ღირსებებსა და დეფექტებზე. მიუხედავად ამისა, არა მარტო ფილოლოგები, არამედ ჩვენც, იურისტები და მათემატიკოსებიც კი, გატაცებით ვიჭერდით ყოველ მის სიტყვას, ყოველ წვრილმანს და ვცდილობდით ჩაგვეწერა ჩვენს რვეულში.

ჩვენ მაშინ სტოლიარნის ვიწრო შესახვევში ვცხოვრობდით, მეშჩანკაზე, და იქიდან გაჟენებული ცხენივით მიგხტოდით, რასაკვირველია ფეხით, ლექციაზე, რომ ადრიან მიგვესწრო, კათედრის მახლობლად აღვილი დაგვეჭირა და პროფესორის ყოველი სიტყვა ჩაგვეწერა: ლექციის დროს სულ-განაბრებული ვუსმენდით პროფესორს, რომ ნათქვამიდან არ გამოგვპარიყო არც ერთი სიტყვა იმაზე, რაც ასე გვიტაცებდა და გვიზიდავდა, ხოლო გვიტაცებდა რუსული მეცნიერების მომავალი ბედის გაგება. ხშირად სიტყვებიდან გამოგვეყავდა ის, რის თქმაც პროფესორს შეიძლება სულაც არ მოსვლია აზრად და რასაც არავითარი კავშირი არ ჰქონია თანამედროვე ცხოვრებასთან.

თითქმის ყველა კურსს სტენოგრაფიის მცოდნე სტუდენტები იწერდნენ და პროფესორების მიერ, მათი შემოწმების შემდეგ ეს კურსები მეორე კვირასვე ფურცლებად გამოდიოდა, ლითოგრაფიის წესით გადაღებული, ზოგჯერ-კი სტამბაშიც დაბეჭდილი. ეს ფურცლები საკმაო იყო გამოცდების ჩასაბარებლად. მაგრამ ეს არ გვიშლიდა დავსწრებით ლექციებსაც. იმ შემოდგომაზე ლექციებზე არა ნაკლებ გვაინტერესებდა სხვა საკითხებიც: განზრახული ცვლილებანი უნივერსიტეტის რეჟიმში, საკითხი „მატრიკულების“ შესახებ და სხვა ყველა ამის შესახებ ცხარე ლაპარაკი იყო აუდიტორიაში მეზობლად მსხდომ სტუდენტებს შორის. ამ საკითხში აზრთა სხვაობა არ იყო. ყველა ერთსულოვნათ გამოსთქვამდა თავის განკიცხვასა და პროტესტს მოსალოდნელი ცვლილებების მიმართ.

მაგრამ ზოგიერთ ჩვენგანს სხვა რამეც იზიდავდა; ასეთ „სხვა რამეს“ წარმოადგენდნენ პირველი თავისუფალი მსმენელი „სტუდენტი

ქალები“, რომელნიც იმ წელიწადს პირველად დაუშვეს ლექსების მოსასმენად და რომელთაც მოსალოდნელი წესები განათლების დახშობას ემუქრებოდა. ასეთი მსმენელი ქალი სულ ექვსამდე იყო მათ შორის განსაკუთრებით ირჩეოდა ორი და, გვარად კო რ ს ი ნ ი ე ს ე ნ ი ი ე ვ ნ ე ნ ქალიშვილები ცნობილი იტალიელი არქიტექტორისა ისაკის სობოროს ამშენებელის, მონფერანის თანამშრომლისა. ერთი და, ნატალია *, მართლაც საუცხოვო სილამაზის პატრონი იყო, იგი მოგაგონებდათ მშვენიერ სურათს — „ნეაპოლიტანელ ყრმას“. მეორე მსმენელი ბ ლ ი უ მ მ ე რ ი, და იყო ლიტერატორისა, რომელიც ნახევრად სლავიანოფინურ ჟურნალს „Светоч“-ში თანამშრომლობდა და რომელიც ორი წლის შემდეგ ბერლინში „Свободное Словесие“-ს სცემდა; იგი თეთრ-ყირმიზი ქალი იყო ოდნავ ავადმყოფური იერით. ყველა თავისუფალი მსმენელი-ქალი გულმოდგინეთ იწერდა ლექსებს, საზოგადოდ ეს ქალები მეტის-მეტად თავდაჭერილათ იქცეოდნენ უბრალო, შავ ტანისამოსს იცვამდნენ, ყველა მათ ღრმა პატივისცემით ეპყრობოდა. ეს ის დრო იყო, როცა მ. პ. მიხაილოვი გულმოდგინეთ ქადაგებდა ყბადაღებულ ქალთა ემანსიპაციას. ჟურნალს „Современник“-მა, სადაც მიხაილოვის წერილები იბეჭდებოდა, საზოგადოების შეგნებაში განამტკიცა ის აზრი, რომ ემანსიპაციას საერთო არაფერი აქვს არა მარტო გარყვნილობასთან, არამედ საღონო თავაშვებულებასთანაც. ამ ქადაგების ერთ-ერთ მცნებას წარმოადგენდა „ქალისადმი პატივისცემა“, რომელიც იქამდე მიდიოდა, რომ ზოგ ემანსიპაციაქმნილ ქალებთან უბრალო დაახლოვებაზედაც ხელს აღუბინებდა.

ლექსიები სექტემბრის მეორე კვირას დაიწყო. ათიოდე დღის შემდეგ ტანისამოსის დასაყიდში, იმ ადგილას, სადაც ჩვენი მოხუცი შევიდარი, ოთხად მოლუნული ს ა ვ ე ლ ი ჩ ი, რომლის მეხსიერებიდაც ვერ კიდევ არ წაშლილიყო „მეთორმეტე წლის წმინდა ხსოვნა“, სტუდენტების სახელზე მოსული ფულის უწყებებს ჰკიდებდა, — გაჩნდა მერვეთ რუსეთში არ გაგონილი რამ: დაბეჭდილი პ რ ო კ ლ ა მ ა ც ი ა „К молодому поколению“. ეტყობოდა, იგი საზღვარ-გარეთ იყო დაზნადებული. ამას მოწმობდა ის თოვლივით თეთრი ქალღი, რომელ-

* შემდეგში ცოლი ნიკოლოზ ისაკის ძე უ ტ ი ნ ი ს, რომელიც მოღვაწეობდა 1862 წ. „მიწა და თავისუფლებაში“, იმავე ხანებში ემიგრაციაში გავიდა, მაგრამ 1877 წელს უკანვე დაბრუნდა რუსეთში.

ზედაც პროკლამაცია იყო დაბეჭდილი და რომლის მსგავსიც იმ დროს რუსეთში არ მოიპოვებოდა; ამასვე მოწმობდა მისი შრიფტი, ბევრად უფრო კოხტა და ლამაზი, ვიდრე ის, რითაც მაშინდელი რუსული ჟურნალები იბეჭდებოდა. სათაურს ქვეშ პროკლამაციას ამშვენებდა წერტილი ასოებით დაბეჭდილი ეპიგრაფი, კ. ფ. რილეევის მთელი ნაწარმოები: „Я-ль буду в роковое время позорить гражданина сан“. როგორც ცნობილია, რილეევის ლექსი ასე თავდება:

Пусть юноши, не разгадав судьбы,
Постигнуть не хотят предназначенья века,
И не готовятся для будущей борьбы
За угнетенную свободу человека:
Они раскаются, когда народ, восстав,
Застанет их в объ'ятиях праздной неги
И в буйном мятеже ища свободных прав.
В них не найдет ни Брута, ни Риеги.

ეს იყო პირველი მერცხალი დაწყებული არეულობისა. ერთმა სტუდენტთაგანმა, მგონია ნეკლიუდოვმა ჩამოიღო კედლიდან პროკლამაციის ფურცელი და გამოაცხადა, რომ სააქტო დარბაზში წაიკითხავს მას ყველას გასაგონად. აუდიტორიებიდან გამომავალი სტუდენტები გაჰყვეს მას. ნეკლიუდოვი შედგა მაგიდაზე, რომელზედაც ოქროს ფოჩებიანი წითელი მაუდი იყო გადაფარებული, და დიდის პათოსით წაიკითხა პროკლამაცია. გულის ფანქვალთ ვუსმენდით მის მაღალ ხმას, რომელიც თანდათან აფრთოვანებაში გადადიოდა. პროკლამაცია თავიდან ბოლომდე ახალი გამოცხადება იყო ჩვენთვის. იმიტომ კი არა, რომ ოპოზიციონურ ლიტერატურას არ ვიცნობდით, ბევრი ჩვენგანი კითხულობდა „Колокол“-ს, „Полярная звезда“-ს და მაშინ ისკანდერის ფსევდონიმით უფრო ცნობილი გერცენის სხვა ცალკე გამოცემებს; მაგრამ იქ დაცინვასთან, სარკაზმთან გვექონდა საქმე, ეს პროკლამაცია კი, გარდა იმისა, რომ ცალკე პირებსაც და მთელ მთავრობასაც ჰკიცხავდა, მოგვიწოდებდა აშკარა ბრძოლისაკენ ძველი რეჟიმის დასამხობად, და არა მხოლოდ გასასწორებლად. ანათემასავით გაისმოდა პროკლამაციის გამანადგურებელი ტონი. ჩემზე, ყოველ შემთხვევაში ასეთი შთაბეჭდილება მოახდინა. ჟრუანტელმა დამიარა მთელ ტანში. მომაგონდა მსგავსი გრძნობა, რომელიც განვიცადე ათი წლის წინად, როცა მოვისმინე იმერეთის ასწლოვანი მიტროპოლიტის დავითის მთავარ-დიაკვნის მრისხანე ხმით წარმოთქმული ანათემა გ რ ი შ ა ო ტ -

რეპიევისა და მაზეპას წინააღმდეგ. მაგრამ ნეკლიუდოვის გარეგნობა, ზემოდ მოყვანილი ლექსი და ძალაუნებური ცახცახი, გა მოწვეული პროკლამაციის საჯარო კითხვით და ისიც საიმპერატორო პეტერბურგის უნივერსიტეტის ხალხით გაჰდილ სააქტო დარბაზში, ახლაც თვალწინ მიდგას, როგორც ცოცხალი სურათი.

მთელი კვირის განმავლობაში მხოლოდ ამ ამბავზე ვლაპარაკობდით. ამბობდნენ, რომ საიმპერატორო ოჯახის წევრებმა და პეტერბურგის წარჩინებულმა პირებმა ფოსტით მიიღეს ეს მოწოდებაო. ბევრმა თავი ანთი ბინების შესავალ კარებთან იპოვესო. მეფეს კი მოუვიდა სხვა მოსახსენებელ ქაღალდებთან ერთადო.

უფრო გვიან ისიც გავიგეთ, რომ მისი გამავრცელებელი პოეტ მ. ხ. ა. ი. ლ. ვ. ი. შეიპყრეს და პეტრეპავლოვის საპყრობილეში ჩასვესო. საკვირველი იყო: ლაპარაკისა და მითქმა-მოთქმის საგანი პროკლამაციის შინაარსი და დასკვნები კი არ იყო, არამედ მისი მოვლენა და გავრცელების ფორმა: ჩემთან, ყოველ შემთხვევაში, არავინ შესულა იმის გარჩევაში თუ რამდენად მისაღები თუ მიუღებელი იყო მოწოდების აზრები. ამ მხრით, ეტყობოდა, რომ ყველანი ეთანხმებოდნენ მის შინაარსს. ჩვენს წრეში არავინ ყოფილა ისეთი, რომ მეფისა და მთავრობის დამცველად გამოსულიყო, იმ მეფისა და მთავრობის, რომლებმაც — სულ ნახევარი წელიწადი თუ იქნებოდა — გააუქმა ბატონყმობა. ყველა აღტაცებული იყო, რომ ცენზურისაგან თავისუფალი მოწოდება ხელიდან ხელში გადადიოდა ყველას მიერ შეძლებული მთავრობის ცხვირ წინ.

III

შემდეგ კვირას, რამდენადაც მახსოვს, შაბათი იყო, სტუდენტებმა და თავისუფალ-მსმენელებმა თავი მოიყარეს იმავე სააქტო დარბაზში წინ. ამ შემთხვევაში ისინი წინასწარ აკრძალული სხდომის გამართვას აპირებდნენ. დარბაზის კარები დახშული დახვდათ. სტუდენტებმა, რომელთა რიცხვი ახლა გაცილებით მეტი იყო, ბევრი არ დააყოვნეს: შეამტვრიეს კარები და დარბაზი მყისვე გაიჰედა ხალხით. დიდ ხანს ყურთა სმენა არ იყო, — ყველა ერთად ლაპარაკობდა. მაგრამ უცბად შეწყდა აურ-ზაური, სიჩუმე დამკვიდრდა. იმ მაგიდაზე, რომელთანაც ერთი კვირის წინ „ახალ თაობის“ დიატრიხები გაისმოდა, ასულიყო უნივერსიტეტის რექტორი პ. ლ. ე. ტ. ნ. ე. ვ. ი. ჯერ კიდევ მხნე მოხუცი გაპარსული პირისაზე კათოლიკეთა ბეჯითს მოქადაგეს მიუგავდა. მცა

იმნაირადვე. თავის სანახაობით და უფრო სიტყვით იგი სწორედ ისეთ
შთაბეჭდილებას ახდენდა, რომელიც გვაგონებდა პუშკინის მი-
საღმი მიძღვნილ „ევგენი ონეგინის“ წინასიტყვაობაში სტრიქონებს:

«...души прекрасной
Святой исполненной мечты».

მოსიყვარულე მამის ხმით მიმართა რექტორმა შეკრებილთ და
სთხოვა დაშლილიყვნენ, რათა უბედურება არ შემთხვეოდა მეცნიერე-
ბის ტაძარს, რომლის წინააღმდეგ მტრები ისედაც ილესავდნენ კბილს. არ
იყო თქმული: „რეაქცია აპირებს თავის წამოყოფას“, მაგრამ მის სიტყ-
ვას ეს აზრი კი ჰქონდა... მაგრამ, მართლაც წმინდა წყლის ოცნება, ქი-
მერა იყო იმის ფიქრი, რომ სტუდენტობა მას დაუჭერებდა.

ერთი სიტყვითაც არავის მოუწონებია მისთვის, რაცა სტეჟა, უკმა-
ყოფილება კი გაისმა მთელ დარბაზში. ჩამოვიდა თუ არა მაგიდიდან,
მყისვე სხვანაირმა სიტყვებმა დაიგუგუნეს. ჯერ ილაპარაკა უმაღლესი
კურსების სტუდენტმა ნიკოლოზ უტინმა, ცნობილი იჯა-
რადრის შვილმა და ჩვენი პროფესორის — იურისტის ბორისის ძმამ.
იგი ჰყვიროდა — კმარა რაც ველოდეთ და ვითმინეთო! ჩვენი ღუმი-
ლია სწორედ იმისი მიზეზი, რომ არამზადები და უფიცები ასე გათავ-
ხედდნენ. „ვაშა“-თი და ტაშის კვრით შეეგება მის სიტყვებს დარბაზი.
მას შემდეგ ილაპარაკეს სხვებმა იმავე კილოზე. ნაკლები „ვაშა“ არც
მათ დაუმსახურებიათ.

ამათში განსაკუთრებული სიფიცხე ეტყობოდა იურისტს ნეკ-
ლიუდოვს, რომელიც ათაეებდა კურსს, თუ დამთავრებულიც
ჰქონდა. ქორული გამოხედვა ჰქონდა და თვალები გადმოქაჩული. იგი
შემდეგ შინაგან საქმეთა მინისტრის ამხანაგად იყო დურნოვო
პირველისა და გორემიკინის დროს, ალექსანდრე III მეფო-
ბის ბოლო ხანებში და ნიკოლოზ II მეფობის დასაწყისში. ამ თანამდე-
ბობაში გარდაიცვალა.

ორატორების სიტყვის შინაარსი ერთი იყო: შეუძლებელია მეცნიე-
რების უფლებათა შეზღუდვა. ხოლო არავის უთქვამს, თუ როგორ და
რად ღონისძიებით უნდა დაეცვათ ეს უფლებები.

მეორე დღეს, კვირას, სექტემბრის 24-ს, ისიც იყო ვისადილეთ
მ. ი. სემიონოვის ქალთან, რომელიც თვეში 7 მ. 25 კ. გვაჰმევდა ნისი-
ად სადილს ქართველ სტუდენტებს და ფრანგ ორიენტალისტს ეაბას,
რომ სასადილოში შემოვიდნენ ორივე დოღობერიძე, ნ. ბ. და

ბ. ლ., რომლებიც დიდი ხანია ერთად არ გვენახა. ახლა ისინი ყოველ
შეთანხმებული შეგობრების შთაბეჭდილებას სტოვებდნენ, ცდილობდნენ
დაიწყებდა ლაპარაკს, მეორე დაათვაობდა. ლოღობერიძეებმა გადმო-
ვცეს, რომ ხვალ მთელი სტუდენტობა „დემონსტრაციაზე“ გამოდის
და ჩვენც გამოუკლებლივ უნდა მივიღოთ მონაწილეობა. დემონსტრ-
აცია კი იმაში უნდა გამოხატულიყო, რომ სტუდენტები თავს მოყ-
რიდნენ ჯერ უნივერსიტეტში და მერე ნევის პროსპექტით და ვლადიმ-
რის ქუჩით გაემართებოდნენ, რათა პეტერბურგის სამოსწავლო ოლ-
ქის მზრუნველისათვის წარედგინათ მოთხოვნილება უნივერსიტეტის
წინანდელი წესრიგის დაცვისა და მატრიკულის შემოღების წინააღ-
დეგ პროტესტი განეცხადებიათ.

მოვისმინეთ ეს ცნობა, და იმის მაგიერ, რომ პასუხი მიგვეცა გა-
ვირებებით დავდუმდით. ბოლოს „პროტესტის“ წინააღმდეგ პროტეს-
ტი განაცხადა დ. ნ. აბდუშელიშვილი. იგი კიბოსავით გაწითლებუ-
ლიყო, ბორძიკობდა და ისე ლაპარაკობდა. მან სთქვა, ჩვენ იმისთვის
ვართ აქ ჩამოსული, რომ უნდა ვისწავლოთ, და არა მთავრობას ვასწავ-
ლოთ. მთავრობა ჩვენ, რასაკვირველია, არ გაგვიგონებს და უკან სახ-
ლში გაგვაბრუნებს, რაც ჩვენთვის გაცილებით უარესია, ვიდრე ცი-
ბირში წასვლაო. ჩვენი მშობლები დაგვამწარებს ყოველ ღუგამს
ტყვილა ხარჯების გაწვევისათვის. ლოღობერიძეებს არც კი სჯეროდათ,
რაც მოისმინეს. ახალგაზრდობა ყოველთვის ემორჩილებოდა მათ და
პირველად წააწყდნენ ახლა ურჩობას. მათ ის უპასუხეს, რომ შეუძლე-
ბელია ქართველები ჩამორჩენ, როდესაც ყველა სათვისტომოები დე-
მონსტრაციაში მონაწილეობას იღებენო. ამაზე კირილე ლორ-
თქიფანიძემ¹ შენიშნა, რომ ქართველები სხვებს ვერ მიბაძვენ.
რუსეთში, პოლონეთში, მალაოროსიაში ბევრია ნასწავლი ხალხი. ეს
ქვეყნები უინტელიგენციო არ დარჩება, მათი ახლანდელი სტუდენ-
ტობა სულაც რომ აღიგავოს პირისაგან დედამიწისა, ჩვენში კი საქმე
სხვანაირია. ჩვენ ქართული სტუდენტობის პირველი თაობა ვართ. ჩვენ
რომ ახლა დავბრკოლდებით, ქართველ მამებს შემდეგ ვერც კი გააგო-
ნებ — შვილები უნივერსიტეტში გამოგზავნონო. ძველებურად საქ-
მეტო კორპუსებში მიაბარებენ, მით უმეტეს ეს უფრო ადვილი საქმეა
და არც ფულის დახარჯვაა საჭირო. ბევრი კამათის შემდეგ ნიკოლოზ

¹ კირილე ბეჟანის-ძე, შემდეგში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე; გარდაიცვალა
1917 წელს.

ლოლბერიძემ წასვლისას სიტყვა გვესროლა: ვინც მშიშარა ხარ, სახლში დარჩითო. ეს კი საკმაო იყო იმისთვის, რომ არა თუ დემონსტრაციებზე წავსულიყავით, არამედ თავი კედელზედაც შეგვეხეთქა.

კამათში მონაწილეობა არ მიმიღია. ეს იმიტომ, რომ ახალგაზრდა ვიყავი, ტანით პატარა და უწვერულვამო, ყველას ბავშვთ მიეჩნდი, გარდა ამისა კიდევ იმიტომ, რომ თვით დემონსტრაციას მე ვთვლიდი განუხორციელებელ ოცნებათ. მე ვერ წარმომედგინა, რომ მთავრობა, რომელიც მე კავკასიური გაგებით სიბრძნის წყაროდ მეჩვენებოდა, დაუშვებდა დემონსტრაციის მოხდენას ქუჩებში. მთავრობა ნევის ხედვებს დახსნივს და ამით გათავდება ყველაფერი-მეთქი, ვფიქრობდი. მე და კირილეს ცნობის მოყვარეობამ დაგვძლია მხოლოდ და ამიტომ გავემართეთ უნივერსიტეტისაკენ, დარწმუნებული კი ვიყავით, რომ სასახლის ხიდი გახსნილი იქნებოდა და ზედ მოძრაობა მინიმუმამდე დაყვანილი.

წინააღმდეგ ჩემი წარმოდგენისა, დემონსტრაცია არა თუ მოხდა, უფრო თვალსაჩინოდ და დიდებულად ჩატარდა, ვინემ მის მომწყობთ ჰქონდათ წარმოდგენილი. რამდენიმე ათასი სტუდენტი, მწყობრად მიმართებოდა სასახლის ხიდზე, ნევის გასწვრივ და დაბრკოლება არსად არ შეხვედრია. მალე შეუხვიეს ვლადიმირსკის ქუჩით და გავიდნენ კოლოკოლნაიაზე, დმიტროვსკისა და პოვარსკის შესახვევებთან. პროცესიის თავი ყაზანის ტაძართან იყო, ხოლო ბოლო სასახლის ხიდზე. „მაღაია სადოვაიას“ ქუჩასთან შემოგვხვდა დიდი მთავარი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე (ახლანდელის მამა), რომელიც სადღაც მიჰქროდა „ლიხაჩით“. მან გააჩერა ცხენი და იკითხა, სად მიდიან სტუდენტებიო? უპასუხეს, რომ მზრუნველთან მიდიან მატრიკულების წინააღმდეგ პროტესტის გამოსაცხადებლად. მაშინ ბრძანებას და მორჩილებას მიჩვეული ხმით ბრძანა: „разойтись!“ და გაუდგა თავის გზას. პროცესიამ კი თავისი გზა განაგრძო: მზრუნველი თავის ბინაზე არ აღმოჩნდა. ჩვენ დიდ ხანს ველოდით მას და, ალბად, მალე გავიფანტებოდით სადილის საქმელად, რომ არ გამოჩენილიყო პრეობრაჟენსკის პოლკი მთელი თავისი შეიარაღებით. ყველას ისე მოეჩვენა, თითქოს პოლკი დიდი მთავრის მიერ ყოფილიყო გამოგზავნილი. პოლკი ნელ-ნელა გაიშალა და ალყად შემოერთყა კოლოკოლის ქუჩის სამხრეთის მხარის ქვაფენილს და დაიჭირა ვლადიმერის და ნიკოლოზის ქუჩებში გასავალი; პოლკის უფროსები და გენერალიტეტი მოთავსდნენ ვლადიმერისა და კოლოკოლის ქუჩების კუთხეში. ოფიცრებმა და ადიუტანტებმა წინადადება მისცეს სტუდენტებს დაშლილიყვნენ. სტუდენტებმა

უპასუხეს, რომ მზრუნველის სანახავად იყვნენ მოსულნი. ამასობაში
 ჯარისკაცებმაც გასტენეს თოფები (მაშინ თოფები ლულიდან იტენ-
 ებოდა ზუმბით). ისინი შორიდან გვიჩვენებდნენ ტყვიებს, — გვაფრ-
 თხილებდნენ — კი არა ვხუმრობთო. ამან ბევრი ჩვენგანი შეაშინა
 და კიდევაც იკადრეს გაქცევა პოვარის შესახვევით. კირილე ლორ-
 თქიფანიძე, — და მეც არ მინდოდა მას ჩამოვრჩენოდი, — (ერთ
 ოთახში ვცხოვრობდით) აგრეთვე დ. აბლუშელი და კიდევ სხვები
 გაედევნენ მათ და უკან დააბრუნეს, ეხლა ჩვენსა და ჯარისკაცებს შუა
 ჩააყენეს. — რა კი ერთხელ მოვსულვართ, მორჩა, ჩვენი უნდა გავიტან-
 თოთ, — უთხრეს. საბედნიეროდ საქმე მშვიდობით დამთავრდა. სა-
 იდანლაც ფილიპსონიც გაჩნდა, — შუატანის, ჩასუქებული,
 ნებიერი გამომეტყველებისა და პირსაცხე კაცი, რომელიც ღია და
 მხიარულ თვალებით იცქირებოდა. მას გენერალური შტაბის მენდირი
 ეცვა, ხოლო დაჭრილი ხელი მხარზე ჰქონდა შესახვევით დაკიდებუ-
 ლი. თმასა და ბაკენბარდში ქალარა შერეოდა. ფილიპსონმა სულ ახლო
 გაიარა იმ ჯგუფთან, რომელთანაც მე ვიდექი. ამ შემთხვევის წყა-
 ლობით გარკვევით გვესმოდა მისი საუბარი სტუდენტებთან. უფრო
 დაუახლოვდით, როცა იგი სრულიად დამშვიდებით შეუდგა იმის
 განმარტებას, რომ საქმიანი მოლაპარაკების წარმოება ქუჩაში მო-
 უხერხებელია და ამისთვის უნივერსიტეტში წავიდეთო. უფროსმა
 სტუდენტებმა უპასუხეს, რომ წავიდოდით იმ შემთხვევაში, თუ პრე-
 ბორაჟენსკის პოლკი მოიხსნებოდა და თავის სადგომს დაუბრუნდ-
 ებოდა. ფილიპსონი მყისვე გაეშურა გენერალიტეტთან, საიდანაც
 მალე მობრუნდა უფრო მხიარული, ვინემ საზოგადოდ იყო. მან
 გვითხრა, რომ პოლკი წავაო. მართლაც პოლკი მალე მოიხსნა და წა-
 ვიდა. ფილიპსონმა გამოგვიცხადა, გენერალ-გუბერნატორს აღუთქვი,
 რომ პასუხს ვაგებ სტუდენტების ყოფაქცევისათვისო.

სრულიად მოულოდნელად მზრუნველთან მოსაუბრე სტუდენტ-
 ტებმა ქართველ სტუდენტების ჯგუფს დააკისრა გაჰყოლოდა ფი-
 ლიპსონს უნივერსიტეტამდე. ამაზე უფრო საკვირველი ის იყო, რომ
 ქართველების ჯგუფმა ამ მისიის შესრულება მე და გ. ჯავახი-
 შვილს მოგვანდო. გ. ჯავახიშვილს სტუდენტები მეტ სახელად
 „ბატს“ ეძახდნენ მისი ბატონით დარჩეული სიარულისათვის. თუმცა
 უნდა ითქვას, რომ იგი ცნობილი იყო, როგორც კეთილი და უაღ-
 რესად წესიერი კაცი. საფიქრებელია, რომ სტუდენტებს ეჩოთიერე-
 ბოდათ ასეთი ულამაზო და პასუხსაგები დავალების ასრულება, და

ჩვენც ამისთვის დაგვასახელეს. მართლაც მე და ჯავახიშვილი ყვე-
ლაზე უფრო დაბალი ვიყავით და ანგარიშსაც ყველაზე უფრო ნაკ-
ლებად გვიწევდნენ. თუმცა პატარები ვიყავით — თითქმის ბავშვები
შედარებით, მაგრამ ფილიპსონს მაინც ეჩოთიერებოდა ჩვენთან სია-
რული. ნევის პროსპექტამდე ის თავაზიანად გვესაუბრებოდა. გამო-
გვკითხა, ვინ ვიყავით და საიდან. როცა გაიგო ჩვენი ქართველობა,
მოიგონა რამდენიმე ქართველი ოფიცრის სახელი და მამის სახელი,
რომლებიც სამსახურში ყოფილიყვნენ მის ხელქვეით. მის მიერ და-
სახელებულ ოფიცრებში რამდენიმე ჯავახიშვილის ნათესავი აღმო-
ჩნდა, რამდენიმე კიდევ დედა-ჩემის. შემდეგ მომიზეზა გზის სიშო-
რე და დაქრილი ფეხი და გვთხოვა დაგვეჩერებია კავკასიის ოფიც-
რის პარტიოხანი სიტყვა, რომ თვითონ წავიდოდა უნივერსიტეტში და
იქ მოგვიცდიდა, — თვითონ ავიღე ხომ ჩემს თავზე პასუხისმგებ-
ლობაო, გვითხრა. მაგრამ ჩვენ ვერ გავბედეთ, მონდობილობა პირ-
ნათლად არ შეგვესრულებია, — უარი უთხარიო, ვერ მივატოვეთ-
თქო. მაშინ მზრუნველმა წინადადება მოგვცა, მასთან ერთად ეტლით
გავგზავრებულყავით. ამან კი დაგვარწმუნა, რომ ფილიპსონი მარ-
თლა წავიდოდა უნივერსიტეტში. ვენდვით და თავი მივანებეთ.

სანამ უნივერსიტეტამდე მივალწევდით, მთელი გზის მანძილზე,
სტუდენტებმა სული გაგვიმწარეს საყვედურებით: რად დაანებეთ
თავი, იგი საზამთრო სასახლეში შეივლიდა უთუოდ და ახალს ჯარს
გამოაყვანიებს ჩვენს წინააღმდეგო. — როგორ იქნება? ვიმართლებ-
დით ჩვენ თავს. — განა კოლოკოლის ქუჩაზე არ ჰყავდა მზად ჯარი,
და თვითონ არ გაუშვა? რომ ნდომოდა მით ესარგებლნა, ვინ უშლიდა
ხელს?

ფილიპსონი, მართლაც, უნივერსიტეტში დაგვხვდა. მას არა თუ
ჯარი, მცველებიც კი არ ახლდა თან. მხოლოდ რამდენიმე „ბუდოჩ-
ნიკი“ — როგორც მაშინ ვეძახდით პოლიციელ დარაჯებს — თავის
ჩვეულებრივ პოსტზედ იდგნენ სანაპირო ქუჩაზე.

ფილიპსონის წინადადებით სახელდახელოდ არჩეული იქმნა „დე-
პუტაცია“, რომელიც უნდა წარსდგომოდა განათლების მინისტრს
და ჩვენი საჩივარი მოეხსენებია. ამის შემდეგ ჩვენც მშვიდობიანად
დავიშალენით ჩვენ-ჩვენ სახლში. როგორც საკუთარი თავით, ისე
ფილიპსონითაც ყველანი ფრიალ კმაყოფილი ვიყავით. მაგრამ... ვართ,
რომ ეს კმაყოფილება მხოლოდ ერთ ღამეს გაგრძელდა!

მეორე დილას, როცა უნივერსიტეტში მივედი, მისი ორივე ზესავალი კარი დაკეტილი დაგვიხვდა. ზედ გაცხადება იყო გაკრული, რომ უნივერსიტეტი დაკეტილია და სტუდენტებიც დათხოვნილები არიან. შესავალ კარებს იცავდა პოლიცია. გაოცებული სტუდენტობა ჯგუფ-ჯგუფად დადიოდა მდინარის განაპირა ქუჩაზე. მალე უნივერსიტეტის წინ შეგროვდა სხვა ახალი ჯგუფებიც, — შემდგარი მწერლებისა, პროფესორებისა, მღვდლების და ქალებისაგან. ჩვენ ახლებს, ძველი სტუდენტები შორიდან გვაჩვენებდნენ გამოჩენილ პირებს, — არტილლერიის პროფესორებს პ. ლ. ლავროვს და ნ. ენგელგარდტს, სატყეო აკადემიის პროფესორს ნ. ვ. შევტუნოვს „Отечественные записки“-ს თანარედაქტორს ალბერტინის, გამომცემელს ნ. ლ. ტიბლენს და ბევრს სხვას, ყველას ვერ ვიგონებ. ჩვენ გავვოცდით, როცა ყველა ეს პროფესორები სამხედრო ტანისამოსში და ჩინებში დავინახეთ. საქმე იმაშია, რომ იმ დროს ყველანი, ვისაც კი გათავებული ჰქონდა უმაღლესი ტექნიკური, სამთო, სატყეო, საინჟინერო ან საარტილერიო სასწავლებლები, და თვით გზათა ინჟინერებიც-კი სამხედრო ტანისამოსი ატარებდნენ — ისეთივე მოქარგული ხავერდის საყელოთი და სამაჯეებით, ისეთივე აქსელბანტებით, როგორიც ჰქონდათ ცარიზმის რევიზის უკანასკნელ დღეებში გენერალური შტაბის ოფიცერებს.

სხვადასხვა უწყება მხოლოდ იმით განირჩეოდა, რომ ზოგი მთავანის ნაქარგები, ღილები და აქსელბანტები ვერცხლისა იყო, ზოგისა კი ოქროსი; ზოგი ამ აქსელბანტებს ატარებდა მარჯვენა მხარზე, ზოგი კი — მარცხენაზე. მაყურებელთა ეს სხვადასხვა ჯგუფები, რომელნიც მოდიოდნენ იმ დღეს და შემდეგ დღეებშიაც, რათა დამტკბარიყვნენ ჩვენი „მოძრაობით“ და ამით გამოეცხადებინათ ჩვენთვის თანაგრძნობა, მართალი გითხრათ უცნაურ და საკვირველ სანახაობას წარმოადგენდა. ამას შეეძლო შეცდომაში შეეყვანა არა თუ მხოლოდ ისეთი ბავშვები, როგორც ჩვენ ვიყავით, ბევრი ჩვენზე უფროსებიც, როცა ხედავდნენ ამოდენა წარჩინებულ პირებს, შემკულთ ჩინ-ორდენებით, რომელნიც ტაშს გვიკრავდნენ და ყვავილებს გვესროდნენ, დარწმუნებული იყვნენ, რომ მთელი რუსული საზოგადოება ჩვენთან არის და რომ მთავრობის დღეები დათვლილია. არა თუ მანდილოსნები, არამედ ხშირად თითონ ეს წარჩინებული პირებიც მოგვარბობენ.

დენ ხოლმე მშვენიერ თაიგულებს, რომლებისთვისაც არც კი ვიცოდით რა გვექნა. ჩვენში ცოტალა დარჩა ისეთი, რომელსაც არ სჯეროდა, რომ მთელი რუსეთი ჩვენთან არის.

მაგრამ ეს მოჩვენება იყო. მალე ცივი წყალი გადაგვესხა, როცა შევითვით, რომ ღამე დაუქერიათ ჩვენ მიერ გუშინ არჩეული დეპუტატები და ჩაუსვამთ პეტრე-პავლეს სიმაგრეში. თუ ამ დრომდის ჯერ კიდევ გვერივნენ ისეთი სტუდენტები, რომელნიც დემონსტრაციის წინააღმდეგნი იყვნენ და მეცადინეობის გაგრძელება სურდათ, ამას შემდეგ ისინიც უკიდურესნი გახდნენ. არა, შეუძლებელია დამშვიდებული მეცადინეობა მაშინ, როცა თავს გადგას ასეთი საზოგადოებრივ მთავრობა, რომელიც ამგვარ სისაძაგლეს სჩადის! და ან როგორ შეგვეძლო ჩვენ შუა გზაზე შეჩერება, როცა ერთის მხრით ჩვენ ვხედავდით ცბიერ მთავრობას, რომელიც მეცნიერების შეცვლას აპირებდა სამხედრო წრეთან. ხოლო მეორე მხრით კი რუსული საზოგადოება, მისს საუკეთესო მეცნიერთა და მწერალთა სახით, ტაშს უკრავდა ჩვენს მოძრაობას მთავრობის წინააღმდეგ. ადვილი წარმოსადგენია რა ალტაცებაში იქნებოდნენ მთავრობის განკარგულებათა გამო ჩვენი მოძრაობის დამწყები მეთაურები, როცა ხედავდნენ, რომ ეს კიდევ უფრო ამხედრებს სტუდენტობას. მარტო ამ დატუხალეზამ დეპუტაციისა, რომელიც მზრუნველის წინადადებით იყო არჩეული, უფრო მეტი გავლენა იქონია, ვიდრე ეს შეეძლო მოეხდინა ყველა აგიტატორებისა და პროპაგანდისტების შეერთებულ ძალებს.

ამის შემდეგ დაიწყო და გაიზა ყოველდღიური ყრილობები ცის ქვეშ, ჯერ უნივერსიტეტის ეზოში, — სანამ ისიც არ დაგვიკეტეს, — და შემდეგ კი მდინარის განაპირა ქუჩაზე და მოედანზე უნივერსიტეტის წინ. ვიდრე შეიძლებოდა ეზოთი სარგებლობა, ორატორები აღიოდნენ შეშებზე, რომელიც დალაგებული იყო საქნებად ზამთრისათვის. ხოლო როცა ყრილობები ქუჩაში გადმოვიდა, ორატორები აღიოდნენ მდინარის პარაპეტზე, ან და უნივერსიტეტის ბაღის ღობეზე. და ეს გრძელდებოდა დღითი დღე. რასაკვირველია, რაც უნდა მშვერმეტყველი და მოსწრებულები არ ყოფილიყვნენ ჩვენი ორატორები, მაინც მასალა მათი ახალი ამბებისა და მთავრობის მხილებისა თანდათან კლებულობდა. დაიწყო ერთი და იმავეს განმეორება, მსმენელების რიცხვი დღითი დღე კლებულობდა; სამაგიეროდ ამავე პროპორციით იზრდებოდა „თანამგრძნობთა“ რიცხვი, მეტადრე ქალების

წრიდან. თითქო განგებ, ამას ამინდიც ხელს უწყობდა. მშვენიერა
მშრალი შემოდგომა იყო.

ხელმწიფე ამ დროს საქართველოში იმყოფებოდა, ფოთსა და
ქუთაისში; აქ იგი ნადირობდა თავადების ბაღებში, შინაურ ჭეი-
ნებზე. საქართველოში ამ დროს ჯერ კიდევ მზადდებოდა გლეხების
ჯანთავისუფლების პროექტები, ამიტომ საჭირო იყო ქართველ თა-
ვად-აზნაურობის გულის მოგება და დატკობა. იგი სტუმრად იყო
შამილის დამამარცხებელ ახალგაზრდა ფელდმარშალთან თავად ა. ი.
ბარიატინსკისთან. პეტერბურგის მთავრობა, სამხედრო გენ-
ერალ-გუბერნატორი ანენკოვი და ობერ პოლიცმეისტერი გენე-
რალი პატკული ვერ ბედავდნენ უიმისოდ რაიმე სასტიკი ზო-
მების მიღებას, მით უფრო, რომ საქმე ეხებოდა ცალკე უწყებას,
სამოსწავლოს, რომელიც მათ სრულებით არ ექვემდებარებოდა და
რისთვისაც არც პასუხს აგებდნენ. შამილის დამამარცხებელი ახალგაზ-
რდა ფელდმარშალი თავადი ა. ი. ბარიატინსკი წინააღმდეგი
იყო სატახტო ქალაქსა და კავკასიას შორის ტელეგრაფის გაყვანისა;
მისი აზრით ამას აუცილებლათ თან მოჰყვებოდა კავკასიაში მთავარ-
მართებლობის გაუქმება, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში — მისი და-
მოუკიდებლობის შემცირება. ამიტომ, სანამ ხელმწიფემდე მიალწველა
მოხსენება სტუდენტების არეულობის შესახებ სატახტო ქალაქში და
შემდეგ მისგან მოვიდოდა მითითებანი, რა ღონე ეხმარათ ჩვენს საწი-
ნააღმდეგოთ, — ორ კვირაზე მეტმა დრომ გაიარა. ამ ხნის განმავლო-
ბაში ჩვენ ვიყავით სატახტო ქალაქში თუ ბატონები არა, ყოველ-
შემთხვევაში ნამდვილი გმირები; პოლიციისა და სამოსწავლო მთავ-
რობის სრული უმოქმედობის გამო, ჩვენ ყოველ დღე ვიკრიბებო-
დით, ვიგვბდით ახალ ამბებს, უმთავრესად ღამე დატუსაღებულთა
შესახებ, — უზიარებდით ერთმანეთს აღშფოთებას, ვტკბებოდით მა-
ჟურებელთა ცქერით, მეტადრე თაიგულებიანი ქალებით, და მხო-
ლოდ სადილობის დროს დავიშლებოდით. ასე გაგრძელდა 25 სექ-
ტემბრიდან — 13 ოქტომბრამდე. უნდა ვიფიქროთ, რომ როცა ამიერ-
კავკასიაში მივიდა მეფესთან მოხსენება სტუდენტობის არეულობის
შესახებ, კავკასიის გამგებლებმა ბარიატინსკიმ, რომელიც პირადი და
საყვარელი მეგობარი იყო ალექსანდრე II-სი, ურჩია მეფეს არეუ-
ლობის დაუყოვნებლივ მოსპობა. იყო ეს მისი რჩევით თუ არა, მხო-
ლოდ ამგვარი ბრძანება მართლაც მიღებულ იქმნა. და ორშაბათს
ოქტომბრის 13-ს, როცა ჩვენ ჩვეულებისამებრ შევიკრიბენით უნი-

ვერსიტეტის მთავარ შესავალთან, და ყრილობა არც კი დაგვეწყობა, უეცრად გამოჩნდა ჯარი და სწრაფად და მოხერხებულად ალყა შემოგვარტყა. ჩვენ შეგვრევს უნივერსიტეტის ეზოში, რომელიც ამდენიხანი დაკეტილი იყო ჩვენთვის. აქ დაიწყო გრძელი და მოსაწყენი ამბავი, ჯერ ჩავგწერეს, შემდეგ გამოგვიძახეს, და ამაზედ სამი საათი მაინც წავიდა, თუ მეტი არა. დაჭერილი ვიყავით ასამდე ყმაწვილკაცობა. მაგრამ სანამ ეს გაჭიანურებული ამბავი დატუსაღებულითა სიის შედგენისა გრძელდებოდა, ცნობა ჩვენი დატუსაღების შესახებ სწრაფად მოსდეს ქალაქს „მაყურებლებმა“. როცა კი გამოგვიყვანეს უნივერსიტეტის ეზოდან დასავლეთის კარებით, რომ ტუჩკოვის ხილით პეტროპავლოვსკის ციხეში წავეყვანეთ, ამ დროს უეცრად იმ ჯარს, რომელიც გარს გვერტყა, თავს დაესხა სტუდენტების დიდი ბრბო, რომელსაც სურდა გაენაწილებია ჩვენი ხვედრი. ყველანი დაიბნენ, არა თუ ჯარისკაცები, მათი უფროსებიც. ეს თავდასხმა ჩვენი განთავისუფლებისათვის რომ ყოფილიყო მოწყობილი, მაშინ, რასაკვირველია არავითარი რყევა არ იქნებოდა და იმ წამსვე იხმარდნ ჩვენზე ხმალსაც და თოფსაც. ეხლა კი იერიში გარედან მოჰქონდათ, და ეს ჩვენი განთავისუფლებისათვის კი არა, არამედ რათა თითონ დატყვევებული ყოფილიყვნენ. ეს უმაგალითო შემთხვევა იყო: აქ ძალაუნებურად დაიბნეოდი. თავდამსხმელი სტუდენტობა სამასზე მეტი იყო. დაიწყო რალაც ხელჩართული ბრძოლის მაგვარი. გვარდიელები ცდილობდნ დაეშალათ სტუდენტებისათვის მათი რიგების დარღვევა. მაინც ას ორმოცდაათმა ყმაწვილმა მოახერხა რიგის დარღვევა და ჩვენ წრეში შემოიჭრნ, თუმცა ამ დროს ბევრს მათგანს დაუმტკიცეს გვერდები და ერთს კი — თავიც გაუხეთქეს. სტუდენტთა ბრბოს დანარჩენი ნაწილი გაჰფანტა ცხენოსან ჟანდარმთა ესკადრონის უეცარმა იერიშმა, რომელმაც შუაზე გააპო მათი რიგები. ყოველივე ეს, რამდენიმე წუთის საქმე იყო: სტუდენტების ხელჩართული ბრძოლა წრეში შესასვლელად, ესკადრონის თავდასხმა, ასორმოცდაათი სტუდენტის შემოჭრა ჩვენს წრეში, და დანარჩენი „სოლიდარული“ სტუდენტობის განაპირება მოედნის შორე კუთხეში. ამასთან არა მცირედი რიცხვი სტუდენტებისა, ცხენებით გათელილი ან კონდახით ნაცემი, ეყარნენ ქვაფენილზე.

ჩვენი პირველი ალყის შემორტყმა უნივერსიტეტთან დილით ათ საათზე მოხდა. ციხეში მიგვიყვანეს საღამოთი. მაგრამ ციხეშიაც დიდხანს ვიდექით ეზოში იმავე ყარაულით, ვიდრე განთავისუფ-

ლებდენ ჩვენთვის რამდენიმე კაზემატს: ეს კაზემატები ფანჯარებში
ნევახე გადიოდენ, სასახლის პირდაპირ, ცოტა ჩრდილოეთით. ჩვენ
ადგილიდგან, საიდანაც ციხის კომენდანტი ზემოთ გადადის ზოგჯერ
ნევას ნოვიგაციის გასახსნელად. სანამ ჩვენ ეზოში ვიდექით გაუბე-
ვასტის წინ, ძველმა სტუდენტებმა შეამჩნიეს მის ფანჯარაში პოეტ-
მ. ლ. მიხაილოვი, რომლის ცნობა ძნელი არ იყო მისი კალ-
მიკური სახის გამო (პოეტის დედა კალმიკების მფლობელი მთავარი
ქალი იყო).

ჩვენ ყველამ დაბლა თავი დაუკარიტ და ისიც დიდხანს გეგნედა
თავს, თითქო ყველას ცალ-ცალკე. რამდენიმე წლის შემდეგ, როცა
პოეტი უკვე გარდაიცვალა კატორღაში, მე სხვადასხვა სარწმუნო
წყაროებიდან გავიგე, რომ პროკლამაცია „ახალ თაობისადმი“, რომ-
ლის გამო იგი დაიღუპა, არ ეკუთვნოდა მას, არამედ შედგენილი იყო
და საზღვარზე გამოტარებული ნ. ვ. შელგუნიოვის მიერ.
პოეტმა მთელი ბრალდება თავის თავზე მიიღო, რომ ამით თავიდან
აეშორებინა ჩხრეკა და დაპატიმრება პუბლიცისტის ლ. პ. შელგუ-
ნიოვის მეუღლისათვის, რომელსაც მძიმე ბრალდება დაედებოდა
ამ ქალისაგან მას ჰყავდა მეტად სიმპატიური ვაჟიშვილი, რომელიც
ადრე დაიღუპა დარდისა და სილატაკისაგან. სამოციან წლებში ცნო-
ბილი პორტრეტი — მიხაილოვი ციხეში, — დახატული იყო
იმ საღამოს ერთი სტუდენტის მიერ ჩვენი ჯგუფიდან.

V

ვიდრე კაზემატებში შეგვიყვანდნენ, ჩვენ ხელახლა დაგვთავაზო-
სიის მიხედვით, პლაც-ადიუტანტის თანდასწრებით, რომელმაც ხელ-
წერილი მისცა ჩვენ მომყვან ყარაულს პარტიის მიღებაში. სულ ად-
ნოჩნდა 240 კაცი. ეს სწორედ ის სიაა, რომელიც ცოტა ხნის შემ-
გედ გამოქვეყნებული იყო „Колокол“-ში*. ჩვენ მოგვათავსეს რვა
დაბალ, ბნელ და ნოტიო თალებიან კაზემატში, რომლებიც ისე
დაბლა იყო მოთავსებული, რომ თითქმის მდინარის გასწვრივ მდებ-
არეობდა. კაზემატები შეერთებული იყო ერთი-მეორესთან, ასე რომ
ეს რვა კაზემატი ერთ დიდ ოთახს წარმოადგენდა; განათებული იყო
ოდნავ მბჟუტავი, თალებში დაკიდებული ფარნებით. არავითარი

* № 114, 1861 წლის.

ავეჯი, არც საწოლი, არც ნაალი და საბანი. ცოტახნის დგომის შემდეგ, ჩვენ დალილობისაგან ჯერ ჩავსხედით და შემდეგ კი, დავექმეთ, ცარიელს, მაგრამ საკმარისად სუფთა იატაკზე, ვინც სად იდგა, უჭმელ-უსმელები. მეტად გაუჭირდათ ეს ღამე მათ, ვინც-კი იმ დილას ჩემ-სავით უჭმელი გამოვიდა, მარტო პიჯაკით. მაინც მგონია, რომ იმ ღამეს, მიუხედავად საშინელი დალილობისა, თითქმის არავის ეძინა.

დილას დაიწყო დანაწილება ცალკე ჯგუფებად, სათვისტომოე-ბის მიხედვით. პოლონელები მოეწყვენ ყველაზე უფრო დაშორებულ-ოთახში. უკრაინელებმაც მოაწყვეს აგრეთვე ცალკე რადა, და გვარ-თობდენ თავიანთი მშვენიერი სიმღერით, რომლის პირველს ამბობ-და ყირიმელი ხ ა რ ტ ა ხ ა ი. მათ ჯგუფშივე იყვნენ ე ვ ტ უ შ ე ვ ს-კ ი, შემდეგ განთქმული პედაგოგი და მათემატიკური სახელმძღვან-ელოების ავტორი, და გ უ ლ ე ვ ი ჩ ი, ორთავენი დაუღალავი მის-ტიფიკატორები, რომლებიც წამ და-უწუმ ავრცელებდნენ სახუმარო-ჭორებს და სიცილით ხოცავდნენ ყველას. ქართველები ცოტანი ვიყა-ვით, ამიტომ ცალკე არ გამოვყოფილვართ. ჩვენ, კ. ლ ო რ თ ქ ი ლ ა-ნ ი ძ ე ს თ ა ნ და აბდუშელთან ერთად, მოვხვდით ჯგუფში, სადაც პირველობდა თავისუფალი მსმენელი ი გ ნ ა ტ ი პ ი ო ტ რ ო ე-ს კ ი. მისკენ მე მიზიდავდა ის გარემოება, რომ მას ვიცნობდი რო-გორც ცოცხალ წერილების ავტორს „Современник“-ში, საერთო სათაურით: „Погоня за лучшим“. შემთხვევით მის გვერდში მოეწყო სრულიად საწინააღმდეგო მიმართულების მიმდევარი, სემინარელი ლ ი ნ ე ვ ი, კოსტრომელი *, რომელიც დიდის ხალისით მიხსნიდა ჩე-ნი ტყვეობის მთელი ხნის განმავლობაში ჰეგელის ფილოსოფიის ტერ-მინოლოგიას და თავისებურობას. იქვე მახლობლათ იწვნენ სხვა სტუდენტებიც, რომლებსაც ჩვენ დაუახლოვდით ყრილობებისა და მღელვარების ამ კვირებებში: ლ ე ვ ს ა მ ა რ ი ნ ი ** და რ ო ჟ დ ე-ს ტ ვ ე ნ ს კ ი ***; ისინიც აგრეთვე გატაცებულნი იყვნენ ლიტერატ-

* გადასახლეს სამშობლოში, სადაც გარდაიცვალა 1862 წელს.

** 1864 წელს სახელმწიფო საბჭომ „დასავლეთ გუბერნიებში მომხდარ აჯან-ყებებში მონაწილეობის მიღების განზრახვისათვის“ მას მიუსჯა უფლებათა ახდა და ჯარის კაცად გაგზავნა დამსახურების უფლებით, რუსეთში დაბრუნდა 1878 წელს, მაგრამ მერე ველარსად შეეხვდი.

*** ივ. ა., ავტორი 1869 წ. გამოცემულ ბროშურისა: „მ. ა. ანტონოვიჩისა და ი. გ. შუკოვსკის ლიტერატურული დაცემა“, რომლის გულისათვისაც მე მას დავ-შორდი და შემდეგ აღარ მინახავს.

ურით და ჟურნალიზმით. ყველა ესენი ჩემთვის ცოცხალ ენციკლოპედიაა წარმოადგენდნენ: ისინი მაძლევდნენ პასუხს ყველა ჩემს კითხვაზე, რომლებიც მაშინ მაინტერესებდა. თუმცა მათი ახსნა სწავლასთან ნაირი იყო და ზოგჯერ ერთი მეორის საწინააღმდეგოდ, მაგრამ ესაა მომწონდა, რადგან მაიძულებდა ფიზიკურად ვყოფილიყავი და მეუბამენძრია ტვინი.

ჩვენი ლატყვევების ცოტა ხნის შემდეგ როდესტვენსკიმ დასწერა (ლექსად) „Послание М. Л. Михайлову“, რომელიც დიდად მოეწონა სტუდენტობას. ეს „წერილი“ იწყებოდა შემდეგნაირად:

Из стен тюрьмы, из стен неволи,
Мы братски шлем тебе привет.
Да усладит печальной доле
Тебя, любимый наш поэт.
Проклятым гнетом самовластья
Нам не дано тебя обнять.
Чтоб дань любви и дан участия
Тебе, учитель, наш воздать... да сбега.

სტუდენტები, როცა კითხულობდნენ და აქებდნენ ამ წერილს, რაკაკიკიველია, არც კი ფიქრობდნენ, რომ იგი მართლაც მიმართულია მიხაილოვთან. როგორი უნდა ყოფილიყო ჩვენი აღტაცება, როცა რამდენიმე დღის შემდეგ მიღებულ იქნა პოეტის პასუხი: „სტუდენტებს“, რომელმაც ბევრს ცრემლები გვაფრქვევინა. არა მგონია, რომ ვინმე ჩვენგანს სიკვდილამდე დავიწყებოდეს ეს ნაგრძნობი და სისხლით დაწერილი სტრიქონები:

Крепко, дружно вас в об'ятья
Всех бы братья, заключил,
И надежды и проклятья
С вами б вместе разделил.
Но тупая сила злобы
Вон из братского кружка,
Гонит в снежные сугробы
В тьму и холод рудника.
Но и там на зло гоненью
Веру лучшую мою
В молодое поколение
В сердце свято сохраняю.

В безотрадной мгле изгнания
Твердо буду света ждать,
И душой одно желанье
Как молитву повторять:
Будь борьба успешней ваша,
Встреть в бою победа вас,
И минуй вас эта чаша
Отравляющая нас!

ადგილი წარმოსადგენია, თუ როგორ იმოქმედებდა ეს ლექსი ჩვენზე: ჩვენ გავიზარდენით ჩვენსავე თვალში და კიდევ უფრო გავ-შტკიცდით ჩვენს გადაწყვეტილებებში გვებრძოლნა სრულ გამარჯვე-ბამდე, რომ ამით გაგვემართლებინა ჩვენი დანაპირი, რომელსაც აძლევდა როჟდესტვენსკი მიხაილოვს თავისი ლექსის ბოლოში: «Вызо-вем из снежной дали сынов свободы и тебя!»

იმავე როჟდესტვენსკიმ დასწერა ციხეში სხვა ლექსი — მიბაძვა გრაფ ლევ ნიკ. ტოლსტოის ცნობილი „ს ა ლ დ ა თ უ რ ი ს ი მ-ლ ე რ ი ს“ ყირიმის დამარცხების გამო:

Как восьмого сентября
Мы за веру и царя
От француз ушли. (bis)

როჟდესტვენსკის სიმღერა, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო ტლანქი იყო. ჩემს მეხსიერებაში დარჩა მხოლოდ ორი მისი ტაქტი:

Как однажды, в понедельник,
Всей полиции бездельник
Поткуль, генерал, (bis)
Нам поставя в обвиненье
Своей рожі оскорбленье
В крепость нас сажал (bis). და სხვ.

გამოჩნდნენ მოყვარულნი, რომელნიც ხოროთ მღეროდნენ ამ სიმღერას ხმა-მალლა, მეტადრე მაშინ, როცა პლაც-ადიუტანტი ჩა-მოივლიდა ხოლმე.

VI

მაინც ამ ობმოკიდებულ კაზემატებში, სადაც წმინდა ანტონის სატყელოთ ვიკეებეზოდით, კვირაზე მეტი არ დავრჩენილვართ, თორემ უთუოდ დავსნეულდებოდით. შემოდგომის ერთ დილას, ნევასთან ჩა-

სავალ პატარა კიბეს მოადგა ძველის-ძველი სამხედრო გემი, რომელსაც ზედაც დაგვსხეს ყველანი, ისე როგორც ვიყავით. არავის აზრად არ მოსვლიდა, თუ სად წაგვიყვანდნენ. ყველას გვეგონა, რომ შლისელბურგში მივყავდით. ქროდა სუსხიანი ცივი ქარი და სცრიდა წვრილი წვიმა თოვლნარევი. ნევა აზვირთებული იყო. მე მარტო პიჯაკი მეცა, ვანკალეზები, როგორც ვერხვის ფოთოლი — კბილი კბილს აღარ ხედებოდა. აქამდის ვერ გამიგია, როგორ გადავრჩი მაშინ გაციებას. ჩვენ მივტურავდით ასეთ მდგომარეობაში მთელი ოთხი საათი, თუ მეტი არა. გემი ძველი იყო და უძლური; რის ვაი-ვაგლახით მივადწიეთ კრწან-შტადტს. მაგრამ აქ ჩვენ ისეთი შეხვედრა მოგველოდა, რომ ერთ წამში დაგვიყუჩა ყველა ჩვენი წყენა და გაჭირვება. როცა ჩამოვსხეს გემიდან და კონვოიმ ციხისკენ წაგვიყვანა, ოღონდ გამოპრანქულმა გვარდიელებმა კი არა, არამედ გარნიზონის საცოდავმა ქარისკაცებმა — რომლებიც ჯერ კიდევ ნიკოლოზ I-ის დროის ფორმაში იყვნენ გამოწყობილნი, — მოულოდნელი სანახაობა წარმოგვიდგა; წარმოიდგინეთ ჩვენი განცვიფრება და აღტაცება, როცა ციხის კარებთან დაგვიხვდა ქალების გრძელი რიგი, ორივე მხრით გაბშული; მიუხედავად საშინელი დარისა, ისინი უღმერთოდ მორთულიყვნენ; და ვიდრე ამ მომხიბლავ წრეს გაგვატარებდნენ, ჩვენსკენ მოდიოდა ყვავილების თოვლი, თუმცა ეს ყვავილები ჯარისკაცებს უფრო ხედებოდა, ვიდრე ჩვენ. ან კი საიდან იშოვეს ამ დროს იმდენი ყვავილები, საოცარია. ოვაცია პირდაპირ გულის ამაჩუყებელი გამოვიდა. რასაკვირველია, ამის შემდეგ წამების ჯვარი უკვე აღარ გვამძიმებდა, არამედ გვართობდა კიდევ. ვაი, რომ ჩვენს მემკვიდრეებს „მოძრაობის“ საქმეში, აღარ ხედებოდნენ ასეთის პატაიო. მათთვის ტუსალობა აღარ იყო დღესასწაული.

ჩვენ მიგვიყვანეს ყაზარმებში, რომელიც ფანჯრებით ფინეთის ზღვის ყურეს დასცქეროდა, ორანიენაუმიკენ. ეს ყაზარმა პოსტილისათვის იყო დანიშნული, მაგრამ სრულებით ახალი იყო, და როგორც ეტყობოდა, ჯერ უხმარებელი. აქ ყოველს ჩვენგანს ერგო საწოლი, ახალთ-ახალი ორმაგი ნაალით და სუფთა ნარძის საცელებით. ორ-ორ ადამიანზე მოდიოდა ერთი პატარა მაგიდა. ფანჯრები უშველებლები იყო, რასაკვირველია ორმაგი, ახლად გარეცხილები. ოთახები სინათლით იყო სავსე და ჩვენ მაშინვე ვიგრძენით სიბო-მალალი კედლები ცისფერი საღებავით იყო შეღებილი, ხოლო კარები და ფანჯრები-კი თოვლის მსგავსი თეთრი ფერით. საზოგადოთ აქ

ყველაფერმა ისეთი შთაბეჭდილება მოახდინა ციხის შემდეგ, თითქოს მშვენიერ სასახლეში დაგვასახლეს. ეს პირველი დღე იყო დაპატიმრების შემდეგ, როცა თავისუფლად ამოვისუნთქეთ: გემრიელად და ბლომად გვაჭამეს, და შემდეგ კი რკულზე გამოვიძინეთ.

ორმა თვემ, ამ კაზარმაში გატარებულმა, ისეთი მოგონება დატოვა ჩემში, თითქოს იგი იყოს უბედნიერესი დღეები ჩემი ცხოვრებისა. საკვირველია, რომ ასეთ მდგომარეობაში მყოფს, არც ერთხელაც არ შეუწუხებიათ ფიქრებს არც ჩემი ბედის შესახებ, არც მშობლებზე, და საზოგადოდ არაფერს ამ ქვეყნიურზე. ჩემი საწოლი იდგა კ. ლ. ო. რ. თ. ქ. ი. ფ. ა. ნ. ი. ძ. ის და ლ. ი. ნ. ე. ვ. ის შუა. იქვე ახლოს იდგა ი. გ. ა. ტ. ი. პ. ი. ო. ტ. რ. ო. ვ. ს. კ. ის საწოლი, და ყველაზე ხშირად მე მას ვებაასებოდი; მან მომაჯადოვა იმით რომ, ჩემს უწყსრიგო და გაურჩეველ ნაკითხობაში შეიტანა ერთგვარი წესი და მისცა ის ჩონჩხი და გაშუქება, რომელიც მე სწორედ მეჩვენებოდა.

იგი მეუბნებოდა, რომ დადგა ბრძოლის ხანა, ეხლა უკვე აღარ რჩება დრო ხანგრძლივი სწავლისათვის, და არც არის საჭირო ჩაკვდე მეცნიერების წვრილმანებს, ვიწრო ლაბორატორიულ მუშაობას. უნდა ჰაერში იჭერდე „დასკვნებს“, რომელიც გამოჰყავთ მეცნიერებს სხვა უფრო ვიწრო ხასიათის მეცნიერული ნაშრომებიდან. ჩვენ ხომ პროფესორებათ არ ვემზადებით, არამედ „მოქალაქეებად“, და ჩვენთვის სრულებით საკმარისია დასკვნები, ჩვენთვის ზედმეტია თითონ სამზარეულო, სადაც მეცნიერება მზადდება. დასკვნები კი მზადა აქვთ ისეთ მწერლებს, როგორიცაა ჩ. ე. რ. ნ. ი. შ. ე. ვ. ს. კ. ი. და დ. ო. ბ. რ. ო. ლ. ი. უ. ბ. ო. ვ. ი.; ისინი სწორედ იმას ემსახურებიან, რომ აღჭურვონ ახალი თაობა თანამედროვე ცოდნის ყველა დებულებით, მეცნიერების უკნასკნელი მიღწევით, — და განსაკუთრებით კი იმ მეცნიერებით, რომელიც, როგორც თავისუფლების მქადაგებელი, არ შედის სახაზინო სასწავლებელთა კედლებში. როცა პიოტროვსკიმ დაინახა, რომ მე ვკითხულობდი ბელინსკის თხზულებათა მერვე ტომს (პუშკინზე), მან ამიხსნა, რომ არა ღირს „წვრილმანების“ შესწავლა. ყველაფერი, რისიც ცოდნა საჭიროა ამ საგნების შესახებ, მშვენიერად არის გადმოცემული და განმარტებული ჩერნიშევსკის ნარკვევებში „Гоголевский период русской литературы“. ეს წერილები უნდა წაიკითხოს ყოველმა განათლებულმა კაცმა. ხოლო თანამედროვე ისტორიის შესახებ, რომელსაც უნივერსიტეტებში სრულებითაც არ კითხულობენ, — უნდა გაეცნო მისსავე წერილებს: „პარტიათა ბრძოლა

საფრანგეთში“, „კავენიაკი“, „პროცესი მენილმონტანელი (ე. ი. სენ-სიმონისტებისა) და სხვა, განსაკუთრებით კი მისივე მოუწერელი წერილები „Современник“-ის ყოველ ნომერში, „პოლიტიკის“ სათაურით. წერილი „პროცესი მენილმონტანელი სა-სა“, — მით არის კიდევ საყურადღებო. რომ იგი, ისე, როგორც დი-როლიუბოვის ნეკროლოგი რობერტ ოუენზე, გვაცნობს თანამედროვე სოციალიზმის დებულებებს, თუმცა მასზე ლაპარაკი და მისი ხსენება-კი სასტიკად აკრძალულია პრესაში. — ბევრი ამ წერილთაგანი მე უკვე წაკითხული მქონდა, მაგრამ პიოტროვსკის კომენტარებმა მათ სულ სხვა, უფრო ღრმა მნიშვნელობა მისცეს. პიოტროვსკი კომენტარებზე გულუხვი იყო, მეც გულმოდგინეთ ვუსმენდი მას.

ამ დროს, ყაზარმაში, რომელსაც კიბე ორ განყოფილებადაა ან-წილებდა, ჩვენ 240 ტუსადმა, დავაარსეთ ჩვენი რესპუბლიკა, არხ-ული მთავრობით; მთავრობას ყოველ კვირა უნდა ჩაეხატებინა ანკ-რიში ჩვენი საერთო ყრილობისათვის, რომელიც იკრიბებოდა ცალკე პალატაში; ჩვენ ცარიელად გვქონდა დატოვებული ერთი ოთახი — „საზოგადო ზალა“ როგორც ასეთი ყრილობისათვის, ისე კონცერტ-ებისათვის, სალიტერატურო-სადეკლამაციო საღამოებისათვის, სან-მუშო სასამართლოებისათვის და სხვა... კრონშტადტის მანდილოსნებმა დიდის სიამოვნებით გვათხოვეს ორი ფორტეპიანო და მუსიკის მო-ყვარულნი უკრავდნენ მასზე მორიგეობით. ფორტეპიანოები, ჩვეუ-ლებრივ, ყაზარმის განყოფილებაში იდგა, მაგრამ კონცერტების დროს ისინი საზოგადო „ზალაში“ გადაგვქონდა, სადაც წესისამებრ გამარ-თული იყო ჩვენი დუქანი პაპიროსებით, ტკბილეულებით და სხვა ასეთებით; მას ცალკე არჩეული კომიტეტი განაგებდა. ჩვენ დავინა-დით დიდი ხნის ვარაუდით. ხაზინის ხარჯზე საკმაოდ კარგი საზრდო გვქონდა. დილით და საღამოთი გვაძლევდნენ ჩაის თუნუქის კრუეკე-ბით, და შუადღისას — სადილს, ორ თავს. კვირიაობით-კი კრონშტად-ტის მანდილოსნები რეგულიარულად გვიგზავნიდნენ მშვენიერ სადილს შესანიშნავი დესერტის დართვით. გარნიზონის მთავრობა, რომელ-საც ჩვენ ვეზარეთ, არამც თუ წინააღმდეგი არ იყო საზოგადოების ამგვარ თანაგრძნობისა, არამედ თვითონაც, თუმცა ეს უცნაურად გვეჩვენება ეხლა, მონაწილეობას იღებდა ჩვენს საღამოებში. ყველას გვეცვა ერთნაირი საავადმყოფოს ზალათები, ნაცრისფერი, სალდათ-ური მაუდისა, ნარმის სალდათურივე საცვლები და უქუთლო ჩუხტები.

ამგვარ „საპატიმრო“ ტანისამოსში ჩვენ ძალიან გვიყვარდა ხოლმე სურათის გადაღება, ჯგუფებად, გაუბტვახტის ბაქანზე, ჩვენი ყაზარმის წინ, უკანმდგომი გარნიზონის ჯარის-კაცებით, და გვერდზე კი ოფიცრებით. ამის ნებართვას სიამოვნებით გვაძლევდნენ, და ამ გვარ ფოტოგრაფიებს ჩვენ დიდხანს ვინახავდით, როგორც წმინდათა წმინდას იმ ამხანაგთა მოსაგონრად, რომელიც ამის შემდეგ მალე დაიღუპნენ. ჩვენს სალიტერატურო საღამოებსა და კონცერტებზე ესწრებოდა არა მარტო ჩვენი გარნიზონის ოფიცრობა, არამედ კრონშტადტის უმაღლესი მთავრობაც, რომელთა ყოფნა სრულებითაც არ უშლიდა ჩვენ მსახიობებს ემღერათ ხოროთი და სოლოთ აკრძალული სიმღერები, რაც ჩვენს დაუცხრომელ ტაშისცემას იწვევდა. მათ შორის, ყოველთვის ყველაზე მეტი ტაში ერგებოდა ხოლმე ოგარევის ლექსს „თავისუფლება“. მეტადრე ამ ხანას:

Но если б гразила беда иль невзгода,
И рук для борьбы захотела свобода,
Сейчас полечу на защиту народа.
И если паду я средь битвы суровой,
Скажу, умирая, могучее слово:
Свобода! Свобода!

კრონშტადტის ადმირალები უსმენდნენ ამას არა ნაკლებს სიამოვნებით ვიდრე ჩვენ. და ეს სრულებითაც არ გვაკვირებდა. ჩვენ გვეგონა მეზღვაურნი იმიტომ იყვნენ რადიკალები, რომ დიდხანს იტყუებოდნენ ხოლმე უცხოეთის ნავსადგურებში, სადაც ითვისებდნენ თავისუფლების სიყვარულს, ევროპიულ ჩვეულებათა და წესწყობილების ზეგავლენით. მაგრამ სალიტერატურო საღამოებზე უფრო მეტად გვიტაცებდა „საჯარო სასამართლო“, „ნაფიცთა სასამართლო“, რომელსაც დროგამომშვებით მოვაწყობდით ხოლმე ყველა თავის ატრი-ბუტებით, — ბრალმდებელით, დამცველებით, მოსამართლეებით, ბოქაულებით და სხვა. ყველა დიდის ენტუზიაზმით ვესწრებოდით ამას ჩვენც — სტუდენტობა, გარნიზონის ოფიცრობა და კრონშტადტის მთავრობაც. იმ დროს სასამართლო რუსეთში სინონიმი იყო მექრთამეობისა და ყოველგვარი გაიძვერობისა. ჩვენზე — მეტად ძლიერი და წაუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა უნივერსიტეტში ორი-სამი აკირის განმავლობაში მოსმენილმა ლექციებმა: სპასოვიჩისა — სისხლის სამართალზე და უტინისა — სამართალის წარმო-

ბაზე; ისინი აღარებდნენ რუსეთის კანონმდებლობას ევროპული მართლის პრაქტიკასთან, მეტადრე ინგლისის სამართალთან, „სამართლის რეფორმის“ იდეა მათი წყალობით შევიდა ახალი თაობის მიერ დასახული ათი მცნების რიცხვში. სასამართლოს მსუბუქობის სანიმუშო წარმოდგენებს, რომელიც იმართებოდა უნივერსიტეტში და ჩვენს ყაზარმაში დიდი აღმზრდელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა დამსწრე საზოგადოებისათვის. ამ გვარი პროცესები იმართებოდა ჩვენთან თითქმის ყოველ კვირა იურიდიული ფაკულტეტის უფროს კურსის სტუდენტების ხელმძღვანელობით და ინგლისური სასამართლოს ყველა წესრიგის დაცვით, ზოგჯერ ჩვენ შორის მისი დარი რაიმე საქმის გამო, მეტ ნაწილად კი მოგონილი ბორტომცხეების განსახილველად. ზოგი სახელდახელოდ გამოცხობილი პროცესების და ვექილების ენამქვევრობა პირდაპირ გასაოცარი იყო. პირთათვის, რომელნიც, როგორც მე, ესწრებოდნენ ამგვარ სანიმუშო სასამართლოს, აღარ იყო მოულოდნელი, როცა ხუთი წლის შემდეგ 1866 წლის შემოდგომაზე გაიხსნა ახალი სასამართლოები (1864 წლის 24 ნოემბრის წესდების თანახმად) და უეცრად გამოჩნდა მთელ პლეადა პირველ ხარისხიდან სასამართლოს მოღვაწეების და ორატორებისა. აქ არაფერი იყო გასაოცარი, ისინი აღზარდა ჩვენი უნივერსიტეტის მეცნიერებამ, მისი სტუდენტური ამხანაგური სასამართლო პრაქტიკით, რომელსაც ტყუილად კი არა სთვლიდნენ მაშინდელ რუსეთის მმართველები „უკუღმართ აზრების პროპაგანდათ“.

მაგრამ ამ ენტუზიასტურ სულიერ განწყობილების დროს ჩვენ ვეჭონდა ხოლმე დღეები მწუხარებისა და გულისწუხილისა: მთელ სტუდენტობას თავზარი დასცა ნოემბრის შუა რიცხვებში მოსულ ცნობამ დობროლი უბოვის სიკვდილის შესახებ. მართი პიოტროვსკის არ დაუღვრია ცხარე ცრემლი ამ ამბის გაგებაზე. განსვენებულს მე უკვე ვიცნობდი მისი წერილებით. მაგრამ მე ის მაგირებდა, რომ ჩემს გარშემო მყოფი სტუდენტობა აფასებდა დობროლი უბოვის სულ სხვა წერილებს, და არა იმ წერილებს, რომლებიც მე ყველაზე მეტად მალეღვებდა. ჩემზე და ზოგ ჩემ ტოლებზე დადი და ხანგრძლივი გავლენა მოახდინა 1860 წლის ბოლოში დაბეჭდილი წერილმა ნეაპოლიტანურ სამეფოს დამხობის შესახებ. იგი ქრმატერულად ასწერდა მეფის ტახტის, ურყეველ სიმაგრეს, რომელიც დამყარებული იყო ხალხის უმეცრებაზე, და შემდეგ — თუ როგორ დაეცა იგი თავბრუდამსხმელი სისწრაფით გარიბალდის ერთი ხელის

აქნევით. ამ საოცარი მოვლენისაგან მიღებული შთაბეჭდილების ქვეშ, დობროლიუბოვის წერილი ჩვენ გავიგეთ, რომ ასევე ადვილია რუსეთის ტახტის აფეთქება. ამნაირათვე გესლით სავსე ლექსები ი ა კ რ ბ ხ ა მ ის ა, ვითომდა თარგმნილი დობროლიუბოვის მიერ ხან „ავსტრიულიდან“ ხან „ნეაპოლიტანურიდან“, ჩვენ ისე გვესმოდა, — როგორც თავაშვებული დაცინვა ჩვენი საკუთარი წესებისა და მთავრობის შეხედულებათა. ხოლო საკუთრივ კრიტიკული წერილები განსვენებული მწერლისა, უნდა გამოვტყდე, ნაკლებ მალეღვებდა, და მგონი რომ პიოტროვსკისაც, როგორც შევამჩნიე.

პიოტროვსკი მეტად ნერვიული და გრძნობიერი ყმაწვილი კაცი იყო. ალბათ მისი ასეთი გადაჭარბებული ნერვიულობით უნდა აიხსნას მისი თავისმკვლელობა საპყრობილედან გამოსვლის ცოტა ხნის შემდეგ, სულ უბრალო უსიამოვნების გამო ნ. ა. ნეკრასოვთან, რაც ასწერა ა. ი. პანაევამ-გოლოვანოვამ თავის მემუარებში. დობროლიუბოვის სიკვდილმა ის დიდ მწუხარებაში ჩააგდო. ლინევი, რომელიც ძალიან დაუახლოვდა მას, ნუგეშის საცემად ეუბნებოდა, რომ „სო ვ რ ე მ ე ნ ნ ი კ ი“ მდიდარია ნიჭიერი ხალხით: ერთი ჩერნიშევსკი რათა ღირს. მაგრამ არც ეს ანუგეშებდა დაღონებულ ყმაწვილს.

— ჩერნიშევსკი მეტად ფრთხილია. დობროლიუბოვის მაგიერობას ის ვერ გასწევს, მეტადრე ეხლა, როცა გამბედაობა ყველაზე მეტად არის საჭირო. ის ერთხელაც არ მოვიდა ჩვენ ყრილობაზე, თუმცა ძალიან დაინტერესებული იყო და ყველას ეკითხებოდა ჩვენს ამბავს. დობროლიუბოვი კი, კარგათ რომ ყოფილიყო, არამც თუ მოვიდოდა, არამედ, ვინ იცის, თუ სად წაგვიყვანდა.

მიუხედავად ამისა, იგი ყველა იმ დროინდელი მწერლებიდან არავის არ სცემდა თაყვანს ისე, როგორც ჩერნიშევსკის; ლინევს, რომელიც მიმდევარი იყო კოსიციასი (სტრაზოვისა) და ძმების დოსტოევსკების ჟურნალის „Время“-სი, პიოტროვსკი დიდხანს ეკამათებოდა ჩერნიშევსკის წერილის გამო, რომელიც მიმართული იყო გერცენის წინააღმდეგ, და ეხებოდა საკითხს, რომელიც ასე ძვირფასი იყო ნეო-სლავიანოფილი ლინევისათვის, სახელდობრ, მოიტანს თუ არა სლავიანობა ახალ სისხლსა და ცხოვრების ახალ ფორმებს დამპალ დასავლეთის გასაახლებლად. კიდევ უფრო მეტი კამათი გამოიწვია ახლად მიღებულმა და საჯაროდ წაკითხულმა ჩერნიშევსკის ახალმა წერილმა — „ეროვნული უტაქტობა“, — რომელიც ამხელდა და ანადგურებდა აქსაკოვის კვირეულ ჟურნალს „день“. იგი, წინააღ-

მდეგ სლავიანოფილებისა, იცავდა პოლონელების მისწრაფებას, რომელიც
ენტუზიაზმი გამოიწვია პოლონელთა წრეში, და აგრეთვე სხვა წრე-
ებშიდაც.

ამავე ხანებში, ნოემბრის შუა რიცხვებში, როგორც იქნა გველი-
და პეტერბურგიდან ჩამოვიდა უმაღლესი მთავრობისაგან დამტკიცებ-
ული კომისია სტუდენტების არეულობის გამოსაძიებლად და გასა-
სამართლებლად. თავმჯდომარედ დანიშნული იყო პროფესორი საპო-
ლიციო უფლებისა ი. ე. ანდრეევსკი.

მისი საგანი მთავარი იყო იურიდიული ფაკულტეტის ჩემს გან-
ყოფილებაში, და მასსოვს ამიტომ წაველი მომესმინა მისი შესავალი
ლექცია, რომელიც მან სიტყვა-სიტყვით ასე დაიწყო: „ის ნაწილ-
ფილოსოფიური მეცნიერებისა, რომელსაც საპოლიციო უფლება ეწო-
დება, მოწყალეო ქალბატონებო და ბატონებო“... თუმცა მის აუდი-
ტორიაში არც ერთი ქალი არ იყო. დაუმატეთ ამას ფლიდი გამო-
მეტყველება მისი სახისა, შემპარავი ტონი და თქვენ მიხედვით, თე-
რისთვის ავიძულიეთ იგი, სრულიად დამოუკიდებლად იმ უსიმატო-
სახელისა, რომელსაც მისი საგანი ატარებდა, ჩვენ სრულებითაც არ
გავიკვირდა, რომ იგი დაენიშნათ ჩვენი სასამართლოს თავმჯდომარედ.

კომისიამ მარტო ის-ღა გააკეთა, რომ დაგვირიგა დაბეჭდილი და-
საკითხავი ფურცლები, ურიცხვი კითხვებით, სადაც საკუთარი ხელით
უნდა ჩაგვეწერა დაწვრილებით საპასუხო ცნობები. მათ შორის იყო
ისეთი უცნაური კითხვები, როგორც მაგალითად: ვემუქრებოდით თუ
არა ჩვენ დამატყვევებელ ოფიცრებს, რომ მათი სახელები ზიზღით
იქნებოდა მოხსენებული „Колокол“-ში. უფროსი სტუდენტები, იურ-
ისტებიდან, შინჯავდნენ ჩვენ ფურცლებს, რომ არ გავგერთულებო-
ჩვენი მდგომარეობა მოუფიქრებელი პასუხებით. მეორე დღეს ჩვენი
პასუხები, აღბეჭდილი ჩვენი ხელმოწერით, ჩამოგვართვეს და წაიღეს
პეტერბურგში.

გაიარა კიდევ ორმა-სამმა კვირამ. არამც-თუ ნევა, უკვე მთელ
ზღვაც დაიფარა სქელი ყინულით. ჩვენთან, ყინულის გზით, დაიწყო
სიარული ნაცნობებმა და ამხანაგებმა; მათ დაუბრკოლებლად უშე-
ბდნენ ჩვენ სანახავად. არა ერთხელ ჩვენც-კი გავვიშვეს მარხილთ
სასეირნოდ ყინულზე და ქალაქში. ამხანაგებმა მოგვითანეს სასიხ-
არულო ამბები,—ჩვენმა „დემონსტრაციამ“ უკვე ნაყოფი გამოიღო.
ხელმწიფემ, პეტერბურგში დაბრუნებისთანავე, განდევნა არა მარტო
ობერ-პოლიცმეისტერი გენერალ-გუბერნატორთან ერთად, არამედ

მზრუნველი ფილიპსონი და მინისტრი პუტიტინი, და მათთან ერთად ზოგიერთი სხვა მინისტრებიც, როგორც მაგალითად შინაგან საქმეთა მინისტრი. ნაცვლად მოხუცი, გადაყრუებული მინისტრებისა, მან დანიშნა ახალგაზრდები და ლიბერალები, დიდი მთავრების კონსტანტინე ნიკოლოზის-ძის და ელენე პავლეს ასულის რჩევით, გვისახელებდნენ ახალ მინისტრებსაც: ა. ვ. გოლოვნიკი — განათლების მინისტრი და პ. ა. ვალუევი — მინისტრი შინაგან საქმეთა. კიდევ უფრო ადრე, ნაცვლად ძალზედაბერებული სამხედრო მინისტრის სუხოზანეტიცა, დანიშნული იქნა დ. ა. მილუტიჩი, კავკასიის არმიის შტაბის უფროსად ნამყოფი ბარიატინსკისთან. ესლა კი უთუოდ ახალი ქარი დაჰბერავს. სალდათური სულის ჰაჰანება-კი არ იქნება უნივერსიტეტში. უნივერსიტეტის ახალ წესდებასთან ერთად მოისპობა მატრიკულები და ყველაფერი მშვენივრად წავა... ურა!..

ასე დადგა დეკემბერი. ექვსს, დილით, უეცრად მოგვცეს შინადადება, გაგვხადა და ჩაგვებარებინა სახაზინო ტანისამოსი და ჩვენი საკუთარი ჩაგვეცვა. ყაზარმის კარებთან გვიცდიდა ასამდე მარხილი სამ-სამი ცხენით შებმული. მათ სწრაფად გაგვაქროლეს გაყინულ ზღვაზე და ჩაგვიყვანეს პეტერგოფში, სადაც სპეციალური მატარებელი გვიცდიდა, და სწრაფადვე პეტერბურგში გავჩნდით. აქ, პეტერგოფის (ესლა ბალტიის) სადგურზე გამოგვიცხადეს, რომ თავისუფალნი ვართ და შეგვიძლია წავიდეთ საითაც გვინდა, ოღონდ საკუთარი ხარჯით. აქვე მოგვცეს წინადადება, რომ საცხოვრებელი მოწმობის მისაღებად გამოგვცხადებულიყავით არა წინანდებურად უნივერსიტეტში, არამედ ობერ-პოლიცმეისტერის კანცელარიაში, ზღვის დიდ ქუჩაზე-№ 20.

იქ მალე გავიგეთ, რომ საგანგებო კომისიის დადგენილებით, რაც უმაღლეს მთავრობასაც დაემტკიცებინა, ჩვენ ყველანი დამნაშავედ ვართ გამოცხადებულნი, და გაყოფილი ოთხ კათეგორიად. პირველ კათეგორიაში მოხვედრილი, არეულობის ხელმძღვანელებად ცნობილი შვიდი პირი, იგზავნებოდნენ შორეულ გუბერნიებში. დანარჩენები, რომლებიც მეორე კათეგორიაში მოხვდნენ, — ასეთები იყვნენ უმთავრესად მეოთხე კურსის სტუდენტები, — ირიცხებოდნენ უნივერსიტეტიდან ეგრეთ-წოდებულ „მგლის პასპორტით“, ე. ი. მათ უფლება ესპობოდათ სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში შესვლისა. მესამე კათეგორიას შეეძლოთ შესულიყვნენ იმავე კურსზე პროვინციულ

უნივერსიტეტებში, მეოთხე კათეგორია, რომელშიდაც მოგზაურობენ ჩვენ, „ძუძუმწოვრები“, მშობლების თავდებობის ქვეშ გავიმდევრისაც მშობლები არ გვყავდა, — მას პოლიცია აგზავნიდა სამშობლოში.

ყველანი გააოცა იმ ამბავმა, რომ უმთავრეს „მეამბოხებელ“ ჩაეთვალიათ არა უტინი, ნეკლიუდოვი და სხვა ორატორები ჩვენი მიტინგებისა, არამედ თითქმის ყველასათვის უცნობი, უმაღლესი კურსების სტუდენტები: გენი, გერიკე, პოკროვსკი, სფრენკელი და მიხაელისი, რასაკვირველია ისინიც არ იყვნენ უმანკო აბრამის ბატყნები, მაგრამ ყველას გვაოცებდა თუ რითი იყო გამოწვეული, რომ მხოლოდ მათ დაატყდათ სასჯელის მთელი სიმძიმე. ეს საკითხი ბურჟსით დაფარული დარჩა, ან როგორც ნათქვამია მაშინდელი სასჯელით ხარისხის ერთ მუხლში — „დიდი ეჭვის ქვეშ“.

აი, აქ კი შევწუხდი; დამაფიქრა ჩემმა ბედმა. მე უნდა წარმედგინა მშობლების ხელწერილი, რომ ამის შემდეგ არასდროს არ მივიღებდი მონაწილეობას რაიმე არეულობაში. წინააღმდეგ შემთხვევაში მე მელოდა სამშობლოში გადასახლება, რაც ჩემთვის მაშინ უფრო საშინელი იყო, ვიდრე კატორღაში გაგზავნა.

VII

იმ ხანად პეტერბურგში ჩამოვიდა „Колокол“-ის ნომერი წერილით „Исполин просыпается“ (ბუმბერაზი აღვიძება), და 13 ოქტომბერს დატყერილი სტუდენტების სია.

ჩვენ ცას ვეწიეთ სიხარულისაგან: წარმოიდგინეთ, ეს ხომ ჩვენი სახით იღვიძებდა პირველად ბუმბერაზი რუსეთი. ჩვენი მღელვარება აქ აწერილი იყო, როგორც ახალი ხანის დასაწყისი რუსეთის სახელმწიფოს ისტორიაში... ან და როგორ არ აგვსილიყავი სიამაყით და არ მომესურვა მონაწილეობის მიღება შემდეგს გმირულ ბრძოლებში. ასეთი პერსპექტივების შემდეგ, როგორ გადავსულიყავ იმის ფიქრზე, რომ მე, სამშობლოში დაბრუნებულს, მთელი სიცოცხლე მელოდა აგურებისა და ფიცრების ანგარიშის წარმოება სანაპირო სადარაჯოებისათვის.

და სწორედ ამავე დროს დაიწყო ახალი პროკლამაციების გამოცლა, თუმცა უფრო პატარა ფორმატით, და უფრო თავდაქერილ

შინაარსით; — ეს, უკვე ეტყობოდა, შინაური წარმოებისა იყო, დაბე-
ჭდილი საბაზრო გამოცემების რუხ ქალაღზე; ცუდი შრიფტით. ეს
იყო სამი ნომერი „Великоросс-ის“, რომელიც მოითხოვდა მხოლოდ
წარმომადგენლობითს მმართველობას, რაღაც „ზემსკი სობორის“ მა-
გვარს. ყოველივე ამან, და ამით გამოწვეულმა მღელვარებამ და კა-
მათმა, მაიძულა მეძებნა რაიმე საშუალება, რომ პეტერბურგში დაე-
რჩენილიყავ და თავიდან ამეცილებინა სამშობლოში გამგზავრება. ან
კი როგორ წავსულიყავ, როცა უჩემოდ შესაძლოა რევოლუცია
მომხდარიყო?! გადავწყვიტე რისკი გამეწია, ამოვწერილიყავი წიგნე-
ბიდან, როგორც სამშობლოში გაბრუნებული, და ნამდვილად კი გა-
დავსულიყავ ქალაქის ისეთ რაიონში, სადაც პოლიცია არც ისე იწუ-
ხებდა თავს, იქ მცხოვრები ჩინოვნიკებისა და სამხედრო ელემენტის
დიდი რიცხვის გამო. ამისათვის საკმარისი იყო გადავსულიყავ აკაკი
წერეთელთან, იმ დროს უკვე ცნობილ პოეტთან. ის ცხოვ-
რობდა „ზახარევის“ ქუჩაზე, ახლო თავის ძმასთან, რომელიც ხელ-
მწიფის „კონვოიში“ მსახურობდა. მის მოხუც დიასახლისს იგი შეილ-
ევით უყვარდა და დათანხმდა არ გავეწერე სახლის წიგნში, ვიდრე „და-
მღუპველი კავკასიიდან“ არ მივიღებდი ახალ პასპორტს, ვითომ და-
კარგულის ნაცვლად. ნამდვილად კი, ჩემი უნივერსიტეტის საცხოვრე-
ბელი მოწმობა იმ დროს ჩამომართვეს, — როცა პოლიციამ ღია ბა-
რათი მომცა სამშობლოში წასასვლელად, რათა იქ მისვლისთანავე გა-
მოეცხადებოდა ადგილობრივ მთავრობას. გავიხადე ჩემი პიჯაკი, ჩავი-
ცვი ჩოხა, და თუ „კონვოელს“ არ ვგავდი, ყოველ შემთხვევაში მის
მსახურს მაინც მოგავგონებდით. იშვიათად გამოვდიოდი გარედ, რომ
„დგორნიკს“ თვალში არ ჩავვარდნოდი. იმ უბნებში, სადაც სტუდენტ-
ობა მრავლად იყო, სრულებითაც არ დავდიოდი. სახლში გარ-
თული ვიყავი „Современник“-ის ძველი ნომრების შესწავლით, და
ახალ ნომრებს სომ გატაცებით ვეწაფებოდი.

წიგნების კითხვისაგან ცოტა ხანს ჩამომაშორა ჩემმა ჩოხამ, რომ-
ელიც ეხლახან ვახსენე. შობის დღესასწაულების წინ ჩემთან მოვიდა
ორი ახალგაზრდა და მომხიბლველი მანდილოსანი; ერთმა მათგანმა,
უფროსმა, მითხრა, რომ ის არის ჩერიიშევსკის მეუღლე.
და მთხოვა მეთხოვებინა მისთვის სამასკარადოთ ჩემი ჩერქეზული
კოსტუმი. ამ ქალის შესახებ მე ბევრი რამ მსმენოდა ამხანაგებისა-
გან, რომელნიც გაეცნენ მას ჩვენი პატიმრობის დროს და ხშირი
სტუმრებიც იყვნენ მის ოჯახში.

თავისთავად იგულისხმება, რომ მე მაშინვე შევასრულე მისი თხოვნა. მას თან ახლდა უმცროსი და. ორივენი შავთვალეზები და მავ- გერემალები იყვნენ; უფროსი ქართველ ქალსაც კი წააგავდა და გაცილებით უფრო მკვირცხლი იყო, ვიდრე უმცროსი. მას ო ლ გ ა ს ო- კ რ ა ტ ო ვ ნ ა ს ეძახდნენ. — როდესაც მიდიოდა, ბრძანების კილოთი დამავალა — ხვალვე მივსულიყავი მასთან კოსტუმისათვის და ჩაიხე „მე თქვენ გაგაცნობთ ჩ ე რ ნ ი შ ე ვ ს კ ი ს“. მე არ მჯეროდა ჩემი ბედნიერება, სიხარულისაგან კინალამ გონება დავკარგე.

როგორც იყო, წუთებისა და საათების თვლით, ვეღირსე შემდეგ საღამოს. ისინი სცხოვრობდნენ ვლადიმერის ქუჩაზე, სობორის გვერდით. სტუმრები უკვე სასადილო დარბაზში უსხდნენ ჩაის. დი- სახლისი ასხავდა ჩაის, მხოლოდ თვით ჩ ე რ ნ ი შ ე ვ ს კ ი კი ოთახში არ იყო — ოლგა სოკრატოვნამ მითხრა, რომ ის მალე მოვაო. მაგიდის გარშემო ის ხ დ ე ნ თ ო რ მ ე ტ ა მ დ ე ს ტ უ მ რ ე ბ ი, მათ შორის მხოლოდ ორი ქალი იყო, ჩემი ნაცნობები. სტუმრების უმრავლესობას შეადგენდნენ ქართველი სტუდენტები უმაღლესი კურ- სებიდან, ახოვანი ლამაზი ყმაწვილები, მშვენიერ ტანისამოსით მორ- თულნი, წვერით, რომელიც მაშინ მოლაში იყო და დავარცხნილი თმებით გარიბალდისებურად. ბაასის დედააზრი, რომელიც ჩემს მეხსიერებაში ჩარჩა, იმაში მდგომარეობდა, რომ ერთი სტუდენტთაგანი, ივანე ან- დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, შემდეგში კახეთის გამოჩენილი მევენახე, აღფრთოვანებული იყო სენატში მიხ ა ი ლ ო ვ ი ს უ შ ი შ ა რ ი საქ- ციელის ამბით, რომელმაც იქ გამოააშკარავა მთელი თავისი შეხედუ- ლებანი და თავის დასაცავათ სიტყვის ნაცვლად საბრალმდებლო სიტყვა წარმოსთქვა მთავრობის წინააღმდეგ. ჩერნიშევსკის მეუღლემ შეაწყვეტინა მას მისი აღფრთოვანება შენიშვნით, რომ ნიკოლოზ გაბრი- ელის ძე (მისი ქმარი) ძალიან სწუხს მიხაილოვის ასეთი საქციელის გა- მო. მისთვის სრულიადაც არ იყო საჭირო გამოტეხილიყო, არამედ ყო- ველი ღონისძიება უნდა ეხმარა, რაც კი შესაძლებელი იყო, თავის გადასარჩენად. ჩვენ არც იმდენათ მრავალრიცხოვანი ვართ, რომ თვითვე გავყოთ თავი სა ხ რ ჩ ო ბ ე ლ ა ს თოკშიო. ანდრო- ნიკაშვილი უხერხულ მდგომარეობაში ჩავარდა, მაგრამ საწინააღ- მდეგო არა უთქვამს რა, მით უმეტეს რომ დარბაზში შემოვიდა ჩერ- ნიშევსკი, რომელმაც დაამოწმა მისი მეუღლის უკანასკნელი სიტყვები ორი-სამი ნაჩქარევით წარმოთქმული წინადადებით იმის შესახებ, რომ სისულელეა გულახდილობა ხელისუფალთა წინაშე, რომელთაც

სტუდენტთა ნიტყვებით ვერაფერს ჩააგონებ. ამ დროს მისმა მეუღლემ გააცნო ჩემი თავი ჩერნიშევსკის და დაუმატა, რომ მე ერთ-ერთი ციხეში ნამყოფთაგანი ვარ. მან მღიმარე სახით მომცა რამდენიმე კითხვა ჩემი შთაბეჭდილების შესახებ, რომელზედაც გაჭირვებით შევძელი მეპასუხნა აღელვების გამო, და შემდეგ მალე მიმანება თავი. მე სრულიადაც არ მწყენია ციხის შესახებ მისი კითხვების ნაწი. მე ხევრად ირონიული ტონი; ვგრძნობდი ჩემდამი, როგორც ბავშვისადმი, ასეთი დამოკიდებულების სრულ ბუნებრიობას ისეთი ადამიანის მხრით, რომელიც ასე ნაკლებად ებოდინებოდა გოლიათებს.

როდესაც ვეთხოვებოდი, ჩერნიშევსკის მეუღლემ მითხრა ყველა დიასახლისებისათვის ჩვეულებრივი ფრაზა: ხშირად შემოიარეთო. მე კი, მიუხედავად ჩემი დიდი სურვილისა, არ შემეძლო მორიდებული არ ვყოფილიყავი, მით უმეტეს, რომ კარგა შორი მანძილი უნდა მევლო. მალე ქ-ნ ოლგას დას ისევ დასჭირდა ჩოხა-ახალუხი და იმათ გამოიარეს ჩემთან ეტლით, რომელშიდაც შესანიშნავი „რისაკი“ იყო გაბმული და წამიყვანეს თავისას. თანდათან შევეჩვიე იმათ და აღარ ვმორცხვობდი. სხვა ქართველ სტუდენტების მსგავსად, რომელნიც ყოველ დღე იყვნენ მათ სახლში, მეც მოვშინაურდი.

1858 წლის მაღარიამ, როგორც ეტყობა, ძალიან შეაფერხა ჩემი ზრდა და ფიზიკური განვითარება: ძალიან პატარა ტანისა ვიყავი და სრულებით ბავშვური სახე მქონდა. ყველას უკვირდა და არავისა სჯეროდა ჩემი სტუდენტური ქუდისა, რომელსაც მე იმიტომ ვატარებდი, რომ ჩემ ბავშვურ შეხედულებას აქარწყლებდა. ერთხელ, როცა ჩვენ, ქართველ სტუდენტთა ჩვეულებრივ საზოგადოებაში, გარს-უსხედით ჩაის მაგიდას და ჩერნიშევსკი, თავის ჩვეულების წინააღმდეგ, გამოვიდა სტუმრებთან ერთად ჩაის დასალევად, მისმა ცოლმა ჩემზე ლაპარაკის დროს უთხრა, რომ მე ერთად-ერთი კავკასიელი ვარ, რომელიც მას არ ეარშიყება, და ამისათვის მას მე განსაკუთრებით უნდა უყვარდე. ყველამ გადინახარა, რადგან მართლა სასაცილო იყო იმის ფიქრი, რომ ისეთს ღლაპს, როგორიც მე ვიყავ, არ-შიყობაც დაეწყო. ყველაზე მეტი ჩერნიშევსკიმ იცინა. მე არ ვიცოდი როგორ გადამერჩინა ჩემი ამხანაგები, რომელიც ქ-ნმა ოლგამ ასე დაურიდებლად გასცა თავის ქმართან. როცა სახლში მივდიოდით, მე უთხარი ამხანაგებს:

— ზომ გეუბნებოდით, თქვე ოხრებო ამ ქალის თავისუფალი

მოქცევა სრულებით იმას არა ნიშნავს, რომ ის თქვენ კისერზე ჩამოგეპორწიალებათ!

ჩერნიშევსკი იშვიათად გამოდიოდა ცოლის სტუმრებთან. მეტწილად ის კაბინეტში იჯდა, სადაც იშვიათად თუ შევიდოდა ვინმე. ერთად-ერთი პირი, რომელიც თავისუფლად შედიოდა მის კაბინეტში მ. ა. ანტონოვიჩი იყო, რომელსაც ჩვენ დობროლოუბოვის მემკვიდრედ ვთვლიდით. მის და ქართველ სტუდენტების გარდა ჩერნიშევსკის ოჯახში დადიოდნენ სტუდენტური საღამოებისა და კითხვების მომწყობნი და აგრეთვე უნივერსიტეტის ზოგიერთი პროფესორი. მაგრამ ჩემს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქ იპყრობდნენ სამხედრო პირნი, გენერალური შტაბის აფიცრები, რომელთა შორის ბევრი პოლკოვნიკი იყო, მაგრამ ერივნენ გენერლებიც. მახსოვს მამაცი გამომეტყველების პოლკოვნიკი სერაკოვსკი, პოლონელი, ბრწყინვალე სილამაზის პატრონი, რომლის შესახებ ქ-ნი ოლგა გვეუბნებოდა, რომ ნ. გ. (ჩერნიშევსკი) ძალიან აფასებს მას, როგორც ჰუმანსა და მრავალმხრივ განვითარებულ კაცსაო. ისიც თავისუფლად შედიოდა ჩერნიშევსკისთან კაბინეტში და დიდხნობით იჯდა მასთან. როცა ისინი ერთად გამოდიოდნენ კაბინეტიდან, მე ყოველთვის მაკვირვებდა ღრმა პატივისცემა, რომელსაც სერაკოვსკი იჩენდა ჩერნიშევსკისადმი. ამ ყოველგვარი წარჩინების ნიშნებით აღჭურვილის და თავისი ბედის ვარსკვლავში მტკიცე რწმენით აღჭურვილ და თვემომწონე გმირის შემყურეს, განა შეეძლო ვინმე ჩვენგანს წარმოედგინა, რომ ერთი წლის შემდეგ იგი ჩამოხრჩობილ იქნებოდა ვილნოში მურავიოვის მიერ?

დადიოდნენ ქ-ნ ოლგასთან „სოვრემენნიკ“-ის სხვა თანამშრომლებიც, ანტონოვიჩის გარდა. მაგრამ ისინი მეტ წილად ბელეტრისტები იყვნენ, რომელნიც მე ნაკლებად მაინტერესებდნენ. დიდი ნიჭის პატრონნი, ტურგენევისა და გრ. ლ. ნ. ტოლსტოის მაგვარნი, მაშინ აღარ დაიარებოდნენ მასთან. მათ და „სოვრემენნიკ“-ს შორის დიდი ხანია თურმე უსიამოვნობა სუფევდა და ერთი წლის წინათ კი უკვე მომხდარიყო საბოლოო გათიშვა. ძალიან მინდოდა შევხვედროდი მ. გ. ჟუკოვსკის, რომლის ეკონომიურმა წერილებმა უკვე მიიქცია საზოგადოების ყურადღება, მაგრამ როგორღაც ეს არც ერთხელ არ მოხერხდა. სწორედ იმ დღეებში მოდიოდა იგი ჩერნიშევსკისთან, როცა მე რაიმე მიზეზის გამო იქ არ ვიყავი.

იანვარში ქალაქში მოისპო ყოველგვარი მღელვარება. პეტერ-

ბურგის გენერალ-გუბერნატორად დანიშნული იყო უგანათ. თავ-
სუჟოროვი, — განთქმული გმირის შვილის-შვილი. მისი კეთილი
გულის ამბის გამგონებ, გავბედე და მივართვი თხოვნა ნება დაერთო
პეტერბურგში დავრჩენილიყავ. როცა თხოვნაზე ჩემი გვარი წაი-
კითხა, მან ქართულად მკითხა: „ქართული იცი?“ ჩემ პასუხად, რომ
რასაკვირველია ვიცი მეთქი, მან ქართულადვე მითხრა — „კარგი“,
და აღიუტანტს უბრძანა განკარგულება მოეხდინა, რათა მოეცათ
ჩემთვის სათანადო მოწმობა. ასე ადვილად მოხდა ჩემი განთავისუფ-
ლება არალეგალური მდგომარეობიდან.

VIII

ახალი 1862 წელი ისეთ პირობებში დადგა, რომ მას თითქო უფ-
რო სასიკეთოდ უჩანდა პირი. ცენზურის უღელი, რომელიც კრინტს
არ აძვრეინებდა არავის მღელვარებაზე ან რაიმე ამის მაგვარზე, ცო-
ტათი შესუსტდა. გაზეთებში ხანდახან შეგხვდებოდათ წერილი, რო-
მელსაც „თავისუფლების სუნი“ უდიოდა, რაც მანამდის წარმოუდ-
გენელი იყო. იმ წელს დაწყებულ იუმორისტულ ჟურნალ „გუდო-
კის“ ყდის სათაურზე დახატული იყო ერთ კუთხეში დედოფალი
მარია ალექსანდროვნა (რომელსაც „ხანეის“ სახელი
ჰქონდა დავარდნილი) ბერთან ჩახუტებული; მეორე კუთხეში კი
წარმოდგენილი იყო გერცენი, რომელიც უქადაგებდა ყმაწვილ-
კაცობას და გლეხებს. პირველი ნომრის პირველ გვერდზე დახატუ-
ლები იყვნენ ძალიან დიდის მსგავსებით ყველა ის ხუთი სტუდენტი,
რომლებიც გადაასახლეს სტუდენტთა მღელვარების გამო. ჟურნალის
გამომცემელი იყო მუსიკალური მაღაზია თ. სტელლოვსკისა, ხოლო
რედაქტორი დ. მინაევი („პოეტი გამკიცხველი“). მთელი ხუთი
კვირის განმავლობაში ჟურნალის სათაური არ გამოუცვლიათ. ყოველ
ახალ ნომერში სურათების მნიშვნელობა თანდათან უფრო ნათელი
ხდებოდა: მასში სულ მეტად და მეტად მოსჩანდა სახეების სრული
მსგავსება და ხაზგასმული იყო დეტალები. მხოლოდ მეექვსე ნომ-
რიდან სურათი მოხსნეს და შესცვალეს უბრალო, მოურთავი ასოებით.
რედაქტორი კი სრულიად გადააყენეს. — სხვადასხვა სამოსწავლო და
საზოგადოებრივ დაწესებულებათა დარბაზებში თანდათან უფრო
ხშირათ იმართებოდა ლიტერატურული საღამოები და საჯარო კითხ-

ვები, ყოველთვის სიტყვის გადაკვრით უნივერსიტეტის მღელვარება
ისა და პოლიტიკური მოვლენების შესახებ.

ხშირათ ამ საღამოებზე გამოდიოდნ გამოჩენილი მწერლები
როგორც ა. პ. მაიაკოვი, ნეკრასოვი და სხვა. მაგრამ
მეტ წილად კი ნაკლებად გამოჩენილი მოღვაწენი კითხულობდნ,
როგორც პ. ვ. ინბერგი („ტამბოველი ჰეინე“), ძმები კუ-
როჩკინები, და სხვანი. ერთხელ ვ. ს. კუროჩკინმა მე-
ორე გიმნაზიის დარბაზში, გამოწვეულმა აპლოდისმენტებით bis-ზე
ცოტათი შექეიფიანებულმა, წაიკითხა ვითომდა ბერანეუდან თარგმან-
ის სახით — შემდეგი ლექსი:

Над цензурою друзья
Смейтесь так же, как и я:
Ведь для мысли и для слова,
Откровенно говоря,
Нам не нужно никакого
Разрешения царя.
Если русский властелин
Сам не чужд кровавых пятен,
Не пропустит Головини
То, что вычеркнул Путятин.
Над цензурою, да сбега.
Монархическим чутьем
Сохранив в реформы веру
Что напишем, то пошлем
Прямо в Лондон, к Искандеру.
Над цензурою, да сбега.

ბევრი სხვა ლექსი ამავე შესანიშნავ პოეტ-უმორისტისა, წა-
კითხული იმ დროინდელ ლიტერატურულ საღამოებზე, დაიბეჭდა
შემდეგ, როცა მოისპო წინასწარი ცენზურა, 1865 წელს. ზემოთ-
მოყვანილი ლექსი კი, რამდენადაც ვიცო, ჯერ არსად დაბეჭდილა.

სტუდენტობის მთავარ ბინათ, უნივერსიტეტის დახურვის შემ-
დეგ, გახდა ნ. ა. სერნო-სოლოვიევიჩის წიგნის მაღაზია
და სამკითხველო, ნევის პროსპექტზე, პეტროპავლეს ეკლესიის სახლ-
ში. აქ ჩვენ საშუალება გვქონდა წაგვეკითხა ყველაფერი, რაც კი
გვსურდა. რადგან იმ დროს არ იყო გაზეთების ცალკე ნუმრებად
გაყიდვა ქუჩებში, ხოლო ჟურნალებზე მთელი წლით უნდა მოგვეწერათ
ხელი, ამიტომ ბიბლიოთეკა ყველასათვის დიდი ხელის შემწყობი იყო.

აქვე შეიძლება დაგვება ყოველგვარი ისეთი პოლიტიკური და ლიტერატურული ახალი ამბებისა, რომელიც არ იბეჭდებოდენ. აქვე ნახავდით ყველა იმდროინდელ გამოჩენილ პირებს და ზოგჯერ მათი გაცნობაც კი შეიძლებოდა. სერნო-სოლოვიევიჩი შეუდგა მაშინ შოლსერიის მრავალტომიან „მსოფლიო ისტორიის“ გამოცემას, ჩერნიშევსკის რედაქტორობით.

ყველა ეს ხელშემწყობი პირობები და გასართობები მაინც ვერ გვიწვედა უნივერსიტეტის მაგიერობას, რომელიც ჯერ ისევ დაკეთილი იყო. სამინისტრო, როგორც სჩანდა, დიდხანს აპირებდა ასეთი მდგომარეობის დატოვებას, რომ ამგვარად გაეწმინდა ქალაქი მოუსვენარი ახალგაზრდობიდან და იძულებულ ეყო ისინი გადასულიყვნენ პროვინციის უნივერსიტეტებში. მთავრობის ამ ვერაგ განზრახვის ჩასაშლელად უფროსმა სტუდენტებმა გამოითხოვეს თავ. სუვოროვისაგან ნებართვა საჯარო კითხვათა კურსების გახსნისა ქალაქის თვითმართველობის დარბაზში. თითქმის ყველა ჩვენმა დათხოვნილმა პროფესორებმა მიიღეს მონაწილეობა ამ საჯარო კითხვებში, ე. ი. განაახლეს თავისი უნივერსიტეტის კურსები. მსმენელებს უნდა გადაეხადათ არა ყველა ლექციების ფასი, არამედ მხოლოდ იმისა, რომელზედაც ჩაეწერებოდენ. ამ „თავისუფალმა უნივერსიტეტმა“, თავის გახსნისათანავე დიდი გავლენა მოიპოვა სტუდენტთა შორის და ამასთან მთელ განათლებულ საზოგადოებაში, მეტადრე მაღალ საზოგადოების მანდილოსანთა შორის. ყოველი ჩვენგანი უსმენდა დღეში ორ-სამ ლექციას მაინც, სწორედ ისე, როგორც უნივერსიტეტში, ე. ი. სცდილობდა შეეგნო და ჩაეწერა მათი შინაარსი. ჩვენ ვფიქრობდით გავვეგრძელებინა ამგვარად მეცადინეობა შემოდგომამდე, როცა, ჩვენის აზრით, უნდა გახსნილიყო უნივერსიტეტი. მაგრამ „კაცი ბჭობდა“...

მარტის დასაწყისში ლიტერატურული ფონდის სასარგებლოდ გამართა ლიტერატურული საღამო, თითქმის ყველა გამოჩენილ ლიტერატორთა და მეცნიერთა მონაწილეობით, მოიკაზე, რუდნეს, დიდ დარბაზში*. სხვათა შორის მაშინ პირველად გამოვიდა საზოგადოების წინაშე ჩერნიშევსკი, თავისი მოგონებით დობროლიუბოვზე. ჩვენ ყველანი დარწმუნებულები ვიყავით, რომ ეხლა კი მოვესწარით ცენზურის გაბიაბრუებას. ჩვენმა ახალი ისტორიის პროფესორმა პლ. ვას. პავლოვმა, რომელიც სულ ცოტა ხნის წინათ იყო

* 1862 წლის 2 მარტს.

გადმოყვანილი კიევის უნივერსიტეტიდან, წაიკითხა „რუსეთის არ-
სებობის ათასი წელი“, დაბეჭდილი იმ წლის „აკადემიურ კალენდარ-
ში“. მოხსენების დასასრულს პროფესორმა რამდენიმე თბილი სიტყვა
დაუმატა, სადაც იგი იმედს გამოსთქვამდა ჩვენი წყობილებისა და
დაწესებულებათა გადახალისების შესახებ. საზოგადოებამ, რომელიც
იმ საღამოს მეტად აღფრთოვანებული იყო და განურჩევლად ყველას
გააფთრებულ აპლოდისმენტებს უძღვნიდა, დააჯილდოვა იგი მხურ-
ვალე ტაშის ცემით და მრავალჯერ გამოიწვია ესტრადაზე. რაც
უფრო ხშირად გამოდიოდა იგი საზოგადოების წინ, მით უფრო ხმა-
მალა გაისმოდა „ვაშას“ ძახილი. უზარმაზარი დარბაზი გრგვინავდა
და ზანზარებდა ტაშის ცემისაგან.

ჩერნიშევსკის დებიუტი მიუხედავად საზოგადოების ასეთი გან-
წყობილებისა, ან იქნება სწორეთ ამიტომ, ვერ გამოვიდა დამაქმა-
ყოფილებელი. მას შეხვდენ ისეთი ოვაციებით, როგორიც იშვიათად
თუ ვისმე რგებია წილად. იგი კი არ კითხულობდა, არამედ საუბ-
რობდა, ნელა, მორიდებით, თითქოს მეგობარს ელაპარაკებო, დობ-
როლიუბოვის გაცნობაზე, მის დამოკიდებულებაზე მშობლებისადმი,
მის კეთილსინდისიერებაზე მუშაობაში და სხვა. არავითარი თეატრა-
ლობა, არავითარი სურვილი მსმენელთა ყურადღების მიპყრობისა,
მით უმეტეს მათი გატაცებისა, აქ არ ჩანდა. მან ერთხელაც არ ი-
მალა ხმა. არც ერთი ჟესტი არ იხმარა. ყველაფერი უბრალო იყო.
დროგამოშვებით იგი ხელს ჰკიდებდა თავისი საათის ძეწვეს. მაგრამ
ყველაზე მეტად ჩვენ იმან გაგვაკვირვა, რომ ჩერნიშევსკის არ წარ-
მოუთქვამს არც ერთი სიტყვა ხელისუფლების მიერ ხალხის შევიწ-
როებაზე, არაფერი უცენზურო, არავითარი დასკვნა არ გამოუყვანია;
იგი ისევე უბრალოდ ადგა და გავიდა, როგორც ლაპარაკობდა. დარ-
ბაზი გაოცებისაგან გაშრა. არავის არა სჯეროდა, რომ ეს ჩერნიშევსკი
იყო, ის ჩერნიშევსკი — რომელიც ისე დაუბრუნებლად თავს ესხმოდა
ქურნალ-გაზეთებში პირველ ხარისხოვან მოღვაწეებს. მის წრე-
გადასულ პატივისცემელებს მოეჩვენათ, რომ იგი გამოცვალეს, ისარ-
გებლეს რა იმით, რომ ჩერნიშევსკი არსად და არასოდეს არ სჩანდა
საზოგადოებაში და მისი პორტრეტის შოვნაც კი შეუძლებელი იყო.
ქალებმა, რომელთაც გაგიჟებით უნდოდათ მისი ნახვა და მოსმენა,
გადასწყვიტეს, რომ იგი სრულებით არ იყო საინტერესო. ერთი დღის
შემდეგ „სევერნაია პჩელა“, რომელიც მუდამ ჰკილავდა „სოვრემენ-
ნიკ“-ს, აღტაცებით აცხადებდა, რომ საზოგადოებამ სტვენით გააცილა

ჩერნიშევსკი, რადგან იგი უზრდელად იქცეოდა, გაითხლაშა კათედრაზე, ათამაშებდა ძეწკვს და სხვა. ჩვენ ეს მით უფრო გვეწყინა, რომ არავითარი სტვენა არ ყოფილა იმ საღამოს არც ჩერნიშევსკისა და არც სხვის მიმართ.

რამდენიმე დღის შემდეგ გავიგეთ, რომე პ. ვ. პავლოვი უმაღლესი ბრძანებით, განდევნილია სატახტო ქალაქიდან და გადასახლებულია ერთ-ერთ ყველაზე შორეულ გუბერნიაში, საღამოზე კადნიერი გამოსვლის გამო. მხოლოდ მაშინ ვაპატიეთ ჩვენ ჩერნიშევსკის მისი სიფრთხილე, და მივხვდით, რომ თავისდაპერით მან თავი მოარიდა ამავე ბედს.

როგორც კი სტუდენტობამ გაიგო პავლოვის გადასახლების ამბავი, ატყდა ახალი ჩოჩქოლი. ლექციების გამგე კომიტეტის ერთ-ერთმა წევრმა წინადადება შეიტანა დაეხურათ კურსები პროტესტის ნიშნად. უმრავლესობა, და მეტადრე პროფესორები, ამაზე არ დათანხმდნენ. კოსტომაროვის მეთაურობით ისინი ამტკიცებდნენ, რომ კურსების დახურვა — ეს სწორედ მთავრობისათვის იქნება ხელსაყრელი, რომ ეს ზიანს მოუტანდა მხოლოდ სტუდენტობას, რომელიც დარჩებოდა დაქსაქსული, უხელმძღვანელოდ; ხოლო უმთავრესად კი, სტუდენტობა მოკლებული იქნებოდა საზოგადოებასთან შეხვედრისა და მასში პროპაგანდის გაწევის საშუალებას. ჩვენ ამ კამათის შესახებ ძალიან გვიან გავიგეთ, სწორეთ კოსტომაროვის ლექციის წინ, რომელიც თურმე კომიტეტის უმცირესობას აერჩია თავისი წინადადების გასატარებლად. დიდი უმრავლესობა კოსტომაროვის მსმენელებისა, რომელთაც გაიგეს კამათის შინაარსი, წინააღმდეგნი იყვნენ კურსების დახურვისა. როცა ლექცია დაიწყო, დარბაზის ყველა კუთხიდან მოისმა ხმები: „არ გვინდა“, „ნუ კითხულობთ“ და სტვენა. სტუდენტობა პროფესორის გასამხნეველად ტაშს უკრავდა და ყვიროდა „განაგრძეთ“, რაც უფრო მეტს ალიაქოთს ჰქმნიდა და უშლიდა კოსტომაროვს მიეპყრო პროტესტანტების ყურადღება. მან დიდხანს უცადა სიჩუმის ჩამოვარდნას, მაგრამ ყვირილი „ჩვენ გვინდა პავლოვი“, როდი სცხრებოდა. რამდენჯერმე დააპირა კოსტომაროვმა ლაპარაკი, მაგრამ როგორც კი გააღებდა პირს, იმ წამსვე მოისმოდა ყვირილი „ძირს“, „შტვენა, ყეფა, კატის კნავილი და ათასი უხამსობა. საბრალო სანახავი იყო კოსტომაროვი, რომლის სახე ისე გამოიცვალა ამ მოულოდნელი თავდასხმისაგან, რომ ძლივს-ღა იცნობდა ადამიანი. მან ნაღვლიანად მოკრიბა თავისი ქალაღდე-

ბი და ჩამოვიდა კათედრიდან, თვალ-ცრემლიანი. მისი ტანჯული სახე დიდხანს არ მომშორებია ხსოვნიდან. წინა დღეს კი მთელი ეს ახალგაზრდობა აღმერთებდა მას. ამ დროიდან დავრწმუნდი, რომ პოპულიზარობა — ცარიელი სიტყვაა.

ამის შემდეგ ვერც ერთი პროფესორი ველარ ბედავდა გამოსვლას. სადაც კოსტომაროვს აუტეხეს შტენა და აღარ მოუსმინეს, ვინღა შეებედავდა უკიდურესთა წინააღმდეგ ხმის დაძვრას? ეს იყო უკანასკნელი აქტი იმ დროინდელი სტუდენტობის კოლექტიური გამოსვლებისა. მას შემდეგ ყველაფერი დაიქსაქსა. ყველა ჩვენგანისთვის დაიწყო ინდივიდუალური ძიების ხანა, რომელიც აღარ იყო ყველასათვის საჩინო და დამოკიდებული იყო შემთხვევითი ხასიათის გავლენებისა და პირობებისაგან, უკეთეს შემთხვევაში, ვიწრო წრეებისაგან.

IX

პირადათ მე, თუმცა ქართველ სტუდენტებთან ვცხოვრობდი, მაგრამ ჩემ დროს მეტ ნაწილს ვატარებდი იმ ყმაწვილებთან, რომელთაც დავუმეგობრდი ჩვენი დაჰერის დღეებში, „ბაბილონის ტყვეობას“ რომ ვუწოდებდით. პიოტროვსკის თავის მოკვლის*, და ლინევის სამშობლოში გადასახლების შემდეგ, მე დამრჩენ მეგობრები: ლევ სამარინი და რაჟდესტვენსკი. იმათ გამაცნეს ე. სტოპაკევიჩი, „სოვრემენნიკ“-ის უფროსი კორექტორი, რომელსაც ახლად დამთავრებული ჰქონდა უნივერსიტეტი. ის სცხოვრობდა სპასსკის შესახვევში, სენნაიას მახლობლად, სულ ახლოს ჩემთან, ყოველთვის იცოდა ყველა ახალახალი ამბები, ამასთან გულგახსნილი და საინტერესო ადამიანი იყო. უმთავრესი კი ის იყო, რომ ის მძალევა წასაკითხათ „სოვრემენნიკ“-ის წერილებს კორექტურებში, მათი გამოსვლის რამდენიმე კვირის წინ. მასთან მე საბოლოოდ ჩავები მოწინავე მოძრაობის ინტერესებში. ჯერ მე მაინტერესებდა „სოვრემენნიკ“-ის ხელნაწერების შედარება ცენზურში გატარებულ ფურცლებთან, რომელიც ხშირად ბრუნდებოდა წითელი მელნით დაჩითული. ზოგჯერ ზოგიერთ ფურცლებს სრულებითაც აღარ აბრუნებდნენ. მათ მაგიერ სხვა ფურცლებზე ეწერა ხოლმე: „ეს და ეს წერილი დაკავებულია ცენზურულ კომიტეტში წარსადგენად“, — რაც იმას ნიშ-

* 1862 წლის 18 მარტს.

ნავდა, რომ წავიდა და დაიკარგაო. მე დახარბებით ვკითხულობდი ასეთი წერილების ხელნაწერებს ან „თეთრ ფურცლებს“, რომლებიც მზადდებოდა ავტორებისა და რედაქციისათვის. მალე ჩემი ინტერესი უფრო გააძლიერა სტოპაკევიჩის მეგობარი მოსკოველი სტუდენტების მისვლა-მოსვლამ; ესენი იყვნენ არ გ ი რ ა პ უ ლ ო, ზ ა ი ჩ ნ ე ვ ს კ ი და ს ა ბ ლ ი ნ ი (უფროსი). ისინი დადიოდნენ ყოველთვის ცალ-ცალკე, და ყოველთვის ერთი და იმევე ჩემოდანით, რომელიც გატენილი იყო ახლად დაბეჭდილ ლიტერატურულ რვეულებით, ბიუხნერისა და ფეიერბახის მატერიალისტური თხზულებებითა, რომელთაც საიდუმლოდ სცემდა ეს წრე: „ძალა და მატერია“, „რელიგიის არსი“ და სხვა. იმ ჯერზე მათ მოითანეს ახალი გამოცემის დასაწყისი: „ქრისტიანობის არსი“, რომელიც მეც ავიღე გასავრცელებლად ქართულ წრეებში. ამ ყმაწვილებს თავი ეპირათ, როგორც ნამდვილ შეთქმულებს. ჩემთან არავითარ გულლიობას არ იჩენდნენ, და მეც მერიდებოდა მათი გამოკითხვა მაგრამ მათი შეთქმულობა ჯერ კიდევ პრიმიტიული იყო: ზშირად სტოპაკევიჩთან ლაპარაკის დროს, ჩემი თანდასწრებით, მათ ბევრი რამ წამოსცდებოდათ ხოლმე, ასე რომ ზშირათ ადვილი იყო მათი მიხვედრა. მათ მიერ მოტანილი რვეულები სწორეთ იმავე ფორმატისა იყვნენ, როგორც ჩვენი უნივერსიტეტის ლექციები. მათი ლაპარაკიდან გავიგე, რომ მოსკოვში მათი წრე სცემდა უნივერსიტეტის მრავალ ლექციებს; თარგმანებს კი ისინი ჰბეჭდადნენ სხვათა შორის, და ამიტომაც იყო, რომ ამ კონტრბანდას იოლად ასაღებდნენ. ეს ყმაწვილები მე რამდენჯერმე ჩერნიშევსკის სახლშიც შემხვდნენ.

როგორც სერნო-სოლოვიევიჩის ბიბლიოთეკაში, სანამ არ დახურეს იგი, ისე სტოპაკევიჩთანაც, ბევრი ლაპარაკი იყო ხოლმე იმ დროინდელ პოლემიკურ წერილებზე, სადაც რუსული პოლიტიკური ცხოვრება ერთად-ერთ გამოსახულებას ჰპოულობდა პრესაში. დიდი ხმაურობა და მითქმა-მოთქმა გამოიწვია მარტის ბოლოში თ. ე ვ ა ლ დ ი ს წერილმა „ს. პეტერბურგსკია ვედომოსტი“-ში (რომელიც მაშინ იჯარით ქონდა აღებული ა. ა. კრავესკის) სათაურით: УЧИТЬСЯ ИЛИ НЕ УЧИТЬСЯ? ამ წერილში ის ამტკიცებდა, რომ სტუდენტობა არ უნდა ერეოდეს პოლიტიკურ საკითხებში, რომ მან ჯერ უნდა ისწავლოს. ამ საკითხის გამო. „სოვრემენნიკ“-ის აპრილის ნომრისათვის სტამბაში იწყობოდა ჩ ე რ ნ ი შ ე ვ ს კ ი ს გამანადგურებელი წერილი „ისწავლეს-კი?“ (Научились-ли?). ამ წერილში ნათქვამი იყო, რომ სტუ-

დენტობა დიდის სიამოვნებით იმეცადინებდა მარტო თავისი სწავლა-განათლებისათვის, თუ კი თვითონ მთავრობას არ ჩაება ის პოლიტიკურ ბრძოლაში უაზრო აკრძალვით სტუდენტური კასეებისა, ბიბლიოთეკებისა, კრებებისა და ამხანაგური გასამართლებისა სტუდენტობის მეტი წილი ღარიბია და მცირე გაკვეთილებით და თარგმანებითა სცხოვრობს. ისინი ვერას გზით ვერ გაიტანენ თავს ურთი-ერთი დამხმარე კასეებისა და საერთო საქმეების გარეშე. წერილში სრულებით ახალი კილო იყო აღებული მთავრობაზე ლაპარაკის დროს: იმ დრომდის ჯერ რუსეთში არავის დაეწერა ამგვარად მთავრობის შესახებ. როცა მე და სტოპაკევიჩი ვადარებდით ამ წერილის კორექტურასა და ხელთნაწერს, სტოპაკევიჩთან ვთქვი, რომ არ ღირდა ამ წერილის აწყობა: მას უსათუოდ არ გაუშვებენ, რადგან იგი მეტის-მეტად მწვევეა, მთავრობას ბრალსა სდებს და სხვა. სტოპაკევიჩი სამაგიეროდ მარწმუნებდა, რომ ჩერნიშევსკიმ იცის თავისი საქმე: მინისტრებათ ეხლა სულ ახალი ხალხია, და არა ისინი, რომელთაც ჩერნიშევსკი ჰკიცხავს; ეს ახალი მინისტრები არ დაიწყებენ ძველების დაცვას. მხოლოდ თქვენ, პროვინციელებს, გეჩვენებათ ეს წერილი მთავრობის საწინააღმდეგოთ, თორემ ცენზურა მასში მხოლოდ დაცემულთა გათვლას დაინახავს. როცა შეიკრიკმა მოიტანა ცენზურის ფურცლები და მათთან ერთად წერილი „ისწავლეს-კი?“ რომელსაც ეწერა — „ნებადართულია ცენზურის მიერ“, გამოდგა, რომ სტოპაკევიჩი მართალი იყო. ჩემს აღტაცებას საზღვარი არა ჰქონდა.

მეორე პოლემიკა, რომელიც მაშინ ახალგაზრდობის საერთო ყურადღებას იპყრობდა, იყო „სოვრემენნიკ“-ის და განსაკუთრებით კი პირადათ ჩერნიშევსკის საწინააღმდეგო გალაშქრება და თითქმის დასმენა გაზეთ „სევერნაია პჩელა“-ს მიერ, რომელიც ფაქტობრივად უღარიბის სიკვდილის შემდეგ 1859 წელში, პავლე უსოვის ხელში გადავიდა, და ზომიერ-ლიბერალური მიმართულების გახდა. „სევერნაია პჩელას“ პოლემიკის მთავარი ძარღვი ის იყო, რომ თუ ქურნალი „სოვრემენნიკ“-ი და კერძოთნ. ჩერნიშევსკი არ ყოფილიყვნენ, ახალგაზრდობაში არავითარი მღელვარება არ იქნებოდაო. თუმცა ამ გალაშქრებასა და სისინს ჩერნიშევსკის წინააღმდეგ აწარმოებდნენ ახალგაზრდა მწერლები ს. ლესკოვი და რუსეთში დაბადებული ინგლისელი არტურ ბენნი, რომელსაც გერცენის ემისარის სახელი ჰქონდა გავარდნილი, მაგრამ სტოპაკევიჩი და მისი მეგობრები დარწმუნებულები იყვნენ, რომ მათი ხელმძღვანელი

და შთაბეჭდილებები იყო მისი უდიდებულესობის საკუთარი კანცელარიის მესამე განყოფილება, რომელიც მაშინ განაგებდა მთავრობის შინაგან პოლიტიკას და პოლიტიკურ პოლიციას. შემდეგში, 1880 წელს, მ. ლორის-მელიქოვის დროს, იგი გადანათლეს სახელმწიფო პოლიციის დეპარტამენტად.

1862 წლის მაისის დასაწყისში, ქალაქში გავრცელდა ახალი დიდი პროკლამაცია „Молодая Россия“, ყველაზე სასტიკი და დაურიდებელი იმ დრომდის გამოსულ პროკლამაციებთან შედარებით. მათი ავტორები მიმართავდნენ არა ახალგაზრდობას, ან საზოგადოებას, არამედ „ხალხს.“ იგი მოუწოდებდა არა მარტო მთავრობის ჩამოგდებას, არამედ მემამულეთა და მოხელეთა გაწყვეტისაკენ. სხვათა შორის მასში იყო ლაპარაკი გერცენის როლზე იმ დროინდელ საქმეში. პროკლამაცია ღირებულად სთვლიდა მისი მეორმოცე წლების ლიტერატურულსა, და მეორმოცდაათე წლების პირველი ნახევრის სააგიტაციო მოღვაწეობას, მაგრამ მასთან „ახალგაზრდა რუსეთი“ ამტკიცებდა, რომ ამ უამად გერცენი უკან ჩამორჩა; ახლა იგი იმით არის გართული, რომ ჰკუას არიგებს მეფესა და მინისტრებს, მაშინ როცა იგი ზარს უნდა რეკდეს ხალხის მოსაგროვებლად! ის უნდა მოუწოდებდეს ხალხს: „ცულებით, ბიჭებო, ეცით ამ არამზადებს, სადაც არ უნდა შეგხვდეთ!“ ამ პროკლამაციის უმთავრესი აზრის სისწორეს უსათუოდ ვადასტურებ. რასაკვირველია, იგი მეზვიით გავარდა ქალაქში. მე მომეჩვენა პირველად, რომ ეს თვით მესამე განყოფილების ნაწარმოებია, რათა დაეშინებინა საზოგადოება და მოესპო მასში კეთილგანწყობილება ახალთაობისადმი. მაგრამ ეს ეჭვი სისულელე გამოდგა: მთავრობა ხუმრობა გაშვებით შეშინდა. მან მაშინვე გამოაცხადა ქალაქში სამხედრო წესები. იმ პირებს, რომელზედაც ეჭვი ჰქონდათ, რომ ისინი მონაწილეობას იღებენ ამ პროკლამაციის გავრცელებაში, აძლევდნენ სამხედრო სასამართლოში ომის წესების თანახმად დასასჯელად. ამ სასამართლოს პირველი მსხვერპლი შეიქნა მთელი უნივერსიტეტის საყვარელი სტუდენტი იაკოვ ლევი, რომელიც კრონშტადტში ჩვენთან ერთად იჯდა. მას დახვრეტა მიუსაჯეს და ეს დადგენილება მაშინვე დაიბეჭდა ყველა გაზეთებში. შემდეგ ის, მართალია, შეიბრაღეს და კატორღაში გაგზავნეს, მაგრამ იქ იგი მალე დაიღუპა. ყოველგვარი ზომები იყო მიღებული ავტორების აღმოსაჩენად და პროკლამაციის დაბეჭდვის ადგილის გამოსაჩვენებლად. ჩხრეკას, დატუსაღებას, გადასახლებას არ ჰქონდა ბოლო და

საზღვარი. დადგა ეგრეთწოდებული „პირველი ტერორი“. სწორედ ამ დროს „სევერნაია პჩელა“-ში დაიბეჭდა ფელეტონი, რომელსაც ლესკოვის აკუთვნებდნენ (მაშინ ის სტებნიცკის ფსევდონიმით სწერდა). ამ წერილში, თუმცა გადაკრული სიტყვით, მაგრამ მაინც დღესაც ნათლად, იყო მითითებული, რომ „ახალგაზრდა რუსეთი“ ჩერნიშევსკის ნაწარმოებია, რომ მხოლოდ ისა სთვლის გერცენს ჩამორჩენილად, მხოლოდ ის ეკამათება მას.

ჩვენ ყველა, არა მარტო სტოპაკევიჩის ნაცნობები, არამედ მთელი სტუდენტობა, ამგვარმა დაბეზლებამ გულის სიღრმემდის აგემაშთათს. იყვნენ ყმაწვილები, რომელნიც ზოგი მოკვლას უპირებდა „სევერნაია პჩელა“-ს რედაქციის რომელსამე წევრს, და ზოგი კი ცემას. მაგრამ ბოლოს კეთილგონიერებამ თავისი ჰქნა და ზიზლით დაემაყოფილდით. ლესკოვის ხსოვნას კი ამ ეპიზოდმა წარუშლელი დაიდასვა: მთელ თავის სიცოცხლეს ამის შემდეგ ის სულ „განმარტებაში“ იყო, უარს ამბობდა თავის მონაწილეობაზე ამ დაბეზლებაში. მაგრამ მისი ძნელად თუ ვისმეს სჯეროდა.

ამის შესახებ, ე. ზ. ელისეევი („შინაურ მიმოხილვათა“ ავტორი) „სოვრემენნიკ“-ში სწერდა, თუმცა ლესკოვის გვარისა და წერილის დაუსახელებლად, რომ დიდ ტალანტს, რომელიც „სევერნაია პჩელა“-ს გამოსვლებში იღებს მონაწილეობას, როგორცა სჩანს არა აქვს კარგად გათვალისწინებული თავისი მოქმედება; მაგრამ მოუდრო, როცა მას შერცხვება თავისი ეხლანდელი მოღვაწეობისათვის. „სოვრემენნიკ“-მა მხოლოდ ერთი ამ ფრაზით უბასუხა „სევერნაია პჩელა“-ს საქმე-საგმიროს. ადვილად წარმოსადგენია, თუ როგორ მოქმედა ჩემზე და როგორ მოგეწონდა ჩვენ ჟურნალის ამგვარი დელიკატობა.

„ისკრა“-მ მაშინვე აღნიშნა „სოვრემენნიკ“-ის ეს სისინი შემდეგის ლექსით:

Прошли года: старик Фаддей
Давно истлел в сырой земле
Но дух Булгаринских идей
Еще живет в его «Пчела».
Не убоившись эпиграмм
Их Усов позабыть не мог:
«Так храм разрушенный все ж храм
Кумир поверженный — все Бор!»

იყო თუ არა ეს დევნა მესამე განყოფილების შთაგონებული, — სულერთია, იგი ამ განყოფილების რწმენის გამომსახველი იყო. ამ იმ რწმენის, რომ ჩერნიშევსკია უმთავრესი მომწყობი ყველა „უწესიანებთან“ და მთელი ამ მოძრაობისა. ის რომ არ ყოფილიყო, არაფერი არ იქნებოდა რაო. მეტადრე გაძლიერდა ეს რწმენა იმ კო-ლოსალური შთაბეჭდილების შემდეგ, რომელიც მოახდინა საზოგადო-ებაში წერილმა „ისწავლეს-კი?“ საზოგადოებამ ისე გაიგო მისი ში-ნაარსი, როგორც მე. ეს იყო გედის სიმღერა ჩერნიშევსკის პუბლი-ცისტური მოღვაწეობისა. „სოვრემენნიკის“ შემდეგი ნომრისათვის მომზადებული წერილები თითქმის ყველა „დაიბერეს“. მე და სტო-პაკევიჩი იძულებულნი ვიყავით გაგვევსო ნომერი დ რ უ ე ი ნ ი ს მიერ თარგმნილი შექსპირის „რიჩარდ მეორე“-თი და ვიქტორ ჰიუგოს „მიზერაბლებით.“ ამავე წიგნში დაიბეჭდა, დიდი ხნის აწყობილი სტოპანოვსკის პიესა, რომელსაც მე გაუკეთე კორექტურა. ჩერნი-შევსკის აკრძალული „პოლიტიკის“ მაგიერად დაიბეჭდა ე. ვ. ბ ა რ კ ი ს წერილი იმ დროს ჯერ კიდევ ნაკლებად ცნობილ ბ ი ს-მ ა რ კ ი ს დებიუტებისა და ბოროტ მოღვაწეობის შესახებ. ვერ მოასწრო ამ მეხუთე წიგნმა გამოსვლა, რომ გამოცხადდა უმაღლესი განკარგულება ჟურნალ „სოვრემენნიკ“-ისა და „რუსსკოე სლოვოს“-აკრძალვის შესახებ რვა თვის განმავლობაში.

X

მე საბუთი მაქვს დაჯერებით განვაცხადო, რომ „ახალგაზრდა რუსეთი“ მოსკოვში დაბეჭდა სტოპაკევიჩის სამმა მეგობარმა, რომე-ლთაც შესახებ ზემოთ მქონდა საუბარი. ყოველ შემთხვევაში მე ამ-გვარი რწმენა დამებადა მათთან ლაპარაკის შემდეგ, და იმ ფაქტი-დან, რომ მათ მეც გადმომცეს რამდენიმე ცალი ამ პროკლამაციისა ნაცნობებისათვის და გამოსული პროკლამაციების ჩემი კოლექციისა-თვის, რომელმაც მალე კინაღამ არ დამლუბა და ამიტომ იძულებული გავხდი მთლათ ცეცხლისათვის მიმეცა იგი. ეთიკა ნებას არ მაძლევ-და მიმეძარტა ამის შესახებ კითხვებით ან სტოპაკევიჩისათვის ან სხვა ვისმესთვის. მაგრამ მაშვინ ეჭვიც არ მეპარებოდა იმაში, რომ ეს იმათი საქმე იყო და რომ ისინი აწარმოებდნენ ამ საქმეს თავისი პასუხისგებით, მათ მიიყვანეს უკიდურესობამდე და აბსურდამდე სოციალისტური იდეები, რომლის მატარებელი იყო „სოვრემენნიკ“-ი.

მაგრამ მე აზრადაც არ გამიტარებია, რომ ჩერნიშევსკის შექმნილი მიეღო რაიმე მონაწილეობა ამგვარ უპირველეს ყოვლისა თავი მოძრაობისათვის საზიანო გამოსვლებში. ამისი ფიქრი ნიშნავდა კ. დ. კაველინის აზრის გაზიარებას, რომელიც სწორედ ამ ხანებში სწერდა გერცენს: „თავის დღეში არ მინახავს ადამიანი უფრო არეულ-ღარეული („путанник“) ვიდრე ჩერნიშევსკიო“. ვფიქრობ, რომ კაველინმა შეადგინა ასეთი აზრი ჩერნიშევსკზე მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი მას სთვლიდა „ახალგაზრდა რუსეთის“ ავტორათ, რომელმაც მართლაც არივ-დარია მაშინდელი რუსეთის ცხოვრება.

ამ პროკლამაციის გამოსვლამ მართლაც ერთგვარი გზის გამოცვლა გამოიწვია რუსულ მოწინავე მოძრაობაში და რუსულ პოლიტიკაში. ამ პროკლამაციით დამთავრდა მოძრაობის აპოგეი, და სწრაფად დაიწყო მისი პერიგეი.

ამავე დროებში მთავრობამ ნება დართო თავისუფლად გაეყვანათ რუსეთში შედო-ფერროტის ბროშურა (ფსევდონიმი ჟურნალისტ ბარონ ფირქსისა, რომელიც შემდეგ რედაქტორი იყო ბრიუსელში რუსეთის მთავრობის ფრანგული გამოცემებისა) სათაურით „წერილი გერცენისა რუსეთის ელჩთან ლონდონში ბარონ ბრუნოვთან“.

ამ ბროშურაში, რომელიც გამოცემული იყო გერმანიაში, მასხარად იგდებდნენ გერცენის მუქარას, რომ ყოველი ბეწვი, ჩამოცეიწული გერცენის თავიდან, თავს დაატყდება რუსეთის მთავრობას, თუკი მართლაც მოხდა მისი მოტაცება, რაც თითქმის ამ დროს მზადდებოდა.

ეს პირველი შემთხვევა იყო, თითქმის თხუთმეტი წლის განმავლობაში, რომ პრესაში წარმოითქვა გერცენის სახელი, იმ დრომდის სასტიკად აკრძალული. ამის შემდეგ „რუსკი ვესტნიკი“, „სოცრემენი“ და „ლეტოპის“-ში, რომელიც იმ წელს გამოდიოდა ცალკე ყოველკვირეული ჟურნალის სახით, დაიბეჭდა მ. ნ. კატკოვის წერილი, თავდაუქერელი ლანძღვით გერცენისა და ოგარევის ანტისახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის გამო, და მკითხველთათვის გაუგებარი პირადი ხასიათის გადაკვრით, რომელიც თავდებოდა ფრაზით: „ვიცით, რა ხალხიკა ხართო!“ (Знаем мы, что вы за люди!). ამის შემდეგ თითქმის მთელმა მოსკოვის პრესამ, რომელიც აქამდის წმინდათ ინახავდა ბელინსკისა და გრანოვსკის ტრადიციებს, და ინგლისური ტიპის ლიბერალურ-პროგრესიული მიმართულებისა იყო, უცბად გა-

დაუხვია მარჯვნივ და რეაქციონური ელფერი მიიღო. კატკოვის
წერილს შედეგად მოჰყვა მისი შერიგება მთავრობასთან. მან მაშინვე
მიიღო იჯარათ „მოსკოვსკაია ვედომოსტი“. მის ძველ მოიჯარადრეს
ვ. ფ. კოროს მისცეს იჯარით „ს.-პეტერბურგსკაია ვედომოსტი“,
კრაემსკიმ კი სამაგიეროთ მიიღო ნებათვა გამოეცა საკუთარი
„გოლოსი“. ცენზურის გამგეობა, სახალხო განათლების სამინისტროს
ხელიდან შინაგან საქმეთა სამინისტროს ხელში გადავიდა, რომელმაც
მაშინვე გაიჩინა საკუთარი ორგანო — „სევერნაია პოჩტა“. ერთი
სიტყვით ახალმა მთავრობამ დაამტკიცა, რომ მას ესმოდა ბეჭდითი
სიტყვის მნიშვნელობა თანამედროვე სახელმწიფოს ცხოვრებაში, და
სრულებითაც არ სურდა მის უცხო ხელში ჩაგდება. მეტადრე მტრულ
ხელში. ყოველივე ეს ხდებოდა იმ დროს, როდესაც რადიკალური
ჟურნალები „სოვერემენიკ“ და „რუსსკოე სლოვო“ რვა თვით იყო
დახურული.

თითქოს განგებო, ამ დროს პეტერბურგში იენისის აუტანელი
სიცხეების დროს, ჩნდებოდა საშინელი ხანძრები, რომლებიც ხშირად
ქალაქის სხვადასხვა ალაგას, ერთსა და იმავე დროს დაიწყებოდა
ხოლმე. ეს ამბავი თითქმის ორ კვირას გაგრძელდა. განსაკუთრებუ-
ლმა შიშმა მოიცვა ქალაქის მოსახლეობა, როცა ცეცხლი მოეკიდა
ეგრეთწოდებულ „ტოლკუჩი რინოკს“, ფიცრეულების უსწორო-მა-
სწორო კონგლომერატს, რომელიც გაგრძელებული იყო ფონტანკი-
დან ვიდრე ბოლშაია სადოვაიამდე და ჩერნიშევის შესახვევიდან აპ-
რაქსინის შესახვევამდე აქ ბევრი ათასი ვაჭარი ჰკარგადა მთელ თა-
ვის ქონებას. ცეცხლის გაჩენის პირველ დღეებშივე ხალხში გაერ-
ცელდა ხმები, რომ ცეცხლს უნივერსიტეტის სტუდენტები უკიდებენ.
მიზეზად ასახელებდნენ მებატონეთა შვილების შურისძიებას გლეხ-
ების განთავისუფლების გამო. იყო კიდევ რამდენიმე შემთხვევა,
როცა მხეცურად გაუსწორდენ ყოვლად უდანაშაულო სტუდენტებს,
რომელთაც ბრბომ სტაცა ხელი ქუჩაში, ცეცხლში ჩააგდო, და თან
ზევიდან ანთებული შეშა დააყარა. რასაკვირველია, „სევერნაია პჩე-
ლა“-მ მაშინვე ისარგებლა ამ ხმებით, თითქო სტუდენტები არიან მი-
ზეზი ცეცხლის გაჩენისა, და ყოველ ღონეს ხმარობდა ამ ხმების გა-
საერცელებლად. მე და სამარინმა გადაწყვიტეთ მოგვეწყო-
რაც კი შეიძლება მრავალრიცხოვანი ჯგუფი სტუდენტებისა, რომელ-
იც ზარის პირველ ჩამორეკისთანავე მიეშურებოდა სტუდენტური
ქულებით ცეცხლის გაჩენის ალაგას და მთელი ძალ-ღონით ცდილობ-

და ცეცხლის ჩაქრობას, რათა დაემტკიცებინა ხალხისათვის სტუდენტები არა თუ ცეცხლის წამყიდვლები, არამედ მისი ჩამქრბები არიან, რომ მათ არაფერი ჰქუთ ხალხის კეთილდღეობისათვის. იმ ორი კვირის განმავლობაში მეტის-მეტად ვმუშაობდით დაუსვენებლივ და ისე საშინლად გავშავდი, რომ ჩემი ცნობა ძნელი იყო. მაინც მიუხედავად ყოველივე ამისა, რამოდენიმეჯერ კინალამ ცეცხლევ არ დაგვწევს,* და რასაკვირველია მიუხედავად ჩემი შრომისა, მაინც ვერ გავაქარწყულეთ ხალხში გავრცელებული ხმა. განსაკუთრებით ერთი სცენა დამახსოვდა იმ დროიდან, ცეცხლს გუზგუზი გაჰქონლა და ზღვასავით ფართოვდებოდა ყოველმხრივ „ტოლკუჩი რინოკის“ უზარმაზარ მიდამოზე, როცა გაისმა ხმა, „მეფე მობრძანდაო“. დამის პირველი ან მეორე საათი იქნებოდა, ყველაფერი განათებული იყო ბრწყინვალე, თვალის მომპრელი სინათლით: ჩვენ ყველანი, და ჩვენთან ერთად სიმწარით გაგიჟებული ვაჭრებიც, მიცცივდით სახელმწიფო ბანკის ჭიშკარს სადოვიაზე, რომლის წინ იდგა მეფე თავის ამალით. გეჩვენებოდათ, რომ ისინი უფრო ალტაცებული არიან ამ გრანდიოზული სანახაობის მშვენიერებით, ვიდრე ფიქრობენ იმაზედ, რომ განკარგულება გასცენ ცეცხლის საწინააღმდეგოთ ბრძოლისთვის. ამაღის ყველა წევრები მხიარული და ალტაცებული იყვნენ; არავინ გენერალთაგანი ან ადიუტანტი არ დაძრულა განკარგულების გადასაცემათ. ბევრს მათგანს სერთუკები გახსნილი ჰქონდა, რაც მეტად საკვირველი იყო სამხედრო პირთათვის, როდესაც კი ჭარმა მათ მხარეს დაუბერა და ნაპერწყლები მიაყარა მეფის ამაღას, დაუძახეს ეტლებს, ჩასხდნ და სწრაფად გაქუსლეს. მხოლოდ ერთი-ორმა ვაჭარმა ამოიოხრა მწარედ: „X-MA“; დანარჩენები პირჯვარს იწერდნენ. ამ წუთში ჩაქრა ჩემი უკანასკნელი მონარქისტული გრძნობები.

* ერთხელ ხანძრის დროს მე დამაპატიმრა პოლიციამ უბნის უფროსთან წალაპარაკების გულისათვის, როდესაც ხალხმა დაპატიმრებული დამინახა, იფიქრა, რომ „ცეცხლის წამყიდველი“ დაიჭირეს და ცოტა მაკლდა ცეცხლში არ გადამიძახეს. საბედნიეროდ იქვე გამოჩნდა ახალგაზრდა ხელოსანი, რომელმაც დადასტურა ჩემი სიტყვები, რომ მე დამაპატიმრეს, რადგან უბნის უფროსს, რომელმაც ხალხს სცემდა, მე საყვედური უთხარი. რომ ეს ხალხნი არა, უსათუოდ დამწუხდნ, რადგან ხალხმა ჩემი თავი უკვე გამოგლიჯა პოლიციელებს ხელიდან და ის ის იყო ცეცხლში მიპირებდნ ჩავდებას.

ზაფხულში პეტერბურგი უცეცხლოთაც აუტანელია და ცივად
 ელი. ეხლა კი ყოვლად შეუძლებელი გახდა მასში დარჩენა. წინა
 წელში ქართველი სტუდენტობა გადასახლდა სააგარაკოთ „ჩერნია
 რეჩკა“-ზე. ეხლა მათ პავლოვსკი ირჩიეს, სადაც მეც დავიჭირავე
 ჩემთვის პატარა ოთახი შუაქალაქში. მე განზრახული მქონდა მომე-
 კიდნა ხელი სერიოზულ კითხვისათვის „თვითგანვითარების“ მიზნით,
 მაგრამ რაც უფრო მეტსა ვკითხულობდი, მით უფრო ნათლად
 ეხედავდი, თუ რა ცოტა რამ ვიცოდი. მაინც მე ჩაფლული ვიყავ მე-
 ორმოციანე წლების „ოტეჩესტვენია ზაპისკ“-ების ძველ წიგნებში,
 ჯერცენის „წერილებში ბუნების შესწავლის შესახებ“, როცა ამხან-
 აგებისაგან შევიტყე, რომ ჩერნიშევსკის ოჯახიც გადმოვიდა პავ-
 ლოვსკში სააგარაკოთ. ოღვა სოკრატის ასულს მე იმ დღესვე შევხვ-
 დი მუსიკაზე სადგურის წინ. ორკესტრს მაშინ ლოტბარობდა და
 ქალების გულებსაც იტაცებდა განთქმული იოჰან შტრაუსი
 ვენის მაღალნიჭიერი კომპოზიტორი პოლკების და ვალსებისა. მის
 მოსასმენათ დადიოდა მთელი პავლოვსკი, დრო-და-დრო ჩამოდი-
 ოდენ აგრეთვე ცარსკოე სელოდან და პეტერბურგიდან. ჩერნიშევ-
 სკის მეუღლე და მისი დაი, მეპატიჟებოდენ დილის სეირნობაზე პავ-
 ლოვსკის მშვენიერ პარკში და მეტადრე მის მომხიბლავ ტბებ-
 ზე ნავით საცურაოთ; ნავზე დაუღალავად ვუსვამდი ნიჩბებს
 და თან ვუზიარებდი ოღვა სოკრატის ასულს ჩემს ნაფიქრს სადღე-
 ისო ლიტერატურულ და პოლიტიკურ საჭირობოტო საკითხების
 შესახებ. ის კი გადმომცემდა მისი ქმრის აზრებს ამავე საკითხებზე.
 ნავით ჩვენ ხშირად დავდიოდით ფერმაში, რომლის ახლო იდგა
 გიმნასტიური სავარჯიშო მოწყობილობა. აქ ჩვენ დიდხანს ექანაობ-
 დით, ვტრიალებდით, ან კიდევ ვისვენებდით „ფანჩატურში“, სადაც
 ოდესმე დედოფალი მარია ფეოდოროვნა, პავლე I-ის ქვრივი,
 იკრებდა თავის გარშემო პოეტებსა და მწერლებს, ჟუკოვსკისა და
 კარამზინის მეთაურობით. ქ-ნი ოღვა ხუმრობდა ხოლმე, რომ ეხლა
 სამეფო კარის ჩვეულებანი ის აღარ არის, რაც იყო, რომ ეხლა მწერ-
 ლები აღარ უყვართ იქ, პირიქით, ისინი სძაგთ მეფეებსო.

ფიჭვის სურნელებით გაჟღენთილ ამ ჯანსაღ ატმოსფეროში ჩვენ
 მთელ დღეებს ვატარებდით, სანამ ჩერნიშევსკი პეტერბურგში იყო.
 როცა კი ის ჩამოდიოდა პავლოვსკში, ცოლი აღარ შორდებოდა მას.

მაშინ მეც უფრო ხშირათ ვხვდებოდი ჩერნიშევსკის და უკეთეს ვირდებოდი ამ ადამიანს. მეტადრე მაშინ, როცა ოლგა ასულის თხოვნით დავბინავდი მათ აგარაკზე და დავდექი მეზონიში მის ძმასთან ერთად, რომელიც იმ დროს ჩამოუვიდათ სარატოვიდან.

ჩერნიშევსკი იყო შუატანისა, ბლონდინი, ბეცი, ოქროს სათვალევით. დადიოდა ყოველთვის ძალიან სწრაფათ, აჩქარებით. დილიდან შუალამემდე სულ მუშაობაში იყო გართული. ახლობლების სიტყვით მან არავითარი გართობა არ იცოდა: არ დადიოდა არც თეატრში, არც კონცერტებზე, არც კლუბში და არც ნაცნობებში. კარტი, რომელიც იმ ხანად მაინც მეტად გავრცელებული საყოველთაო გასართობი იყო, არც კი იცოდა როგორ დაეჭირა ხელში. რაღა მოსახსენებელია, რომ იგი არა თუ არ სვამდა, არამედ თამბაქოსაც არ ეწეოდა. ცოლი და შვილები — საშა და მიშა, გაგიჟებით უყვარდა, ბირდაპირ აღმერთებდა. თვით ოლგა სოკრატის ასული ზრუნავდა ჩერნიშევსკიზე ისე, როგორც მხოლოდ დედას შეუძლია იზრუნოს ძე-ძუთა ბავშვზე. ის გვარწმუნებდა, რომ ჩერნიშევსკი არ არის ამ ქვეყნიური, არაფერი გაეგებათა ცხოვრებისა, და რომ არეინ იზრუნოს მისთვის, ის შიმშილით მოკვდება. ოლგა სოკრატის ასული და არა ჩერნიშევსკი, მისივე სიტყვებით, აწარმოებდა ანგარიშს ნეკრასოვთან, „სოვრემენნიკ“-ის გამომცემელთან, თორემ ჩერნიშევსკის არც კი ემახსოვრებოდა, თუ რამდენი ერგება ჰონორარი.

ჩემდამი დამოკიდებულებაში ჩერნიშევსკის ისე ეჭირა თავი, როგორც ბავშვთან. მე ეს არც მწყინდა: მე სრულებით ბუნებრივად მიმაჩნდა, რომ ასეთი მცოდნე ადამიანი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ჩემი ტოლი, რომელმაც ჯერ არაფერი ვიცოდი. მე არც კი მომწონდა, როცა სტუმრები არ იყვნენ, რაკი მარტოს მხედავდა, დამიწყებდა ხოლმე საუბარს. მიყვარდა მისი ლაპარაკის ყურის გდება, როცა ის სხვებს ემუხსაიფებოდა. საუბედუროთ, მის საუბარს მეტ წილად ირონიული ხასიათი ჰქონდა. იგი ყოველთვის ხუმრობით ან ალღეორიებით ლაპარაკობდა, ან ისეთს პასუხს იძლეოდა, რომ მათი გავება ასეც შეიძლებოდა და ისეც, და ზოგჯერ კი სრულებითაც გერას მიხვდებოდი. მაინც მისი აზრებიდან, რომელიც მესმოდა, ან პირადად მისგან, ან მის ახლობლებისაგან, ისეთი წარმოდგენა შევადგინე, რომ ის ძალიან მდარე აზრისა იყო მეფისა და მისი მინისტრების შესახებ, დარწმუნებული იყო, რომ ისინი ვერ გაუძლეობდნენ და ვერ მოაგვარებდნენ ომის შემდეგ აწეწილ საქმეებს, ვერც გლეხობის

უმაყოფილებას დააშოშმინებდნენ მათი განთავისუფლების მანიფესტით, ან შინაური რეფორმების დაპირებით, არც პოლონეთის ახლად დაწყებული აჯანყება მოასწავებდა კარგ რამეს მთავრობისათვის. ამის წინ, გაზაფხულზე, გლეხთა განთავისუფლების მანიფესტის გამოცხადების დროს, იყო რამდენიმე, ვითომდა „გლეხობის აჯანყება“. სოფ. ბეზდნაში (ყაზანის გუბ.) დახვრიტეს გლეხი ანტონ პეტროვი. ჩერნიშევსკი დიდ მნიშვნელობას აძლევდა როგორც ამას, ისე სტუდენტების მღელვარებას; მას იმედი ჰქონდა პროპაგანდა შეუწყვეტილად გაიზრდებოდა იმ წრეებში, სადაც მოხედებოდნენ სტუდენტები კურსის დამთავრების ან შეწყვეტის შემდეგ. მას ძალიან კარგათ ესმოდა მასის ინერციის ძალა და იცოდა, რომ ბოლოს და ბოლოს პროგრესი ერთბაშად ვერ გაიმარჯვებდა, რომ იქნებოდა რამდენიმე და საკმაოდ ბევრი გამარჯვებაც და დამარცხებაც. ბოლოს და ბოლოს, ამაში ეჭვი არ იყო, გაიმარჯვებდა სიმართლე და გონიერება, მაგრამ ეს ჩქარა არ მოხდებოდა, რომ არა ერთი თაობა, — ამას იგი ჩვენ, ახალგაზრდობას, არ გვიმალავდა, — შეეწირება მსხვერპლათ კეთილის გამარჯვებას. მაგრამ მას ამავე დროს ეჭვი არ ეპარებოდა იმაში, რომ სასოწარკვეთილება, რომელმაც მოიცვა უმაღლესი წრეები ყირიმის ომის შემდეგ, ლოგიკურის აუცილებლობით მიიყვანდა რევოლუციამდე, რომლის გამარჯვება ხანგრძლივი არ იქნებოდა და რომელიც გამოიწვევდა სასტიკ რეპრესიებს რეაქციის მხრით მოწინავე ელემენტების წინააღმდეგ. მან იცოდა, რომ დაიღუპებოდა; მაგრამ არ ეგონა, რომ ეს ისე მალე მოხდებოდა. ერთი რამ მაკვირვებდა მასში: ეს იყო მისი უზომო რწმენა, რომელიც მეც კი გადაჭარბებულად მეჩვენებოდა, რწმენა სიმართლის უძლეველი ძალისა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ყოველივე, რაც გონიერია, უძლეველია ბოლოს და ბოლოს, რომ პროგრესი შეუჩერებელი და უკვდავია. და კიდევ მას ჰყავდა ერთი ფეტიში — ხალხი. რახან ხალხში ერთხელაც არის გადავარდა ჭეშმარიტების თესლი, შეუძლებელია მას არ დახვდეს იქ კეთილი ნიადაგი: იგი აუცილებლად ამოვა და მოიტანს დიდ მოსავალს, სასარგებლო ნაყოფს. რამდენჯერმე მიწაზე ჩერნიშევსკი ამ თემაზე მოკამათე: სად იყო მაშინ მისი ირონია? ამ იშვიათ წუთებში მას ჰქონდა უკვე შეხედულება ნამდვილი მოქადაგის, ფანატიკოსის. ასეთ წუთებში ოღვა სოკრატის ასული, რომელიც საზოგადოდ არ მონაწილეობდა ხოლმე ქმრისა და სტუმრების საუბარში, ჩაერეოდა კამათში და მოხერხებულად სპობდა მას.

ჩვენი სტუდენტები ხშირათ ნახულობდნ ჩერნიშევსკის ოჯახს, მეტადრე როცა თითონ ჩერნიშევსკი ჩამოვიდოდა ხოლმე პეტერბურგიდან. გაიმართებოდა მაშინვე საუბარი და გამოკითხვა უკანასკნელი ამბების, რეფორმების და პოლიტიკის შესახებ. ჩერნიშევსკი ისეთი კილოთი ლაპარაკობდა ხოლმე ყოველივე ამაზე, რომ ვერ გაიგებდი, სად თავდებოდა სიმართლე და სად წყდებოდა დაცინვა. იმ დროს წინა რიგში იდგა არა პეტერბურგის, არამედ ვარშავის მღელვარების ამბები. მეფის მოადგილეთ პოლონეთში დანიშნული იყო დიდი მთავარი კონსტანტინე ნიკოლოზის ძე, რომელმაც თანამემწედ აიყვანა თავადი ველეპოლსკი. ორივე შეუდგა ძნელ საქმეს — პოლონელების შერიგებას რუსეთთან. პეტერბურგში მაშინ ცოტა იყო ისეთი, ვისაც სჯეროდა ამ ოცნებისა. სამხედრო პირთა შორის, რუსებშიაც კი, და მეტადრე მეცნიერთა შორის, ისეთი აზრი ტრიალებდა, რომ პოლონეთის სრული განთავისუფლება გააძლიერებდა რუსეთის სამხედრო ძალას, რადგან რუსეთისათვის პოლონეთი მხოლოდ ბორკილებს წარმოადგენდა. ამ დროს ხელიდან ხელში გადადიოდა — ამ აზრით შედგენილი, საკმაოდ დამაჯერებელი წერილი, რომელიც უმეტეს ნაწილად სტრატეგიული მოსაზრებით იყო დასაბუთებული. დიდი მთავრის რეფორმებიდან კი არა გამოდიოდა რა. როგორც ყოველთვის ხდება, უკიდურესებმა ობსტრუქციებს მიმართეს: ჯერ ველეპოლსკის მოკვლა განიზრახეს და შემდეგ — თვით მეფის მოადგილის. ჩერნიშევსკი მოელოდა აქ დამარცხებას და სამხედრო წერილის აზრს ადგა. ალბათ, მან ეს აზრები შეითვისა 1857—1858 წლებში, როცა მეგობრობდა გენერალური შტაბის ოფიცრებთან ან და მათთან ერთად მუშაობდა „ვოენნი სბორნიკ“-ის რედაქტორად, რომელიც სამხედრო სამინისტროს ოფიციალური ორგანო იყო.

ვარშავის მღელვარებათა მიუხედავად, ხანძრების ჩაქრობის შემდეგ, პეტერბურგში ყველაფერი დაწყნარდა. ჩერნიშევსკის ოჯახი მეტად ააღელვა იმ წინადადებათ, რომელსაც იძლეოდა გერცენი „კოლოკოლში“, „სოვრემენნიკ“-ის დახურვის გამო. მისი წინადადება იყო ეს უშუალო გადართმობა დასაბუქდათ ლონდონში მისი ხარჯით.

ჩერნიშევსკისათვის ძნელი არ იყო აეხსნა თავისი მეგობრებისათვის, რომ ამ აზრის განხორციელება ყოველად დაუშვებელი იყო. ამის შემდეგ ოლგა სოკრატოვნას შეატყობინა უფროსი კურსის სტუდენტმა და ჩვენმა ამხანაგმა დაჰერის დროს ევგენი პეჩატნიკოვი, წიგნებით მოვაჭრის ძმამ და ქალაქის ქარხნის მოზიარემ,

რომ ჩერნიშევსკის აუცილებელი დატუსაღება მოეღოს. მან შეაძლოა
ოლგა სოკრატოვნას ფული და პასპორტი სხვის სახელზე, რომლითაც
ჩერნიშევსკის შეეძლო საზღვარ-გარეთ წასვლა, სადაც შემდეგ ოლ-
გა სოკრატოვნაც წავიდოდა; ჩერნიშევსკიმ კატეგორიული უარი გა-
ნაცხადა ამ თავაზიან წინადადებაზე. ის ჩემთან ამტკიცებდა, რომ
ემიგრანტად გახდომით ის მოსწყდება რუსეთს, „მის საზოგადოებრივ
მაჯის ცემას“ და უკან ჩამორჩენილი გადაიქცეოდა უსაქმო ყბედათ,
ბუზღუნათ. ეს მისი სიტყვები მე ცხადივ მახსოვს. ამ სიტყვებმა
თითონ მე გადამარჩინეს შემდეგში ემიგრანტობისაგან. ამას ჩერნი-
შევსკი უმატებდა ხოლმე, ალბათ ცოლის დასამშვიდებლად, რომ თუ
დაიჭერენ კიდეც, როცა დარწმუნდებიან, რომ ბრალი არაფერი აქვს,
იძულებულნი იქნებიან გამოუშვან. „ხომ არ შეუძლიან გამასამართ-
ლონ იმ წერილებისათვის, რომელნიც ცენზურის მიერ ნება დართუ-
ლია, სხვა დანაშაული კი მე არაფერი მიმიძღვის“, — ამბობდა იგი.
ცოლიც დარწმუნებული იყო, რომ სხვა ბრალი მას არა ჰქონდა რა,
მაგრამ მაინც ის მეტად ღელავდა და იძახოდა: „იმათ ეშინიათ მაგი-
სი და არ გამოუშვებენ“-ო.

XII

არ მახსოვს რამდენმა ხანმა განვლო ამ ლაპარაკის შემდეგ, ჩერ-
ნიშევსკი პეტერბურგში იყო შლოსერის თარგმანის გამო, როცა იგი
დაატუსაღეს, და თან წაიღეს ყველა მისი ქაღალდები, კორექტურები,
მისი ცოლისა და მშობლების წერილებიც კი. ჩერნიშევსკის განკარ-
გულებისა და სურვილის თანახმად, ოლგა სოკრატოვნა, მაშინვე
ქმრის დაჭერის შემდეგ, გაუსწორდა ქალაქისა და აგარაკის ბინებს,
ჩერნიშევსკის ბიძაშვილის, პროფესორი ა. ნ. პიპინის და მის ძმის
სერგეის, რომელიც სერნო-სილოვეივიჩის წიგნის მალაზიის გამგე
იყო, დახმარებით, ჩაალაგა თავისი ნივთები და წავიდა სარატოვში,
სადაც მათ თავისი სახლი ჰქონდათ, ჩერნიშევსკის მამის, სობოროს
დეკანოზის მემკვიდრეობა. აქა ჰქონდა ნათქვამი დარჩენა ოლგა სოკ-
რატოვნას ჩერნიშევსკის განთავისუფლებამდე. ოლგა სოკრატოვ-
ნა მიდიოდა ყოვლად უიმედო. გამოთხოვებისას მან გაიმეორა: „ისი-
ნი მას აღარ გამოუშვებენ!“ ჩერნიშევსკის შესახებ ზრუნვა და შუა-
მდგომლობა, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო, იკისრეს ნეკრ-
ასოვმა და პიპინმა.

ჩერნიშევსკის ოჯახის წასვლის შემდეგ მე საშინელმა სევდამ შემიპყრო: მე ისევ ჩემ პატარა ოთახში გადავედი. კითხვა არ შემეძლო. წამდაუწყუმ ხან ამხანაგებთან ერთად და ხან მარტოდ-მარტო დავდიოდი, ხან კოლპინოში, ხან პულკოვოში. რამდენიმე საათობით ვიჯექი ხოლმე იუორის მდინარეში, ვიპერდი თევზებს და ამავე დროს ვეძლეოდი ფიქრებს იმ საბედისწერო საკითხების გამო, რომელნიც ჩემთვის აუხსნელი დარჩა, მიუხედავად ყველა ჩემი მეცადინეობისა და გამოკითხვისა. რამდენი ხანი გავიდა ასე, არ მახსოვს. ამ ხნის განმავლობაში მე შესამჩნევად გავიზარდე. დაიწყო წვიმები და ძალაუნებურად მომიხდა სახლში ჯდომა. მაშინ მომივიდა აზრად დამეწერა მოთხრობა პეტერბურგის მხარის ხელ-მოკლე სტუდენტების ცხოვრებიდან. ეს მოთხრობა „ისკრას“ რედაქციაში გავგზავნე. ორი კვირის შემდეგ მოთხრობა დაიბეჭდა. ამის შემდეგ მოვიდა ჩემთან ყურანლის ლიტერატურული ნაწილის რედაქტორი, პოეტი, ბერანგეს მთარგმნელი ვ. ს. კუროჩიკინი, რომელიც პავლოვსკში ცხოვრობდა. იგი მოვიდა, რათა ეთქვა ჩემთვის, რომ ჰონორარის მისაღებად, რომელიც სახუმარო არ იყო (75 მანეთი), მე უნდა შევსულიყავი კუროჩიკინის წიგნის მაღაზიაში, სადაც „ისკრა“-ს კანტორაც იყო მოთავსებული. რედაქტორს თან ახლდნ თანამშრომლები, იმ დღეს მოსული ქალაქიდან და ლაზათიანად შეზარხოშებულნი. ესენი იყვნენ: ი. ფ. გორბუნოვი, დ. დ. მინაიევი, პოეტი-მსახიობი ყულევი („სკორბნი პოეტ“) და ი. ი. დიმიტრიევი, უკანასკნელის გარდა ყველანი მაგრა გადაკრულში იყვნენ. მე ამათრიეს „მუსიკაზე“, ნამდვილად კი მუსიკის ახლო რესტორანში, სადაც ქეიფის გაგრძელება დაიწყო. ჩემს გვერდით მჯდომმა გორბუნოვმა აღტაცებაში მომიყვანა. იმან წარმოადგინა გენერალი დიტიატინი, რომელიც ახალგაზრდა კავკასიელ სტუდენტს ასწავლიდა მთავრობის პატივისცემას. „ყმაწვილო, ყმაწვილო, — ჩიფჩიფებდა ის, როგორც უკბილო ბებერი, — მთავრობა ამდენს ზრუნავს თქვენთვის, გასწავლით, ჩინებს გაძლევეთ, თანამდებობას გიმზადებთ, აი თქვენი სომეხი დელიანოვი რა მაღალ თანამდებობაზე აიყვანა, თქვენ კი, უმაღურები, აჯანყებას აწყობთ?!“ აქ მან გამოიღვა კილო და მრისხანებით განაგრძო: — „ეხლა, ცხონებულმა ხელმწიფემ ნიკალაი პავლოვიჩმა ინებოს აბრძანება კუბოდან და შეგე-

დოთ! ყველას თქვენ, არამზადებო, ბორკილებს დაგადებდათ. ორენ-
ბურგის ლინენი ბატალიონებში, ცოცხლივ კუბოში ჩაგჭედდათ“.
მეცა და ყველა დანარჩენებიც, სულ მთლად უცხოებიც კი, ვხარ-
ხარბდით ისტერიკამდის. მხოლოდ გორბუნოვი იყო სერიოზული და
მართლაც მრისხანე, თითქოს ეს ნამდვილი გენერალი უჭაერდებოდა
ხელქვეითს. ვერვის გაეგო, როგორ შეიძლებოდა ისეთი ოლიმპიური
სიმშვიდის შენახვა ამგვარ კომიზმთან? დიმიტრიევი გვიკითხავდა, იმ
ნომერში აკრძალულ ნაწყვეტს, რომელიც დაეწერა კოსტომარ-
ოვის კატკოვის წინააღმდეგ. ძველი რუსული მატრიანების
ენით. თანამშრომლები მხოლოდ უკანასკნელი მატარებლით წავიდნენ
პეტერბურგში.

კუროჩინმა არა ერთხელ წამიყვანა კიდეც „მუსიკაზე“. როცა
ის ფხიზელი იყო, დიდებულ შთაბეჭდილებას ახდენდა, რადგან ნიჭი-
ერი და განვითარებული ადამიანი იყო. სამწუხაროთ, მე იშვიათად
მინახავს იგი ფხიზელი, რედაქციის კრებების დროსაც კი. ის მიხს-
ნიდა მე, რომ მეც, მიუხედავად იმისა, რომ არც ერთ ცვარ ღვინოს
არა ვსვამ, ვერ გავძლებ დიდხანს და მეც დავიწყებ ლოთობას „до
положения риз“, რომ უამისოთ პატიოსანი ადამიანი ვერ იცოცხ-
ლებს რუსეთში, გაგიჟდებო! — აი ჩერნიშევსკი, უბასუხებდი მე,
ჟმაწვილი არ არის, მაგრამ არა სვამს! კუროჩინი გაოცდა: „ჩერ-
ნიშევსკი! შემყვირა მან, შეხეთ ვის დამაღარა! ჩერნიშევსკი გენიო-
სია, წმინდანია! განა ის ადამიანია! ჩვენ კი უბრალო ადამიანის
შვილები ვართ!“.

ერთხელ პეტერბურგიდან შუალამისას დაბრუნებული მე წავა-
წყდი კუროჩინს, რომელიც ქალაქში მიმავალ მეგობრებს ეთხოვე-
ბოდა. როცა მათი მატარებელი დაიძრა, კუროჩინს ფეხი აუცდა;
ის კინაღამ ბორბლების ქვეშ მოჰყვა. მე შევაკავე და როცა დავინახე,
რომ ფეხზე ვერ იდგა ძლივს-ძლივობით დავსვი „დროშკაზე“ და
სახლში წავიყვანე. სახლში მისმა ხასამ მადლობის მაგივრათ ვაჟკა-
ცურის ბოხის ხმით ლანძღვა-გინება დაიწყო: „საცოდავ ადამიანს
ათრობთ და მის ხარჯით ქეიფობთო!“ და სხვა. მე მაინც დავეხმარე,
რომ ის კიბეზე აეყვანა, გაეხადა და ლოგინში ჩაეწვინა. ამ გვარია, —
ფიქრობდი მე გზაში, — ადამიანების უსამართლობა! მაგრამ მაშინ-
მე გადავედი იმ აზრზე, თუ როგორ შეუძლიათ ისეთ მაღალი ნიჭის
პატრონებს, როგორც კუროჩინია, ცხოვრება ამისთანა გარპიებთან,
როცა ქვეყანაზე იმდენია მათი ღირსი ანგელოზები, აი თუნდ, მაგალ-

ითად, მინადორა სოკრატოვნა,* რომელიც იძულებულია იცნოვოს
მიყრუებულ ალაგას, სადაც არც კი ვის ესმის, რა უძირო სიყვარული
ის ზღვა არის მისი წმინდა გული!

მე კიდევ დავაპირე დამეწერა მოთხრობა ამ თემაზე, თუ რო-
გორ იღუპება ნიჭიერი ხალხი შეუსაბამო ცოლქმრობისაგან, და დიდ-
ხანს ვფიქრობდი ამ საგანზე, როცა აგვისტოს ერთ ნათელ დილას,
ჩემთან ყოვლად მოულოდნელად შემოვიდა მამაჩემის უფროსი „ნო-
ქარი“ პასიკოვი, რომელიც ერთ დროს თავისთავს პასკევიჩს უწო-
დებდა. იმან ამიხსნა, რომ მამაჩემმა გაიგო ქართველი სტუდენტების
მიერ მშობლებთან მიწერილ წერილებიდან, იმ ხიფათის შესახებ,
რომელიც ჩემ თავს იყო და რომელსაც ისევ შეიძლებოდა ციხეში
მივეყვანე, და დავალებინა ჩემი წამოყვანა ნებით თუ უნებლიეთ.
მე გადავეხვიე, რადგან მასში ციხე მოვლენილი მხსნელი დაეინახე.
პეტერბურგი შემჯავრდა. არავითარ რევოლუციას მასში მე აღარ
ველოდი. უნივერსიტეტი დაკეტილი იყო, საჯარო ლექციები დახურუ-
ლი, „სოვრემენნიკი“ აკრძალული, სტოპაკევიჩი წავიდა სამარაში
გამომძიებლად. დანარჩენი ნაცნობები შევიდნენ ზოგი გიმნაზიების
მასწავლებლებად, ზოგი აქციზის მოხელეებად და ზოგი სასამართლოს
გამომძიებლად. ისეთი სტუდენტები, რომელთაგანაც შეიძლებოდა
რისიმე სწავლა, სულ წავიდ-წამოვიდნენ. ჩერნიშევსკი და მისი ოჯახი
აღარ იყო. დრო იყო სახლში წასვლისა. მოთხრობების წერა და
კითხვა სახლშიაც შეიძლებოდა. მგზავრობა მიხდებოდა არა ძველ
გზით, საფოსტო ეტლებით, არამედ რკინის გზით ნიჟნი-ნოვგორო-
დამდე. შემდეგ ვოლგით — ცარიცინამდე, მერე დონით — როსტო-
ვამდე, იქიდან აზოვისა და შავი ზღვით ფოთში. რამდენი ახალი
შთაბეჭდილება, რამდენ მეგობარს ვნახავ გზადაგზა ახალ თანამდე-
ბობაში, რომელთაც მიაქვთ ხალხში სიმართლისა და სიკეთის ხმა.

ჩავალაგე ჩემს ნათელ ფერის ჩემოდანში ჩემი წიგნები, რომ-
ლებშიაც იყო ეგზომ მრავალი უფრო ნათელი იდეები და იმ დღესვე
გამოვუდექი შორეულ გზას.

1923

ლონდონი

* ოლგა სოკრატის ასულ ჩერნიშევსკის დაი.

(„სვიაშჩენაია დრუჟინას“ მოლაპარაკება 1882 წელს
პარტიასთან „ნაროდნაია ვოლია“)

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნარკვევი თავდაპირველად დაბეჭდილი იყო ჟურნალ „ბილოეს“ 1906 წლის სექტემბრის წიგნში, სათაურით — „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება“. ახლანდელი თავისი სათაურით მაშინ მისი გამოქვეყნება არც შეიძლებოდა. ჩემს მოვალეობად მიმაჩნია, მთლიანად მოვიტანო ის შენიშვნა, რომელიც ჟურნალის პატივცემულმა რედაქციამ დაურთო ამ ნარკვევს. აი ისიც:

„ამ სტატიის ავტორის ნ. ნიკოლაძის ბევრ მოსაზრებას რედაქცია ვერ დაეთანხმება. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მასში გადმოცემული ამბების უდავო ისტორიული მნიშვნელობის გამო, იგი თითქმის მთლიანად, შემოკლების გარეშე იბეჭდება. ამბები, რომლებსაც ნ. ნიკოლაძე მოგვითხრობს, გადმოცემული იყო ნ. კ. მიხაილოვსკის მოგონებებში, „რევოლუციონაია როსიას“ 54-ე ნომერში (აქ ნ. ნიკოლაძე მოხსენებულა ინიციალით №), მაგრამ მოგონებები საკმაოდ ბუნდოვანია, არ გადმოგვცემენ მთავარს — იმ უშუალო მოლაპარაკებას, რომელსაც ბ-ნი ნ. ნიკოლაძე აწარმოებდა კარის მინისტრ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან და ფლიგელ-ადიუტანტ გრაფ შუვალ-ოვთან. ჩვენ გადმოვბეჭდავთ ნ. კ. მიხაილოვსკის მოგონებას ამ ამბების თაობაზე „ბილოეს“ ერთ-ერთ მომდევნო ნომერში და შევავსებთ მას ჩვენს მიერ დაპირებული ვ. ნ. ფიგნერის, ს. ა. ივანოვის, გ. ა. ლოპატინის და სხვათა ამავე ამბებთან დაკავშირებული გადმოცემით. დოქტორი „ტ“, რომელსაც თავის მოგონებებში ასახელებს მიხაილოვსკი, შეგვპირდა თავის მოგონებას ამავე ამბების შესახებ.

გარდა ბ-ნი ნიკოლაძისა, გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი მოლაპარაკებას აწარმოებდა სხვა პირთა საშუალებითაც. ერთ-ერთი მათგანი მოხსენებულია ბ-ნი სკლიავეუსის პოლონურ წიგნში, სიმართლე რომ ითქვას, მეტისმეტად უხამს თხზულებაში („Królobjcy“). სხვათა შორის, იქ ნათქვამია, რომ „ნილილისტებმა“ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს ერთ-ერთ პირობად წაუყენეს თავიანთი წინადადება — დობროლუბოვის... განთავისუფლება!! (გვ. 357). ჩვენ საერთოდ არც კი მოვიხსენიებდით ბ-ნი სკლიავეუსის წიგნს, კიდევ უფრო სერიოზული წყაროებიდანაც რომ არ შეგვეტყო, რომ მასში დასახელებულია ბ-ნი ნოვინსკი, ვითომდა შუამავალი გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვსა და რუს ემიგრანტებს შორის“.

უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ როცა ეს ნარკვევები იწერებოდა და იბეჭდებოდა, ჯერ კიდევ ცოცხლები იყვნენ არა მარტო აქ დასახელებული მოლაპარაკების მთავარი მონაწილენი, გრაფი ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვი და ლ. ა. ტიხომიროვი, არამედ აქვე დასახელებული სხვა პირნიც: ს. ნ. კრივენკო, მ. ა. ანტონოვიჩი, ს. ე. პალაშკოვსკი. ამათგან „სოვრემენიკის“ სახელგანთქმული კრიტიკოსი დღესაც ცოცხალია.

საბედნიეროდ, კ. ა. ბოროზდინის წერილი ცხრაკლიტულში არავის ჩაუყეტავს. იგი „ბილოეს“ რედაქციაში წარადგინა ჩემი მაცდუნებლის ვაჟმა, ცნობილმა ისტორიკოსმა ა. კ. ბოროზდინმა. ერთი წლის შემდეგ, 1907 წ., ეს წერილი დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის სექტემბრის წიგნში ჩემი შენიშვნით. ერთი სიტყვით, იგი ადასტურებს ჩემს მონათხრობს და აშუქებს მას სრულიად სხვა კუთხით.

ცნობილია, რომ აქ აღწერილმა მოლაპარაკებამ დიდძალი კრიტიკული წერილი გამოიწვია როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ.

ნარკვევი იბეჭდება ყოველგვარი შესწორების გარეშე, მხოლოდ დამატებული აქვს რამდენიმე შენიშვნა.

მაისი, 1917 წ.

I

ამბავი შორიდან უნდა დავიწყოთ, რათა გაგარკვეოთ, თუ როგორ ჩაეხები მოლაპარაკებაში, რომლის წარმატებისაც არ მჯეროდა და რომლისგანაც არაფერ საიმედოს არ მოველოდი.

„მშულის დიქტატურის ეპოქის“ უმეტესი ნაწილი გრაფ მ. ტ. ლორის-მელიქოვისა, ვისთანაც მე 1877 წ. ლაშქრობამ დამახლოვა, გადასახლებაში გავატარე გაზეთ „ობზორის“ გამოცემის გამო, თბილისში რომ ვბეჭდავდი. 1881 წ. კავკასიის მეფისნაცვალმა, საზოგადოების უშამდგომლობის საფუძველზე, გამოითხოვა ჩემი განთავისუფლება და მე 1 მარტს, გვიან ღამით, დავბრუნდი თბილისში თამამი იმედებისა და ჩანაფიქრების დიდძალი მარავით. აქ კი სეტყვასავით დამატყდა თავს უამრავი გაცრუება იმედებისა: ჯერ ჩემი ნიჭიერი თანამშრომლის ნ. ვ. სიმბორსკის სიკვდილი, ჩემი დაბრუნებიდან რამდენიმე დღით ადრე რომ მოიკლა თავი, ხოლო დილით — დეპეშა ალექსანდრე მეორეს მოკვლის თაობაზე. ვიდრე საზოგადოება დაძაბული ელოდა კონსტიტუციას, მე თბილისის პოლიციამ არაქათი გამომაცალა; თავისი უსაქმურობის გამო, გადაწყვიტა გაერკვია — ხომ არ არის რაიმე კავშირი სიმბორსკის თვითმკვლელობასა და მეფის მოკვლას შორის. ჩემი პუბლიცისტური მისწრაფებები იფლეთებოდა ცენზურის მახვილზე, რომელმაც რეაქცია იგრძნო და გადაწყვიტა ერთიასად მოეზღო ჩემთვის ძველი ცოდვების გამო. ამას მოჰყვა აპრილის მანიფესტი, გრაფ ლორის-მელიქოვის გადადგომა და სასტიკი მსხვერველი იმ ილუზიებისა, რომლებიც ახალი მეფობის იმედით ფეთქავდნენ. როგორი „სურვილიც არ უნდა მქონოდა იმედისა“, აშკარა შეიქნა, რომ აქ მუშაობის საშუალებას არ მომცემდნენ. მაგრამ არც თუ ისე ადვილი იყო მოწყვეტოდი მშობლიურ ზეცას, საყვარელ საქმეს და მეც ვცოყმანობდი — საით წავიდე-მეთქი.

ამ კრიტიკულ მომენტში მოულოდნელად მომევლინა იდუმალი უცნობი, წარმომიდგინა შტამპიანი ქაღალდი იმ ღროს საკმაოდ სახელგანთქმული „აღმასრულებელი კომიტეტისა“, რომელშიაც მირჩევდნენ სრული ნდობა გამომეცხადებინა „ნაროდნია ვოლიას“ კომიტეტისაგან რწმუნებულად გამოგზავნილი წერილის მომტანისათ-

ვის. უცნობმა გადმომცა, რომ აღმასრულებელ კომიტეტს გადაუწყვეტია საზღვარგარეთ პარტიის მუდმივი ორგანოს დაარსება და ამ ორგანოს რედაქტორად შევეურჩევივარ მე. რედაქცია იქნება საზღვარგარეთოდ მოწყობილი, სახსრები შეუზღუდავია და ა. შ.

რაოდენ მაცდურიც არ უნდა ყოფილიყო ეს წინადადება ცენზურისაგან განაწამები ჟურნალისტიკათვის, არ შეიძლებოდა, რომ მტკიცე უარი არ მეთქვა. ავუსხენი ჩემს სტუმარს, რომ, ჩემი შეხედულებების გამო, მისი პარტიისათვის სასარგებლო ვერ ვიქნებოდი. მას სჭირდება ლირიკოსი, რომელსაც სწამს გმირობის შემოქმედებითი ძლიერება, ტერორისა და ბრძანებების სასწაულებრივი ძალა. მე კი ასეთი არა ვარ; ჩემის აზრით, პროგრესი დამოკიდებულია მხოლოდ ხალხის ძალისა და შეგნების თანმიმდევრულ აღმავლობაზე. როგორც ერობის წარმომადგენელი, მე დარწმუნებული ვარ, რომ რუსეთის სოციალ-რევოლუციური პარტია ამოდ ხარჯავს ქვეყნის საუკეთესო ძალებს იმ გმირული ბრძოლისათვის, რომელიც არამც თუ აახლოებს, არამედ სულ იქით და იქით სწევს ხალხის თვითმმართველობისა და კეთილდღეობის ერას. ყოველ შემთხვევაში, მისი პოლიტიკა ძალიან სარისკოა, რადგან საფრთხეში აგდებს ინტელიგენციის როლს სახელმწიფოს ცხოვრებაში, უკიდურეს შემთხვევაში მრავალი ათეული წლის მანძილზე. ხალხის განთავისუფლების საკითხი უთუოდ უნდა ჩადგეს წაუგებელი ბრძოლის პირობებში. საფუძვლიანად მომზადებული ახალგაზრდობა უნდა გაიგზავნოს საერო, საქალაქო, სარკინიგზო და სხვა დაწესებულებებში, სადაც უფრო ადვილია ხალხის ნდობისა და სიყვარულის მოპოვება, ცხადია, არა „ემმაკური მექანიკისა“ და „ოთხი ძმის ზღაპრის“ პროპაგანდით, არა ჯანყისაკენ მოწოდებით, არამედ მინდობილი საქმისათვის განუწყვეტელი შრომით, მუდმივი მზრუნველობით იმაზე, რომ გარშემომყოფებს საგრძნობი და რეალური სარგებლობა მოუტანოს. ეს როლი შეუქმნის ინტელიგენციას შეუწყვეტელ გავლენას ხალხზე, ცხადია, არა ერთი და არა ათეული წლის მანძილზე. რუსეთის მთავრობა, ისევე როგორც ბონაპარტეს მონარქია, რომლის თარგზედაც გამოჰრა იგი სპერანსკიმ, შინაგანად უძლეველია. მისი დამხობა მხოლოდ ისეთი გარეშე მტრის დარტყმითაა შესაძლებელი და აუცილებელი, რომლის წინაშეც იგი უძლურია, მისსავე საფუძველში მდებარე შეურიგებელი

კონფლიქტის გამო კულტურასა და პროგრესთან.* ჩემი აზრით, ქვეყნის განთავისუფლების ამოცანა მდგომარეობს ინტელიგენციის საკმაო ძალთა დაგროვებაში იმ გარდაუვალ დრომდე, ვიდრე ევროპის დარტყმის შედეგად მთავრობა კვლავ აღმოჩნდება ისეთ მდგომარეობაში, როგორშიაც აღმოჩნდა სევასტოპოლის შემდეგ. იგულისხმება, რომ უცნობი ცხარედ და დაბეჯითებით მეკამათებოდა. მიმტკიცებდა, რომ ჩემს ხვედრს უნდა დავერწმუნებინე, თუ რამდენად დიდი უაზრობაა თვითმპყრობელურ ქვეყანაში ლეგალური პროგრესული მოღვაწეობაც კი: თქვენ, ალბათ, ლეგალობის საზღვრებს არ გასცილებიხართ და, მიუხედავად ამისა, მაინც გადაგასახლეს საგაზეთო სტატიებისა და ღუმაში წარმოთქმული სიტყვისათვის. ორთავე ჩვენ-ჩვენ საკუთარ აზრზე დავრჩით.

მომდევნო დღეებში უცნობმა რამდენჯერმე შემოიარა ჩემთან და სხვადასხვა საკითხზე, ან იმავე თემაზე, მესაუბრებოდა. სხვათა შორის, მთხოვა დავხმარებოდი თამასუქით ფულის ანაზღაურების საქმეში.** ამ მიზეზის გამო მე მივმართე თბილისის სასამართლოს პალატის წევრს ი. ი. რაშეტს, რომელიც ხანდახან „ობზორში“ თანამშრომლობდა. ვთხოვე დაეჩქარებინა საქმე, ამასთან ერთად, ჩემი უცნობიც წარვუდგინე, ცხადია, ფიქტიური გვარით, რომელიც მან თბილისში შეირქვა. ი. ი. რაშეტის შემწეობით მან სულ მალე სრულად აღისრულა თავისი თხოვნა.

უცნობთან ლაპარაკის შემდეგ მე საკმაოდ მალე მივხვდი, რომ იმ ტერორისტთან მქონდა საქმე, რომელმაც მალაია სადოვაიას ქუჩაზე გვირაბი გათხარა და იმ დროს საყოველთაოდ ცნობილი შეიქნა თავისი მოგონილი გვარით — კობოზევიტ. ნამდვილი გვარი უცნობს ჩემთვის არ გაუშხელია. საქმე რომ მოათავა, გამომეთხოვა და წავიდა თბილისიდან ისე, რომ არ უთქვამს სად.

II

ორიოდე თვის შემდეგ მეც გავემგზავრე. უკვე დარწმუნებულ ვიყავი, რომ ჩვენი ქვეყანაში სავსებით შეუძლებელია არამც თუ

* ვიმედოვნებ, რომ ამ აფორიზმს ადასტურებს ჩვენი ახლანდელი რევოლუციონის ამბებიც.

** საქმე ეხებოდა იმ მემკვიდრეობის რეალიზაციას, რომელიც პარტიას მისმა აწ განსვენებულმა წევრმა თავადმა ციციანოვმა დაუტოვა.

ახალი შენიშვნა

„ობზორის“ განახლება, არამედ ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ სარბიელზე მოღვაწეობაც კი.

ზაფხულის ბოლოს პეტერბურგში აღმოვჩნდი, რკინიგზის კერძო სამსახურში, რომლისადმიც არამც თუ რაიმე მოწოდება, არამედ მცირეოდენი სიმპატიაც კი არ მქონდა. ეს იყო გრაფი ნ. პ. იგნატიევის სამინისტრო; დრო — მცოდნე ხალხის გაწვევისა, სხვადასხვა ეკონომიური და საზოგადოებრივი საკითხების წამოყენებისა. რამდენიმე ნაცნობის დაუინების გამო, თხოვნით მიემართე ბეჟდვის მთავარ სამმართველოს, რათა ნება დაერთოთ „ობზორის“ გამომცემლობის თბილისიდან პეტერბურგში გადმოტანისა. მთავარმა სამმართველომ სულ მალე მტკიცე უარით მიპასუხა. ეს ამბავი მაშინვე აღნიშნეს გაზეთებმა. ეს იყო 1881 წლის ნოემბერსა თუ დეკემბერში.

მომდევნო, 1882 წლის ზაფხულში, სრულიად მოულოდნელად, მესტუმრა კორნელი ალექსანდრეს ძე ბოროზდინი, ოდესღაც, ორმოცდაათიან წლებში, ჩემს სამშობლოში რომ მსახურობდა გენერალ-გუბერნატორის საგანგებო დავალებათა მოხელედ. მან მითხრა, საშუალება მაქვს დაგეხმარო გაზეთ „ობზორის“ გამოცემის თბილისიდან პეტერბურგში გადმოტანის საქმეში, რადგან, დაწყებული სკოლის მერხიდან და მოსკოვის უნივერსიტეტიდან, დღევანდლამდე დიდად ვმეგობრობ ა. ა. გეორგიევსკისთან, რომელიც, როგორც ცნობილია, შინაგან საქმეთა ახალი მინისტრის გრაფ დ. ა. ტოლსტოის დიდი ნდობით სარგებლობს.

შეუძლებელი იყო სკეპტიკურად არ შევხვედროდი ამ წინადადებას; გაზეთის გამოცემას არანაკლებ სამასი ათასი მანეთი სჭირდებოდა; ლიბერალური გამოცემისათვის კი კომპანიონების შოვნა გრაფ დ. ა. ტოლსტოის სამინისტროში, ცხადია, შეუძლებელი იყო. ყველამ კარგად იცოდა ამ კაცის უცერემონიო დამოკიდებულება ბეჟდვის საქმისადმი და ამიტომ ძნელად თუ ვინმე გაბედავდა პაი გადაეხადა ისეთი მერყევი წარმოებისათვის, როგორიც თავისუფალი აზროვნების გაზეთი იყო. ბოროზდინი მედავებოდა, გრაფ დ. ა. ტოლსტოის ხელქვეითობა გაზეთის გამოცემის საქმეში უფრო სარწმუნოა, რადგან გრაფი თანმიმდევრული „სისტემის კაცია“. თუ თავიდანვე შეუთანხმდი დასაშვები და დაუშვებელი აზრების საზღვრებზე, და შენ თვითონაც მტკიცე თანმიმდევრობით წარმართავ გამოცემას, დარწმუნებული უნდა იყო მშვიდ მომავალშიო. გრაფი ტოლსტოი ხომ აძლევს არსებობის უფლებას „ვესტნიკ ევროპის“, მისი პოლიტ-

იკის შეუცვლელად, მიუხედავად იმისა, რომ მ. მ. სტასიულევიჩის
ქურნალი მის წინააღმდეგ გააფთრებულ და შეუპოვებელ ბრძოლას
აწარმოებდა გრაფის სახალხო განათლების სამინისტროს სათავეში
ყოფნის მანძილზე. ასეთივე მუდმივი *modus vivendi* განსაკუთრებით
მოსახერხებელია ა. ა. გეორგიევსკის შუამდგომლობის შემთხვევაში,
თუ თქვენ მას ჩემი მეშვეობით გააცნობთ იმ გეზს, რომელიც თქვენს
გამოცემას გსურთ მისცეთ.

ამ უკანასკნელმა სიტყვებმა შემაყოყმანა. ჩვენი საერთო ნაცნო-
ბების—კავკასიელების საშუალებით გამოვიკითხე ჩემი მაცდუნ-
ებლის ავან-ჩავანი. აღმოჩნდა, რომ ბ-ნ ბოროზდინს მართლაც ჰყავდა
ლირსეული ნაცნობები, ბეჭდავდა ცნობილ გაზეთებსა და ისტორიულ
ქურნალებში და ცხოვრობდა უმეტესად ჰონორარით იმ წერილებისა,
რომლებიც იბეჭდებოდნენ სახელმწიფოს მხსნელთა როლის შემსრ-
ულებელ ნაკლებგანათლებულ პრეტენდენტთათვის. შემდგომი შეხვედ-
რისას მე გადავეცი ბ-ნ ბოროზდინს ბ-ნ გეორგიევსკისთან წარსადგე-
ნად გაზეთის პროგრამა, რომელიც, ასე ვთქვათ, უგულვებელყოფდა
შინაგან საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკას და ეყრდნობოდა უმეტე-
სად საქმიან საკითხებს ეკონომიკის, ფინანსების, ტექნიკის, ლიტე-
რატურისა და, განსაკუთრებით, ევროპელი ხალხის კულტურული
ცხოვრების ამბებს. მე იმპროვიზაციას მივმართავდი, რათა გადამეცა
მოსაუბრისათვის ჩემს გონებაში წარმოდგენილი გაზეთის მოწინავე
და კრიტიკული სტატიები; ამასთან ერთად ბ-ნი ბოროზდინი უცე-
რემონიოდ ცდილობდა გაეგო, თუ როგორ ვუყუარებ მე ამა თუ იმ
საგანს, როგორ გამოეხმაურება ჩემი გაზეთი ცხოვრების ამა თუ იმ
მოვლენას. არ დაივიწყოთ, რომ ჩემს წინაშე იჯდა ფართო და ხშირ
პლარაწვერიანი მოხუცი ძველი მებატონის ან მემამულის მანერ-
ებით, ძველად მამაჩემთან რომ მეგობრობდა და თითქმის მეძიძა-
ვებოდა ბავშვობაში. სრული გულახდილობით მოვუთხრობდი ბ-ნ
ბოროზდინს ჩემს აზრებსა და მიზნებს, ჩემს პროგრამასა და მიმარ-
თულებას. ყველაფერი ერთი ალტქმული მიზნისაკენ მიემართებო-
და: ხელი შემეწყო ადგილობრივი თვითმმართველობის ჩამოყალიბ-
ებისა და განვითარებისათვის, დავხმარებოდი თვითმმართველობის
გარდაუვალ შეცვლას ხალხის მმართველობად. ყველა თემა რომ
ამოიწურა, ჩემი მოსაუბრე მყისვე გადავიდა თავისი დაკითხვის არ-
სზე: რა დამოკიდებულება ექნება გაზეთს მაშინდელი დროის ბოროტე-
ბასთან — კრამოლასთან. ჩემმა განცხადებამ — ჩემს თავს უფლებას არ

მივცემ ამ თემას გამოცხადებულს, გარდა იმისა, რასაც გადმოვხედო
მთავრობის განცხადებებიდან და ოფიციალური დოკუმენტებიდან.
მეთქი, — გააოცა და საგონებელშიც კი ჩააგდო ბ-ნი ბოროზდინი,
რომელიც მანამდე ჩემს საუბარს თანაგრძნობითა და წაქეზებითაც
კი უსმენდა. თხოვნაზე, საშუალება მიმეცა მისთვის, რათა ბ-ნი გეორ-
გიევსკისთვის აეხსნა გაზეთის ასეთი უცნაური დამოკიდებულების
მოტივები თანამედროვეობის ამ ძირეული მხარისადმი, მე განვუც-
ხადე, რომ არავინ მომცემს უფლებას ვიკვლიო მოვლენათა მიზეზობ-
რიობა, გვაკრიტიკო ამ მოჯადოებული წრიდან-მეთქი. მარტო ერთს
და თანაც უტყვ მხარეს რომ დავესხა თავს, ეს არა მარტო შეუფე-
რებელია, არამედ უსარგებლოცაა. ამას ყველა გაზეთი სჩადის და,
როგორც იცით, კრამოლა ამით არ ზიანდება-თქო.

შევეყვით ლაპარაკს და ჩავებით ცოცხალ და გულახდილ დავაში,
ყოველ შემთხვევაში, ჩემის მხრით მაინც. მე ვამტკიცებდი, რომ კრა-
მოლის დანერგვაც და აღმოფხვრაც მთავრობის საქმეა. თვითმპყრო-
ბელობა მხოლოდ და მხოლოდ სახელმწიფოს პირველდაწყებითი
ზრდისთვისაა აუცილებელი, ცხოვრების გართულების გამო მას უკვე
ძალა აღარ შესწევს პეტერბურგიდან უხელმძღვანელოს ქვეყნის
ყველა ფუნქციას, რომელთაც თითქმის ნახევარი ქვეყნიერება დაიპყ-
რეს. მან თვით უნდა მოამზადოს თავისი ღირსეული მემკვიდრე და
ასეთი შეიძლება იყოს მხოლოდ ხალხის მმართველობა. ასე იყო
ყველგან და რუსეთი გამონაკლისი არ არის. შეუძლებელია კანცე-
ლარიებში შეტენო არა დღიურად, არამედ საათობით მზარდი ინტე-
ლიგენცია. მას უნდა გადაუშალო შესაფერისი ასპარეზი დამო-
უკიდებელი საქმიანობისა ხალხის ყოფიერების გასაუმჯობესებლად,
ამისათვის კი აუცილებელია გაიზარდოს ერობის საქმიანობის სფერო,
მხარი დაეჭიროს და ფრთა შეესხას ხალხის თვითმოქმედების ინ-
იციატივას და ა. შ. აი, ერთადერთი ჭეშმარიტი გზა კრამოლის აღ-
მოფხვრისა-მეთქი. ბ-ნი ბოროზდინი არსებითად არაფერში შემომდა-
ვებია და მიმტკიცებდა — ტერორისტული ფაქტები მხოლოდ იმითაა
მავნებელი, რომ ხელს უშლიან სახელმწიფოს მტკიცე ნაბიჯი გა-
დადგას ხალხის მმართველობის გზაზე. კვერცხსა და ქათამზე ამ
დავის დროს ჩემმა მაცდუნებელმა მკითხა: იქნებ თქვენ თვითონ
თანაუგრძნობთ ტერორიზმს და არც მალავთ ამ გრძნობას ტერო-
რისტებისაგან? რატომ არ გასურთ გადასცეთ ეს აზრი მკითხველსაც?
მე ყური ვცქვიტე და ჩავფიქრდი, თუ საიდან უნდა სცოდნოდა ბ-ნი

ბოროზდინს ჩემი ასეთი აზრები? ჩვეულებრივ დავა იმით დამთავრდა, რომ ორთავე ჩვენ-ჩვენ აზრზე დავრჩით და დავშორდით ერთმანეთს. ა. ა. გეორგიევსკისა და გრაფ დ. ა. ტოლსტოის გადაწყვეტილებათა მოლოდინში.

1882 წ. სექტემბერში ბ-ნმა ბოროზდინმა მაუწყა, რომ ბ-ნ გეორგიევსკის, რომელსაც ჩემი პროგრამა განსახორციელებლად მიაჩნია, სურს იცოდეს — მექნება თუ არა საკმაო მატერიალური საშუალება ამ პროგრამის განსახორციელებლად და რამდენად ვიქნები დაყოფილებელი იმ პირთაგან, რომლებიც გამოცემლობას გადაუხდიან ფულს? გაზეთით მოპოვებული გავლენა ხომ ბოლოს და ბოლოს კაპიტალში გადადისო. ამაზე მე ვუპასუხე, რომ განზრახული მაქვს ჩამოვყალიბო სააქციო საზოგადოება ან, უფრო სწორად რომ ვთქვა, ნდობაზე აგებული ისეთი ამხანაგობა, თბილისში რომ დავაარსე „ტიფლისკი ვესტნიკისა“ და „ობზორის“ გამოცემისათვის. ასეთ ამხანაგობებში, ხელშეკრულების მიხედვით, წევრებს უფლება არა აქვთ ჩაერიონ რედაქტორისა და, საერთოდ, გაზეთის ლიტერატურულ საქმიანობაში; ისინი გავლენას ახდენენ მხოლოდ გაზეთის მეურნეობის წარმოებაზე და მისი მოგება-წაგების განაწილებაზე.

რამდენიმე დღის შემდეგ ბ-ნმა ბოროზდინმა კვლავ მაცნობა, რომ ბ-ნ გეორგიევსკის თქვენი ანგარიში უსაფუძვლოდ მიაჩნიაო. მეპაიეებთან საქმის დაჭერა ძნელია, მერყევი რამაა. მე მხოლოდ იმ შემთხვევაში შემიძლია იმედი ვიქონიო რომ ნებართვას მივიღებ, თუ, ჩემის მხრიდან, თავდებით წარვადგენ ისეთ შეძლებულ პიროვნებას, რომლის ფულადი მონაწილეობაც მთავრობის თვალში გარანტია იქნებოდა გაზეთის კეთილსაიმედობისათვის. მე ვუთხარი, ასეთი მდიდარი კაცი არა მყავს და მთელ რუსეთში ვერ ნახავთ ისეთ პირებს, რომლებსაც შეეძლოთ 300.000 მანეთის გადახდა ამნაირი მერყევი საქმისათვის, ეს იმას უდრის ქიმერას რომ სდიო, აქედან გამომდინარე კი ჩვენს საქმეს უნდა მოვეშვათ-მეთქი. მაშინ ბოროზდინმა დაიფიცა, რომ მე ვცდები, რომ მას ჰყავს ერთი ნაცნობი თავადი პ. დემიდოვ-სან-დონატო, რომელთან ერთადაც ის მიიღებს თანხმობას ჩემთვის. მე გადაჭრით უარყავი ეს წინადადება და მტკიცედ განვაცხადე, რომ ბ-ნი სპიჩაკოვის მდგომარეობაში ჩავარდნას და

გაზეთ „როსიას“ (რომელიც ახლახან თავად დემიდოვის* ხარჯით გამოდიოდა) შეცდომის გამეორებას არ ვაპირებ-მეთქი.

ამასთანავე არ შეიძლება არ მოგახსენოთ, რომ ბ-ნმა ბოროზდინმა, რომელიც იმიზეზებდა ჩემი და ბ-ნი გეორგიევსკის მოლაპარაკების გაჭიანურებას, რაც მას თითქოს სამუშაო დროს ართმევდა და თანაც ფულის შოვნაში უშლიდა ხელს, დიიწყო ჩემგან ვალის წაღება, ასი, ორასი მანეთის ფარგლებში, ვითომცდა მცირეხნით. მაგრამ დრო გადიოდა და წაღებული ასების მაგივრად ათ-ათ მანეთს აბრუნებდა. სულ უფრო და უფრო ვრწმუნდებოდი, რომ ბ-ნ გეორგიევსკისთან და თ-დ დემიდოვთან მოლაპარაკება სხვა არაფერია, თუ არა საბაზი ფულის სესხებისათვის. საქმისადმი სერიოზული დამოკიდებულება თანდათან იუმორისტულმა განწყობილებამ, ქართულმა გულკეთილობამ და იმ მოხუცისადმი უნებლიე თანაგრძნობამ შეცვალა, რომელიც ტვირთად დასწოლია მრავალრიცხოვან და მეტად სიმპატიურ ოჯახს.

ბოლოს ბ-ნმა ბოროზდინმა თავისთან მიმიხმო და საიდუმლოდ გამანდო, რომ მან იკისრა გამოარკვეოს ჩემი გაზეთის მნიშვნელობა და სარგებლიანობა ერთი თავისი ძველისძველი მეგობრისათვის, რომელსაც დიდძალი ფული აქვს და მნიშვნელოვანი ადგილიც უჭირავს მთავრობაში. ის კაცი მზადაა მომცეს 300. 000 მანეთი, არ დამაკისროს არავითარი ვალდებულება, გარდა იმისა, რომ მტკიცედ და განუხრელად გავყვე ჩემგან დასახულ პროგრამას. დელიკატობის გამო, რადგან საბრალო მოხუცის განაწყენება არ მინდოდა, ვერ ვუთხარი — მსგავსი ტყუილებისა არა მჯერა და ვგრძნობ შენი მონაჩმახის მიზანს-მეთქი, მხოლოდ ის ვუპასუხე, რომ მკითხველი საზოგადოების თვალში ძალიან დაეცემა ჩემი გაზეთის დამოუკიდებლობისა და მიუკერძოებლობისადმი ნდომა, რაც მას მისცემს ისეთი წარმოგების სახეს, რომელიც ლიტერატურულ-საზოგადოებრივ მიზნებს არ მიჰყვება-მეთქი.

ამის საპასუხოოდ ბ-ნ ბოროზდინს აღმოხდა: „ამას ვერასდროს ვერავინ გაიგებს. ფული პირდაპირ თქვენ გადმოგეცემათ უხელწმრილოდ, პატიოსანი სიტყვის საფუძველზე“.

* საუბარი ეხებოდა 1880 წლის და არა 1893 წლის გაზეთ „როსიას“. ბოლო გამოცემას ცემდა ბ-ნ საზონოვი ა. ვ. ამფითეატროვის მონაწილეობით (ახალი შენიშვნა).

მე წამოვდექი და წასვლის წინ ბ-ნ ბოროზდინს ვუთხარი, რომ
შევემ აღარ მსურს მასთან არც ამ თემაზე საუბარი და არც რაიმე
ურთიერთობა.

III

ტვირთი ჩამომეხსნა. აღტაცებული ვიყავი ამ განხეთქილებით, მა-
გრამ შინ მისვლა ვერც კი მოვასწარი, რომ ბ-ნი ბოროზდინისაგან
წერილი მივიღე, რომელშიაც იგი მარწმუნებდა, ალბათ სწორად ვერ
გამიგეთ, ფიქრადაც არ მქონია თქვენი შეურაცხყოფა, უთუოდ
შეცდომით გადმოგეცით დანაბარები და ბოდიშს ვიხდით და სხვ.
მსახურს, რომელმაც წერილი მოიტანა, უთხრეს, რომ პასუხი არ
იქნება.

მეორე დღეს კვლავ მოვიდა წერილი. ბ-ნი ბოროზდინი მთხოვდა,
მომესმინა მისთვის, იფიცავდა უნდა მოგელაპარაკოთ მნიშვნელოვან
საქმეზეო. მწერდა, რომ ეს საქმე უფრო დიდია, ვიდრე ის, რომე-
ლზედაც ადრე ვთათბირობდით. მსურს დაუფარავად გამოვარკვიო
ჩემი და თქვენი ურთიერთობა და გაუწყოთ ჩემი მოქმედების უანგა-
რობაც. მე არც ამ წერილს ვუპასუხე. იმავე დღეს ბატონი ბორო-
ზდინი პირდაპირ შემომივიარდა სახლში და, მიუხედავად ჩემი განც-
ხადებისა — არ მსურს თქვენი ბოდიშებისა და განმარტებების მო-
სმენა-მეთქი, დაახლოებით შემდეგი რამ მითხრა:

„ჯერ მაინტერესებდით როგორც ჟურნალისტი, რომლის დახმა-
რებაც გაზეთის გამოცემის საქმეში ჩემთვის სასარგებლო იქნებო-
და, რათა მეც მოვწყობილიყავი. მაგრამ როცა თქვენ კრამოლის
საკითხს შეეხეთ, იმ წუთიდან თქვენი გაზეთი ჩემთვის უკანა პლანზე
გადავიდა. მე მომეჩვენა, რომ ჩვენ შეგვეძლო თქვენი იდეებიდან
ფრიად სასარგებლო რამ ამოგვეღო რუსეთისათვის. თქვენ შეგ-
ეძლოთ წინ წაგეწიათ ორივე მხარე: მთავრობა — დამბობისა და
რევოლუციისაკენ, ხოლო ახალგაზრდობა — ტერორისტული მოქმე-
დების უარყოფისაკენ, თუ გახდებოდა შუამავალი მთავრობასა და
რევოლუციურ პარტიას შორის. რათა გამერკვია, თუ რაოდენ შესძლ-
ებს მთავრობა ამ გზით სვლას, აუცილებელი იყო მოვლაპარაკე-
ბოდი სამეფო კართან ახლოს მდგომ პირებს. თქვენ იცით, როგორ
ბოხოლებთან ვმეგობრობდი კავკასიაში. ბევრი მათგანი ახლა მი-
უწვდომელ სიმაღლეზე დგას. როცა თ-დ ა. ი. ბარიატინსკისთან

გმსახურობდი, ძალიან დაუუახლოვდი გრაფ ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვს, რომელიც მაშინ დიდ თავად-მეფისნაცვლის ადიუტანტი იყო და ახლა საიმპერატორო კარის მინისტრის ადგილი უჭირავს. მიუხედავად ჩვენი მდგომარეობის განსხვავებულობისა, ეს ურთიერთობა დღესაც გრძელდება. თქვენ რომ მელაპარაკეთ, მერე გრაფს მივმართე, რომელთანაც მე უფრო თავისუფლად შევდივარ, ვიდრე რომელიმე ამხანაგი მინისტრისა. არაერთხელ მსმენია მისგან, თუ როგორ ეტანჯება ხელმწიფეს სული კრამოლაზე ფიქრისა და თავისი იძულებითი რეპრესიული ზომების გამო. არ არსებობს ქვეყნად მსხვერპლი, რომელიც მან არ გაიღოს, ოღონდ მშვიდობიანობას მიაღწიოს და იძულებული არ გახდეს დასაჯოს ან გადაასახლოს ახალგაზრდობა, რომელიც მას ეცოდება, როგორც მამასა და ადამიანს. სამწუხაროდ, არც ერთ მის მახლობელს არ შესწევს ძალა დაეხმაროს ამ საქმეში, რადგან არავის ძალუძს მოძებნოს გზა ახალგაზრდობის გულისა და გონებისაკენ, გავლენა მოახდინოს მასზე და მისთვის გასაგები ენით ელაპარაკოს. იკისრეთ ეს წმინდა მოვალეობა, მთელი თქვენი სულითა და გულით ჩაებით ამ საქმეში და ათასობით, ათიათასობით ოჯახები დაგლოცავენ მათი დაკარგული შვილების დახსნისათვის საზარელი კრამოლას სენისაგან. სწორედ ამ გზით მოახლოვდით იმ გარდაქმნებს, რომელთა განხორციელებასაც ფიქრობთ თქვენი გაზეთის მეშვეობით საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ შეგნებაში. და ბოლოს, ძნელი მისახვედრი არ არის, თუ ამით რამდენად შეგიძლებოდათ გაზეთის გამოცემის საშუალებაც და პირადად თქვენი მონაწილეობაც მასში“...

დიდხანს და ბევრი ილაპარაკა ბ-ნმა ბოროზდინმა ამ თემაზე, ვიდრე არ დაასრულა სიტყვებით: „ახლა უკვე არა პირადად ჩემი სახელით, არამედ თვით გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის სახელით გიწვევთ მასთან, რათა თქვენი აზრი თქვენგანვე შეიტყოს. თუ მე არ შენდობით, დამეთანხმეთ, რომ გრაფის სიტყვებს უთუოდ დაიჯერებთ. ის მეფესთან წარგადგენთ, თუ თქვენ ამას მოისურვებთ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისადმი უნდობლობის გამო. მაშინ კი, იმედი მაქვს საესეებით დარწმუნდებით, თუ რამდენი სიმართლე იმალებოდა ჩემს ფანტაზიაში, რომლის განხორციელებაც ახლა თქვენს ხელთაა.

რაოდენ დამაჯერებლად არ უნდა ყოფილიყო ბ-ნი ბოროზდინის მიერ დახატული სურათი, როგორადაც არ უნდა მორწყულიყო მისი სახე ცრემლით, განსაკუთრებით მაშინ, როცა მეფის მამობრივ

გრძნობასა და ათიათასობით ოჯახის შადლიერობაზე ლაპარაკობდა, მე მაინც არ მავიწყდებოდა ერთი მწარე სინამდვილე — ყველაფერი ოცნება და ფანტაზიაა, რომელთა განხორციელებაც არ ძალუძს ცალკეულ პირს.

— ან ერთი და ან მეორე, — ვუპასუხე მე ბ-ნ ბოროზდინს — ან მთავრობას მართლა სურს შეცვალოს თავისი პოლიტიკა და, ამ შემთხვევაში, ჩემი როლი ზედმეტია, რადგან შეცვლას თავისთავად და უთუოდ მოჰყვება გარდატეხა ახალგაზრდობის საქციელში, ან მთავრობას არ სურს პოლიტიკის შეცვლა და მაშინ კი ჩემი როლი უნაყოფოა. მაშინ მთელს დღეშია ვერავინ მოახერხებს ენტუზიასტთა განწყობილების შეცვლას. აქედან გამომდინარე, ორივე შემთხვევაში, საჭირო არაა საქმეში ჩარევა. თქვენ ამბობთ, რომ პირობა მიიღეთ ერთი მხრიდან — მთავრობის მხრიდან, მაგრამ ხომ არსებობს მეორე მხარეც — რევოლუციური მხარე. რა ზემოქმედება შემიძლია მასზე?

ისევ მისი მრავალმნიშვნელოვანი მზერა, შუშისებური და ქარაგმული: ნუ სწუხართ, თქვენ მათთან შესანიშნავი სახელი გაქვთ. ამბობენ, თავიანთ პუბლიცისტად უნდინხართ და თქვენმა უარმაც კი ვერაფერი დაგაკლოთ მათ თვალში.

— საიდან იცით ეს ყველაფერი?

ღიღი ხნის ყოყმანის შემდეგ, ბ-ნი ბოროზდინი გამომიტყდა, რომ თავისი ერთი ნათესავისაგან, რომელიც „სვიაშჩენაია დრუჟინის“ თვალსაჩინო წევრია, მან შეიტყო თბილისიდან კობოზევის მიერ გამოგზავნილი და დაჭერილი წერილის, მისი მისიისა და ჩემი უარის ამბავიც და ა. შ.

ბოლოს და ბოლოს გავისტუმრე ბ-ნი ბოროზდინი და დავპირდი, რომ ყოველმხრივ ავწონ-დავწონი გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის მიწვევას და რამდენიმე დღის შემდეგ მოგცემთ-მეთქი პასუხს.

IV

„საბრალო მოხუცი“ ახლა ახალ შუქში წარმომიდგა. მისი კავშირი საიდუმლო პოლიციასთან დღესავით ნათელი გახდა: სხვაგვარად საიდან შეეძლო ცოდნოდა კობოზევის წერილი? ბოროზდინზე ფიქრისას, ჩემი ყოვლისმომცველი შეგრძნება იყო ის, რომ იგი გამოშვალ ჭაობში ჩამითრევდა. ცხადია, არავითარი შერიგებისა არ მჭე-

როდა. გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის სახელის ხსენება მარწმუნებდა, რომ მათი მიზანი იყო რამენაირი მოლაპარაკების შეწყობით უზრუნველყოთ მომავალი კორონაცია თავდასხმისა და აჯანყებისა. გან. ასეთ მოლაპარაკებაში ჩარევა ყველაზე მეტად მაშფოთებდა, რადგან ამას შეეძლო ორივე მხარის წინაშე წარმოვეჩინე, როგორც „პატიოსანი მაკლერი“, რომელიც პირადი სარგებლობის მიზნით მღვრიე წყალში ეძებს თევზს. პეტერბურგში საფუძვლიანად არავინ მიცნობდა. იქ მე ყველასათვის უცხო და მარტოხელა კაცი ვიყავი. იქ არც ძველი მეგობრები მყავდა, არც მტკიცე კავშირი მქონდა და არც „რევოლუციური წარსული“. * შფოთიანი დრო იყო. ყველა ისე უცქეროდა ერთმანეთს, როგორც დაგეშილი მგელი — შიშითა და ეჭვით: ჯაშუში ხომ არაა? ყუმბარას ხომ არ ატარებს? შენს აზრს ვერავის ანდობდი. დიდი ხნის ფიქრის შემდეგ გადავწყვიტე სამი პიროვნებისათვის მეკითხა რჩევა, რომელთა აზრსაც უფრო დიდად ვაფასებდი: ასეთი იყო ერთი საქმოსანი, რომელსაც ახალგაზრდობიდანვე ვიცნობდი და ვმეგობრობდი **. ორი დანარჩენი — მ. ა. ანტონოვიჩი და ნ. კ. მიხაილოვსკი-კი ლიტერატორები იყვნენ. პირველს მე ძლიერ ვაფასებდი ჯერ კიდევ „სოვრემენნიკიდან“, მეორემ კი, ამ ამბებიდან არც ისე დიდი ხნის წინ, გულთბილად გამიღო „ოტჩე-სტვენე ზაპისკის“ კარი (ამასთანავე შევნიშნავ, რომ მე მოვახერხე რუსეთის მოწინავე აზრის ამ ორი სხვადასხვა მიმართულების წარმომადგენელთა ნაწილობრივი შერიგება მაინც. ყოველ შემთხვევაში, შევძელი ასატანი პირადი ურთიერთობა დამემყარებინა მათ შორის, რაც დაუჭერებლადაც კი მიაჩნდათ მათი პოლემიკის მოწმე პირებს).

პირველად ვინახულე ნ. კ. მიხაილოვსკი, რომელსაც სიტყვა-სიტყვით ვუამბე ჩემი და ბ-ნი ბოროზდინის მთელი საუბარი. მას მაშინვე არ მოეწონა ჩემი პესიმისტური დამოკიდებულება საქმისადმი. თათბირზე მოწვეული იყო მისი (იმ დროისათვის) უახლოესი თანამშრომელი ს. ნ. კრივენკო ***, რომელიც სწორედ ისე მიუდგა საქმეს, როგორც ბ-ნი მიხაილოვსკი. ორივე თავგამოდებით მარწმუნებდა, რომ მე უმჯველად უნდა დავუკავშირდე გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს.

* საზღვარგარეთ გამომავალი „სოვრემენნიოსტი“?

** აწ განსვენებული ინჟინერი ს. ე. პალაშკოვსკი. რედ.

*** ნ. კ. მიხაილოვსკის მოთხოვნაში მოხსენებულია ასოთი „K“. ეტრნალ „ბოლოეს“ რედაქცია. ახალი შენიშვნა.

მათი აზრით, რევოლუციური პარტია იმ დროისათვის უკიდურეს-
ბამდე იყო შესუსტებული. სულერთია, ის დიდხანს ვერავითარ სე-
რიოზულ საქმეს ველარ გააკეთებს თავისი საკუთარი ძალებით. ასეთ
მდგომარეობაში მთავრობასთან კომპრომისი, რაოდენ უბადრუკიც არ
უნდა იყოს მისი პირდაპირი სარგებლიანობა, მაინც თქვოს ხილია,
მისი ხანგრძლივი, ისედაც გარდაუვალი უმოქმედობის გამართლებაა,
მისი საბრძოლო ძლევამოსილების აღიარებაა და, რაც მთავარია, შე-
სვენებაა ძნელ ვითარებაში, მისი უკანასკნელი ნარჩენების საბოლოო
განადგურებისაგან ხსნაა. იქნებ შევძლოთ რაიმე რეალური სარგებლის
გამოტყუება, როგორც მაგალითად, ბეჭდვის საქმის გაუმჯობესება,
ნაწილობრივი ამნისტია და სხვ. მე რომ გავემხნევებინე, ნ. კ. მიხა-
ილოვსკი დამპირდა — სამხრეთში წავალ, აღმასრულებელი კომიტე-
ტის მთავარ წევრებს მოვძებნი და პირადად ვიმოქმედებ მათზეო,
ამასთანავე თავს დებდა, რომ მის სიტყვას ზედმიწევნით აღასრუ-
ლებდა მთელი პარტია. ს. ნ. კრივენკო კვერს უკრავდა მის სიტყვებს
თავისი სანდომიანი და კეთილი გამოხედვით, მევედრებოდა დაე-
თანხმებულიყავი, მაგრამ როცა შევთავაზე ნ. კ. მიხაილოვსკის —
თქვენ შემცვალეთ და პირდაპირ იკისრეთ შუამავლობა, რომელზედაც
თქვენ უფრო მეტი უფლება გაქვთ ორივე მხრის თვალში, ვიდრე მე.
მათთვის სრულიად უცნობ ადამიანს-მეთქი, მან გადაჭრით უარყო
ეს. ამ შემთხვევაში, თქვა მან, მთავრობა დარწმუნდება, რომ მე ვარ
რევოლუციის მეთაური. მე მას ვამშვიდებდი: სამაგიეროდ თქვენ
დაზღვეული ხართ უფრო უარესი უბედურებისაგან-მეთქი: თქვენ
საზოგადოება არასოდეს მიგიჩნევთ ჯაშუშად, მე კი განწირული ვარ
ასეთი უბედური ეჭვისათვის. ნ. კ. მიხაილოვსკი კისრულობდა ჩემს
დაცვას ამ საშიშროებისაგან.

მხოლოდ ნ. კ. მიხაილოვსკისა და ს. ნ. კრივენკოსთან ლაპარაკის
შემდეგ დავიწყე სერიოზული ფიქრი ბ-ნი ბოროზდინის წინადადე-
ბაზე. მაგრამ ჩემი ფიქრების მთავარი თემა იყო არა მოლაპარაკების
წარმატებაზე ზრუნვა, არამედ შიში იმისა, რომ პოლიციის ინტრიგის
იარაღად არ ვქცეულიყავი. მოლაპარაკების ამოცანა უდავოდ ქიმი-
რითულად და განუხორციელებლად მეჩვენებოდა. ამიტომ ისეთ სა-
შუალებებზე დავიწყე ფიქრი, რომლებიც შემაძლებინებდნენ მო-
სალოდნელი და ჩემთვის საშიში ჭაობის მოვლას. ვაცხადებ, მო-
მაგონდა, რომ რუსეთის ფარგლებში ვერ შევხვდებოდი ვერცერთ
რევოლუციონერს და გადავწყვიტე, მოლაპარაკება მეწარმოებინა

მათ მეთაურებთან, რომლებიც საზღვარგარეთ ცხოვრობდნენ, ამასთანავე უნდა ვცდილიყავი არავის შეევხედროდი, რათა ჩემს ზურგს უკან არ დაეწყოთ მათთვის თვალთვალი და ა. შ. მეორეს მხრივ, ჩემი რეპუტაციის დასაცავად და პირად გამორჩენაში ცილისწამების ასაკი-ლებლად ვაპირებდი მთავრობისათვის წამეყენებინა ორი პირობა: პირველი ის, რომ ჩემი საკუთარი ხარჯით წავსულიყავი საზღვარგარეთ, რადგან არავითარი სურვილი არა მაქვს მთავრობის საიდუმლო ფონდს შევეხო-მეთქი და მეორე — როგორიც არ უნდა იყოს ჩემი მცდელობის საბოლოო შედეგი, ჩემი პირადი ჯილდოს სახით მოვითხოვ კატორიდან გაანთავისუფლონ მწერალი ნ. გ. ჩერნიშევსკი, რომელიც უკვე 20 წელია იტანჯება პატიმრობაში. ასე მეგონა, თუ ამ ორ პირობას დაიცავენ, ვერავითარი ჭორი და ეჭვი ჩემს სახელს ვერ გასვრიან-მეთქი.

მ. ა. ანტონოვიჩმა უფრო მშვიდად მომისმინა, ვიდრე ნ. კ. მიხაილოვსკიმ: დასაწყისში ის ირონიულადაც კი ლაპარაკობდა და თან აყოლებდა: „ასე“, „ასე“, „დიახ“, „ცხადია“, მაგრამ როცა საქმე ჩემს შიშსა და ვარაუდს შეეხო, ისიც აღელდა. იმ ნაზი და მოკრძალებული გრძნობის გამო, რომელიც მას ყოველთვის უსველებდა თავს ნ. გ. ჩერნიშევსკის მოგონებისას, იგი წამოხტა და შესძახა: — როგორ შეიძლება ფიქრი საკუთარ რეპუტაციაზე, როცა ჩერნიშევსკის ხსნის იმედი გამოჩნდა!

ჩემმა მესამე ნაცნობმა — საქმოსანმა სხვაგვარად შეხედა საქმის ვითარებას: ის დიდხანს სდუმდა, ზომავედა და წონიდა მოლაპარაკების ყველა უეჭველ შედეგს და ბოლოს მირჩია არავითარ შემთხვევაში არ ჩავეთრიე ამ საძაგელ ისტორიას. მარწმუნებდა — მთავრობის თვალში მუდამ ტერორისტი გერქმევათ, რევოლუციონერები კი მუდამ მთავრობის აგენტად მიგიჩნევენო. მას იმისიც კი ეშინოდა, რომ როცა მთავრობა თავის, ცხადია, წვრილმან მიზანს მიაღწევს, ჩუმად დამსჯის, ან ეშმაკებში გადამაგდებს, სადღაც კამჩატკაზე, რომ უფრო უკეთ დამალოს თავისი კუდი. მაგრამ რამდენად მეტად მაშინებდა მორალური მხარე ამ წამოწყებისა, იმდენად ნაკლებ ვლელავდი მის ფიზიკურ შედეგებზე.

ბოლოს და ბოლოს გული გავიმავრე და ბ. ბოროზდინს მოვახსენე, რომ იმ წუთიდან, როცა გრაფი ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვი პირადად დამავალბეს ამ საქმეს, შევეცდები რწმენითა და სიმართლით

ვემსახურო დაბრკოლებათა აღაგმვას, ჩვენი ქვეყნის მშვიდობიან განვითარებას რომ უშლიან ხელს-მეთქი.

გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან ჩემი შეხვედრა, სხვათა შორის, არც თუ ისე მალე შედგა. არა ერთხელ და ორჯერ დაინიშნა შეხვედრის დღე და საათი, მაგრამ ამა თუ იმ საბაბით მუდამ გადაიდო. ამასობაში ბ-ნმა ბოროზდინმა განმიმარტა, რომ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს ეშინია — ხომ არ ვცდები მე ამ საგანზე არსებულ ლიტერატურასა და ჩემს თეორიულ მოსაზრებებს რომ ვეყრდნობოდი მხოლოდ და მხოლოდ. თითქოს გრაფს ეთქვას მისთვის: ეს ყველაფერი შეიძლება მართებული იყოს, მაგრამ უმჯობესი იქნებოდა ეს რწმენა პარტიის თვალსაჩინო მეთაურების აზრსა და განსჯას რომ ეყრდნობოდესო. ამიტომ ბ-ნ ბოროზდინს მიაჩნდა, რომ თუ მე მოვასწრებდი რევოლუციონერების, ან მათი რომელიმე მეთაურის, წინასწარ დათანხმებას — მზად ყოფილიყვნენ იარაღის დასაყრელად მთავრობის მიერ ცნობილი ზომების მიღების შემთხვევაში, მაშინ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის მთელ ყოყმანსაც მოეღებოდა ბოლო. მე შევეცადე ბ-ნ ბოროზდინს ამ აზრის საჭიროებისა და უტყუარობის თაობაზე და განვუცხადე — ამ როლისათვის სავსებით გამოუხსადეგარი ვარ-მეთქი. ამით მე უარი ვთქვი ამ საქმეზე, რადგან კარგად მესმოდა, რომ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის, რომელიც მე ჯერ არ მენახა და ჩემთვის ისევ მთად რჩებოდა, ზურგს უკან ამოფარებულ ბ-ნ ბოროზდინს შეიძლება იმედი ჰქონდა ვექციე პოლიციის მახედ, ამიტომ მე მას ვუთხარი, ვიდრე გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს არ ვნახავ ამ საქმეზე მეტს აღარ ვილაპარაკებ-მეთქი.

ბოლოს ბ-ნმა ბოროზდინმა წამიყვანა პეტერბურგში, სადაც წარმადგინა გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვის წინაშე.

V

უწინარეს ყოვლისა, ვიდრე გადმოგცემდეთ ჩემი და გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის ლაპარაკის შინაარსს, საკმაო ხნით უნდა დავიხიოთ უკან:

აუდიენციის მოლოდინში მე და ნ. კ. მიხაილოვსკი ხშირად ვსაუბრობდით იმაზე, თუ რა ვუთხრა მე გრაფს, რა მოვითხოვო და საით წარვმართო მოლაპარაკება. გასაგებია, რომ მე არ შემეძლო საკუთარი შეხედულებებითა და სურვილებით ხელმძღვანელობა ამ მოლაპა-

ზაკების დროს, უნდა გამეთვალისწინებინა რუსეთის მაშინდელი ინტელიგენციის შეხედულებები და მოთხოვნილებანი და, განსაკუთრებით კი, მისი მოწინავე მებრძოლი ფლანგისა. ჩემი მდგომარეობის სირთულე იყო ჩემი და მათი პროგრამის სრული შეუსაბამისობა, შორიდან, თბილისიდან, მე ბევრ რამეს ვერ ვხედავდი. თუ იმსჯელებდით გაზეთების, პროკლამაციების, არალეგალური პრესის ან პროცესებისა და „მოძრაობის“ საშინელი მსხვერპლის მიხედვით, იფიქრებდით, რომ რუსეთის მოწინავე ინტელიგენცია პოლიტიკურად მომწიფდა და შეგნებულად მიიღტვის სახელმწიფოებრივი წყობილების განახლებისაკენ, თვითმპყრობელობის პარლამენტარიზმით შეცვლისაკენ. სრულიად სხვა შთაბეჭდილება დამრჩა ამ ინტელიგენციის უშუალო გაცნობის შემდეგ; დედაქალაქში რომ გადავედი, მე ჩემი სამსახურებრივი თანამდებობის (ლიბავო — რომენის რკინიგზის სამმართველოს მდივანი) გამო, ყველა ჯურის ინტელიგენცია შემხვდა, დაწყებული მისი ყველაზე ახალგაზრდა ფენიდან, სტუდენტები იყვნენ ისინი თუ კურსანტები, დამთავრებული უფრო მაღალი ფენებით — პროფესორებისა და ლიტერატურული მოღვაწეების სახით. სათქმელად კი ძნელია, თუ რა სასოწარკვეთილებაში ჩავვარდი ამ ინტელიგენციის პოლიტიკური მომზადების გამო. ცხადია, ცვლილებები ყველას სურდა, ყველა უკმაყოფილო იყო არსებული წყობილებით და მთავრობას ერთგვარად განუსაზღვრელი უნდობლობითა და გაბოროტებით უცქეროდა. ყველას სჯეროდა უკეთესი მერმისისა, თავისუფალი მომავლისა, მაგრამ, თითო-ოროლა გამონაკლისის გარდა, არამც თუ არავინ იყო მომზადებული შეგნებულად, — რა გარდატეხას მივალწიოთ და რა გზით, — არამედ ისიც კი არ ესმოდა, რომ ამ საკითხებისათვის უნდა მოეკიდა ხელი და შეესწავლა. არამც თუ მარტო ჩვეულებრივი საზოგადოება, არამედ თვით პარტიისა და საზოგადოებრივი აზრის ხელმძღვანელებიც კი ვერ ერკვეოდნენ ელემენტარულ ცნებებში — პოლიტიკური ურთიერთობის არსსა და სახელმწიფოს მმართველობის ამოცანებში. არც ერთმა მათგანმა ზერელედაც კი არ იცოდა ევროპის პოლიტიკური განვითარების ისტორია. საფრანგეთის დიდი რევოლუციის ზოგიერთი მომენტის ცოდნა და ღრმა რწმენა იმისა, რომ სახელმწიფოებრივი წყობილების გარდაქმნა ზუსტად ისევე უნდა მოხდეს, როგორც 1789—1793 წ.წ. საფრანგეთში, იყო ალფა და ომეგა მაშინდელი ჩვენი ინტელიგენციის მსოფლმხედველობისა. თუ ეტყოდით, ყველა სახელმწიფოს, და განსაკუთ-

საფრანგეთის, პოლიტიკური პროგრესი ჩვენთვის მახლობელ რეგიონებში პერიოდში სხვა და სხვა ხასიათით, სრულიად სხვაგვარი ისტორიულ პერიოდში სხვა და სხვა ხასიათით, სრულიად სხვაგვარი და თავისებური გზით მიედინებაო, შეამჩნევდით მათ სრულ უმეტესად ბას და ცოდნის სურვილის უქონლობასაც კი. ეს იმ შეხედულებების ბრალია, რომელთა თანახმადაც ცხოვრების პოლიტიკური ფორმები ნორმები, პოლიტიკური წესები ან საერთოდ ფუჭი რამაა, ან, ყოველ შემთხვევაში, არც თუ ისე არსებითი. დედაარსი კი სოციალურ რეფორმაშია, ურომლისოდაც არაარობაა ყველაფერი. შეკითხვაზე — ერთი მაგალითი მაინც გვიჩვენებთ კაცობრიობის ცხოვრებიდან, როცა არა მარტო სოციალური წყობილების იდეალი, არამედ სოციალური სამართლიანობის მინიმუმია მიღწეული მტკიცე პოლიტიკური თავისუფლების დამყარებამდე, თქვენ მიიღებდით გულუბრყვილო, ბავშვურ პასუხს: ამ ქვეყნად პოლიტიკური განვითარება ყველგან რეალური ინტერესების დაგროვების პარალელურად მიმდინარეობდა, რომელსაც ბუნებრივად ახასიათებთ მისწრაფება თავიანთი მოპოვებული უფლებებისა და შეგნებული ადამიანური ღირსების დაცვისა მოწოლილი ძალადობისა და თვითნებობისაგან. აქ კი სწორედ იმ დროს სძაგდათ და დევნიდნენ ამ ინტერესებს, როგორც პრესისაგან აღუნიშნავ სიმართლეს. თანაგრძნობასა და მზრუნველობას იჩენდნენ მხოლოდ ჩაგრულთა მიმართ, რომელთა მდგომარეობა და ტანჯვა, იგულისხმება, ბევრად უფრო თვალსაჩინო და მისაჩვედრია, ვიდრე გაჭირვება, საფრთხე და სატყივარი სხვადასხვაგვარი ინტერესებისა და წამოწყებებისა, რომლებითაც ცხოვრობს ქვეყანა და რომელთა არასწორად წარმართვის შემთხვევაშიც საფრთხით შეუძლებელია ჩაგრულთა ბედის გაუმჯობესება. ამას მიეწერება განსხვავება მოწინავე წრეებისა და პარტიის ხასიათისა ჩვენსა და საზღვარგარეთს შორის. მაშინ აქ ხელმძღვანელებად იყვნენ ისეთი ადამიანები, რომლებიც სრულიად არ იცნობდნენ რეალურ ცხოვრებას და მის უმნიშვნელოვანეს ფაქტორებს, ვერ ერკვეოდნენ ფინანსებსა და ტექნიკაში, ვაჭრობასა და ქვეყნის ეთნოგრაფიაში. სამხედრო და საზღვაო საქმეზე ზომ ლაპარაკიც ზედმეტია. განათლება თითქმის ყველას ჰქონდა, ზოგს მხოლოდ ლიტერატურული, ფილოლოგიური ან იურიდიული (ვიწრო სამართლებრივი). საზღვარგარეთ კი ყველა პოლიტიკური პარტიის შტაბი და კადრები სხვადასხვა სპეციალობის ცნობილ მოღვაწეთაგან შედგება. იქ ყველა ორატორისაგან, პუბლიცისტისა თუ წარმომადგენლისაგან მოითხოვენ, შესაბა-

მისად მისი ტალანტისა, მეტად სერიოზულ ენციკლოპედიურ ცოდნას, პარტიის რიგითი ამოცანები და საქმე, ცხოვრებისეული პრაქტიკის რისით, მეტად რთულია და საჭიროებენ ძალზე სოლიდური ძალისა და ცოდნის დაძაბვას, რათა მეთაურებმა შეძლონ თავიანთი გაცდენის შენარჩუნება მარტოოდენ ზოგადი ფრაზებითა და მიუწოდებელ სიმძაღლებზე განყენებული ფრენით. ჩვენში კი მაშინ მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი და ლიტერატურული თანამდებობა, თითქმის „დუმის მეუფეთა“ პოსტებიც კი, ეჭირათ სუსტი ცოდნის პირებს, თითქმის გაუნათლებლებს, ჯერ კიდევ ჟან-ჟაკ რუსოს დროისა და მასზე აღრინდელ გაცვეთილ შეკითხვებს რომ უსვამდნენ საკუთარ თავსა და საზოგადოებას. ყველაზე გულდასაწყვეტი კი ის იყო, რომ ხედავდი, თუ როგორ ბრმად ხარჯავენ დიდ ძალასა და ნიჭს, შესაწმენად ხასიათსა და ნამდვილ ვაჟკაცობას შეიარაღებული თვალით ამერიკის გულისგამაწყალებელ აღმოჩენაზე. არასოდეს დამავიწყდება ის სასოწარკვეთილება, რომელიც ჩემზე მოახდინა გლებ უსპენსკისთან წასვლამ 1882 წ. გაზაფხულზე, ქ. ჩუდოვოს მახლობელ სოფელში. ჩვენ მასთან წავედით, რათა შევთანხმებოდით აღრესის თაობაზე, რომელიც ყველა ლიტერატორის ხელმოწერით უნდა მიერთმიათ ალექსანდრე მესამისათვის ბეჰვდითი სიტყვისა და პოლიტიკური პატიმრების სასარგებლოდ. აქ იყვნენ მ. ა. ანტონოვიჩი, ს. ნ. კრივენკო, ნ. კ. მიხაილოვსკი, ნ. ვ. შელგუნოვი და ზოგი კიდევ სხვაც. არც ერთ ჩვენგანს მიზნად არ ქონია, როგორც ამას ევროპელები სჩადიან საერთოდ, შეედგინა მოქმედების გეგმა, რომლის მეშვეობითაც არსებული ძალებითა და საშუალებებით შეიძლებოდა მიგვეღწია მეტი სარგებლიანობისათვის შემდგომი განვითარებისა და პროგრესის საქმეში. ყველა ერთიმეორის მიყოლებით სდევდა ქიმერას — მე უფრო მეტი და უფრო უკეთესი შემიძლია ვისურვო! გლებ ივანეს ძე თავისი გაოცებული და მუდამ განცვიფრებული თვალებით მისჩერებოდა მოლაპარაკეს. — არაფერი ამის მსგავსი არაა საჭირო, — ეუბნებოდა ის ყველას, — ჩავიცვათ ფრაკები და ჯგროდ გავეშუროთ იმპერატორისაკენ, როგორც გლებები მიდიან ხოლმე. გლებებივით ჩაეთვარდეთ მუხლებში და ვუთხრათ: „თქვენო უდიდებულესობავ, ჩვენ არაფერი გვინდა! მხოლოდ ციხეები გააღეთ და გაანთავისუფლეთ ყველა მაქსიმე ალექსის ძე, ხომ წამოხვალთ? თქვენც ხომ წამოხვალთ, ნიკოლოზ კონსტანტინეს ძე? — ისევე, როგორც სხვა, არც მე ჩამოვრჩები მათ! — პასუხობდა მ. ა. ანტონოვიჩი.

— წავალთ, უსათუოდ წავალთ! — განაგრძობდა გლებ ივანეს
ქე — გლებები ხომ დადიანს, ჩვენც მათსავით უნდა ვიმოქმედოთ.
— თქვენც ხომ წამოხვალთ, ნიკოლოზ იაკობის ძევ? — სარკასტ-
ულად გამომაჯავრა მ. ა. ანტონოვიჩმა. მე კი ცრემლები მახრჩობდნენ:
არა, მათ არ შეუძლიათ ქვეყნის გარდაქმნა!

VI

ჩემს თათბირს ნ. კ. მიხაილოვსკისთან, გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან
აუდენციის წინ, ცხადია, არ შეიძლება ჰქონოდა ჰუმბარტი ორმხრი-
ვი შეთანხმების საუკეთესო პროგრამის ხასიათი. მე უნებლიეთ უნდა
მეთამაშა პასიური როლი და ვცდილიყავი მხოლოდ იმას, რომ როგ-
ორმე ზუსტად დამეხსომებინა და შემესრულებინა დაკისრებული
ვალდებულებანი. თუ ნ. კ. მიხაილოვსკი მაინც მეთათბირებოდა, უმე-
ტესად ს. ნ. კრივენკოს თანდასწრებით, მხოლოდ იმაზე, განასორციე-
ლებს თუ არა მთავრობა ამა-თუ იმ მოთხოვნილებას და არა იმაზე,
თუ რა მოთხოვნილებები წამოვყენოთ და რას დავეუქიროთ მხარი.
როდესაც მე ჩემი თანამოსაუბრეების წინაშე გამოვთქვი გოცება იმ-
ის გამო, რომ „ნაროდნაია ვოლიას“ დროშის ქვეშ მოქმედ რევო-
ლუციონერთა სახელით წამოყენებულია ვიწრო-სოციალისტური ხა-
სიათის მოთხოვნილებანი, პოლიტიკური სარჩულის გარეშე, აღ-
მასრულებელი კომიტეტის მიერ აღექსანდრე მესამისადმი 1881 წ.
1 მარტს გაგზავნილი ცნობილი წერილის საწინააღმდეგოდ-მეთქი,
ნ. კ. მიხაილოვსკიმ მიპასუხა: ახლა პარტიის განწყობილება უფრო
მოდუნდა, იგი დარწმუნებულია, რომ პოლიტიკური რეფორმები მთავ-
რობაში ხალხის მოყვარულებს კი არა, ბურჟუაზიას გაიყვანენ, რაც
პროგრესი კი არა, ნამდვილი რეგრესიაო. მხოლოდ ერთი თხოვნა მო-
ვასწარი გადამეცა ნ. კ. მიხაილოვსკისათვის. თუმცა ნ. გ. ჩერნიშე-
ვსკის განთავისუფლების პირობა წინასწარ მქონდა წარდგენილი ბ-ნი
ბოროზდინისათვის და, მისი სიტყვების თანახმად, მიღებულიც იყო
ის, როგორც ერთადერთი ჯილდო ჩემი შრომისათვის, მაგრამ მე
მეშინოდა, რომ ეს დაპირება შემდეგ განუხორციელებელი დარჩე-
ბოდა. ამიტომ ნ. კ. მიხაილოვსკის ვთხოვე დაეთანხმებინა აღმასრუ-
ლებელი კომიტეტის წევრები, რათა ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთა-
ვისუფლება შეეტანა იმ მოთხოვნილებათა რიცხვში, რომელთა წარ-
დგენაც მთავრობისათვის ჰქონდათ განზრახული. დარწმუნებული

ვიყავი, რომ პარტიისათვის მიცემულ დაპირებას მთავრობა უნდა განახორციელებდა ვიდრე ჩემს მიერ გამოთხოვილ ჯილდოს. ამგვარად, იძულებული შევიქნენი გრაფ ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვისათვის წამეყენებინა არა ჩემს მიერ შედგენილი საკუთარი პროგრამა, არამედ ის, რომელიც მიკარნახეს რევოლუციური პარტიის სახელით ნ. კ. მიხაილოვსკიმ და ს. ნ. კრივენკომ; მე ვიცოდი, რომ ჩვენი შეხვედრების შუალედში ნ. კ. მიხაილოვსკი პირადად მიდიოდა სამხრეთში, რათა უშუალოდ მოლაპარაკებოდა აღმასრულებელი კომიტეტის წევრებს.* მას სურდა ეამბა სად მგზავრობდა და ვის ხვდებოდა, მაგრამ მე შევაჩერე და ვთხოვე არცერთი საიდუმლო არ გაეთქვა. უნდა გამოვტყდე: ჩემი ნაცნობი საქმოსნის სიტყვით, მე მეშინოდა იმისა, რომ ერთიჯ ვნახოთ მაწამონ, მომთხოვონ ტერორის მოთავეთა დასახელება და მე კი არ ვიცი — შევძლებ თუ არა ამ წამების ატანასა და იმის დაფარვას, რაც ვიცი.

პროგრამა, რომელიც მე უნდა წარმედგინა, ითვალისწინებდა მთავრობისადმი მიმართვას — დამდგარიყო ხალხის სოციალური ყოფის, უფრო სწორად, ეკონომიკური პირობების გაუმჯობესების გზაზე და, ამ მიზნით, გაეთართოვებინა ბეჭედიითი სიტყვისა და ერობის, ან საზოგადოებრივი თვითმმართველობის, საქმე.

ჩემზე დამოკიდებული იყო ერთი რამ: ცოტად თუ ბევრად დალაგებულიად გადამეცა და მხარი დამეჭირა ამ პროგრამისათვის, ერთი ნაბოჯითაც კი არ დავშორებოდი მას. მე ვერ განვსჯი, რამდენად შეეძლო ეს. მაგრამ ჩემთვის მეტად ძნელი შეიქნა შემესრულებინა დავალება, რომელიც მე თვითონ ცალმხრივად მეჩვენებოდა. ჩემი მდგომარეობის სიმძიმეს კიდევ უფრო ართულებდა ეჭვის შეგრძნება (მეტი რომ არ ვთქვა), ბ-ნი ბოროზდინის რეკომენდაციისადმი, რომელმაც გზა გამიხსნა გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისაკენ.

VII

ბ-ნმა ვორონცოვ-დაშკოვმა მიმიღო და ყურადღებით მომისმინა, მაგრამ გადაქანცული დიდკაცის იერით, რომელსაც ყველაფერი

* თავის მოგონებებში ნ. კ. მიხაილოვსკი ამის თაობაზე წერს, რომ ის მამის ხარკოვში ვ. ნ. ფიგნერთან შესახვედრად გაემგზავრა. „ბილოეს“ რედაქცია.

უსაზღვროდ მობეზრდა და რომელსაც არც არაფრის სურვილი აქვს, არც არაფრისაქენ მიისწრაფვის. ბ-ნმა ბოროზდინმა შემოიყვანა კაბინეტი, წარმადგინა გრაფთან და გრაფის ბრძანებით მყისვე დავეტოვა. გვერდით ოთახის კარი ღია იყო, მაგრამ ჩამოფარებული ქონდა ფარდა, რომელიც დრო და დრო ირხეოდა. ბ-ნი ბოროზდინი მარწმუნებდა, რომ იქ თვით მეფე ზისო.

მე დაახლოებით ორ საათამდე ვილაპარაკე. ქვემოთ მე გაგაცნობთ ჩემი სიტყვის უმნიშვნელოვანეს ნაწყვეტებს იმდროინდელი ჩანაწერების მიხედვით. მისი მთავარი მოტივია იმ თემის ვარიაციები, რითაც დავამთავრე: „მეფე, რომელსაც გულწრფელად სურს თავისი ხალხის ბედნიერება და თავისი უზენაესი მდგომარეობის გამო არ შეუძლია ქონდეს რაიმე სხვა პირადი ან წვრილმანი ინტერესი, ამჟამად იძულებულია სახელმწიფოს მთავარი ძალა რუსეთის იმ ინტელიგენციის წინააღმდეგ მიმართოს, სხვა არავითარი ინტერესი რომ არ გააჩნია, გარდა იმავე ხალხის ბედნიერებისა. ეს ტრაგიკული გაუგებრობაა. თუ ამას ბოლოს მოუღებთ, დაუვიწყარ სამსახურს გაუწევთ თქვენს მეფესა და ხალხს“.

ახლა უფრო ვრცელ ნაწყვეტს მოვიტან ჩემი სიტყვიდან:

მე დავიწყე იმის მტკიცებით, რომ მთავრობის შემაშფოთებელი მოძრაობა არც ხელოვნურადაა გამოწვეული და არც ბოროტი განზრახვითაა ჩაფიქრებული. იგი დროის პროდუქტია, იმ ქარბი ძალის დაგროვების შედეგია, რომელსაც არასწორად იყენებენ ახალგაზრდები და მხოლოდ ბრიყვულ წინააღმდეგობას აწყდებიან. ეს ახალგაზრდები, რომელნიც თავგანწირვით მიისწრაფვიან ყოველგვარი მსხვერპლისა და ნამდვილი სიკვდილისაქენ ისე, რომ სრულიად არ ფიქრობენ საკუთარ დიდებაზე და შთამომავლობისათვის ხსოვნის დატოვებაზეც კი (ხომ ცნობილია, რომ ზოგი მათგანი მოკვდა და თავისი ვინაობაც კი არ გაამხილა), სულაც არ არიან ბოროტმოქმედნი თავიანთი ბუნებით. გონიერ მეფეს ასეთი ელემენტებისაგან შეიძლება შეექმნა გმირთა ისეთი ლეგიონები, დიდებით რომ აავსებდნენ სახელმწიფოს. ცოდვაა ფუჭად რომ დაიღუპნენ ასეთი ძალები და ხასიათები, ისინი უნდა შევისწავლოთ, მოვიზიდოთ და მივმართოთ არა ბოროტებისათვის, არამედ სამშობლოს კეთილდღეობისათვის. ამის მიღწევა შეუძლებელი არ არის. მსგავსი ელემენტები მცირე თუ დიდი რაოდენობით ახასიათებს ყოველ ეპოქასა და ყოველ საზოგადოებას. ისინი არც თუ ისე ცოტანი იყვნენ ძველ რუსეთშიც.

ამასთანავე, ისინი სრულიად არ მოქმედებდნენ მთავრობის საწინააღმდეგოდ, არამედ ეხმარებოდნენ მას იმ ეპოქაში, როცა მთავრობა პროგრესული იყო და თვითვე ექცეოდა თავისი დროის მოძრაობის სათავეში. ხოლო, პირიქით, ყოველთვის, როცა ჩვენი მთავრობა რეტროგრადული ხდებოდა, როცა ის გაუბრუნდა მეცნიერებასა და თანამედროვე აზროვნებას, ეს ელემენტები მის წინააღმდეგ მოიმართებოდნენ და, ასე თუ ისე, ადრე თუ გვიან, მაინც ასუსტებდნენ მას და ბოლოს სრულიად იმარჯვებდნენ მასზე. ეს ისტორიული პროგრესის გარდაუვალი და გადაულახავი კანონია. იმ მოძღვრებაში, რომელმაც ჩვენი ახალგაზრდობა გაიტაცა, თავიდან, ყოველშემთხვევაში, არაფერი იყო მთავრობის საწინააღმდეგო. პირიქით, მისი ყველა მთავარი და პრინციპული საკითხი სავსებით შეესაბამებოდა პატიოსანი და გონიერი მმართველობის ჭეშმარიტ სარგებლიანობას, როგორც არ უნდა ყოფილიყო თვითმპყრობელობის ფორმა, კონსტიტუციური თუ სავსებით რესპუბლიკური. არ არსებობს არავითარი პრინციპული დაპირისპირება ამ სოციალური მოძღვრების სრული და გულწრფელი შერწყმისათვის თვითმპყრობელობასთან, მეტად მკაცრია ის, თუ ჯიუტი. ამ მოძღვრებებს დღეს ბევრი იზიარებს. იზიარებენ ისეთი ადამიანებიც, რომელთაც არაფერი აქვთ საერთო რევოლუციასთან და სრულიად ვერ ურიგდებიან მას. შეიძლება ისიც კი ითქვას, რომ ძნელად თუ მოიძებნება ცოტაოდენ განათლებული ადამიანი, ჩვენში თუ საზღვარგარეთ, რომელიც ნაწილობრივ მაინც, თვითონაც არ გრძნობდეს ამას, არ იზიარებდეს ამ მოძღვრებებს. როგორც მოლიერის ჟურდენი, რომელიც ლაპარაკობდა და არც კი იცოდა, რომ პროზით ლაპარაკობს, ასევე ჩვენი დღევანდელი მმართველობის უმეტესი ნაწილი ვერ ხვდება, რომ პუბლიცისტები და კანონმდებლები სწორედ ამ „სახელმწიფოებრივი სოციალიზმის“ იდეებითა და მოძღვრებებით ხელმძღვანელობენ. გადასინჯეთ მიმდინარე საუკუნის მეორე ნახევრის მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო აქტები და თქვენ დაინახავთ, რომ არც ერთი ახალი მოძღვრება, არც ერთი ყურადღების ღირსი საკითხი არ არის მათში ისეთი, რომელიც ჯერ კიდევ საუკუნის დასაწყისშივე არ წამოეყენებინოთ სოციალური მოძღვრების ფუძემდებლებს და მაშინვე „უტოპიად“ არ ეცნოთ ისინი. ჩვენი მთავრობა თუ მოისურვებს და ამ მოძღვრებებს გაეცნობა, ყველა ახალი მიმართულებისათვის მუდამ დამახასიათებელი უაზრობოდვისაგან თუ გამოარჩევს ჯანსაღ და სავსებით პრაქტიკულ უამრავ

სიძულეებს, რომელთა განხორციელებაც სავსებით შესაძლებელია
ყოველგვარი „საფუძველის შერყევის“ გარეშე, ხალხისა და, მაშასადე-
რამე, სახელმწიფოს ეკონომიური ცხოვრების გაუმჯობესების დიდი
წარმატებისათვის, მაშინ ამითაც დაედება საფუძველი მთავრობისადმი
მტკიცე სიმპატიას იმ ახალგაზრდობისა, რომელსაც კემშარიტად
უყვარს თავისი ხალხი და ყველაზე მალა აყენებს სამსახურს მისი
კეთილდღეობისათვის. ამ ახალი საქმისათვის მთავრობას ახალი
ხალხიც დასჭირდება: აი, საშუალება იმისა, რომ მისცე საქმე და
სამუშაო ახალგაზრდების მასას, ახლა რომ ოცნებას მისცემია,
რადგან ცოცხალი და მიმზიდველი საქმე არ გააჩნია. ჩვენი
ქვეყანა წელში წყდება სხვა და სხვა ჯურის მტაცებელთა
და კულაკთა ხელში, რომელთაც უხარიათ, რომ მთავრობას,
რომელიც ვალდებულია აიტანოს მათი ანგარებიანი ინსტინქტე-
ბი, უბრალოდ არ სცალია სხვადასხვა მტაცებელთა დევნისათვის,
როცა ქვეყანა კრამოლას შეუპყვრია. ერობაში, ბანკებში, რკინიგ-
ზებზე, ქალაქის მმართველობაში თუ სოფლის ცხოვრებაში, ერთი
სიტყვით, თითქმის ყველგან და ყველაფერში პირადი ეგოიზმია გა-
ბატონებული, რომელიც ანადგურებს სახალხო და საზოგადოებრივ
მეურნეობას, მტაცებლურად ქსაქსავს ხალხის უმდიდრეს ძალებს,
მხოლოდ იმიტომ, რომ საშუალება მიეცეს მისი უმნიშვნელო ნაწილი
მაინც მიიზიდოს. ეს იმ ამბავსა ჰგავს, ბაცაცა ქურდი რომ რალაც
წვრილმანისათვის სწვავს და ანადგურებს ათასმანეთიან ქონებას.
განა ჩვენი სოფლის საზოგადოებრივი და საერო საქმეები და, აქედან
გამომდინარე, მთელი რუსეთის საქმეები ათასჯერ უკეთ არ წაე-
დოდა, მთავრობას რომ პირდაპირ მიზნად დაესახა საერო და სა-
ზოგადოებრივ საქმიანობაში უანგარო და განათლებული ახალგაზრ-
დობის მიზიდვა, რომელიც ახლა მთელი რუსეთის მიწაზე უსაქმოდ
იღუპება? და განა დიდი შრომა დასჭირდებოდა ამ მიზნის მიღწევას?
საჭირო იქნებოდა სულ ოდნავ გაგვეზარდა ჩვენი საზოგადოებრივი
დაწესებულებების მნიშვნელობა და თავგამოდებული ეჭვით კი არ
მოგქცეოდით მათ, არამედ გვეთანაგრძნო ამ უანგარო მსახურთა
მოქმედებისათვის საზოგადოების კეთილდღეობისა და არა პირადი
გამდიდრებისათვის. სულ ცოტა ხანში ვეღარც კი ვიცნობდით
ჩვენს ახლანდელ საზოგადოებრივ დაწესებულებებს, ისე სასიკეთოდ
გამოიყვლებოდნენ.

საერთოდ, რუსეთის ცხოვრებაში დამღუპველი მნიშვნელობისა

იყო ის გარემოება, რომ 1861—1862 წ.წ. მთავრობა მეტისმეტი მკაცრი ექვით მოეკიდა ახალგაზრდობის მღელვარებას, რომელიც უმთავრესად ადმინისტრაციის შეცდომებითა და მოუხერხებლობით იყო გამოწვეული. ადმინისტრაცია არ აღმოჩნდა სათანადო სიმაღლეზე და, სრულიად დაუფიქრებლად, მაშინვე დაადგა სასჯელისა და დაშინების გზას. ის სისტემატური უნდობლობა, რომელსაც იმ დროიდან დაწყებული მთავრობა იჩენდა ყველაფრისადმი, რაც ახალი და მგზნებარე იყო და რომელიც ყოველწლიურად იზრდებოდა, თანდათანობით გაბოროტებაში, დევნასა და თითქმის მთელი ახალგაზრდობის საზოგადო ცხოვრებიდან საყოველთაო ჩამოშორებაში გადადიოდა; სხვა შედეგს ვერც გამოიღებდა, თუ არა ამ ახალგაზრდობის გააფთრებასა და მასში კრამოლის გამოვლინებას. ქვეყნად არავითარ ძალას არ შეუძლია უმოქმედობაში დარჩენა: თვით მისსავე არსებაში ძევს ამ ძალის გამოყენების თვისება. ჩვენი ახალგაზრდობის ძალას კი არ დაუტოვეს საკმაო და საპატიო მოქმედების არე. და რაც უფრო იზღუდებოდა მისი საქმიანობის სფერო, მით უფრო ძლიერი და თავაწყვეტილი ხდებოდნენ თვით მისივე მკვეთრი და უკიდურესი ელემენტები, მით უფრო ნაკლებ მეღვანდებოდა მათში გონებრივი შთაგონება, რომელიც იძულებული იყო ადგილი დაეთმო შინისა და სისასტიკისათვის. ამის გამო ჩვენი ინტელიგენციის უკეთილგონიერესი, უნიჭიერესი და გამოცდილზე გამოცდილი ელემენტები სულ უფრო იძულებულნი ხდებოდნენ მიჩქმალულიყვნენ, ქედი მოეხარათ იმ დროს, როცა ახალი თაობები დაიმორჩილეს ადამიანებმა და მოძღვრებებმა, წინააღმდეგობის სიმკვეთრით რომ გამოირჩევიან. თვით ანარქიული და ტერორისტული მოძღვრებების გამარჯვებაც შეპირობებულია პოლიციის დევნით, რომელსაც გაციოფებამდე და ეგზალტაციამდე მიჰყავს სწრაფი მოქმედებისათვის მოუმზადებელი ადამიანები. ჩვენი პოლიტიკური ცხოვრების პირობები ხელს რომ უწყობდნენ ახალი თაობის ცოცხალ ძალთა გამოყენებას ქვეყნის გონებრივი და ეკონომიური აღმავლობის საქმეში, როგორც ეს საზღვარგარეთაა, რომ შეიძლებოდეს ახალგაზრდობის ძალა გამოვლინდეს პრესაში, საზოგადოებრივ თავყრილობებზე, დაწესებულებებში და ა. შ., მაშინ ინტელიგენციის მშვიდი და უკიდურესი ელემენტების შეფარდება ჩვენშიაც ისეთივე ნორმალური იქნება, როგორც ყველა ცივილიზებულ ქვეყანაში. განა არსებობს ისეთი ქვეყანა, სადაც თითქმის მთელი ინტელიგენციის გონებაზე

ზემოქმედებენ და ბატონობენ მეტისმეტად გონებაზეზღუდული და
ნაკლებგანათლებული ადამიანები, როგორებიც არიან ბაკუნინი და
ნეჩაევი? ასეთი ადამიანები, ცხადია, ყველა ქვეყანაში იბადებიან,
მაგრამ მუდამ ერთეულებად რჩებიან და მხოლოდ რამდენიმე ათეულ
მახლობელ ყეყეჩზე ახდენენ გავლენას. ახალგაზრდობის მასაზე კი
ასეთი ხალხი ზეგავლენას მოახდენს მხოლოდ იმ ქვეყანაში, რო-
მელიც სრულიად გასრესილია პოლიტიკური ცხოვრებისაგან, სადაც
საერთოდ წარმოუდგენელიც კია გონებათა ურთიერთ ზემოქმედება,
დათრგუნვილი და უგულვებელყოფილია აზრთა გაცვლა-გამოცვლა,
ბატონობს თავაშვებულის დევნა, რომლის დროსაც თავი შეიძლება
გამოიჩინო არა გონიერებით, არამედ ყვირილით, არა ცოდნით, არა-
მედ შფოთით, არა თანმიმდევრობით, არამედ უსაქციელობით, ბაქი-
ბუქით, აყალმაყალით.

დიდი შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, განვაგრძე მე, რომ ახალგა-
ზრდობის დღევანდელი განწყობილება შეიძლება შეიცვალოს შემდგ-
ომი რეპრესიების გაძლიერებული ტრადიციით ან კონსტიტუციური
რეფორმის შემოტანით. დარწმუნებული ვარ, ჩვენი მთავრობის
ახლანდელი ღონისძიება, მიმართული იქით, რომ „ძირში აღმოფხვრას
კრამოლა“, თვით მაშინაც კი ვერ დაბოლოვდებოდა სრული წარმატე-
ბით, ყველა ტერორისტი უკლებლივ რომ მოვძებნოთ, დავიჭიროთ და
ჩამოვახრჩოთ; მაშინაც გაჩნდებოდნენ სხვა სფეროებსა და ფენებში
რევოლუციონერთა სულ ახალი და ახალი თაობები, ახლანდელზე
არც თუ ისე უვნებელნი. ვიდრე ჩვენს პოლიტიკურ ცხოვრებაში
არსებობს კრამოლის განვითარების პირობები, მისი აღმოფხვრა შე-
უძლებელია და იგი, ჰიდრას მსგავსად, ახალ ახალ ყლორტებსა და
კვირტებს გამოისხამს: ასეთ შემთხვევაში კი უფრო მალე დაუძლურ-
დება ის ხელი, რომელიც ჰიდრას თავებს ჰკვეთს, ვიდრე მისი გა-
მანაყოფიერებელი და მკვებავი ძალა. უეჭველია, იქნება შესვე-
ნებაც, სიჩუმის პერიოდებიც, მაგრამ არა მგონია, უსაფუძვლო იყოს,
თუ მათ კიდევ უფრო დიდი უბედურების წინამძღვრად ჩათვლით.

მეორეს მხრივ, ძნელად თუ დაგვეხმარება კონსტიტუციური წესე-
ბის შემოღებაც კი, ყოველ შემთხვევაში პირველ ხანებში მაინც.
უდავოა, შესაძლებელი რომ იყოს ვარაუდი იმისა, რომ კონსტიტუცი-
ური რეფორმები მაშინვე შეგვაგნებინებენ ენერგიული მთავრობის
შექმნასა და დაფუძნებას, რომელსაც მხარს დაუჭერს შემკიდრობუ-
ლი დიდი ნაწილი პროგრესული უმეტესობისა, და თუ ასეთი მთავრობა

მტკიცედ დადგება მოძრაობის სათავეში, ალბათ, კონსტიტუცია შეს-
 ძლებს აღკვეთოს არსებული დაბრკოლებები და მისი მიზნები, მაგრამ
 ამაზე დაყრდნობა საეჭვოა. უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს ვივარაუ-
 დოთ, რომ კონსტიტუციური რეჟიმი ჩვენში მრავალი წლით მიანიჭებს
 უპირატესობას რუსეთის საზოგადოების ეგოისტურ ელემენტებს: ად-
 ვოკატებს, თაღლითებს, კულაკებს და, საერთოდ, ბურჟუაზიას. ინტე-
 ლიგენცია გარიყული დარჩება. აქედან გამომდინარე, სახელმწიფოსა
 და ხალხის ცხოვრების არსებითი გაუმჯობესების მოლოდინი კონსტი-
 ტუციისაგან ახლა შეუფერებელია. რაც შეეხება მთავრობას, უფრო
 მეტად მოსალოდნელია მისი მდგომარეობის არსებითი გაუარესება.
 ყოველ შემთხვევაში ახლა, კონსტიტუციის გარეშე, მას ხელ-ფეხი
 ვახსნილი აქვს და თუ სურს, შეუძლია ზემოქმედების ესა თუ ის
 სახე ამოიჩალოს, ამა თუ იმ პოლიტიკას დაადგეს, გამოიციხოს
 არც სოციალისტური პოლიტიკაა. მას სრული უფლება აქვს ხელი
 მოჰკიდოს მას, რასაც თავისთვის სასარგებლოდ ჩათვლის, თავის
 მოწინააღმდეგედ იგი მხოლოდ ერთ ძალას ხედავს — საზოგადოების
 პროგრესულ ნაწილს, თავის წინაშე ის მხოლოდ ერთ სირთულეს
 ვერცხვს — რუსეთის ცხოვრების არასასიამოვნო ეკონომიური მხარე-
 ების მოშორების აუცილებლობას. ამასთან ერთად კონსტიტუციის
 შემდეგ ახალი ძალაც აღმოცენდება, რომელსაც ანგარიში უნდა გა-
 ეწიოს და რომელთანაც უნდა მოგვარდეს საქმე. ეს არის ორგანიზე-
 ბული და ფრთაშესხმული ორგანიზაციის ძალა, რომელიც გრძნობს
 თავის სრულუფლებიანობას, საფუძვლიანადაა დაინტერესებული
 თანამედროვე ეკონომიური უსამართლობის ხელუხლებლად დატო-
 ვებით, ასე მძიმედ რომ აწევს ხალხის ცხოვრებას. ამასობაში მთა-
 ვრობა უკვე დასუსტდება, მოაკლდება ინიციატივა და ძალაუფლება,
 პროგრესული ელემენტები კი, რომლებთან ბრძოლაშიაც იგი, მიუხე-
 დავად თავისი ახლანდელი მდგომარეობისა, ყოვლისშემძლე ვერ
 აღმოჩნდება, ისევ დღევანდელ ვითარებაში დარჩებიან, რადგან ვერ
 იპოვიან თავიანთ ადგილსა და მოედანს კონსტიტუციურ დაწესებუ-
 ლებებში. ყოველივე ამის შედეგად, როგორი ცალკეული სიკეთეც
 არ უნდა მოუტანოს კონსტიტუციამ მომავალში, უშუალო და
 დაუყოვნებელი ცვლილებები ახლანდელი სირთულეებისა მისგან
 მოსალოდნელი არაა. საეჭვოა, რომ კონსტიტუციური საშუალე-
 ზებით შესძლოთ აიძულოთ რევოლუციონერები — ზურგი აქციონ-
 ტერორისტულ ზომებს, თუ კონსტიტუცია საგანგებოდ იმ განწყო-

ბილებით არ იქნა შედგენილი, რომ უზრუნველყოს ინტელიგენციის/ კონსტიტუციურ დაწესებულებებში ფართო მონაწილეობის უფლება. მაგრამ კონსტიტუციურად ორგანიზებული ბურჟუაზია მას იქ უთუ-
ოდ არ გაიკარებს.

ახლანდელი ახალგაზრდობა კონსტიტუციურ რეფორმებსა და თვით კანონიერი პროპაგანდის თავისუფლებაზე მაღლა დააყენებდა მთავრობის უფრო აქტიურ მონაწილეობას ხალხის ეკონომიური ცხოვრების გაუმჯობესებაში. მთავრობის მოღვაწეთა გაბატონებული წარმოდგენა ამ საგანზე უთუოდ მცდარი და დაფუძნებულია ინტელი- გენციის ნამდვილ მისწრაფებათა გაუგებრობაზე. იგი სრულიადაც არ მიისწრაფვის იქით, რომ გააბათილოს მთავრობის მმართველობის როლი და არც მისი შესუსტება სურს, მაგრამ უნდა შეცვალოს ახლანდელი მთავრობა, რომელიც, მისი აზრით, არაფერს აკეთებს ხალხის ყოფის გაუმჯობესებისათვის, უფრო ძლიერი მმართველობით, თავის ხელში რომ აიღებდა ხალხის ცხოვრების პროგრესის საქმეს. ჩვენ რომ ისეთი ძლიერი მთავრობა მოგვევლინოს, რომელიც გულ- წრფელად დაისახავდა მიზნად შემოქმედებითი შრომით რუსეთის ეკონომიური წყობილების შესაძლებელ გაუმჯობესებას, ახალგაზრ- დობა ენთუზიაზმით და იმ თავდავიწყებული მამაცობით გაჰყვებოდა მას, რომლითაც ახლა მიდის თქვენი პოლიტიკის წინააღმდეგ. ასეთი შედეგის მისაღწევად კი საჭიროა მხოლოდ და მხოლოდ ცვლილებები სისტემაში, მთავრობის პოლიტიკასა და მის პირად შემადგენლობაში. სულერთია, ასეთი ცვლილებები მაინც გარდაუვალია ადრე თუ გვიან. თქვენ, ყოველგვარი ტერორის გარეშე, იძულებული გახდებით გა- ატაროთ ის. მთავრობის მანქანა გამოსადეგია ქვეყნის მმართვე- ლობისათვის მის პირველყოფილ მდგომარეობაში, ხოლო აღარაა საკმარისი იმ ქვეყნისათვის, რომელიც იწყებს განვითარებას. ახლან- დელი რუსეთი უკვე აღარაა ის, რაც იყო ეკატერინე მეორესა და ნიკოლოზ პირველის დროს. შეხედეთ, როგორი გარდაქმნები შეიტან- ეს მის ცხოვრებასა და მდგომარეობაში მრეწველობამ, რკინიგზამ, ბეჭდვამ და თვითმმართველობამ. მოიგონეთ, რაოდენ გართულდა არა მარტო ხალხის ცხოვრება, არამედ თვით სახელმწიფოებრივი საქ- მიანობის ფუნქცია. ბატონყმური პერიოდის ერთფეროვანი, ნაკლებად რთული ცხოვრების წყობა, რომლისთვისაც გამოსადეგი და საკმარ- ისიც კი იყო მმართველობის ბიუროკრატიულ-ჩინოვნიკური სისტე- მა, შეიცვალა; იგი მრავალმხრივ არაჩვეულებრივად მომთხოვნი

სამრეწველო ეპოქის მრავალფეროვან ინტერესებსა და დახლოებულ ურთიერთობებს ბაღებს და ჩვენ, ჩვენს კანცელარიასა და ადმინისტრაციას, რომელიც ყაზარმებსა და დეპარტამენტებში აღიზარდა, მისი მართვისათვის ღონე აღარ შეგვწევს. თუ ბატონყმური რუსეთის ნაწარმის გადატანისათვის საკმარისი იყო ხარ-კამეჩი, თანამედროვე რუსეთის ნაწარმის გადატანას ხომალდები და რკინიგზები ჭირდება, ურომლისოდაც ის ვერ შეძლებდა არსებობისათვის ბრძოლას. ჩვენი უბედურება ისაა, რომ მთავრობის შინაგანი, გონებრივი და შემოქმედებითი ძალა, რომელიც ვალდებული იყო ემართა რუსეთი, იზრდებოდა და ვითარდებოდა ჩვენი საზოგადოების გონებრივი ძალების არა პროპორციულად: ამ უკანასკნელმა გადაასწრო თავის მთავრობას, ავიდა მის ღონეზე მაღლა და იმაზე მეტი იცის, რაც საშუალოდ ჩვენმა ადმინისტრატორმა, რომელიც კანცელარიის მამაპაპეული მმართვებისა და ცნობების ფორმულებს მიეყინა. აი, რა აიძულებს მთავრობას დაყაროს იარაღი სახალხო ორგანიზმის ბუნებრივი ზრდის წინაშე, აი რა დააკანონებს ჩვენში კონსტიტუციას სულ ახლო მომავალში, ჩვენი რევოლუციონერების გავლენის გარეშეც კი და მაშინაც კი, სულ რომ არ არსებობდეს ისინი. ამ მომენტისაგან შორს დგომა შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ მთავრობის აზროვნების ღონის ამალგებით, მისი გონებრივი და ზნეობრივი გაძლიერებით, რომლის ერთადერთი საშუალება გაზღავთ, ცხადია, რუსეთის საუკეთესო ძალთა მიზიდვა მთავრობაში, მთავრობის სფეროში საუკეთესო საზოგადოებრივ მოღვაწეთა, მეცნიერთა და მრეწველთა შეყვანა, რომელთაც სახელი და ნდობა დაიმსახურეს რუსეთის საზოგადოებაში.* ახალ ქვეყანაში, რომელმაც გონებრივი და სამრეწველო ცხოვრება დაიწყო, ქვეყანაში, სადაც დაიბადა დიდი ინტერესები და რეალური საკითხები, შეუძლებელია არსებობდეს მთავრობა, თუ ამ უკანასკნელს არა აქვს გავლენა მისი თანამედროვე საზოგადოების გონებაზე. ასეთი გავლენის მოპოვება კი თურმე არ ყოფილა შესაძლებელი მხოლოდ ბრძანებებით ამა თუ იმ დიდ თანამდებობაზე ყველასათვის უცნობი, მაგრამ ტიტულარული პიროვნების დანიშვნის

* ამ საუბრიდან ოთხი წლის შემდეგ მმართველობაში შეყვანილ იქნა „ახალი ელემენტი“ ი. ა. ვიშნეგრადსკის სახით. ჯეზირის ამ გარღვევას მოჰყვა ს. ი. ვიტე და სხვები, კუდალ კი ს. დ. პროტოპოპოვი. „ახალი ელემენტი“ ის არ აღმოჩნდა, რაც ჩვენ გვეგონა. ახალი შენიშვნა.

შესახებ. აი, რისთვის მოგვიხდება, დღეს თუ ხვალ, ნებით თუ უნებ-
ლით, კრამოლის შეწყვეტაზე ზრუნვის გარდა, განვაახლოთ და
გააუმჯობესოთ მთავრობის პირადი შემადგენლობა, საკუთრივ მისი
პირადი პრესტიჟისა და მოღვაწეობის ინტერესებისათვის; თუ მთავ-
რობას სურს, რომ იგი იყოს de facto და არა მარტო ქალაქში, ნამდ-
ვილად იდგეს თავისი ხალხის სათავეში და არა ფიქტიურად განაგოს
მისი ბედი.

მთავრობა, რომელსაც შესწევს ძალა ესმოდეს თავისი დროის
ჭაჭისცემა და მოთხოვნილება, თავისი ხალხის ნამდვილი სურვილები,
ძნელი არ არის შეიცნო. ქვეყნად არსად არ არსებობს იმდენი მარტ-
ივი და იოლი საშუალება, რამდენიც რუსეთში, რათა მოერიო მმართველობის მიმდინარე დაბრკოლებებს. ქვეყანაში, სადაც ხალხის ცხოვ-
რება განმტკიცდა თემობისა და არტელების მეშვეობით და რომლის
ინტელიგენციაც ამ საფუძვლებს რუსეთის ეკონომიური ცხოვრების
ფუძისად მიიჩნევს, ძნელი არ არის გამოიწვიო და განამტკიცო
ერთსულოვნება მთავრობის, ხალხის, ინტელიგენციის მისწრაფებებს
შორის და, არტელისა და თემობის გონიერული გამოყენებით, საგ-
რძნობლად გააუმჯობესო ხალხის ყოფა. ასეთი პროგრამის უმკველი
ნაყოფიერების გამო, რომელსაც ძალა შესწევს დააკმაყოფილოს
ახალგაზრდობა და სასარგებლოდ გამოიყენოს მისი ძალები, მთავ-
რობას, რომელსაც არ ეშინია — ვაი თუ ვინმეს დამთმობად მოვაჩ-
ვენოთ თავი, შეუძლია მიიღოს ზომები იმ მწვავე ჭრილობების გან-
საკურნავად, რომლებიც ადრინდელი გაუგებრობის შედეგია და
შეუძლიათ გავლენა მოახდინონ ჯერ კიდევ არსებულ სიძნელეებზე.
მას შეუძლია ისარგებლოს მომავალი კორონაციით და წმინდა პატიების
ყოველმხრივი, თითქმის განუსაზღვრელი გამოყენებით გააქარგოს ათა-
სობით რუსი ოჯახის ტანჯვა. თუ იგი საზოგადოებას თავისი რწმენის
გამოთქმის საშუალებას, კრებებისა და ბეჭდვის თავისუფლებას
მიანიჭებდა, კანონიერი საზღვრების ფარგლებში, მაშინ ძირფესვიანად
ამოიფხვრებოდა ტერორისტული გამოსვლების მიზეზები. მაშინ
მთავრობის ყველანაირი შემოქმედებითი მუშაობა დაზღვეული იქნე-
ბოდა მოულოდნელობისაგან და შეძლებდა მშვიდობიან განვითარ-
ებას. რასაკვირველია, არ უნდა მოველოდეთ იმ მტკივნეულ იარათა
მაგიურ მოშუშებას, რომლებიც ათეული წლების შეცდომებითაა
გამოწვეული. ცხადია, მთავრობის მოქმედების ხასიათისა და ინტე-
ლიგენციის განწყობილების ამ რადიკალური ცვლილებების შედეგ-

აღაც დარჩება ცალკეული პიროვნება, რომელიც გამოუსწორებლად გაათრებული და ვერ მიუღწევია გონებრივ შთაგონებამდე. ასეთი ერთეულები მაშინ დაკარგავენ საჭირო ნიადაგს, მოაყვლებათ მათდამი ახლა კეთილად განწყობილი წრის მხარდაჭერა. ისინი ლოკალიზებულნი აღმოჩნდებიან და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ეპიდემიური ბოროტებიდან სპორადულ ბოროტებაში გადავლენ, რომელთაც ძნელი არაა ბრძოლა მართო იმ პოლიტიკური ზერხებითაც, ახლა რომ საკმარისია მოძრაობის სტიქიური ძალების წინააღმდეგ.

VIII

ჩემს მსჯელობას გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა არსებითად შერაფერი უპასუხა, არც „პო“ თქვა და არც „არა“. განა შემძლო თანხმობის ნიშნად ჩამეთვალა მისი ჩემდამი უდიდესი ყურადღება და თანაგრძნობის გამომხატველი ორი-სამი ფრაზა: „დიხ, ბისმარკმაც გამოთქვა ის აზრი, რომ თუ რუსეთის მთავრობა შეძლებს სოციალისტთა შემწეობის მიზიდვას და სოციალიზმის გზას დაადგება, მისი მმართველობა უძლეველზე უძლეველი შეიქმნება ევროპის ყველა მმართველობათა შორის“.

გრაფ ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვს განსაკუთრებით აინტერესებდა გავგო, თუ რამდენად საფუძვლიანია ვარაუდი იმისა, რომ ასეთი გზით შესაძლო იყოს რევოლუციონერთა განიარაღება. იგი დამპირდა, დავუფიქრდები თქვენს წინადადებებს, შევუფარდებ მათ საერთო ვითარებას და შემდეგ შეხვედრაზე გეტყვით ჩემს გადაწყვეტილებასო.

მრავალმა კვირამ გაიარა, ვიდრე მეორე შეხვედრაზე მიმიწვევდნენ. ამ დროის განმავლობაში ბ-ნ ბოროზდინს თითქმის ყოველდღე ვხვდავდი. დიდი საფრთხის გამო შეხვედრებს მდიდრული რესტორნების ცალკე კაბინეტში მინიშნავდა, მარწმუნებდა, რომ ხშირად ხვდებოდა „გრაფს“, საქმე შესანიშნავად მიდის, ხოლო სიჩუმის მიზეზი ისაა, რომ გრაფი მეფეს უნდა მოელაპარაკოს და აბრკოლებს მისგან საბოლოო გადაწყვეტილებების მიღებას და ა. შ. „ბევრია ისეთი რამ, — მეუბნებოდა ბ-ნი ბოროზდინი, — რასაც გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი პირდაპირ ვერ გეტყვით, ამას თქვენ თვითონ უნდა მიხვდეთ ან შეიტყოთ ჩემი საშუალებით. ასეთი რამაა, მაგალითად, გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის დამოკიდებულება მეფის გადა-

წყვეტილებაზე. გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი ამას არასოდეს გეტყვით. იგი იმასაც შეეცდება დაგარწმუნოთ, თითქოს თქვენთან მოლაპარაკებას მეფესთან შეთანხმებისა და ნაცნობობის გარეშე აწარმოებს, რათა არ დამციროს იგი. მაგრამ თქვენ თვითონ კარგად უნდა გესმოდეთ, რომ ასეთ საქმეებს სერიოზული აღამიანები არ იწყებენ თავიანთი მეფის ნებართვის გარეშე“.

შემდეგ ბ-ნმა ბოროზდინმა (რომელიც სულ არ დასწრებია ჩემი და გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვის საუბარს), მითხრა, რომ გრაფი თვითონ მერყეობს; მართალია, ჩემმა სიტყვებმა მასზე შთამბეჭდავი გავლენა მოახდინა, მაგრამ მაინც ვერავინ დაარწმუნა, რომ ჩემგან შეთავაზებული ზომები უთუოდ დააშოშმინებს აჯანყებულებს. ამ ზომათა შორის უდიდესი ადგილი უჭირავს ამნისტიას, რომელიც შეიძლება აჩუქონ ხალხს კორონაციის დროს და ისიც იმ შემთხვევაში, თუ რევოლუციონერები კორონაციამდე არ მოაწყობენ რაიმე ტერორისტულ გამოხდომას. მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ კორონაციამდე რაიმე უბედურება მოხდება, მთავრობას, როგორც ჩანს, ძალა არ შესწევს შებრალების გზას დაადგეს. მაშინ ამ უკანასკნელს დააბრალებენ ყველაფერს, ხოლო თუ თავდასხმა არ იქნება, ამნისტიას გამართლებს ორწლიანი დაშოშმინება, რაც კრამოლის აღმოფხვრას ნიშნავს და ამის შემდეგ შებრალება სისუსტის ნიშანი კი აღარ იქნება, არამედ მთავრობის დიდსულოვნებისა. ბ-ნი ბოროზდინის გადმოცემით, რამდენადაც ცნობილია გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისათვის, საზღვარგარეთ მყოფ რუს მოღვაწეებს არ გააჩნიათ საკმარისი გავლენა რუს რევოლუციონერთა შეგნებაზე. პირველთა დაშოშმინება ჯერ კიდევ არ ნიშნავს უკანასკნელთა განიარაღებას. აქედან გამომდინარე, ამ უკანასკნელებთან შეთანხმება გაცილებით მეტ განტოვას მოგვცემდა.

მე განუხმარტე ბ-ნ ბოროზდინს, გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვისათვის გადასაცემად, რომ რუსეთში არავითარი საშუალება არა მაქვს გავცნო რევოლუციონერთა ტიპებს და არც შეიძლება რომ მქონდეს. ამა თუ იმ პოლიტიკის შედეგებზე, აქ, მე შემიძლია ვილაპარაკო მხოლოდ ლიტერატურულ მოღვაწეებთან, საზოგადოებრივ და სამრეწველო საქმოსნებთან, რომლებიც ყოველგვარი რევოლუციური წრეების გარეშე დგანან. ეს უკანასკნელნი აქ რომ ფხიზლად არიან, რის გამოც სავსებით გასაგები უნდობლობით ეკიდებიან გარეშე პირს, ალბათ, იქ ჩემდამიც განიმსჭვალებიან უნდობლობის გრძნობით, რათა

თავი იხსნან ხაფანგისაგან, დარწმუნებულებმა, რომ თუ მე თვით არა ვარ პოლიციის მეძებარი, ისე ადვილად შევიქნები ასეთ მეძებართა მეგზური, რომ თვითონაც ვერ მივხვდები. ასეთ წრეებს რუსეთში, ალბათ, არ ეცლებათ მეტად მაღალფარდოვანი მსჯელობისათვის უმაღლეს პოლიტიკაზე. მათ მთლიანად ნთქავს საკუთარი ტყუვის საკითხი. ხოლო დამეთანხმებით, რომ ადამიანებთან, რომელთაც ქარის ქრიალისა და ქუჩაში ქარის სტვენის ეშინიათ, არ შეიძლება გულმშვიდად და აზრიანად იმსჯელოთ პოლიტიკურ საკითხებზე. ერთი სიტყვით, რევოლუციონერებთან აქ შეხვედრას, მათთან საუბარსა და მათი მიზნების გაგებას არაფრის გულისთვის არ დავთანხმდები. რადგან ამაში ვერავითარ ხეირს ვერ ვხედავ; დარწმუნებული ვარ, ეს იქნება ჩემთვის უამრავ უსიამოვნებათა მიზეზი, ხოლო საქმისათვის — სახიფათო. ამ შემთხვევაში მე ვკისრულობ მხოლოდ საზღვარგარეთ ვნახო მოძრაობის რომელიმე გამოჩენილი მოღვაწე, ვთხოვო მას გამოიხმოს რუსეთიდან პარტიის გავლენიანი ხელმძღვანელები, უჩემოდ შეუთანხმოს ჩვენი მინიმალური მოთხოვნილებანი და მერე მე გადმომცეს მათი არსი. ჩემს მხრივ მოქმედების მხოლოდ ასეთი სახე მაძლევს გარანტიას მეთაურებთან გულახდილი საუბრისას და მათი ჩემდამი ნდობისას. სხვაგვარად მე არ ვიკისრებ ამ საქმეს მისივე წარმატების ინტერესებისათვის, თუ სავსებით არ უზრუნველყოფ იმ ხალხის მშვიდობიანობას, რომელთაც მე უნდა ველაპარაკო ისე, რომ ყოველგვარი საშიშროების გარეშე მაუწყყონ თავიანთი ორგანიზაციის საიდუმლოება და ფარული ზრახვები. მხოლოდ ამ გზით შეიძლება ვიქონიო იმედი ჩემი მიზნის წარმატებით განხორციელებისა. რადგანაც მე მჭირდება არა ამ პირთა და მათი ორგანიზაციის საიდუმლო, არამედ მათზე ჯანსაღი აზრითა და გონებით ზემოქმედება, მიმაჩნია, რომ ჩემი დელიკატობით ჩამოვიცილებ ყველა იმ გარდაუვალ და მოსალოდნელ დაბრკოლებას, რომლებიც მსგავს შემთხვევაში წარმოიშობიან ხოლმე შეთქმულთა გასაგები ეჭვიანობის ნიადაგზე და რომელსაც ევროპის ყველა სახელმწიფო სდევნის.

გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან ჩემი მეორე შეხვედრის წინ ბ-ნმა ბოროზდინმა განმიცხადა, რომ ჩემი ყველა წინადადება სიტყვა-სიტყვით გადასცა გრაფს და რომ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვი თანახმაა, რასაც თვითონ გაუწყებსო. მხოლოდ ბ-ნი ბოროზდინი მარწმუნებდა, რომ მე ამაოდ ვამცირებ ჩემს მნიშვნელობას ბ-ნი ვორონცოვ-და-

შკოვის თვალში. ჩემს ადგილზე ის არ მოერიდებოდა არაფერს, რათა დროულად მოესწო გრაფის ქოქმანი და განუცხადებდა მას — უკვე ენახე რევოლუციონერები, შევუთანხმდი კიდეც და დარწმუნებული ვარ, ჩემი ვარაუდი განხორციელდებაო. ამ ხერხით რომ დავამშვიდებთ გრაფს, შეიძლება მას დიდი გამბედაობა შევმატოთ ხელმწიფის წინაშე, ხოლო თქვენ კი — უფრო მეტი წონა გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის თვალში. ამაზე მე ვუპასუხე, რომ მოტყუების გზა ამაზრზენი გზაა ყოველ ვითარებაში, ხოლო ამ შემთხვევაში კიდეც უფრო სულელურია, რადგან ამ გზით შორს ვერ წახვალ. თავისთავად იგულისხმება, რომ მე პირდაპირ უარი განვაცხადე გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის შეცდომაში შეყვანაზე როგორც ამ საქმის, ისე სხვა საქმეთა გამოც.

როცა გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს შევხვდი, მან მითხრა — თქვენგან წამოყენებულ წინადადებათა განხორციელება სახელმწიფოსათვის შესაძლებელია, თუ დარწმუნებული ვიქნებით, რომ ამ გზით ბოლო მოეღება ტერორისტულ გამოსვლებს და საერთოდ რევოლუციური პარტიის არალეგალურ საქმიანობას. მაგრამ ვიდრე სახელმწიფო საბოლოოდ დაადგება ამ გზას და მიიღებს ამ პოლიტიკის გატარების გადაწყვეტილებას, მას სჭირდება ზუსტი ცნობები რევოლუციური პარტიის მინიმალურ მისწრაფებათა თაობაზე, სურს სარწმუნო წყაროდან შეიტყოს, თუ რა შემთხვევაში და რამდენად შეიძლება იყოს დარწმუნებული, რომ პარტია უარს იტყვის თავის ნამდვილ საქმიანობაზე და დაუბრუნდება ლეგალურ ცხოვრებას. ჭერჭერობით კი მთავრობა არც არავითარ ზომას მიიღებს, არც დაპირდება ვინმეს და არც იკისრებს მოქმედების ოდნავ შეცვლასაც კი თავისი მოსაზრებების გამო, რადგან სურს ამ საკითხების გარკვევაო. ამიტომ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვმა მთხოვა საფუძვლიანად მოვლაპარაკებოდი პარტიის რომელიმე ხელმძღვანელს, ფრთხილად გამერკვია მისი აზრი და მისწრაფება ისე, რომ სახელი არ გამეტეხა მთავრობისათვის და, მთელი პარტიის განწყობილებისა და პროგრამის ნაცვლად, ერთ-ერთი შეთქმულის ერთპიროვნული აზრის მიღების საფრთხე არ შემექმნა ჩემთვის. საზღვარგარეთიდან პეტერბურგში დაბრუნების შემდეგ კი, როცა რევოლუციური პარტიის მისწრაფებებს გავაცნობ მთავრობას, იგი საბოლოო გადაწყვეტილებას მიიღებს. გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა ამას რამდენჯერმე დაუმატა, რომ თუ ამნისტია, ბეჭდვის თავისუფლება, სათემო თვითმმართველობის სფეროს გაზრდა მართ-

ლა გადაწყვეტილებას რევოლუციონერებს ხელი აიღონ ტერორისტული გამოსვლებისაგან, სავსებით შესაძლებელია ვარაუდი იმისა, რომ მთავრობაც დათანხმდება ამ წინადადებათა განხორციელებაზე იმ შემთხვევაში, თუ კორონაციამდე რაიმე დანაშაული არ მოხდება. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა საგანგებოდ მთხოვა მიმეღო ყოველნაირი ზომა და დამეთანხმებინა რევოლუციონერები ხელი აეღოთ ასეთი სახის დანაშაულზე. აბა თქვენ თვითონ განსაჯეთ, აქ ხომ მთელი ქვეყნის მთავრობათა წარმომადგენლები იქნებიან და რუსეთი ვერასოდეს ჩამოირცხავს მათი შეურაცხყოფით გამოწვეულ სირცხვილსო.

მე მზადყოფნა გამოვთქვი ამ პირობათა შესრულებისათვის და პირადად წავუყენე გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს ის პირობები, ადრე რომ გავაცანი ბოროზდინს: პირველ ყოვლისა ის, რომ მე საკუთარი ხარჯით ვიმგზავრებ და მეორეც — ჩემი შრომის ერთადერთ გასამრჯელოდ, როგორიც არ უნდა იყოს მისი შედეგი, ვთხოულობ ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლებას. გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა მიპასუხა, რომ ის თანახმაა და თავის თავს ვალდებულად თვლის აღმოთქვას პირობის შესრულება.

მე უკვე ვემზადებოდი საზღვარგარეთ წასასვლელად, რომ ბ-ნმა ბოროზდინმა გამომიცხადა, გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს თქვენი ნახვა კიდევ სურსო. სურვილის მიზეზი ბ-ნმა ბოროზდინმა ასე ამიხსნა: გრაფი დაუჯერებელი მოუთმენლობით ელოდა ჩემი მგზავრობის შედეგს, რის გამოც სურს ჩემი მოლაპარაკების მიმდინარეობა და საქმის ყველა ფაზა დაუყოვნებლივ შეიტყოს ხოლმე, რათა ამისდა მიხედვით იმოქმედოს აქ, მთავრობაში. ამასთანავე ადვილი მოსალოდნელია — თვითონ მეც დამპირდეს გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისაგან მითითებები და განმარტება იმ შემთხვევაში, თუ რევოლუციონერები საკითხთა იმ მხარეებს შეეხებიან, რომელთა თაობაზეც მე და გრაფი არ მოვლაპარაკებულვართ. თანაც ჩემსა და გრაფს შორის მაშინ მეტისმეტად უხერხული იქნება უშუალო კავშირი ფოსტით ან ტელეგრაფით, რადგან მოლაპარაკების საიდუმლოება შეიძლება ცნობილი გახდეს იმ ხალხისათვის, რომელიც ამ საქმეში გარკვეული არ არის და ეწინააღმდეგება კიდევ ასეთ საქმეს. ცხადია, მოიძებნება საშუალება ამ გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, თუ საზღვარგარეთ დამხმარედ მეყოლება ბ-ნი ბოროზდინი, რომელიც შეძლებს მიმოწერა აწარმოოს გრაფთან. ასეთ შემთხვევაში

გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი დროზე შეიტყობს საქმის ვითარებას, მე-
ტი მუდმივად მეცოდინება, თუ რით ვიხელმძღვანელო, რას დავებრძო-
და რას — არა, მაგრამ გრაფი თავაზიანობის გამო ვერ ბედავს
მთხოვოს ბ-ნი ბოროზდინის წაყვანა, რადგან ეშინიან, რომ ამ
თხოვნას სხვა სარჩულს მივცემ. ბ-ნმა ბოროზდინმა მთხოვა გა-
მომეყვანა მძიმე მდგომარეობიდან გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი,
თითქოსდა ჩემი ინიციატივით შემეთავაზებინა მისთვის, შესაძლებელ
გაუგებრობათა თავიდან ასაცილებლად გაეყოლებინა ჩემთვის ბ-ნი
ბოროზდინი. მე რთულად არ მიმიჩნევია ამ თხოვნის შესრულება.
ამ ახალი გართულების ერთადერთ სირთულედ მივიჩნიე მხოლოდ
ის, რომ ბ-ნი ბოროზდინს შეუძლია გამოიწვიოს რევოლუციონერთა
გვები და შეიძლება თვითონაც დაუწყოს მათ თვალთვალი ჩემგან
მალულად. მაგრამ მე ვიცოდი, რომ ვერავის ვნახავ, გარდა ნამდვილად
ექვემდებარებილი პირებისა, რომელთაც ისედაც დღე და ღამ უთვალ-
თვალევენ. ამიტომ მე ბ-ნი ბოროზდინს, ჩემის მხრივ, წავუყენე ასეთი
პირობა: თუ ის ჩემგან დამოუკიდებლად ივლის, არ გამაცილებს არც
ერთი მგზავრობის დროს, მუდმივად იქნება პარიზში, ცალკე სასტუმ-
როში, მე დავთანხმდები გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს წავუყენო შე-
მოთავაზებული წინადადებები. ჩემი ღირსების დასაცავად უკვე
ვალდებული ვიყავი ყველანაირი ზომა მიმეღო, რათა, ასე ვთქვათ,
ჩემი „დიპლომატიური“ მისია ჯაშუშურ დივერსიად არ ქცეულიყო.
მე მთხოვნენ ვყოფილიყავი შუამავალი; ამიტომ საქმისა და ჩემი
ღირსების ინტერესათვის, არავის არ მივცემდი ნებას დამემახინჯე-
ბინა ამ საქმისადმი ჩემი დამოკიდებულების ხასიათი. ყოველივე ეს
უაღრესად პატიოსნად, და თანაც არა ერთხელ, ავუხსენი ბ-ნი ბო-
როზდინს, იგივე ვუთხარი გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვსაც, რადგან მი-
მჩნდა, რომ მქონდა უფლება შემოქმედა როგორც მინდოდა და არა-
ვისთვის ჩამებარებინა ყოველი ნაბიჯისა და ურთიერთობის ანგარიში,
არ დამესახელებინა პიროვნებები და მხოლოდ იმ გადაწყვეტილება-
თა არსი გამერკვია, რომელთაც დაადგა საბოლოოდ რევოლუციო-
ნერთა პარტია.

ბ-ნი ბოროზდინის წაყვანის აუცილებლობამ მაიძულა საზღვარ-
გარეთ გამგზავრება გადამედო. ფულის სახსარი შეზღუდული მქონდა,
ახლა ჩემი მგზავრობის თანხისათვის უნდა მიმემატებინა ბ-ნი ბო-
როზდინის წამოსვლის ხარჯი. ვინაიდან ფულის შოვნის სხვა გზა არ
მქონდა, გადავწყვიტე, თავი დამენებებინა იმ ადგილისათვის, რომე-

ლიც ლიმაგრომონსკის საზოგადოების რკინიგზის სამმართველოში მეჭირა. ამ გზით მე ერთბაშად ვლებულობდი სამსახურიდან განთავისუფლებისათვის განკუთვნილ 1000 მანეთს, ამ ფულის ნახევარზე მეტი ბ-ნ ბოროზდინს მივეცი მისი მგზავრობის ხარჯებისათვის.

ნ. კ. მიხაილოვსკი და მე შევთანხმდით, რომ ს. ნ. კრივენკო მომცემდა სარეკომენდაციო წერილს ლ. ა. ტიხომიროვთან ქენევაში და მის მისამართს. ხოლო კონსპირაციული გზით, ცალკე გაგზავნიდა წერილს პარტიის ნამდვილი მითითებებით—თუ როგორ უნდა მიველეთ მე და რა უნდა მეპასუხა მათთვის.

IX

ბოლოს, როგორც იყო გავემგზავრე. ბ-ნ ბოროზდინს შევეუთანხმდი, რომ პარიზში შევხვდებოდი. ჯერ ქენევაში ჩავედი, სადაც ლ. ა. ტიხომიროვი მოვძებნე და ზუსტად ისე ავუხსენი საქმის ვითარება, როგორც ნ. კ. მიხაილოვსკის. ამასთანავე, ჩემის მხრით, ქენევაშიც და პარიზშიც ვუთხარი: რუსეთის ინტელიგენციის მეთაურები თავიანთი მდგომარეობის სიმაღლეზე რომ მდგარიყვნენ და ჰეშმარიტად სახელმწიფოებრივი გონიერება რომ გამოეჩინათ, ბოლოს და ბოლოს მიხვდებოდნენ, თუ რამდენად შეესაბამებოდა მსხვერპლი არამც თუ წარმატებებს, არამედ მომავალ შედეგებსაც-მეთქი. 1861 წელს დაღუპული ყველა მდიდარი და დიდი ძალები მოხერხებულად რომ წარგვემართა ჩვენი სოფლების, ერობის და საზოგადოებრივი ცხოვრების მოწყობისათვის, ნაცვლად მთავრობასთან უთანასწორო ბრძოლისა, რომელმაც რუსეთის ასიათასობით საუკეთესო შვილი შეიწირა და საზოგადოების დანარჩენი ნაწილის საქმიანობაც შეაფერხა, რუსეთის პროგრესულ პარტიას გეგმაზომიერად რომ ემოქმედა და დროებით მაინც არ შეხებოდა პოლიტიკურ თუ რელიგიურ საკითხებს ეკონომიური ურთიერთობის გაუმჯობესების ხარჯზე, მოხერხებულად აეხსნა მთავრობისათვის, რომ არა თუ უვნებელი, არამედ სასარგებლოც კია ასეთი საქმიანობა, განა დღეს ასეთ მძიმე მდგომარეობაში იქნებოდნენ პარტია, მთავრობა და ხალხი? პროგრესულმა პარტიამ ვერც ის შესძლო, რომ მოეკიდა ხელი ცხოვრების მიმდინარე ამოცანებისათვის, ვერც თავისი მიზნები და საქმიანობა შეუფარდა წინასწარ საკუთარ ძალებსა და სხვისი მიბაძვით ჩაება ღმერთებთან — მეფესთან და კაპიტალთან უაზრო ბრძოლაში, როცა მას იმის ილაჯიც კი არ ჰქონდა, რომ ცალკე, ერთ-ერთს მაინც გამკლავე-

ბოლა. შემდეგ მე „წაუგებელი ბრძოლის“ იგივე თეორია განვახილავ, რომელიც კობოზევესაც მოვახსენე, ანუ ძალთა დაგროვება და ორგანიზაცია საზოგადოებრივი დაწესებულებების კადრებში, ახალი სეკსტაპოლისა და ახალი სადოვას გარდაუვალი დღისათვის.* რისთვის უნდა შევალიოთ ძვირფასი ძალა არაფრის მაქნის შედეგებს? სოლიდარული პარტიები არ მიმართავენ შეთქმულებასა და იატაკქვეშეთს; ეს უმნიშვნელო, თუმცა ენერგიული უმცირესობის ზეედრია, რომელსაც არავითარი რეალური გავლენა არა აქვს მასებზე.

ბ-ნი ტიხომიროვი განსაკუთრებულ, მაგრამ მოტეხილ და დაქანცულ ადამიანად მომეჩვენა. ჩემს შენიშვნებზე მან მიპასუხა, რომ ცხოვრება წინასწარ დასახული გეგმით არ მიდის, არამედ მიდის ისე, როგორც შეუძლია, არსებული მდგომარეობისა და ძალების შეთავსების მიხედვით. განსაკუთრებული გონივრული აზრი გამოთქვა ნ. ა. ტიხომიროვმა იმის თაობაზე, რომ ახალგაზრდობაში ამა თუ იმ პოლიტიკურ შეხედულებათა და სისტემათა სიჭარბე დამოკიდებულია არა იმდენად მეთაურთა შთაგონებასა და მითითებებზე, რამდენადაც თვით ახალგაზრდობის განწყობილებასა და განსაკუთრებით კი შეგრძნებაზე. ეს განწყობილება კი გამოწვეულია მთლიანად მთავრობის მოქმედებითა და ზომებით. ჩვენი ახალგაზრდობა, რომელსაც სდევნის მთავრობა, მეტად პოპულარული მეთაურების რჩევასაც კი არ მიიღებს, თუ ჩვენ არ შევთავაზებთ მას მათი განწყობილების შესაბამის საშუალებებს. ჩვენ კი არა, თვით ის გვიბიძგებს ტერორისაკენ. აი ჩვენ დროებით შეეჩერდით და აქეთ-

* ეს ძირითადი აზრი, განსვენებულ ლ. ი. მეჩნიკოვთან ერთად, ჩვენ ლექსადაც კი გადმოვეცით „სოფრემენოსტის“ 1868 წლის ერთ ნომერში, რომელიც ენევეაში გამოდიოდა:

Да, Севастополь и Садова
Источник блага в наши дни;
Стране к реформам не готовой,
Дают в момент созреть они,
И будят в сердце Властелина
Сознание долга гражданина. и т. д.

ფრანგულ პრესაში სადოვას ბრძოლის სახელით ცნობილი შეიქნა ბრძოლა კენგარეტთან, სადაც, 1866 წელს, პრუსიის არმიამ. მოლტკეს მეთაურობით, გადამწყვეტი გამარჯვება მოიპოვა ავსტრიელებზე, რომელთაც ბენედეკი ედგა სათავეში. მას შემდეგ ავსტრიამ პარლამენტარიზმი დაამყარა თავის ქვეყანაში და კომპრომისზე წავიდა უნგრეთთან.

იქედან, ახალგაზრდობის წრეებიდან უკვე უმოქმედობას გვისაყვებუ-
რებენ, უმოქმედობიდან კი მხოლოდ ერთი ნაბიჯიღა რჩება, რომ ჩა-
მორჩენა დაგვწყამონ. საბოლოოდ ჩვენზე უფრო უქკუო მეთაურები გა-
იმარჯვებენ. თქვენ ზერელედ მსჯელობთ, წვრილმანებში არ იხედებით
და მარტო მსხვილ გამოვლინებებს ხედავთ. მაგრამ თქვენ რომ ჩვენსა-
ვით ახლოს იდგეთ საქმესთან, მიხვდებოდით, რომ იგი გაიზარდა და
სრულიად ბუნებრივად მიიღო ახლანდელი სახე, წინასწარ დამოუკიდე-
ბელი სურვილისაგან. ჩვენ რომ წინასწარ განგვეპვრიტა, თუ როგორ
დიდ ბრძოლას ვაწარმოებთ, გვექნება ასეთი საშუალებები და ჩვენთან
მოვა ახალგაზრდობის დიდი რაოდენობა, მაშინ, ცხადია, სხვაგვარად
გავანაწილებდით ჩვენს საკუთარ თუ გარედან მოსულ ძალებს. მაგრამ
ჩვენ ერთი მუტა ვიცავით და ისეთი მოკრძალებული მიზნები გვექონდა,
რომელთა განხორციელების ძალაც ერთი შეხედვით მშვიდობიან პრო-
პაგანდასაც შესწევდა. ჩვენ დევნა დაგვიწყეს. პირადი უსაფრთხოების
გამო ეშმაკობას მივმართეთ. დაიწყო გააფთრებული დევნა. დაპატიმრე-
ბათა გამო დაიწყო „შეიარაღებული წინააღმდეგობა“, შემდეგ გადა-
სახლება, დასჯა, თავდასხმა, მიწისქვეშა თხრილები, მკვლევლობები, რაც
უფრო რთულდება ვითარება, მით უფრო მეტი ახალი ძალა მოდიოდა
ჩვენსკენ, რომელიც ისევ წინააღმდეგობამ შთანთქმა. ცხადია, ეს გასა-
მართლებელი არ არის. ცხადია, ჩვენ ვმოქმედებთ არა პრინციპით
„ბრძოლა ბრძოლისათვის“, ეს ნაკლები უაზრობა როდია, ვიდრე ლო-
ზუნგი „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“; ჩვენ სიამოვნებით ვიტყოდით
უარს ბრძოლაზე. რა ყრია მასში? მაგრამ ჩვენს ხელთ არაა მისი შეწყ-
ვეტა. ეს მხოლოდ მთავრობას შეუძლია. მას ჩვენ სწორედ ეს შევთა-
ვაზეთ პირველი მარტის შემდეგ ახალი იმპერატორისადმი მინაწერ წე-
რილში, მაგრამ თქვენ თვითონაც იცით, რომ ამით სრულიად არ უსარ-
გებლიათ. ბევრს ფეიქრობდით და დღესაც ბევრს ფეიქრობთ, თუ რო-
გორ შეეწყვიტოთ ბრძოლა, მაგრამ ვიმეორებ, რომ ეს ჩვენ კი არა,
მხოლოდ და მხოლოდ მთავრობას შეუძლია. აბა ერთი ნაბიჯი გადად-
გას მან მდგომარეობის დასაშოშმინებლად, როგორი ფორმიტაც არ უნ-
და იყოს იგი, და მაშინ დაინახავს, როგორ პოლიტიკას შეხვდება ჩვენი
მხრით — წინააღმდეგობას თუ მხარდაჭერას?

მე ვუბასუხებ ბ-ნ ტიხომიროვს, რომ მთავრობა, თავის მხრივ, სწო-
რედ ისეთ მდგომარეობაშია, როგორც რევოლუციური პარტიის მეთა-
ურები, და იგი ვალდებულია შეეწყოს რუსეთის განწყობილებას. მე-
თაურებს როგორმე უნდა გაეადვილებინათ მთავრობისათვის შესაძ-

მეზობლობა საქმისადმი მისი დამოკიდებულების შეცვლისა და ა. შ. გარდა ამისა, მე ვუთხარი, რომ მთავრობას, როგორც ცნობილია, ჩვენში მუდამ რამდენიმე მიმართულება აქვს. უთუოდ მასში შედიან აღამიანები, რომელთაგან ზოგი რეპრესიის მომხრეა, ზოგი შერიგებისა და დათმობისა. ერთ-ერთი მათგანის გამარჯვება უთუოდ რევოლუციონერთა მოქმედების ხასიათზეა დამოკიდებული. ამიტომ ამ უკანასკნელთა შესვლა საზოგადოების ნეიტრალურ ელემენტებთან კავშირში ურიგო არ იქნებოდა და მათი საშუალებით შერიგების პროპაგანდა მთავრობის სფეროში, თუ ვინიცობაა მთავრობა მოისურვებს დაადგეს მშვიდობიანი განვითარების გზას.

საჭიროდ არ მიმაჩნია აქ ბ-ნ ტიხომიროვთან ჩემი საუბრის მთლიანად გადმოცემა. ნ. კ. მიხაილოვსკისთან მოლაპარაკების თანახმად, ლ. ა. ტიხომიროვს უნდა ეპასუხა ჩემთვის, რომ ნახავს და წერილს გაუგზავნის თავის პარტიის გავლენიან მეთაურებს, მოიწვევს მათ ყრილობას (უფრო მეტი მნიშვნელოვნობისათვის ჩვენ ყრილობას „კონგრესი“ შევარქვით), გაარკვევს მათ განწყობილებას, ჩამოართმევს დახმარების პირობას და შემდეგ შემატყობინებს იმ მოთხოვნილებათა მინიმუმს, რომელთა დაკმაყოფილების შემდეგაც, რევოლუციური პარტია ვალდებული იქნება უარი თქვას ტერორის სისტემაზე. ამასთანავე, ცხადია, მე განუთმარტე ლ. ა. ტიხომიროვს, რომ მთავრობის პოლიტიკის სერიოზული ცვლილების შესაძლებლობისა არ მჯერა, მაგრამ სრულიად დარწმუნებული ვარ, რომ მთავრობა, რომელიც ყოველდღიურად და ნიადაგ ფიქრობს თავის უახლოეს გასაჭირზე, მზად იქნება რაიმე დათმობაზე წავიდეს, ოღონდაც უზრუნველჰყოს მომავალი კორონაციის მშვიდობიანად ჩატარება. ამ საუბრის შემდეგ ბ-ნ ტიხომიროვს დაველოდე. მე პარიზში წავედი, რათა დავლოდებოდი ბოროზდინს, რომელიც ორ-სამ კვირაში უნდა ჩამოსულიყო; ენევაში ერთი დღე და ღამეც კი არ დავრჩენილვარ.

სამი კვირის შემდეგ, დაახლოებით 1882 წ. შუა დეკემბერში, ლ. ა. ტიხომიროვი პარიზში მესტუმრა. ბ-ნმა ტიხომიროვმა, როგორც პეტერბურგში შემპირდა ნ. კ. მიხაილოვსკი, რუსეთის სოციალურ-რევოლუციური პარტიის კონგრესის სახელით მომიტანა განცხადება, რომ თუ მთავრობა ნებას დართავს რუსეთის საზოგადოებაში სოციალურ შეხედულებათა მშვიდობიან პროპაგანდას, თუნდაც ისეთი მცირე ღონითა და ვიწრო ჩარჩოებით, როგორც ეს დღევანდელ გერმანიაშია ნებადართული, თუ, გარდა ამისა, ამნისტიასა და ერთგვარ თავისუფლებას მია-

ნიჭებს ინტელიგენციის საზოგადოებრივ მოქმედებას (ბეჭდვას, ეროვნულ და ა. შ.), მაშინ რევოლუციური პარტია ვალდებული იქნება შეწყვიტოს ტერორისტული მოქმედება და გაუქმდეს კიდეც, როგორც მთავრობის საწინააღმდეგო პარტია. და კიდე უფრო მეტიც, თუ მთავრობა მოისურვებს ხელი მოჰკიდოს სოციალური რეფორმების გატარებასა და განხორციელებას, ხალხის აგრარული და ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებას, დასახელებული პარტია მთელი სულითა და გულით გაჰყვება მას და მთელი თავისი სახსრებით, თავისი წევრების მთელი ენერგიით შეეცდება დაეხმაროს მთავრობას ასეთი მიზნების საუკეთესოდ განხორციელებაში.

ასეთი იყო წინადადებების ძირითადი აზრი. რაც შეეხება ვალდებულებას — არ მომხდარიყო არავითარი თავდასხმა კორონაციის დროს, იგი ორი მოთხოვნილებით იყო შეპირობებული: 1. მეფეს უნდა გაეგზავნა ნდობით აღჭურვილი პირი იმ უსამართლობათა გამოსარკვევად, რომელიც პოლიტიკურ პატიმრებს მიაყენეს კარში და 2. გაენთავისუფლებინა და სამშობლოში დაებრუნებინა მწერალი ნ. გ. ჩერნიშევსკი.

ლ. ა. ტიხომიროვის საკუთარი ხელით დაწერილი და ხელმოწერილი ეს წინადადებები და ვალდებულებანი მე პირადად გადავეცი გრაფ გორონცოვ-დაშკოვს პეტერბურგში დაბრუნებისთანავე, 1882 წლის დეკემბრის ბოლო რიცხვებში.

ამ დროს ბ-ნი ბოროზდინი ფეხმოუცვლელად იჯდა და პარიზის „Grand Hotel“-ში თავისთან მპატიჟობდა მხოლოდ იმისათვის, რომ შემოეჩივლა ამ სასტუმროს სიძვირე (სასტუმრო მან თვით ამოიჩიოა), მოხოვდა სახარჯავ ფულს. მეც ვაძლევდი რამდენიც შემეძლო და ვავიწროვებდი ჩემს თავს როგორც შემეძლო. ამ დროს მე თვითონ ვიყინებოდი ერთ საშინელ სასტუმროში დონუს ქუჩაზე.

პეტერბურგში მე ბ-ნ ბოროზდინზე ადრე დავბრუნდი. აქ უნდა მეთოვა ფული, რომ პარიზში გადამეგზავნა მისთვის გამოსამგზავრებლად. ჩემს ქალაქებში ინახება პეტერბურგის „Crédit Lyonnais“-ის სააგენტოს კვიტანცია, რომ 1882 წ. 24 დეკემბერს (ე. ი. 1883 წ. 5 იანვარს) ბ-ნ ბოროზდინს პარიზში გადაუგზავნე 300 მანეთი (738 ფრანკი) სასტუმროს ხარჯების გასასტუმრებლად და რუსეთში დაბრუნებისათვის.

პეტერბურგში დიდი ცვლილებები დამხვდა. პირველ ყოვლისა, შე-
 ეიტყვე, რომ ნ. კ. მიხაილოვსკი, ნ. ვ. შჩელგუნოვთან ერთად, ვიბორგ-
 ში გადასახლებული იმ სიტყვებისათვის, რომლებიც მათ წარმოთქვეს
 ტექნიკური ინსტიტუტის სტუდენტთა საღამოზე. გასაგებია, რომ მე-
 მათთან არ შემეძლო წასვლა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ გრაფ ნ. ა. ტოლ-
 სტოის საგანგებო ყურადღება მიექცია მიხაილოვსკისათვის, რადგან
 გრაფის აგენტები ამ დროს უთუოდ გაფაციცებით აღევნებდნენ თვალ-
 ყურს ყოველ ჩემს მგზავრობასა და წასვლა-მოსვლას. მაგრამ რაც სა-
 ჰირო იყო ყველაფერი გავაგებინე ს. ნ. კრივენკოს საშუალებით, რომე-
 ლიც საკმაოდ ხშირად ჩადიოდა მასთან გადასახლებაში და რომელმაც
 გადმომცა, რომ პეტერბურგიდან წასვლის წინ ნ. კ. მიხაილოვსკის უთ-
 ხოვნია ჩემთვის მეხელმძღვანელა „ოტჩესტვენიე ზაპისკის“ „ახალი
 წიგნების“ განყოფილებისათვის და, საერთოდ, ხშირად მეწერა ამ ყურ-
 ნალში.

ამის შემდეგ ს. ე. პალაშკოვსკიმ შემატყობინა, რომ ფარული ბრძო-
 ლა სასახლის კარზე გრაფ დ. ა. ტოლსტოისა და გრაფ ი. ი. ვორონცოვ-
 დაშკოვს შორის, ამ უკანასკნელის სრული განადგურებით დამთავრდა.
 მისი „სეიაშჩენნაია დრუჟინა“ დათხოვნილია და თვითონ მას აკრძალუ-
 ლი აქვს პოლიტიკაში ჩარევა, მხოლოდ საქმის მმართველის მოვალეობა
 აკისრიაო.

წარედექი თუ არა გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან, მან მაშინვე მა-
 უწყა, რომ მისი იმედები და ვარაუდი ჩაიშალა, პეტერბურგში საქმის
 ვითარება ისე შეიცვალა, რომ საექვოა შეძლოს რაიმეს გაკეთება ჩვენი
 აღრინდელი ვარაუდის სფეროში. მთხოვა ახლაც მეცნობებინა ყოვე-
 ლივე ბ-ნი ტიხომიროვისათვის და გამეგებინებინა მისთვის, რომ, მდგო-
 მარეობის შეცვლის გამო, მას და მის მეგობრებს შეუძლიათ თავისუფ-
 ლად ჩათვალონ თავი ყველა პირობებისაგან და მოიქცენ ისე, როგორც
 სურთ. მე იმ დღესვე გავუგზავნე წერილი ლ. ა. ტიხომიროვს მის მიერ
 მოცემული კონსპირაციული მისამართით და კატეგორიულად განვუც-
 ხადე—„დაეხსენ იმედს!“ არ ვიცი, მიიღო, თუ პოლიციამ დააკავა ეს
 წერილი. ჩემთვის მოცემული დაპირებების თაობაზე შემდგომი მოლა-
 პარაკებისათვის, გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა ფლიგელ-ადიუტანტ
 გრაფ პ. პ. შუვალოვთან გამაგზავნა, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა ამ
 დაპირებათა შესრულების წარმოება. ის შეგითანხმდებათ, როგორ უნ-
 და მოიქცეთ შემდეგშიო.

პირველსავე შეხვედრაზე გრაფმა შუვალოვმა მითხრა, რომ ამჟამად გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვის შანსები საკმაოდ დაცემულია. ჩემი გამგზავრების დღიდან სასახლის კარზე განწყობილება უეცრად შეიცვალა. გრაფ დ. ა. ტოლსტოის გავლენა განმტკიცდა და „კავშირი“, რომელსაც გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი ეყრდნობოდა, დაიშალა. ამიტომ მთავრობის პროგრამის შეცვლასა და აღრინდელი ჩანაფიქრის განხორციელებაზე ოცნებაც კი არ ღირს. მიუხედავად ამისა, გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვის მიერ თქვენთვის მოცემული დაპირებების შესრულებისათვის ყველა შესაძლებელი ზომა იქნა მიღებული. ის თქვენ დაგპირდათ ჩერნიშევსკის განთავისუფლებას, სამწუხაროდ, ეს კორონაციამდე გადაიდება, თუმცა ვეცდებით ადრეც მოვახერხოთ რაიმე, რაც შეეხება ვალდებულებას, საშუალება მოგეცემათ ყოველდღიური გაზეთის გამოცემისა...

მე ადგილიდან წამოვხტი. ასეთი პირობა, — შევაწყვეტინე გრაფ შუვალოვს, — გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს ჩემთვის არასოდეს მოუცია, ჩვენ ამაზე ლაპარაკი არც გვქონია და არც შეიძლებოდა გვქონოდა!

მაშინ გრაფმა შუვალოვმა განმიმარტა, რომ ბ-ნმა ბოროზდინმა დაარწმუნა გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი, თითქოს მე ჩემი სამსახურის გამარჯვლოდ ვითხოვ გაზეთის გამოცემის უფლებას და 300000 მანეთს (უთუოდ უნდა ვიგულისხმოთ — ბოროზდინის საშუალებით და უხელწერილოდ).

როდესაც დავაჯერე გრაფი შუვალოვი, რომ ეს ბ-ნი ბოროზდინის უტიფარი ტყუილია და არასოდეს მიფიქრია ასეთი საძაგელი პირობის წაყენება მეთქი, გრაფმა შუვალოვმა ძალიან სერიოზულად მკითხა: მაშ რისთვის და რა პირადი გამორჩენისათვის მოქმედებთო. მე მხრები ავიჩეჩე და ვუბასუხე, რომ რუსეთში უამრავ ადამიანს ვიცნობ, რომლებიც არამც თუ მარტო უანგაროდ დაეხმარებიან ასეთ საქმეს, იმედი რომ ჰქონდეთ შერიგების შესაძლებლობისა, არამედ უკანასკნელ სისხლის წვეთსაც კი გაიმეტებენ-მეთქი მისთვის.

გრაფი შუვალოვი არ მალავდა თავის რწმენის დაკარგვას რევოლუციური პარტიისადმი. მისი აზრით, პარტიას გამორჩა უიშვიათესი შემთხვევა რუსეთში პარლამენტარული წყობილების დამყარებისა. ამისათვის, საჭირო იყო არ გადაეხვიათ აღმასრულებელი კომიტეტის მიერ აღექსანდრე მესამისადმი გაგზავნილი წერილისათვის პირველი მარტის თაობაზე. ამ წერილის საერთო ადგილები და ბუნდოვანი მოთხოვნილებანი საჭირო იყო უფრო კონკრეტულად და კონსტიტუციის პარაგრა-

ფეხისათვის შესაფერისი საქმიანი ფორმით წარმოდგენილიყო. როდესაც წამოყენებულ მოთხოვნებზე — „Ce sont des misères“ — გადავდით, მან განმიცხადა, რომ გრაფმა ვორონცოვ-დაშკოვმა უკვე მიიღო მეფის ბრძანება, რათა კარში გაიგზავნოს ფლიგელ-ადიუტანტი ბარონი ნოლდე. ჩერნიშევსკის გასანთავისუფლებლად კი საჭიროა მისი ვაჭიშვილების უმორჩილესი თხოვნა და მოცდა კორონაციის მანიფესტამდე.

ცხადი იყო, გვაძლევდნენ ავანსს კარელი შფოთისთავების საქმის ძიების სახით, ხოლო ნ. გ. ჩერნიშევსკის ინახავდნენ ჯილდოდ — კორონაციის დროს პარტიის კარგი საქციელის შემთხვევაში.

გრაფ შუვალოვის საერთო შენიშვნას იმის თაობაზე, რომ მხოლოდ კონსტიტუცია მოგვეთხოვა, მე ვუპასუხე, — თქვენს აზრს საგსებით ვიზიარებ, მაგრამ საქმე მხოლოდ ჩვენს აზრებში კი არ არის, არამედ პარტიის მოთხოვნაშია, რომელიც სხვაგვარად უყურებს მდგომარეობას. გრაფმა შუვალოვმა მითხრა, რომ ტერორისტების მოთხოვნათა ეწინააღმდეგო სოციალისტურმა პროგრამამ დიდად გაანაწყენა არა მარტო პირადად იგი, არამედ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვიც და მათი წრის ყველა გონიერი ადამიანი.

ამის მერე მალე მიმიწვია გრაფმა შუვალოვმა თავისთან, მითხრა, რომ ბ-ნ ბოროზდინს დაბეზღების ქალაქი გამოუგზავნია პარიზიდან გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისათვის, თითქოს მე, საზღვარგარეთიდან დაბრუნების შემდეგ, საზღვარგარეთელ რევოლუციის მეთაურებთან შეთანხმებით და მათი დავალებით, დავუკავშირდები რუსეთში მცხოვრებ ტერორისტთა ყველაზე დიდ მეთაურებს. სამ ასეთ „მეთაურთა“ შორის ბ-ნი ბოროზდინის დაბეზღებაში ეწერა მოსკოველი პროფესორის გ. ა. გოლცევის გვარი. გრაფმა შუვალოვმა მთხოვა განმეძარტა მისთვის — ჩემგან შეიტყო თუ არა ეს ამბავი ბ-ნმა ბოროზდინმა.

ამ ამბის თაობაზე მე მას განვუმარტე: ჩემზე დაკისრებული საქმის გამო აქაურ ტერორისტთა მეთაურებთან აქ შეხვედრა რომ მდომებოდა, თავისთავად იგულისხმება, რომ არც ბ-ნ ბოროზდინს და არც გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს არავის გვარს არ დავუსახელებდი, არამედ შევეცდებოდი შევხვედროდი ჩემთვის საჭირო პირებს მეტისმეტად ფრთხილად და დავიცავდი პოლიციის საწინააღმდეგო ზომებსაც. მაგრამ მსგავსი რამ არ ყოფილა დაგეგმილი და არც არავის დაუსახელებია ჩემთვის რომელიმე პიროვნება ან ვინმეს გვარი. აქედან გამომდინარე, არა-

ფერი მქონდა სათქმელი ბ-ნი ბოროზდინისათვის; ყველაფერი ეს მან მოიგონა, ცხადია, იმ მიზნით, რომ მომავალში უსაქმოდ არ დარჩეს.

ჩემი ამ განცხადების შემდეგ გრაფმა შუვალოვმა მოსთხოვა ბ-ნ ბოროზდინს წერილობით გადმოეცა იმ საქმის ვითარება, რომელშიაც ის იყო ჩაბმული. ერთი კვირის შემდეგ გრაფმა შუვალოვმა თავის ბინაში წასაკითხად გადმომცა ბ-ნი ბოროზდინის წერილი. მე მხოლოდ ამოვი-ოხრე, ყველაფერი ისე იყო მოგონილი და დამახინჯებული. ჩემი ცხოვრების ნამდვილ ფაქტებში ბ-ნ ბოროზდინს აერია მოგონილი საშინელი ამბები და წერდა, რომ ჩემი რეპუტაციისა და შესანიშნავი ლიტერატურული ურთიერთობების გამო გადაწყვიტა დავეკავშირებინე მთავრობასთან და რევოლუციურ ორგანიზაციასთან იმ ანგარიშით, რომ თუ ამ გზით შესაძლებელი იქნება მშვიდობიანობის ჩამოგდება, მაშინ ჩემი კავშირებით მაინც მიაკვლევენ ორგანიზაციის მთავარ კვანძებს. მეტი მნიშვნელობა რომ მიეცა თავისი წერილისათვის, მეც რევოლუციონერად მნათლავდა და ჩემს უამრავ უწყინარ ნაცნობსაც.

წერილის წაკითხვის შემდეგ გრაფ შუვალოვს განვუცხადე: ეს წერილი ისეთი სიცრუეა, რომ თავგზა მეზნევა ფიქრით, ხომ არ დაუწერია იგი ნახევრადშეშლილ მანიაკს, რომელიც დარწმუნებულია ყველა მავანისა და გამვლელის მუდმივ ბოროტმოქმედებაში და უტიფრად სურს გამოიყენოს თავისი უფროსების გულუბრყვილობა-მეტეი. აქვე განვმარტე წერილის ცალკეულ ადგილთა შინაგანი წინააღმდეგობანი და მოვიტანე დამაჯერებელი ფაქტები მისი სიყალბისა. მე ვუთითებდი სწორედ ისეთ ამბებზე, რომლებიც გრაფ შუვალოვს შეეძლო შეემოწმებინა იქვე, პეტერბურგში. გრაფმა შუვალოვმა შემაწყვეტინა ანალიზი, ზედმეტიაო, რადგან მე თვითონ ვხედავ, და ბ-ნი ბოროზდინის წერილიც ადასტურებს, რომ ეს ბატონი თქვენც გატყუებდათ და ჩვენც ექსპლუატაციას გვიწევდა. ამიტომ გრაფი შუვალოვი დაბეჯითებით მოხვდა — ჯერ ერთი, არ შემემჩნევიანებინა ბ-ნი ბოროზდინისათვის, რომ მისი როლი ჩემთვის ცხადია და მისი ეშმაკობაც ცნობილია, ხოლო შემდეგ ამ საქმეზე აღარ მელაპარაკა ბ-ნ ბოროზდინთან. თუ მიუხედავად ამისა, ბ-ნი ბოროზდინი მაინც მიხვდება, რომ მისი როლი გამოაშკარავებულია, მას შეუძლია ზიანი მიაყენოს გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს, რაც განსაკუთრებით არაა სასურველი ახლა მაინც.

მე დამავიწყდა მეთქვა: ვიდრე გრაფი შუვალოვი ბ-ნი ბოროზდინის წერილს მიჩვენებდა, პატიოსანი სიტყვა ჩამომართვა, რომ მისი შინაარ-

ნი ჩვენს შორის დარჩებოდა და, ამ წერილის გამო, მე არავითარ დავი-
ლარებას არ ავტებ. მხოლოდ ამ პირობით მომცა აღნიშნული წერილი
წასაკითხად.

XI

გრაფ შუვალოვთან ყოველი შეხვედრისა და მისგან მიღებული ცნო-
ბების შესახებ მე მუდამ დროულად ვაბარებდი ანგარიშს ს. ნ. კრივენ-
კოს. რომელიც რეგულარულად გადასცემდა ყველაფერს ნ. კ. მიხაი-
ლოვსკის, რაც კი საერთოდ პარტიასა და, კერძოდ, ჩვენს მოლაპარაკე-
ბასთან იყო დაკავშირებული. ორთავეს, და აგრეთვე პარტიის სხვა წევ-
რებსაც, გულით უნდოდათ დაეჯერებინათ მოლაპარაკების წარმატება.
ჩანს, მაშინ ეს უკანასკნელი იმედი იყო. ბოლოს, ამის შემდეგ, ს. ნ. კრი-
ვენკომ, როგორც თვით მითხრა, არამც თუ მარტო ნ. კ. მიხაილოვსკის
მხარდაჭერით, არამედ აღმასრულებელი კომიტეტის მხარდაჭერითაც,
გადადგა რამდენიმე ნაბიჯი, რომლებიც ყურადღების ღირსია და რო-
მელთა ართქმაც არ შემოიძლია, მაგრამ ვიდრე ამ ნაბიჯებს შევეხებოდე,
ჩემს თავს უფლებას მივცემ რამდენიმე ამონაწერი მოვიტანო ჩემი სტა-
ტიიდან — „ლუი ბლანი და გამბეტა“, რომელიც 1883 წლის „ოტეჩეს-
ტვენიე ზაპისკის“ იანვრის წიგნში იყო დაბეჭდილი. იგი ნათელ წარ-
მოდგენას შეგიქმნით ჩემს მაშინდელ დამოკიდებულებაზე პარტიასთან
და იმაზეც, თუ რა რჩევას ვაძლევდი მაშინ მე მას და რა პერსპექტი-
ვებს ვუსახავდი.

„გამბეტას მოღვაწეობის დასაწყისში, — ვწერდი მე, — განსაკუთ-
რებული რელიეფურობით იხატება ორი მთავარი ხაზი და მათ უდავოდ
თვალსაჩინო ადგილი უჭირავთ მთელ მის დამსახურებაში. მან შეძლო
რესპუბლიკისაკენ მიეზიდა საშუალო წოდება — არმიისა და ბურჟუა-
ზიის — და მისი წარმატებით დააინტერესა ძლიერი და გამოცდილი
პირები (რომლებიც მანამდე მონარქიული პარტიის კონტიგენტში შე-
დიოდნენ), დაქინებული პროპაგანდის, უცილობელი და გონივრული
დასკვნების, მგზნებარე და თავგანწირული სიტყვების მეშვეობით და-
უმტკიცა მშენებარა, ანგარებთან და აბატიურ წრეებს, მეტ-ნაკლებად
წვრილ მესაკუთრეებს, რომ მხოლოდ რესპუბლიკას შეუძლია დაამყა-
როს ქვემარბი წესრიგი საფრანგეთში, არა ისეთი, რომელიც ხიშტსა
და საზოგადოების ცოცხალ ძალთა ჩაგვრაზეა აღმოცენებული, არამედ
შეგნებული, ნამდვილი წესრიგი, შექმნილი ქვეყნის კანონიერი მისწრა-

ფებებისა და ინტერესების დაკმაყოფილების საფუძველზე. უნდა გვახსოვდეს, რომ საფრანგეთის წინანდელმა მთავრობებმა ბევრი უჩიჩინეს ბნელ მასებს გაუთავებელი რაოდენობა ურწმუნოების და ცილისწამებისა რესპუბლიკის და რესპუბლიკელების წინააღმდეგ. ეს ზღაპრები სისხლის ნაკადულებზე, ყაჩაღურ თარეშებზე და სხვ., დაამსხვრია გამბეტამ თავისი ტალანტის არაჩვეულებრივი ბრწყინვალეობით. მეორე, კიდევ უფრო დიდი დამსახურება, რომელიც მას პროგრესის საქმეში მიუძღვის, არის რესპუბლიკელებში დისციპლინის დამყარება, იმ ორგანიზაციის შექმნა, რომელიც დაეხმარა რესპუბლიკურ პარტიას გამარჯვებული გამოსულიყო თავის ყველა მტერთან ბრძოლიდან და აგრეთვე ის, რომ ეს პარტია მან ოპოზიციური პარტიიდან თანდათან გარდაქმნა ისეთ პარტიად, რომელსაც შეუძლია მართოს სახელმწიფო.

„ჭერ კიდევ გამბეტამდელ საფრანგეთში რესპუბლიკელები, რიცხოვრივად, თითქმის ყველაზე მნიშვნელოვანი პარტია იყო სხვა პარტიებთან შედარებით. მაგრამ მათი გავლენა არა მარტო მოვლენათა მსვლელობაზე, არამედ თანამოქალაქეთა გონებაზეც კი, ნეიტრალიზებული იყო პარტიის ცალკეულ ჯგუფთა ურთიერთ ბრძოლის გამო. არც რამდენადმე გარკვეული რაიმე საერთო მიზანი, არც სისტემატურად მოქმედი საშუალებები, არც ურთიერთ დახმარება და არც მთავარი პრინციპი — სახსრებისა და საშუალებების ეკონომიური ხარჯვა — ხსენებაშიც კი არ იყო. და თუ, მიუხედავად ამისა, რესპუბლიკური პარტია მაინც სერიოზულ პოლიტიკურ ძალად იყო აღიარებული, რომელსაც, ნებისთ თუ უნებლიედ, ანგარიშს უწევდა მთავრობა, თუ იგი იზრდებოდა, მრავლდებოდა და არ ჩლუნგდებოდა უმოქმედობისაგან, ეს აიხსნება, ერთის მხრივ, ქვეყნის ახალ-ახალ ძალთა განუწყვეტელი მოზღვაობით და, მეორეს მხრივ, — გმირული, პარტიის უმთავრესი წევრების გმირული, უაღრესად თავგანწირული მოქმედებით. არმან კარელის, გოტფრუა კავენიაკის, უფროსი ჰარნ პაეისის, ლედრიუ როლენის მსგავსმა ადამიანებმა საყოველთაო ყურადღება მიიპყრეს და ხალხის განსაცვიფრებელი სიმპატია დაიმსახურეს არა მარტო თავიანთი მისწრაფებებისა და ტალანტის ბრწყინვალეობის გამო, არამედ ენტუზიაზმის ფანტასტიკური ჟინისა და მუდმივი მზადყოფნის მეშვეობით — სასწოროზე დადონ პირადი თავისუფლება და სიცოცხლე მიზნისათვის, რომელიც მაშინ ყველას ჭიმერული ეგონა. მათი მაგალითი ჰკვებავდა მათ მიმდევარ თაობებს. ასეთია ჩვეულებრივ ყველა სიცოცხლისუნარიანი პარტიისა და მოძღვრების საწყისი ნაბიჯები, რომელსაც მომავალი აქვს.

მაგრამ რადგან პირველდაწყებითი ფალანგის გმირულმა ნაბიჯებმა მიი-
ზიდეს პარტიაში ზღვა მომხრეები, აუცილებელი გახდა გონივრული
შორსმჭვრეტელი ორგანიზაცია, რომლის მიზანიცაა — წავიდეს წინ
ნახტომებით, არა ალაღბედზე და არა თავპირისმტვრევით, არამედ
მტკიცე და ბუნებრივი ნაბიჯით და მისი რიგები გაიზარდა პარტიის
ძლიერების ზრდასთან ერთად. გაჩნდა ახალი საზრუნავი, რომ ძალისა
სახსრების ხარჯვა ეთანხმებოდეს მოსალოდნელი შედეგების ნამ-
დვილ მნიშვნელობას; რომ უნდა წინასწარ გაზომ-აწონო ყოველი ნაბი-
ჯი, ყოველი გადასვლა, რათა არ მოგისდეს უკან დაბრუნება ან ადგი-
ლის ტკეპნა. მომავლისაკენ გაუხედავად თავგანწირვა, და უკანასკნელი
კაპიტის ალაღბედზე გადაგდება მხოლოდ იმ ადამიანებს შეუძლიათ,
რომელთაც მტკიცე საფუძველი არა აქვთ. მაგრამ როცა გაქვს საშუა-
ლება თუნდ გვიან და მაინც ურისკოდ მიაღწიო რაიმე თვალსაჩინოსა
და მარადიულს, უკვე უჭკუობა იქნება საკუთარი სახსრების თუნდაც
უმცირესი დოზის გამეტება სარისკო ცდებისათვის. ამას გარდა, არა-
ფერი არაა ისე ძნელი, როგორც წრის სარისკო პოლიტიკიდან პარტი-
ულ, უმკაცრეს რეჟიმზე გადასვლა. ეს ბუნებრივიცაა. პოლიტიკაში
მთავარი ძალა ენერგიაა, როგორც მოქმედების გეგმის შედგენის დროს,
ისე მისი განხორციელებისას. ენერგია კი, როგორც ვიცით, ძნელი შე-
სანახავია და ადვილად ქრება. შეიძლება შეკრიბო უამრავი ისეთი პი-
როვნება, რომელსაც შეუძლია გარკვეული საათის ან დღის განმავლო-
ბაში დიდი ენერგია გამოამჟღავნოს, მაგრამ მათ შორის არც თუ ისე
ბევრ, საკმაოდ ენერგიულ პიროვნებას, ეყოფა ამტანობა შეინარჩუნოს
ენერგიის იგივე ძალა რამდენიმე წლის მანძილზე და არა სიკვდილის
წინაშე, არამედ წვრილმანი, ყოველდღიური, ოდნავშესამჩნევი დაბრ-
კოლებების წინაშეც კი. მრავალი ადამიანი, რომელიც სიკვდილის სა-
შიშროებასაც კი არ უხრის ქედს, წამდაუწუმ სულმდაბლობს და ემორ-
ჩილება წვრილმან ინტრიგას, პროზაულ დაბრკოლებებს. ამის გამო პო-
ლიტიკურ მოღვაწეს, არსებითად, უფრო მეტი სიმტკიცე და ენერგია
მართებს რთული და თანმიმდევრული პარტიული პროგრამის განხორ-
ციელებისას, ვიდრე უკიდურესი სარისკო ან ეფექტურ პერიოდულ
აფეთქებათა და მანიფესტაციების დროს. მეორეს მხრივ, ყოველი პარ-
ტიული პროგრამა, მის რამდენადმე კარგად შესრულებისათვის, მოით-
ხოვს მრავალმხრივი ტალანტების დიდ რაოდენობას, ცოდნასა და ძა-
ლას მაშინ, როცა წრიული სამუშაო, რომელიც, თავისი აუცილებლო-
ბის გამო, ვიწრო და ერთფეროვანია, ადვილად მოგვარდება გაცილე-

პით უფრო მცირე ძალებით. აი, რატომ იყვნენ ფრანგი რესპუბლიკელებიც კი მეტისმეტად დიდხანს პარტიული ორგანიზაციის გარეშე და ინარჩუნებდნენ დაქსაქსული წრეების სახეს ან, უფრო უკეთ რომ ვთქვათ, ბოშათა ბანაკების ასეთ თუ ისეთ სახეს, რომელთაგანაც ყოველი მათგანი განწირულია შემთხვევითი სტიქიური უბედურებისათვის. წრეები კი სულ უფრო და უფრო მეტი ჩნდებოდა. ცხადია, ადებტების ზრდასთან შეფარდებით პარტიის ამოცანებიც რთულდებოდა, მოქმედების გეგმას, მის როლსა და ბრძოლასაც უფრო საფუძვლიანი სახე უნდა მიეღოთ, მაგრამ ვითომც არაფერი. არმან კარელისა და გოტფრაუ კავენიაკის სიკვდილის შემდეგ, მთელი ორმოცი წლის მანძილზე, მათი პარტია უმთავრესად, იმავე მდგომარეობაში იმყოფებოდა როგორც მათ დროს, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროის მანძილზე პარტიამ ერთხელ უკვე (1858 წ.) ხელში ჩაიგდო მმართველობა და კარგადაც გაივარჯიშა. პარტიის გავლენის შესასუსტებლად გასანადგურებლად ამ ორმოცი წლის მანძილზე ყველა შესაძლებელი საშუალება იხმარეს არა მარტო მისმა მტრებმა, — ეს ჩვეულებრივი ამბავი იქნებოდა — არამედ თვით მისმავე წევრებმა და პარტიის აგენტებმაც თავიანთი უთანხმოების, ურთიერთწინააღმდეგობების, მოუქნელობისა და დამარცხების წყალობით.

ნაპოლეონ მესამეს მეფობის ბოლო წლებში, როცა გამბეტა ამ პარტიაში შევიდა, იგი ურთიერთ მტრული წრეების ქაოსურ მასას წარმოადგენდა, სადაც ყველა თავისთვის მოქმედებდა და, ხშირად, ერთმანეთის ჯიბრზე. უნდა ამ წრეში ყოფილიყო, უნდა უშუალოდ შეხებოდით აქ გაბატონებული პოლიტიკური ჩანაფიქრისა და კონცეფციის წვრილმანს, რაც მუდამ განუყოფელია ვიწრო წრის კარჩაეცტილობისათვის, რომ მიმხდარიყავით ყველა სიძნელეს გამბეტას მიერ დასახული ამოცანებისას—შეეერთებინა ეს დაქსაქსული ელემენტები; აღარაფერი რომ არ ვთქვათ პირად თავმოყვარეობაზე და სხვა მისთანა არსებითად არამნიშვნელოვან დაბრკოლებებზე, რაოდენ დიდი ენერგია, სიმტკიცე და შრომა იყო საჭირო, რომ თვითეული ჯგუფის ცრურწმენა, ილუზია, ტრადიცია დაგეტრგუნა და მიგვეხედრებინა ისინი, რომ საჭიროა ეს წვრილმანი, მაგრამ შესისხლხორცებული ამოცანები, საერთო და მეტად შორეულ ამოცანებზე გაეცვალათ („ოტეჩესტენიე ზაპისკი“, 1883, № 1, II ნაწილი, გვ. 80—83).

შემდეგ ამავე სტატიის 102-ე და 103-ე გვერდებზე მე ვილაშქრებ-

დი იმ აზრის წინააღმდეგ, რომ თითქოს სოციალიზმს შესანიშნავად შეუძლია თანაარსებობა შეუზღუდავ მონარქიასთან. ლუი ბლანის უმნიშვნელოვანესი დამსახურებაა ამ მცდარი აზრის განადგურება.

XII

ვუბრუნდები ჩემს ამბავს. რაც უფრო მეტად მიპყრობდა უიმედობა, მით უფრო მეტად მეზღაუპებოდა ს. ნ. კრივენკო, როგორც იმედის ღუზას, არა მარტო თავის მხრივ, არამედ ნ. კ. მიხაილოვსკის მიზნობილობითაც. მისი სიტყვების თანახმად, — მას კი ტყუილი არ შეეძლო, — პარტიისათვის აუცილებელია დაარწმუნოს სახელმწიფო, რომ მისი გადასვლა ლეგალურ მოქმედებაზე და უარი ტერორზე, სავსებით დასაშვებია, თუ მთავრობა, თავის მხრივ, შეცვლის პოლიტიკას. იმ დროს მოსალოდნელი გასამართლება იური ბოგდანოვიჩისა (კობოზევის) და, მასთან ერთად, მთელი ნაროდნიკებისა საუკეთესო საშუალება აღმოჩნდა ასეთი შთაბეჭდილების მოსახდენად. პარტიის თვალსაჩინო წევრებს ერთხმად უნდა განეცხადებინათ სასამართლოსათვის, რომ ტერორის გზაზე ისინი თვით მთავრობამ დააყენა თავისი აუტანელი დამოკიდებულებით მათ კაცთმოყვარე საქმიანობისადმი და თუ მთავრობა ნებას დართავს მათი სოციალისტური აზრების სიტყვითა და საქმით პროპაგანდას, პარტია უარს იტყვის მის მიერ ათვისებული ტერორის სისტემაზე. ს. ნ. კრივენკომ ისიც კი მოიფიქრა, რომ ამ განცხადებათა უფრო ნათელი ფორმულირებისათვის მე ვყოფილიყავი დამცველი რომელიმე მსჯავრდადებულისა სენატში; ამ მიზნით მან იური ბოგდანოვიჩი აირჩია. ვისაც ურთიერთობა ჰქონია სერგეი ნიკოლოზის ძესთან, მან კარგად იცის, შეიძლება თუ არა უარი უთხრას კაცმა. ჩემი თანხმობა რომ მიიღო ამ პროცესზე საფუძვლიანი სიტყვის თქმის თაობაზე, ს. ნ. კრივენკომ ისე მოაწყო საქმე, რომ ბოგდანოვიჩმა თვითონ განუცხადა პროკურატურას დამცველად ჩემი აყვანის შესახებ, მე კი მივიღე უწყება — გამოვცხადებუიყავი სენატში, სადაც გამაფრთხილეს ზომიერად მოვქცეულიყავი სასამართლოზე და მომცეს საშვი პეტრე-პავლეს ციხეში ჩემი კლიენტის სანახავად. იქ ერთ ნესტიან მიწისქვეშეთში ჩამიყვანეს, სადაც ჩემი თბილისელი უცნობი იჯდა საშინლად გამხდარი, ქერა, წვერმოშვებული და შვიდი კლიტით ჩაკეტილი. მას ძალიან გაეხარა ჩემი ნახვა და მაგრად ჩამომართვა ხელი. როცა მარტო დავგტოვეს, ჩვენ რამდენიმე სიტყვით მოვილაპარაკეთ დაცვის სისტემაზე

და შევთანხმდით, თუ რომელი ჩვენთაგანი რას ილაპარაკებდა. ეტყობოდა, რომ ის იმ მოლაპარაკების საქმის კურსში იყო, რომელსაც მე ვეწინააღმდეგებოდი. მან ხმას დაუწია და მკითხა: გულახდილად მითხარი, ჩამომახრჩობენ თუ არაო; გარწმუნებთ, სიკვდილისა არ მეშინია, მაგრამ წინასწარ უნდა ვიცოდე ეს. ძალიან დამავალებთ, თუ ამ საკითხს გააკვევთ. გაარკვეით თუ შეიძლება.

მე ყველა ზომას მიემართე, რომ იგი დამემშვიდებინა და, მართლაც, დარწმუნებული ვიყავი, რომ ახლა, კორონაციის წინ არ შეიძლება ვინმე ჩამოახრჩონ, რომ სიკვდილით დასჯა და მძაფრი ზომები არ შედის გრაფ დ. ა. ტოლსტოის სისტემაში, რომელიც იეზუიტურად ჩუმად მოქმედებს. უკიდურეს შემთხვევაში, იმედი მქონდა, რომ გრაფი შუავლოვის საშუალებით მაინც მივალწევდი ჩემი კლიენტის სასჯელის შერბილებას.

სენატში შემთხვევა მომეცა გამეცნო მხოლოდ პირველი ტომი უზარმაზარი საქმისა, რომელშიც მონაწილეობა უნდა მიმეღო, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. უთუოდ გავცივდი პეტრე-პავლეს ციხის მიწისქვეშა დერეფანში. საქმის გარჩევამდე სამი თუ ოთხი დღით ადრე, აღმომაჩნდა ფილტვის კრუპოზული ანთება. ჩემმა მკურნალმა ექიმმა ნ. ი. კუსკოვმა, რომელიც ჩვეულებრივ დიდად ამხნევებდა ხოლმე თავის ავადმყოფს, მზრუნველი სახე მიიღო. თავიდან ფეხებამდე ყინულები შემომიწყო და ცხენის ღოზის წამლები დამაყარა. მაგრამ მე ბოდვის დროსაც მაშფოთებდა ბოგდანოვიჩის ბედი და ის აზრი, რომ მასაც და ს. ნ. კრივენკოსაც შეუძლიათ ექვი შეიტანონ, თითქოს მე განგებ გავქეცი მათ მიერ მოცემულ ჩემს როლს. ძლივს მოვასწარი სასამართლოსა და კლიენტისათვის შემეტყობინებინა ჩემი ავადმყოფობა, საიდანაც ექიმმა ნ. ი. კუსკოვმა ძალიან სწრაფად მიხსნა.

გრაფ შუვლოვთან შემდგომი შეხვედრების დროს მუდამ ვცდილობდი ბოგდანოვიჩისა და მისი მეგობრების ბედზე მელაპარაკა. ამასთანავე ჩემს სიტყვას მუდამ იმით ვამთავრებდი, რომ არცერთი მათგანი არ დაისჯება; სხვაგვარად ეს იმას ნიშნავს, რომ კვლავ დაიწყოს თავდასხმებისა და მკვლელობის სერიები. იგივე ვუთხარი გრაფ შუვლოვს, როცა მან ახალი ამბავი მითხრა — გრაფ დ. ა. ტოლსტოის ამერიიდან არავისი ანგარიშის გაწევა არ სურს და არც არავის მისცემს შელავათს, რადგან თავისი პარტია საბოლოოდ გამარჯვებულად მიაჩნია მის შემდეგ, რაც დაიჭირა „ნაროდნაია ვოლიას“ უკანასკნელი მოგიკანი — ვერა ნიკოლოზის ასული ფიგნერი. მაშინ მე ჩავილაპარაკე: კი-

ბევრ ასეთს წარმოშობს წმინდა რუსეთი და კართაგენი საბოლოოდ
დამარცხდება*. როცა სასიკვდილო განაჩენი უკვე დადგინდა, გრაფმა შუ-
ვალოვმა შემოიარა ჩემთან და მაცნობა, რომ სასახლეში არ იცნან რა-
ყონ მსჯავრდადებულებს, დასაჯონ თუ არა? შეიძლება ეს იმ მიზნით
ყო ჩემთან ნათქვამი, რომ ძვირად მიეყიდათ რევოლუციონერებისათ-
ვის მსჯავრდადებულთა პატიება. მე ძალიან სერიოზული სახე მივიღე
და მსურვალედ ვარწმუნებდი გრაფ შუვალოვს — ყველა ზომები ესმა-
რა, რათა ამ შეცდომისათვის შეეშალა ხელი, ვარწმუნებდი — სარწმუ-
ნო წყაროებიდან ვიცი, რომ პირველი მარტის ამბები არ მოხდებოდა,
გრაფ ლორის-მელიქოვს პრესნიაკოვი და კვიატკოვსკი** რომ არ ჩამოეხ-
რჩო 1880 წლის ნოემბერში-მეთქი. მე თავი გამოვიღე გრაფ შუვალოვ-
თან, რომ ბოგდანოვიჩის ან ვერა ფიგნერისა და მათი რომელიმე თანამ-
გრძნობის დასჯა უთუოდ სისხლით მორწყავს კორონაციას და ვთხოვდი
აუცილებლად გადაეცა ეს ჩემი გაფრთხილება გრაფ ვორონცოვ-დაშკო-
ვისათვის.

ერთი დღის შემდეგ შემოვიდა ჩემთან მხიარული და გაბრწყინებუ-
ლი გრაფი შუვალოვი და თან მრავალი სარკაზმი და მახვილი სიტყვა
მტყორცნა: „ — ჩვენ გავიმარჯვეთ, უკლებლივ ყველას აპატიეს, სიკვ-
დილით არავის დასჯიან“. მე მთელი მკერდით ამოვისუნთქე, ამისათვის
მართლაც რომ ღირდა ბ-ნ ბოროზდინთან ერთად ჩირქის მოცემა.

* მიუხედავად ჩემი ასეთი აზრისა, მე მაინც დამარცხებული ვიყავი ვ. ნ. ფიგ-
ნერის დაპატიმრების გამო და დიდხანს მტანჯავდა ის აზრი, რომ ეს ჩემი მოქმედების
ბრალია მეთქი: ხომ არ უთვალთვალა პოლიციამ ვ. ნ. კ. მიხაილოვსკის, როცა ის სამხ-
რეთში წავიდა აღმასრულებელი კომიტეტის წევრებთან საათობრიოდ? საფუძველი
მაქვს, ვიფიქრო თვით მიხაილოვსკისაც ტანჯავდა ეს ფიქრი, ვიდრე არ გამოარკვია,
რომ ვ. ნ. ფიგნერი დეგავემა გასცა. (ახალი შენიშვნა).

** გრაფ ლორის-მელიქოვი, რომელსაც ვკითხე, თუ როგორ მოუვიდა ასეთი შეც-
დომა, მარწმუნებდა, რომ მას შესანიშნავად ესმოდა მისი მნიშვნელობა, მაგრამ იძუ-
ლებული იყო წასულიყო დათმობაზე მემკვიდრის წინაშე, რომელიც, რო-
გორც გეარდიის ქარების მთავარსარდალი, დაეინებოთ მოითხოვდა კვიატკოვსკის
დასჯის ზამთრის სასახლის აფეთქების მომზადების გამო, სადაც ფინური პოლის
უამრავი ქარისკაცი დაიღუპა — მაგრამ პრესნიაკოვის დასჯას ვინ თხოულობდა? —
შევეციოთ მე. — მთელი პოლიცია, — მიპასუხა გრაფმა ლორის-მელიქოვმა — რად-
გან მან გოროდოვოი მოკლა.

(პრესნიაკოვმა მისი დაპატიმრების დროს ქუჩაში, შეიარაღებული წინააღმდეგო-
ბისას, მოკლა არა გოროდოვოი, არამედ ერთ-ერთი სახლის შვეიცარი).

ჟურნალ „ბილოეს“ რედაქცია.

დაგვრჩა მთავარი — მიგველწია ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლებისათვის. მე არ ვშორდებოდი გრაფ შუვალოვს, ბევრჯერ შეეხვდი მას ხან თავის სახლში და ხან ჩემთან. ჩვენი საუბარი, ძირითადად, ეხებოდა ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლების გაფორმების საქმეს. მე წარვეუდგინე გრაფს ბიოგრაფიული ცნობები ამ მწერლისა და მისი პროცესის ამბავი, რომლებიც ა. ნ. პიპინმა გადმომცა; მივართვი, აგრეთვე, მოხსენებითი ბარათის პროექტიც. ეს უკანასკნელი ა. ნ. პიპინმა დაწერა, ძალიან მძაფრად და თავშეკავებულად, მაგრამ პოლემიკური ტონით სენატის დადგენილების წინააღმდეგ. მასში, როგორც ორჯერ ორიოთხია, ამტკიცებდა, რომ ჩერნიშევსკი უდანაშაულოდ დაისაჯა*. რამდენიმე დღის შემდეგ გრაფმა შუვალოვმა ბარათი უკან დამიბრუნა და მითხრა, მისი წარდგენა უთუოდ დაღუპავს საქმეს. მან შემომთავაზა უძვირფასეს ქაღალდზე კალიგრაფიულად გადაწერილი უმორჩილესი თხოვნის გაგზავნა ნ. გ. ჩერნიშევსკის ვაჟიშვილების სახელით. იქ უნდა ყოფილიყო ნათქვამი, რომ როგორიც არ უნდა იყოს დანაშაული მათი მამისა, მან უკვე გამოისყიდა იგი თავისი ოცი წლის ჩუმი ტანჯვითა და არნახული მორჩილებით. ბოლოს უნდა ეთხოვათ ტანჯულის პატიება და მისი დაბრუნება სამშობლოში, რათა ოჯახს შეძლებოდა მზრუნველობით დაეტკბო მისთვის სამუდამოდ გაბზარული ცხოვრების უკანასკნელი დღეები. გული გავიმაგრე და ეს თხოვნა ა. ნ. პიპინს წარვეუდგინე. ცხადია, ნ. გ. ჩერნიშევსკის შვილები დათანხმდნენ ხელი მოეწერათ ქაღალდისათვის ისე, რომ არც უკითხავთ მისი ბედი. შემდეგ გრაფი შუვალოვი მოვიდა ჩემთან და საზეიმოდ გადმომცა თავისი საგვარეულო გერბიანი ქაღალდი საკუთარი ხელმოწერით იმის თაობაზე, რომ მან, მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის ფლიგელ-ადიუტანტმა, გრაფმა ამან და ამან უზენაესი წყალობა მოიღო და მომცა უფლება გამოვითხოვო ციმბირიდან სახელმწიფოებრივი დამნაშავეს ნ. გ. ჩერნიშევსკის დაბრუნება სამშობლოში. ვერ გავერკვევ, რას ნიშნავდა ეს და ვუმტკიცებდი გრაფ შუვალოვს, რომ სრულიად არ მესაჭიროება ასეთი ხელწერილი, არც არავის წინაშე ვარ ვალდებული წარვადგინო იგი და არც არავის წარვეუდგენ-მეთქი. არ მჯეროდა მოლაპარაკების სერიოზული წარმატებისა და მხოლოდ ერთი ანგარიშით მოვკიდე მას ხელი —

* ეს წერილი ინახება ჩემთან. არ ვებეჭდავ მას, რადგან მისი დასკვნები და მოსაზრებები ახლა ყველასათვის ცნობილია.

გამენთავისუფლებინა ნ. გ. ჩერნიშევსკი; ამასთანავე სავსებით ვენდობოდი გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისაგან თითოეულ სიტყვას-მეთქი. მაგრამ გრაფმა შუვალოვმა მთხოვა უთუოდ მას მიერთმია მისთვის ხელწერილი. მე ვხედავო, — მეუბნებოდა ის — რომ საშიშია ჩერნიშევსკის „მათი“ ხელიდან გამოგლეჯა, მხოლოდ ეს ქაღალდი მოგვცემს საშუალებას მე და გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს დაყინებით მოვთხოვოთ სასახლის კარსა და დ. ა. ტოლსტოის პირობის შესრულება, მაგრამ თქვენ თუ შეგეკითხებიან, ვალდებული ხართ თქვათ, რომ თითქმის მაიძულეთ მომეცა თქვენთვის ეს წერილი და მე კი დიდხანს ვიყავი უარზე.

მაშასადამე, იძულებული გავხდი გავჩერებულიყავი და შანტაჟისტის მიმემართა.

ბოლოს, 1883 წლის გასულს, გრაფმა შუვალოვმა გამაცნო საკონანციო მანიფესტის იმ სტატიის პროექტი, რომელიც შეწყალებას აცრელებდა ჩერნიშევსკის მდგომარეობის შესატყვის ვითარებაზე. მან მთხოვა, ყურადღებით ამეწონ-დამეწონა ამ სტატიის გამოთქმები და შემეტყობინებინა მისთვის — მაკმაყოფილებდნენ თუ არა ისინი, ან რაიმე ხრიკი ხომ არ გაურია მასში გრაფმა დ. ა. ტოლსტოიმ? მე პროექტი პიპინს წავუღე და ვთხოვე — რჩევა ეკითხა კომპეტენტურ მცოდნეთათვის. არ ვიცი, ვის ჰკითხა მან რჩევა ან საერთოდ ჰკითხა თუ არა. მან მალე დამიბრუნა პროექტი და თქვა, რომ საქმე მისი გამოთქმები კი არ არის, არამედ ის, თუ როგორ გამოიყენებდნენ მას ნ. გ. ჩერნიშევსკისათვის. ეს მე სიტყვა-სიტყვით გადავეცი გრაფ შუვალოვს, რომელმაც დამარწმუნა, რომ თუ კორონაცია მშვიდობიანად ჩაივლის, ნ. გ. ჩერნიშევსკი უთუოდ დაბრუნებული იქნება სამშობლოში; დაგვრჩა მხოლოდ ის, რომ ამ დაპირების შესრულებას დაველოდოთ.

1883 წ. აპრილში გრაფმა შუვალოვმა ერთხელ-ორჯერ შემოიარა ჩემთან „უბრალოდ სასაუბროდ და გულის მოსაოხებლად“. მას მიაჩნდა, რომ გრაფ დ. ა. ტოლსტოის რუსეთი მიყავს სრული გაყინულობისა და განადგურებისაკენ, რომ საზოგადოება სულთი დაეცა, რევოლუციონერები დაბრმავებულნი არიან და მათი აღარავითარი იმედი არ შეიძლება გვექონდეს და რომ საფრთხეს უნდა ელოდე მხოლოდ ყველაზე გაბედული და მტარვალ ხალხისაგან. პირველად მე მეგონა, რომ საქმე ეხება 1762 ან 1801 წლების „სანახაობის“ მსგავს ამბებს. რაოდენ გავოცდი, როცა შემდგომი საუბრიდან გაირკვა, რომ რუსეთის ხსნის მთელი იმედი მე ვარ. გრაფ შუვალოვს მიაჩნდა, რომ ქვეყნიერებას მარ-

თავენ მხოლოდ პირადი გრძნობები და, ამიტომ, მე მმართვეს მტკიცედ და გაბედულად დავარწმუნო ალექსანდრე მეფე, რომ რევოლუციონერები მას უთუოდ მალე მოკლავენ, როგორც მის მამას, თუ იგი არ მოისურვებს რუსეთის კონსტიტუციას, რომ რევოლუციონერებმა მტკიცედ გადაწყვიტეს ფარ-ხმალი არ დაყარონ, ვიდრე ამ აღთქმულ მიზანს არ მიაღწევენ. გრაფი შუვალოვი მარწმუნებდა, რომ აღვილად შემახვედრებს მეფეს, თუ მე თანახმა ვიქნებოდი ვუთხრა ეს სიტყვები.

მე თავაზიანად მოვიშორე საფრთხობელას ეს როლი და გრაფ შუვალოვს განვუმარტე, რომ ასეთ რისკზე შეიძლება წახვიდე მხოლოდ მაშინ, როცა შენს ზურგს უკან ქვეყნის მთელი ცოცხალი ძალა დგას, ან უნდა იყო პირადი პატივმოყვარეობით გაბრუებული-მეთქი.

გრაფი შუვალოვი ცოტა ხანს კიდევ „მესაუბრა“ ზრდილობის გულისათვის და მალე წავიდა, გულდაწყვეტილი ჩემი მოუქნელობის გამო, რადგან თურმე არ მცოდნია მდგომარეობით სარგებლობა. მას შემდეგ იგი აღარც შემხვედრია.

ცნობილია, რომ კორნაციამ მშვიდად ჩაიარა 1883 წელს. იმავე წლის ზაფხულში მივლინებული ვიყავი კავკასიაში, კავკასიის რკინიგზის საზოგადოების სამმართველოს მიერ, იმ დაბრკოლებათა მოსაგვარებლად, რომლებიც თან მოჰყვა ნავთის გადაზიდვას. ამიტომ არავითარი საშუალება არ მქონია ნ. გ. ჩერნიშევსკიზე რაიმე ცნობების შეტყობისა. მხოლოდ ნოემბრის დასაწყისში, პეტერბურგში დაბრუნების შემდეგ, წავიკითხე, რომ ჩერნიშევსკი „საცხოვრებლად“ გადაყვანილია არა სამშობლოში, სარატოვში, როგორც მე დამპირდნენ, არამედ — ასტრახანში. ამისათვისაც მადლობელი ვარ! მოგვიანებით გავიგე, რომ მისთვის არ დაუბრუნებიათ მისი „ქონებრივი უფლება“. მიუხედავად ამისა, ამის შემდეგ მაინც დაცხრა ჩემი მღელვარება, გამოწვეული ამ უცნაური და უნაყოფო მოლაპარაკებით.

XIV

მომდევნო, 1884 წლის აპრილში, ჩემთან შემოიარა გრაფმა მ. ტ. ლორის-მელიქოვმა და რადგან შინ არ დავხვდი, წერილი დამიტოვა — დაუყოვნებლივ მენახა იგი. მისვლა მე მხოლოდ მეორე დღით შეეძლია. გრაფმა მიაშბო, რომ ვ. კ. ფონ-პლევემ, რომელიც მან 1880 წელს, „გულის დიქტატურის დღეებში“, სასამართლო პალატის პროკურორის თანამდებობიდან სახელმწიფო პოლიციის დეპარტამენტის დირექტორად

გადაიყვანა, აჩვენა გრაფს ჩემი დაბეზღების ქალაღდი, დაწერილი ბ-ნი ბოროზდინის მიერ. მითხრა, რომ ბ-ნმა პლევემ ჩემი ვინაობის გამოკვლევაც დაიწყო მასთან. გარდა იმ სიყალბისა, რომელიც აღრე ბ-ნი შუალაღვისადმი მინაწერ წერილში ეწერა, დაბეზღების ავტორი ამტკიცებდა, რომ მე თითქოს რევოლუციონერებს ვამარაგებ უმნიშვნელოვანესი ცნობებითა და მითითებებით, რომელთაც ვღებულობ გრაფ ლორის-მელიქოვისა და ვორონცოვ-დაშკოვისაგან! ამას გრაფმა ლორის-მელიქოვმა დაუმატა, რომ მან ვ. კ. ფონ-პლევეს განუმარტა, თუ რა კაცია ბ-ნი ბოროზდინი, რომელმაც მასაც შესთავაზა თავისი ჯაშუშური სამსახური, მაგრამ იგი მალე მიხვდა მის სულელურ სიყალბეს. მიუხედავად ამისა, გრაფმა მირჩია მენახა გრაფი ფონ-პლევე და პირადად განმეგრტა მისთვის ყველაფერი. „მე მას ისიც კი ვუთხარი, რომ უთუოდ გაგაზზავნით მასთან“, — დასძინა ყოფილმა დირექტორმა.

ამის შემდეგ, როდესაც მე სახელმწიფო პოლიციის დეპარტამენტში გამოვცხადდი, ვიგრძენი, რომ იქ მელოდნენ. ვ. კ. ფონ-პლევემ მეტისმეტად თავაზიანად და გულთბილადაც კი მიმიღო. მე მას განვუცხადე — მსურს მომავალში გარანტირებული ვიყო დაბეზღებისაგან, ბ-ნი ბოროზდინის ცნობების სერიოზული გამოკვლევის შედეგად-მეთქი. კიდევ კარგი, რომ ეს ახლა მოხდა, თქვენც და გრაფი ლორის-მელიქოვიც დროულად აღმოჩნდით აქ, პეტერბურგში. ხომ შეიძლება, რომ თქვენ სხვაგან გადაგიყვანონ, გრაფი ლორის-მელიქოვი საზღვარგარეთ აღმოჩნდეს, მეც მივლინებაში ვიყო საღდაც ბაქოში და ამ დროს ბ-ნი ბოროზდინს ფულის შოვნა მოუჩნდეს რაიმე ახალი მონაჩმახის მეშვეობით და მაშინ მე, თქვენი უმოჩილესი მონა, ამის გამო შეიძლება პროვინციაში დამაპატიმრონ, დედაქალაქში ჩამომიყვანონ და მანამდის გამაჩერონ. ვიდრე არ დავამტკიცებ დაბეზღების უაზრობას და ა. შ.

ჩანს, ვ. კ. ფონ-პლევე ჩემგან ასეთ სიტყვას არ ელოდა. მან თავისი ხშირი წარბები მოღუშა, მიბრძანა ჩემი საქმე მიმეწოდებინა, გადაშალა მისი ფურცლები და ნახევრად მკაცრად, ნახევრად ირონიულად მითხრა:

— ჩვენ არც ისე მიაბიტები ვართ, თქვენ რომ გგონიათ. ჩვენ კარგად ვიცით ბოროზდინის სიტყვების ფასი და ამისი საუცხოო დადასტურებაა ის, რომ მისი სრულიად არ გვჯერა, რის გამოც თქვენ თავისუფლად დადიხართ. ჩვენ თქვენზედაც საკმაოდ ბევრი ვიცით. აი, დატკბით, როგორ წვრილმანებს უკირკიტებს ჩვენი ცნობები: სახელმწიფო

დამნაშავე ლეხედევთან თქვენ ახალ მეფეზე მოკრძალებით არ ლაპარაკობდით.

— განა მე ვიცოდი, რომ ის სახელმწიფო დამნაშავე იყო? და მერე რატომ ვლაპარაკობდი ასე? პირველ მარტს ვკიცხავდი.

— მეორე სახელმწიფო დამნაშავეს, ლუბიმოვიჩს, თქვენ მოეხმარეთ — დასხლტომოდა პოლიციას, — განაგრძობდა ვიაჩესლავ კონსტანტინეს ძე.

— თქვენ, ჩემს ადგილას, სხვაგვარად მოიქცეოდით?

— მესამეს, უსოვას, რომელიც გადასახლებულებისათვის ფულს აგროვებდა, თქვენ მაშინ ამდენი და ამდენი მიეცით და ა. შ. ჩვენ ყველაფერი ეს ვიცით. ვიცით თქვენი ტენდენცია, ვიცით, რომ თქვენ წერთ ისეთ გავლენიან და არაკეთილგანწყობილ ორგანოებში, როგორიცაა „ოტჩესტვენიე ზაპისკი“ და მაინც არ გიკრძალავთ დედაქალაქში ცხოვრებას, ქვეყნად მოგზაურობას. ესე იგი, არც თუ ისეთი ტირანები ვყოფილვართ. მაგრამ თქვენ მეტისმეტად ბევრი მოინდომეთ, თუ ფიქრობთ, რომ ჩვენ შეგვიძლია მოგვცეთ მფარველობის ქალაქი იმის გამო, რომ გრაფმა ბოროზდინმა ცილი დაგწამათ, ამისათვის საჭიროა მტკიცე რწმენა თქვენს მიმართ, რაც ჩვენ, თქვენც კარგად იცით, არა გვაქვს...

მე გამოსამშვიდობებლად მოვემზადე.

— თქვენ უხერხულობას და საფრთხეს უჩივით, მაგრამ არ გსურთ დაიჯეროთ, რომ ეს უხერხულობები თქვენს მდგომარეობაში გამოუვალაა. ჩვენ კი არ მოგვიხვევია თავზე თქვენთვის ყოველივე ეს, არამედ თვითონ მოინდომეთ ორ სკამზე ჯდომა...

— ამაში თქვენ ძალიან ცდებით, თქვენო აღმატებულებავ, მე არც ერთ მხარეს არ ვეკუთვნი...

ვ. კ. ფონ-პლევეს მეტი აღარ შეეუჩერებია.

მალე შევიტყვე, რომ ვ. კ. ფონ-პლევემ ჩემზე „პოლიციის უმკაცრესი მეთვალყურეობა“ დააწესა. ეს შეიქნა დაბრკოლება ჩემთვის ფოთის ქალაქისათვად დამტკიცებისა. ამ თანამდებობაზე მე მთელი ათეული წლით გვიან ამირჩიეს აღნიშნული მოვლენებიდან. შემდგომი მეფობის დროს, 1894 წ. დეკემბერში, მეთვალყურეობის მოხსნისათვის საჭირო შეიქნა ორი გუბერნიის თავადაზნაურობის შუამდგომლობა და კავკასიის მთავარსარდლის ბ-ნ ადმირალ ს. ა. შერემეტევის პირადი გამოსარჩლება.

I. წ ა რ ს უ ლ ი დ ა ნ

ამ მოგონების დაწერას მკითხველი აწ განსვენებული გამოჩენილი მეცლევრის, პროფესორ სიმონ ხუნდაძის მეცადინეობას უნდა უმაღლოდეს. სწორედ მისი თხოვნითა და მოლაპარაკებით შეუდგა ნ. ნიკოლაძე, 1927 წელს, თავისი მემუარების წერას, მაგრამ კარგად დაწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანა ვეღარ შეძლო; მოასწრო მხოლოდ აღნიშნული ნაწილის („წარსულიდან“) დაწერა, რომელიც, სათანადო კომენტარებით, პროფ. ს. ხუნდაძემ პირველად გამოაქვეყნა (1931 წ.) ნიკო ნიკოლაძის რჩეული ნაწერების პირველ ტომში.

ამასთან დაკავშირებით, პროფ. ს. ხუნდაძე წერდა: „ეს მოგონება ნ. ნიკოლაძის უკანასკნელი ნაწარმოებია. იგი დაწერილია 1927 წელს, როდესაც მისი ავტორი საგრძნობლად ავად იყო. იმ ხანებში (1927 წ.) ხშირად მიხდებოდა ნ. ნიკოლაძესთან საუბარი იმ საკითხებზე, რომელიც დაკავშირებული არის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების საქმესთან. ერთი ასეთი შეხვედრის დროს, მე მივეცი წინადადება ნ. ნიკოლაძეს დაეწერა ვრცელი მოგონება თავისი წარსული მოღვაწეობიდან და მასთანვე ვრცლად გაეშუქებინა ის საკითხები, რომლებიც ღღეს ბნელით არის მოცული და რომელთა გაშუქებას დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა საერთოდ ჩვენი გასული საუკუნის საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და კერძოდ ქართული აზროვნების შესწავლის საქმეში. ნ. ნიკოლაძე სიამოვნებით შეეგება ჩემს წინადადებას და დასძინა, რომ მას დიდი ხანია განზრახული ჰქონდა ასეთი ვრცელი მოგონების დაწერა, მაგრამ შესაფერისი დრო ვერ იშოვნა...

ასეთივე წინადადებით მიემართე მე სახელგამის გამგეობას, რომელიც სიამოვნებით მიეგება ამ წინადადებას და ჩემი თანდასწრებით მოლაპარაკებაც გამართა ნ. ნიკოლაძესთან. უკანასკნელი შეჰპირდა სა-

ხელგამის გამგეს თავისი მოგონების რამდენიმე წიგნად დაწერას და წინასწარ პონორარიც მიიღო სახელგამისაგან; ავტორი დარწმუნებული იყო, რომ ყოველ თვეში შეძლებდა გადაეცა სახელგამისათვის 8—9 ფორმა თავისი მოგონებისა. სამწუხაროდ, ეს შეუძლებელი შეიქმნა იმ ხანებში: ნ. ნიკოლაძე მძიმედ გახდა ავად და მხოლოდ ძლიერ მცირედი ნაწილის დაწერა მოასწრო. ავტორს განზრახვა ჰქონდა თავის მოგონებანი 60-იანი წლებიდან დაეწყო და, მოკლედ, თავისი გეგმები მეც გამაცნო; იგი ფიქრობდა ვრცლად შეხებოდა 60-იან წლებში ახალი თაობის ინტელიგენციის გამოსვლას, ბატონყმობის მოსპობას ჩვენში, ახალი თაობის ბრძოლას ბატონყმობის წინააღმდეგ, ეკონომიკურ განვითარებას რეფორმის შემდეგ და რკინის გზის გაყენას, მის მოღვაწეობას საზღვარგარეთ და ემიგრაციასთან შეხვედრას, მუშაობას გაზეთ „დროება“-სა და ჟურნალ „კრებულში“, ამ ორგანოების მნიშვნელობას, 70-იანი წლების ქართველი ინტელიგენციის დახასიათებას და მოღვაწეობას, ქართველი ნაროდნიკების ორგანიზაციასა და მათ დაპატიმრებას, ბანკის დაარსების საქმეს ჩვენში და სხვა მრავალ საკითხს, რომელთა ჩამოთვლა აქ ძლიერ შორს წაგვიყვანდა. უნდა ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ ამ მემუარების დაწერით ავტორი მეტად ძვირფას დოკუმენტებს შესძენდა ჩვენს ლიტერატურას და იგი გასული საუკუნის მრავალ საინტერესო მოვლენას ახსნიდა ფარდას. როგორც აღვნიშნეთ, მოგონების დაწერა ვერ მოასწრო ავტორმა და ეს დიდ დანაკლისად უნდა ჩაითვალოს ჩვენს სამემუარო ლიტერატურაში.

ამავე საუბრის დროს მე ვთხოვე ავტორს თავისი მოგონებანი უფრო შორიდან დაეწყო, 60-იანი წლების წინა პერიოდიც გაეშუქებია. ამ საუბრის შედეგი არის... დაუმთავრებელი ნაწყვეტი „წარსულიდან“.

მოგონება ავტორს პირდაპირ რემინქტონზე უბეჭდია და შემდეგ შეუტანია ხელით შესწორებანი“.

წინამდებარე კრებულში „წარსულიდან“ უცვლელად იბეჭდება პროფ. ს. ხუნდაძის რედაქციით გამოქვეყნებულ ნ. ნიკოლაძის „რჩეულ ნაწერთა“ პირველი ტომიდან.

II. სტუდენტობის პირველი დრო

„სტუდენტობის პირველი დრო“ დაწერილია 1879 წელს. მისი ავტოგრაფი არაა შემონახული. პირველად იგი დაიბეჭდა ავტორის მიერ შედგენილ კრებულში „სახალწლო“, რომელიც ვ. შავერდოვის „გაზე-

თის სააგენტომ“ გამოსცა 1880 წელს. ამავე კრებულში მოთავსებულია, აგრეთვე, ნ. ნიკოლაძის „მამულის სიყვარული და მსახურება“ და მისი მიერ ნათარგმნი ჰალევის მოთხრობა „სიზმარი“.

„სტუდენტობის პირველი დრო“ მეორედ გამოაქვეყნა პროფ. ს. ხუნდაძემ ნ. ნიკოლაძის „რჩეული ნაწერების“ პირველ ტომში (1931 წ.), რომელსაც დართული აქვს რედაქტორის შენიშვნებიც.

ამ მოგონების მაშინ დაწერასა და გამოქვეყნებას ჰქონდა თავისი საბაბი და განმაპირობებელი მიზეზები: სამოცდაათიან წლებში ნ. ნიკოლაძე მწვავე პოლემიკას აწარმოებდა ნიკო და ბესარიონ ლოლობერიძეებთან საბანკო საკითხებზე (ლოლობერიძეებს შემდეგ მხარი დაუჭირათ ი. ჭავჭავაძემაც).

ნ. ნიკოლაძის „სტუდენტობის პირველ დროს“ თავისი პუბლიცისტური დატვირთვა აქვს: იგი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ლოლობერიძეთა პოზიცია საბანკო საკითხებში, და საერთოდ, მოულოდნელი და გასაკვირი არ ყოფილა. მათ თავიდანვე განსხვავებული შეხედულება ჰქონდათ ცხოვრებაზე და მამულის მსახურებაზე. მიუხედავად ამისა, ავტორი არ ღალატობს სინამდვილეს, ცხოვრებისეულ ფაქტებს და სწორად წარმოადგენს იმ შტრიხებს, რომლებიც იმდროინდელ პეტერბურგელ ქართველ სტუდენტთა საქმიანობასა და ხასიათზე მეტყველებს. ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ ამ მოგონებაშიც ავტორი დიდი პატივისცემით საუბრობს ილია ჭავჭავაძეზე, აკაკი წერეთელზე, კირილე ლორთქიფანიძეზე და მათ მიერ, ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში, არჩეულ გზაზე, — მათ წინასწარ მზადებაზე სამოღვაწეოდ.

ამ მოგონების წამკითხველი ადვილად იგრძნობს, რომ ავტორი გულწრფელად და მთელი სიმართლით აღადგენს იმ პირველ სტუდენტურ შთაბეჭდილებებს, რომლებიც შემდეგ, მისი აზრით, თვით ცხოვრებამაც აშკარად დაადასტურა. სწორედ ეს უკანასკნელი გარემოებაა მისთვის მთავარი და არსებითი. ამიტომაც, რომ ამავე კრებულში („სახალწლო“) დაბეჭდილია ნ. ნიკოლაძის მეტად საყურადღებო ნაწარმოები — „მამულის სიყვარული და მსახურება“, რომელიც 1914 წელს ცალკე წიგნადაც გამოქვეყნდა.

გარდა ილიასა და აკაკისა, ყველა იმდროინდელი სტუდენტი ნიკოლაძეს გამოყვანილი ჰყავს შერკმეული სახელით (თუ სახელითა და გვარით). ამის თაობაზე თვით ავტორს გაკეთებული აქვს ასეთი შენიშვნა: „რადა თქმა უნდა, რომ ამ მოთხრობაში მოგონებული და გადას-

ხვათერებული არ არის რა, მოქმედი პირების სახელის მეტი“ (ეს შენიშვნა ძირითად ტექსტში აღარ დაგვიტოვებია!).

მოგონების მთავარ დანიშნულებაზე და მის უშუალო მიზანზე აშკარად მეტყველებს ეპიგრაფად წამძღვარებული ანდაზაც: „სახარე ხბოს საძოვარში შეეტყობა“...

* *

პროფ. ს. ხუნდაძემ საცესებით დამაჯერებლად გაშიფრა გადასხვაფერებული სახელების უმეტესობა და ამჯერად ცნობილია, რომ ღრეჭიას სახელით ავტორს გამოყვანილი ჰყავს შემდეგში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ნიკო ბესარიონის ძე ლოღობერიძე (1838—1911), ფილიპ ბერიშვილის სახით — გამოჩენილი ქართველი ჟურნალისტი და საზოგადო მოღვაწე კირილე ჟანის ძე ლორთქიფანიძე (1839—1918), გიგო თავქარა — ს. მესხის უფროსი ძმა გიორგი სიმონის ძე მესხი, ბასილ აბაზაძე — ვასილ თუმანიშვილი, საულ ქერაძე — დავით ნიკოლოზის ძე აბდუშელიშვილი, ღრეჭიას ძმა — სიმონ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე, გოგიტალენჩი — გიორგი ექვთიმეს ძე წერეთელი (გაურკვეველია, თუ ვინ ჰყავს გამოყვანილი ეგნატე და მიხა ბაყაყაშვილების სახით).

III. მოგონებანი სამოციან წლებზე

„მოგონებანი სამოციან წლებზე“ დაწერილია 1923 წელს, როცა ნ. ნიკოლაძე ლონდონში იმყოფებოდა. იგი დაწერილია რუსულ ენაზე და გამიზნული იყო რუსი მკითხველისათვის, მაგრამ პირველად მაინც ქართულ ენაზე გამოქვეყნდა 1924—1925 წლებში (იხ. ჟურნალი „კავკასიონი“, 1924, № 3—4 და ჟურნალი „ახალი კავკასიონი“, 1925, № 1—2). შემდეგ კი დაიბეჭდა რუსულ ჟურნალში «Каторга и ссылка» (1927 წ., № 34—35).

როგორც ჟურნალ „კავკასიონის“ რედაქციის შენიშვნიდან ჩანს, ნ. ნიკოლაძეს გადაწყვეტილი ჰქონია ქართულ ენაზე დაეწერა ამ მოგონების შემდეგი ნაწილები, მაგრამ ეს შთანაფიქრი ველარ განახორციელა.

„მოგონებანი სამოციან წლებზე“ შესულია პროფ. ს. ხუნდაძის რედაქციითა და შენიშვნებით გამოცემულ ნ. ნიკოლაძის „რჩეულ ნაწერ-

თა“ პირველ ტომში“ (1931 წ.). წინამდებარე კრებულში ეს მოგონება სწორედ იმ სახით იბეჭდება, როგორც იგი პროფ. ს. ხუნდაძემ გამოაქვეყნა.

„ჩვენს გამოცემაში, — წერს პროფ. ს. ხუნდაძე, — ეს მოგონება ჟურნალ „კავკასიონი“-დან იბეჭდება, რომლის თარგმანი ხელმეორედ შევადარეთ რუსულ ტექსტს და გამოტოვებული ან ჩამატებული ადგილები ქართულ თარგმანში აღვადგინეთ. მოგონება, რასაკვირველია, სრულიად უცვლელად იბეჭდება“ (იხ. ნ. ნიკოლაძე. რჩეული ნაწერები, 1931, ტ. I, გვ. 382).

პროფ. ს. ხუნდაძე საგანგებოდ შენიშნავს იმის თაობაზე, რომ ნ. ნიკოლაძის ამ მოგონებას განსაკუთრებული ინტერესით შეგებებიან რუსი ჭკიბხველი საზოგადოება და პროფ. ი. სტეკლოვმა იგი უხვად გამოიყენა ნ. გ. ჩერნიშევსკის შესახებ დაწერილ თავის ფუნდამენტალურ ორტომიან გამოკვლევაში.

ნ. ნიკოლაძის ეს მოგონება დღემდე იქცევს მკვლევართა ყურადღებას და მისი საშუალებით არა ერთი საკითხის გაშუქება ხერხდება. მის შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს თვით ავტორის იდეურ-შემოქმედებითი კრედოს ჩამოყალიბების გასათვალისწინებლად.

IV. ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება

(„სვიაშჩენნაია დრუჟინას“ მოლაპარაკება 1882 წელს
პარტიასთან „ნაროდნაია ვოლია“)

აღნიშნული მოგონება ნ. ნიკოლაძემ დაწერა ჟურნალ „ბილოეს“ თხოვნით და დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის 1906 წლის სექტემბრის ნომერში, — სათაურით „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება“ («Освобождение Н. Г. Чернышевского»).

ნ. ნიკოლაძის ამ მოგონების გამოქვეყნება უაღრესად საინტერესო მოვლენა იყო; შეუძლებელია მას დიდი ინტერესი არ გამოეწვია როგორც პროგრესულად, ასევე რეაქციულად განწყობილი ინტელიგენციის წრეებში, ვინაიდან მასში მეტად გასაგებად და დაწვრილებით არის მოთხრობილი ფართო პოლიტიკური მნიშვნელობის ერთ-ერთ მოლაპარაკებაზე, რომელსაც უშუალოდ ნ. ნიკოლაძე აწარმოებდა.

მოლაპარაკება, რომელიც, ერთი მხრივ, საიდუმლო რეაქციულ ორ-

განიზაციას „სვიაშჩენაია დრუჟინას“ და, მეორე მხრივ, რევოლუციურ-ხალხოსნურ ორგანიზაციას „ნაროდნაია ვოლიას“ შორის წარმოებდა, უაღრესად საპასუხისმგებლო და საზიფათო იყო. ამიტომაც მისი თავის თავზე აღება ნ. ნიკოლაძეს ძალიან ეძნელებოდა და ბევრსაც ყოყმანებდა, მაგრამ იმ დაპირებამ, რომ, მოლაპარაკების წარმატებით დამთავრების შემთხვევაში, მთავრობა კატორლიდან გაანთავისუფლებდა ნ. გ. ჩერნიშევსკის, ნ. ნიკოლაძეს გაბედულება შემატა ეკისრა მეტად უსიამოვნო მოვალეობა.

ამ მოლაპარაკების ისტორიის ძირითადი მომენტები საკმაოდ რელიეფურად და დიდი სიზუსტით აქვს გადმოცემული ნ. ნიკოლაძეს თავის მოგონებაში, რომელიც დაიბეჭდა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ცოცხალი იყვნენ მოლაპარაკების მონაწილე მთავარი პირები ორივე მხრიდან. ამ გარემოებას კი არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა მოგონებათა კომპეტენტურობისა და ჭეშმარიტი დოკუმენტურობისათვის. ამიტომაც, რომ თვით ნ. ნიკოლაძე, რომელმაც ეს მოგონება შემდეგ, 1917 წელს, ცალკე წიგნად გამოსცა პეტერბურგში (იხ. «Переговоры «Священной дружины» с партией «Народной воли» в 1882г.»), წიგნის წინასიტყვაობაში საგანგებოდ მიუთითებს ამ გარემოებაზე.

ამავე მოლაპარაკებასთან დაკავშირებით, გამოქვეყნდა საქმის მცოდნე სხვათა პირთა მოგონებებიც, რომლებმაც კიდევ უფრო აშკარა გახადეს ნ. ნიკოლაძის მონათხრობის სინამდვილე და დოკუმენტურობა.

ჟურნალ „ბილოეში“ დაბეჭდილ და ცალკე წიგნად გამოცემულ ამ მოგონებას ერთმანეთისაგან „განასხვავებს“ მხოლოდ სათაური („ბილოეში“ მას სათაურად აქვს «Освобождение Н. Г. Чернышевского», ცალკე წიგნად კი დაიბეჭდა სათაურით «Переговоры «Священной дружины» с партией «Народной воли» 1882 г.»), პატარა წინასიტყვაობა, რომელიც ავტორმა წიგნს დაუერთო, და რამდენიმე ახალი შენიშვნა, რომელიც წიგნშია გაკეთებული.

ამგვარად, აღნიშნული მოგონება ნ. ნიკოლაძემ გამოაქვეყნა ორჯერ და ორივეჯერ რუსულ ენაზე. ამიტომ ქართველი მკითხველი, გარდა სპეციალისტებისა, მას დღემდე არ იცნობს.

აღნიშნული მოგონება წინამდებარე გამოცემაში იბეჭდება 1917 წელს გამოცემული წიგნის მიხედვით. იგი თარგმნა დოც. ქ. ბურჯანაძემ ყოველგვარი ცვლილებების გარეშე.

ნ. ნიკოლაძის ეს მოგონება უდავოდ გაამდიდრებს ჩვენი მკითხველის წარმოდგენას მისი ავტორის პიროვნებასა და დიდ ინტელექტუალურ

თეაილელობაზე. ამასთან ერთად, იგი შესაძლებლობას იძლევა უფრო მეტი სისრულით გავითვალისწინოთ ის უდიდესი პატივისცემა და თავდადება, რომელიც დიდ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთან აკავშირებდა მის სახელოვან ქართველ თანამებრძოლს.

ნ. ნიკოლაძე, მიუხედავად უსიამოვნო მოლაპარაკებაში მონაწილეობით განცდილი უკმაყოფილებებისა, თავის თავს მაინც ბედნიერად თვლის, რომ მან თავისი წვლილი შეიტანა საამაყო მასწავლებლის კატორიდან განთავისუფლებაში. ნ. გ. ჩერნიშევსკის კატორიდან განთავისუფლება ნ. ნიკოლაძისათვის უდიდესი სიხარულის მიმნიშვნელი მოვლენა იყო, რაც მას აროდეს დაუფარავს.

შეიტყო თუ არა ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება, ნ. ნიკოლაძემ სასწრაფოდ მოამზადა სტატია, რომელიც, სამწუხაროდ, მაშინ ცენზურამ არ გაუშვა. აი ისიც:

„ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება

უსაზღვროდ ბედნიერი ვარ მეიოხველო, რომ თქვენთან საუბარი შემძლია დავიწყო ჩვენს უსიხარულო ცხოვრებაში მომხდარი ერთი სასიხარულო ამბით — ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლებით. სურვილი მაქვს ჩემი მუშისათვის უჩვეულო ქებათა ქების ტონით ვწერო ამ მიზეზის გამო, მაგრამ სჯობს მოვეშვა ამ სურვილს. ქებათა ქებაც რომ არ მოვიმარჯვო, ისედაც რამდენი რამის თქმა შეიძლება, და საუბრობა, ამ ამბავთან დაკავშირებით! მარტო ამის გაფიქრებაც კი სუნთქვას მიკრავს, მაგრამ კალამი უნებლიეთ წერს წმინდა ჩრდილოეთურ გამოჩინებებს:

«Ни время, ни место не позволяют-де нам братья за столь широкие и непосильные задачи»*.

შემოვიფარგლები რამდენიმე სრულიად უმნიშვნელო შენიშვნით, რომელთაც მხოლოდ შედარებითი ხასიათი აქვთ, ამასთან, უფრო მეტად — ისტორიულ-ლიტერატურული, და არა სხვა რაიმე...

თქვენ, რა თქმა უნდა, გაზეთებიდან იცით, რომ ნ. გ. ჩერნიშევსკი ციმბირიდან დააბრუნეს და ამჟამად ასტრახანში ცხოვრობს. დააბრუნეს იგი ორი წლის (1862—1864 წ.წ.) პატიმრობისა და ცხრაშვიტი წლის კატორღისა და გადასახლების შემდეგ. ამ ცოტა ხნის წინ „ნოვოე ვრეშიაში“ დაიბეჭდა მონათხრობი „Daily News“-ის კორესპონდენტისა, რომელმაც გამოჩენილი პუბლიცისტი ასტრახანში იწახლა.

ინგლისელი კორესპონდენტის გადმოცემით, „საიდუმლოება, რომლითაც დიდი ხანია მოცემული იყო ჩერნიშევსკის ბედი, ახლა შეიძლება სავსებით აშკარად ჩათვალოს“ („ნოვოე ვრეშია, 1883, 17. XII, № 2804, სტატია ჩერნიშევსკიზე).

* „დრო და ადგილი ნებას არ გვაძლევს დიდ და ძნელ მიზნებს მოვიკიდოთ ხელი“.

თუ რაში მდგომარეობს ეს საიდუმლოება, ყველაზე უკეთ გამოჩნდა თ. მ. დოსტოვესკის შემდეგ სიტყვებში: „ამას მოჰყვა ჩერნიშევსკის დაპატიმრება და გადასახლება. ვერასოდეს ვერაფერი შეეცდებოდა მის საქმეზე და ახლაც არაფერი ვიცი“ (თ. მ. დოსტოვესკი, თხზულებათა სრული კრებული, 1873, ტ. X, „მწერლის დღიური“, გვ. 27).

„საქმე“, რომელსაც ამოდ იკვლევდა დოსტოვესკი, ე. ი. სასამართლოს საქმე ჩერნიშევსკის თაობაზე, წარსული ეპოქის მეტისმეტად საინტერესო ძეგლებს განეკუთვნება. ქვემოთ, მის არსს რომ გადმოგცემთ, შეეცდებით დაეხასიათოთ მისი მნიშვნელობა. მაგრამ, ვიდრე ამას შევასრულებ, უწინარეს ყოვლისა, აუცილებლად უნდა გავაცეთო რამდენიმე შენიშვნა.

იოლი იქნებოდა გულისწყრომით მოპყიდებული ამ საქმის განსაკუთრებულობაში დამნაშავე პირებს, მაგრამ არავითარი მნიშვნელობა და ღირსება აღარა აქვს ასეთ დამოკიდებულებას. განაჩენი უკვე გააუქმა უმაღლესმა მმართველობამ და თვით ამ განაჩენის გამომტანი დაწესებულებაც, განკუთვნილი ამგვარ საქმეთა განსჯისათვის, აღარ არსებობს. უფრო მეტიც, განაჩენის გამოტანაში მონაწილე ყველა პიროვნებაც ამ ქვეყნიდან მარადისობაში გადავიდა. მიუხედავად ასეთი და მრავალი სხვა ვითარებისა, რომელიც მწერალს ავალდებულებს საქმისადმი დინჯად მიდგომას, პირადად მე დარწმუნებული ვარ, რომ ჩერნიშევსკი მსხვერპლი შეიქნა სასამართლოს არა რაღაც განსაკუთრებული შემადგენლობისა, არა რომელიმე ცალკე პირისა და არა თვით მაშინდელი მთავრობისა, არამედ უფრო ძლიერი და ულმობელი ფაქტორისა — საზოგადო და საყოველთაო გაუგებრობისა; უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, — იმდროინდელი საზოგადოების სიბრყვითა. ეს საკითხი მეტისმეტად საინტერესოა და ამაზე ღირს შეეჩერდეთ. ჩემი აზრის ნათელსაყოფად ვისარგებლებ თ. მ. დოსტოვესკის ამ დღეებში დაბეჭდილი ბიოგრაფიით, ამ ბიოგრაფიაში პროფესორ ო. თ. მილერს მოაქვს შემდეგი შინაარსის უაღრესად საინტერესო ამონაწერი „მწერლის დღიურიდან“.

„ერთხელ დილით (ჩანს საქმე ეხება 1861 წ. შემოდგომას) მე (ანუ თ. მ. დოსტოვესკიმ) ჩემი ბინის კარის სახეულზე ვიპოვე იმ შესანიშნავ პოკლამაციათაგანი, რომლებიც მაშინ ვრცელდებოდნენ და თანაც საკმაოდ მრავლად. მათ ეწოდებოდათ „ახალ თაობას“ («К молодому поколению»). წარმოსადგენადაც კი ძნელია ამაზე მეტი სისულელე და უაზრობა... საშინლად მეწყინა და მთელი დღე დაღონებული ვიყავი... საღამო ხანს უცებ მომინდა ჩერნიშევსკისთან წასვლა: მანამდე არასოდეს მიფიქრია მასთან მისვლა ისევე, როგორც მას ჩემთან.

„ნიკოლოზ გაბრიელის ძეგ, ეს რა არის? ამოვიღე პროკლამაცია.

მან გამომართვა იგი, როგორც მისთვის სრულიად უცნობი საგანი და წაიკითხა, სულ ათიოდე სტრიქონი იქნებოდა (?).

„მერე რა?“, — მითხრა ოდნავი დიმილით ჩერნიშევსკიმ.

ნუთუ ისინი ასე სულელები და სასაცილონი არიან? ნუთუ არ შეიძლება, რომ გაჩერდნენ და თავი დაანებონ ამ სისაძაღლეს?

მან მეტად დარბაისლურად და დამაჯერებლად მიპასუხა: — „ნუთუ თქვენ გგონიათ, რომ მე მათ მხარს ვუჭერ და ამ ქაღალდის შედგენაში რაიმე მონაწილეობა მივიღე?“

სწორედ რომ არ გგონია, — ვუპასუხე მე, — და საპიროდ არ ვთვლი ამაში დარწმუნოთ, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, რაღაც არ უნდა დავგიჯდეს, ისინი უნდა

შევაჩეროთ. თქვენი სიტყვა მათთვის მნიშვნელოვანია და, რასაკვირველია, თქვენი აზრისა მათ ეშინიათ.

„მე არცერთ მათგანს არ ვიცნობ.“
 ამაშიც დარწმუნებული ვარ, მაგრამ სრულიადაც არაა საჭირო იცნობდეთ და ელპარაკოთ პირადად. საკმარისია მხოლოდ სადმე ხმამაღლა განაცხადოთ თქვენი მულისწყრომა და ეს ხმა მაშინვე მათთან მივა.

„შეიძლება ამან არც იქონიოს გავლენა. ეს მოვლენები კი, როგორც გარეშე ფაქტები, გარდაუვალია“...

მიხედით?! ასე ფიქრობდა და ხსნიდა საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენებს თ. მ. დოსტოევსკი, თითქმის ერთხმად რომ იყო აღიარებული რუსეთის ცხოვრების ღრმად მცოდნე და დიდ გულთამხილავ ფსიქოლოგად. ამის შემდეგ რაღა უნდა ეფიქრა და გაეგო მაშინდელი საზოგადოების სხვა წევრს თავისი ველური უმეცრეობის გამო. თქვენ გგონიათ თ. მ. დოსტოევსკი მაშინვე ვერ მიხვდა, რომ ეს მოძრაობა არც ისე „უაზრო და სულელური“ იყო, როგორც პირველი პროკლამაცია მოეჩვენა? არა, იგი იქვე წერს, რომ სულელური და უაზრო იყო პროკლამაცია, მაგრამ „რაც შეეხება მოძრაობას, ეს იყო მძიმე ავადმყოფური და საბედისწერო მოვლენა თავისი ისტორიული თანმიმდევრობით“. ხედავთ? „საბედისწერო“ ამბობს, აღიარებს ამას და მაინც გარბის ჩერნიშევსკისთან, ევედრება მას შეაჩეროს ეს „ისტორიული თანმიმდევრობით საბედისწერო მოძრაობა. რატომ გარბის პირდაპირ ჩერნიშევსკისთან, სწორედ ჩერნიშევსკისთან და არა სხვასთან? მას ხომ ძალაუფლება არ ეჭირა ხელში, რომ ამით გავლენა მოეხდინა ისტორიული მოვლენის მსვლელობის შეცვლაზე? გგონი, ასეთ მოვლენაზე ზემოქმედებისათვის ყველაზე იოლია მიმართო სწორედ ძალაუფლების მესვეურებს დარწმუნების ან რჩევის სიტყვით, ხვეწნით ან ისტორიის ფილოსოფიური აზრის სიტყვით. რა შეეძლო ამ შემთხვევაში მწერალს, თუ არა ის, რომ ქარაგმულად ან მიხვეულ-მოხვეული ფორმით შეხებოდა თავისი საშობლოს პოლიტიკური ცხოვრების საჭირობოროტო საკითხებს? როგორც ჩანს, არაფერი და თ. მ. დოსტოევსკი კი მაინც მივიდა ჩერნიშევსკისთან და გულახდილად, უბრალოდ არწმუნებდა მას ეკისრა რამდენიმე კომიკური და უაზრო როლი სტიქიური ძალის თილისმისა. მე მინახავს ჩვენში, კავკასიის დამღუპველ ველურ ტევრებში, როგორ ცდილობენ ხოლმე მოხუცი მორწმუნე დედაბრები რაღაც სიტყვების ბუტბუტით შეაჩერონ ეპიდემია მომავლადის საწოლთან. მაგრამ როდესაც ცივილიზებულ საზოგადოების გამოჩენილი „აზრთა მპყრობელი“ სერიოზულად მოითხოვს სწორედ ასეთ საშუალებებს საზოგადოებრივი მოძრაობის წინააღმდეგ საბრძოლველად, რომელთა დამღუპველი ძალაც აშასთანავე შესანიშნავად ესმის, უნებლიედ ჩიზში ემწყვდები.

მაგრამ საქმე მართო თ. მ. დოსტოევსკი არ არის. ის თავისი დროის შვილი იყო და გულწრფელად შეცდა, როგორც უკლებლივ ყველა ცდებოდა მაშინ. ისიც საკითხავია, თუ რამდენად ნაკლებ ცდებოდა მაშინ თ. მ. დოსტოევსკი სხვებთან შედარებით. ის იმას მაინც მიხვდა, რომ მოძრაობა იყო საბედისწერო, ისტორიულად თანმიმდევრული. კარგად მასსოვს ის შესანიშნავი დრო — 1861—1863 წწ.—მაშინ არა მართო მთელ საზოგადოებას, არამედ თვით პროკლამაციების შემდგენლებსაც, და თითქმის ყველა მის გამავრცელებლებსაც, გულუბრყვილოდ სწამდათ, რომ ხალხის ან სახელმწიფოს, ისტორიული ცხოვრება ცეკვავს, ან შეუძლია იცეკვოს, ცალკეული

პიროვნების დუდუკზე. აქედან გამომდინარე, დრომოქმული თაობის ადამიანებს თვით ღმერთმა შთააგონა — რაც შეიძლება მტკიცედ ჩაეჭიდონ იმ რწმენას, რომ საზოგადოებრივ მოძრაობას, რომელიც თანმიმდევრულად იპყრობს მომდევნო თაობათა წყებას, შეიძლება აღმოცენდეს, განვითარდეს და ჩაქრეს რომელიმე პიროვნების ხელის ერთი დაქნევით, რაოდენ დიდი და გენიალურიც არ უნდა იყოს იგი. ჯერ ფიქრობდნენ, რომ დაწყებული მოძრაობის შეჩერება შეუძლია ა. ი. გერცენს. „კოლოკოლის“ მგზნებარე პუბლიცისტმა, დიდი გატაცებისა და მგზნებარების ძაფებით რომ იყო მოქსოვილი, იგულისხმება, რომ სასწრაფოდ წარმოაჩინა პრესაში თავისი წინააღმდეგობა გაურკვეველი მოძრაობისადმი. ყველას გასახარად ეს მოძრაობა არც ჩამოიშალა და იოტისოდენადაც კი არ შენელებულა. პროკლამაციაში „ახალგაზრდა რუსეთი“ თვით ა. ი. გერცენი, თავისი „კოლოკოლიანად“, ჩამორჩენილად იქნა გამოცხადებული და საქმე მაინც თავის გზით წავიდა. მაშინ რატომღაც ყველა დარწმუნდა, რომ მოძრაობა, რომელიც ვერ შეაჩერა გერცენმა, შეიძლება შეაჩეროს ჩერნიშევსკიმ და მისმა „სოცრემენიკმა“. თ. მ. დოსტოევსკის სიტყვებში ჩვენ ვხვდებით ამ რწმენის გამოხატულებას. შეუღარებლად ძლიერად გამოჩნდა ეს რწმენა იმ დროის კერძო საუბრებში, და თვით 1862 წლის „სევერნაია პელოც“, რომელსაც მაშინ უკვე გერცენი და ბულგარინი კი არა, არამედ ლიბერალური მწერლები პ. უსოვი და ნ. ს. ლესკოვი ხელმძღვანელობდნენ, ამის შესახებ არც ისე ცოტა მინიშნებებსა და ქარაგმებს ბეჭდავდა...

ჯერ არს გვახსოვდეს, რომ იმ ეპოქაში ხელისუფლებას მეთაურობდნენ ახალი, ანუ ახალგაზრდა და „ლიბერალური“ მოღვაწეები: ბ-ნი ვალუევო, ბ-ნი ვოლოგინი, ბ-ნი მიმოტინი, ბ-ნი პოტაპოვი და სხვ. და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, თვით ეს ხელისუფლება გარემოცული იყო წამოწყებული რეფორმების მომხიბვლელთა, რუსეთის განვითარების წარმატებაზე. გულშემატკივართა შორის არავის მოსვლია აზრად, რომ ჩერნიშევსკისაქენ კი არ უნდა ეცქირათ, არამედ უფრო ხელისუფლების წარმომადგენელთაქენ, რადგან მხოლოდ და მხოლოდ მათ ჰქონდათ საშუალება, და ეცისრებოდათ კიდეც, არსებითად ემოქმედათ იმ პირობებზე, რომელთა ზემოქმედებითაც ყალიბდება და სახეს იცვლის საზოგადოებრივი აზროვნებისა და ცხოვრების სხვადასხვა მიმდინარეობა. მათკენ არავის მიუქცევია ყურადღება, რადგან არავის უფიქრია რაიმეზე ზემოქმედების აუცილებლობა, გარდა ცალკეული პიროვნებებისა, რომელთაც პროკლამაციების შედგენა და გავრცელება ენებოდათ. აი, არსებითი მიზეზი. ყველას ეგონა, რომ ჩერნიშევსკის შეუძლია გონს მოიყვანოს ეს პიროვნებები, რომ, მაშასადამე, მან უნდა გააკეთოს ეს. მაგრამ, როგორც თ. მ. დოსტოევსკის სიტყვიდან ჩანს, თვით ჩერნიშევსკის შესანიშნავად ჰქონდა შეგნებული როგორც მოძრაობის გარდაუვალობა, ისე მისი უძლურებაც. ამიტომ სდუმდა. აქედან კი მის მონაწილეობაში დაეჭვებასა და, მაშასადამე, მის განუსჯელად გაკიცხვამდე მხოლოდ ერთი ნაბიჯია.

და მართლაც, ჩერნიშევსკი გაიცხადდა იქნა. თანაც განუსჯელად, ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე ფორმალურად გაიცხადდა სასამართლო, დაპატიმრებამდე კიდევ უფრო ადრე. მთელი მაშინდელი საზოგადოება და პრესის ნაწილი მიუთითებდა მასზე, როგორც გაურკვეველი მოძრაობის მეთაურზე. მე ვიცნობ სრულიად არამაბეზარა ისეთ ადამიანს, რომელიც დარწმუნებული იყო, რომ თუ არა ჩერნიშევსკი, რუსეთის ცხოვრების მსვლელობა შესანიშნავად გაიჩარებოდა რეფორმიდან-რეფორმამდე, წა-

უბოროტეობად და შეხლა-შემოხლის გარეშე, ზოტა-შესხმისა და ტაშის გრიალის ქვეშ; ამასთან, პრესისა და ადმინისტრაციის ლიბერალური მოღვაწენი „სოცრემენიკის“ სტენისაგან რომ განთავისუფლდებოდნენ, საზეიმოდ გამოკოპწიავდებოდნენ ხოლმე პროგრესის ძვირფას ლაგარში. ყველას ეგონა, რომ ამ დადნის გვირგვინოსანი პროგრესისათვის სამავალითო და წარმატებით მოძრაობის გზას უღობავდნენ არა ჩვენი ძველი ცხოვრების პირობები, არა დაგვემილი რეფორმების უსუსური სახე, არამედ ჩერნიშევსკის მუხანათური შეძახილები. დავამხოთ იგი და მაშინ დადგება საყოველთაო მშვიდობიანობა. ასეთი იყო თვით ლიტერატორებშიც კი გაბატონებული საზოგადოებრივი რწმენა. და ამის შემდეგ განა გასაკვირია, რომ ხელისუფლების წარმომადგენლებს საყოველთაო ცდომილება დაუფლებოდათ?...

თქვენ ხედავთ, რომ მე არავის ვადანაშაულებ, მხოლოდ კეთილსინდისიერად ვაანალიზებ საზოგადოებრივი ფსიქოლოგიის უაღრესად საინტერესო მოვლენას. ამ გზით რომ ვადგენთ საბედისწერო და, ამასთანავე, ტრაგიკულ გარდუვალობას ჩერნიშევსკის მწარე ხედრისას, რითაც შემოვფარგლეთ ცალკეულ პიროვნებათა მონაწილეობა მასში, ვინც არ უნდა იყვნენ ისინი, არ შემოძლია ჩემს თავს არ დავესვა კითხვა: რაში გამოვადგება ეს გარდაუვალი მსხვერპლი? რა შეაჩერა მან? დაწვრილებით არ დავიწყებ მსჯელობას ამ საკითხებზე, ისინი განეკუთვნებიან შეკითხვათა რიცხვს, რომელთა შესახებაც ამბობენ: მათზე საკმარისია მიუთითოს და გვერდით ჩაუაროს.

მადლობა ღმერთს! გაუგებრობა ახლა აშკარა გახდა, თვალსაჩინოდაა დამტკიცებული, რომ ჩერნიშევსკი სრულიად არაფერ შუაშია მოძრაობის დაწყებასა და შეჩერებაში. ეს მოძრაობა მაშინ დაიწყო, როცა ჩერნიშევსკი ჯერ კიდევ არ იყო ქვეყნად. სწორედ მაშინ, როცა ჩვენი ოკუპაციური არმია, 1813—1814 წწ., პარიზის აღების დროს გაეცნო ფრანგების საზოგადოებრივი ცხოვრების ფორმათა სხვა ხასიათს... თვით ხედრი თ. მ. დოსტოევსკისა, რომელსაც სიკვდილი მიუსაჯეს და კატორღაში ჩასვეს 1849 წელს პეტრაშევსკის საქმეში მონაწილეობის გამო, ე. ი. იმ დროს, როცა ჩერნიშევსკი ჯერ კიდევ არ გამოსულიყო სალიტერატურო ასპარეზზე, ყველაზე უკეთ ამტკიცებს ამას. შემდეგ ჩერნიშევსკი გაქრა და, მიუხედავად ამისა, მოძრაობა მაინც გრძელდებოდა, თანაც არანაკლები სიძლიერით, ვიდრე მის დროს. აქედან მორალის: ცალკეულ პიროვნებებზე ზემოქმედებას, რაოდენ უპირველეს როლსაც არ უნდა ასრულებდნენ ისინი თავიანთი ეპოქის გონებრივ ცხოვრებაში, მცირეოდენი მნიშვნელობაც კი არა აქვს საზოგადოებრივი აზრის განვითარების მსვლელობაში. მომიტევეთ, გეთაყვა, რომ ამდენი ქაღალდი ავაჭრედი, რათა ასეთი ანბანური ქვემარტივების მორალამდე მივსულიყავი, რომელიც დიდი ხანია ნათელია მოაზროვნე ადამიანისათვის. მაგრამ, გარდა მოაზროვნე ადამიანებისა, არიან კიდევ საქმიანი ადამიანებიც, რომელთაც აზროვნებისათვის არ სცალიათ.

ნება მიბოძეთ, ამ მორალის მეტისმეტად ბანალურობის გამო, ჩერნიშევსკის საქმიდან გამოვიტანო კიდევ მეორე, თუმცა მხოლოდ ღმერთმა თუ უწყის რაოდენ ახალი, მაგრამ მაინც ყურადღალები მორალი.

ზემოთ მგონი ძალიან ვრცელადაც მივუთითეთ, რომ მაშინდელი საზოგადოების განაჩენი ჩერნიშევსკის მიმართ მის დაქვრამდე დიდი ხნით ადრე იყო შედგენილი. თქვენ იცით, რაოდენ ძნელია ასეთ შემთხვევაში სასამართლოს როლი და რამდენად მნიშვნელოვანი, უმაღლესი მმართველობის ინტერესებისათვის, რომ მართლმსაჯულებისა და სამართალწარმოების საფუძვლები წარმოადგენს როგორც დამოუკიდებ-

ბელი მოსამართლის პიროვნებისაგან, რაც საიმედო გარანტიაა ბრალდებულისა და მოსამართლის დასაცავად საზოგადოების წინასწარშეგნებისა და ცრურწმენისაგან. არანაკლებ კარგად იცით, რომ 1864 წ. 20 ნომბერს სასამართლოს რეფორმამ განხორციელა ეს აუცილებელი პირობა მართლმსაჯულების სწორად წარმართვისა. საჯარო სასამართლოებზე მუდმივი საყვედურისა და პრესის ახლანდელი განცხადების გამო 1864 წლის 20 ნომბრის დადგენილების აუცილებელი შეცვლის თაობაზე, მე მსურს რელიეფური მავალითი გიჩვენოთ, თუ რამდენად უფიცილო და უსამართლონი არიან სასამართლო რეფორმის განმაქიქებელნი და რაოდენ გულუბრყვილოა მათი მისწრაფება ძველის დაბრუნებისაკენ. ჩემს ქაღალდებში შემონახულია საინტერესო მოგონება ჩერნიშევსკის სამსჯავროზე, რომელიც სენატმა არასაჯარო სასამართლოს აღრინდელი წესების თანახმად წარმართა ფორმალური მტკიცების საფუძველზე. საჯარო სასამართლოს მოწინააღმდეგეებმა, დეე, წაიკითხონ ეს მოგონებები, „წაიკითხონ და შერცხეთ“, როცა თავიანთი იდეალების მთელ მშვენიერებას გაეცნობიან.

ჩერნიშევსკი დააპატიმრეს 1862 წ. ივნისს, გაიარა რამდენიმე თვემ და ძალიან ბევრმა თვემ, ვიდრე პირველ დაკითხვაზე გაიყვანდნენ მას. დიდხანს რომ არ დაკითხეს, ეს სულ უბრალო მიზეზით აიხსნება: არ არსებობდა არამც თუ მართო დამამტკიცებელი საბუთები, არამედ ბრალდებაც კი. ეს დაპატიმრების შემდეგ გამოირკვა, გაცილებით უფრო გვიან და აი როგორ:

დრაგუნის ოფიცერი, ვინმე ვსევოლოდ კოსტომაროვი, რომელმაც ჟურნალებში რამდენიმე ლექსი დაბეჭდა, 1861 წ. გაასამართლეს იმისათვის, რომ საიდუმლო სტამბა პქონდა მოსკოვში. მას რიგით ჯარისკაცამდე ჩამოქვეითება და კავკასიაში გადასახლება მიესაჯეს. 1863 წ. დასაწყისში იგი უკვე გზაში იყო, ტულამდეც მიადგო და უკვე პეტერბურგში დაბრუნების ნებათა თაობაზე მიიღო, რათა ჩვენება მიეცა ჩერნიშევსკის წინააღმდეგ. არ ვიცი ამ ორი წლის (1861—1862 წწ.) განმავლობაში, ვიდრე მისი სასამართლო გრძელდებოდა, რატომ ერთხელ მაინც არ მოუვიდა აზრად ამ ჩვენების მიცემა... სარწმუნოა მხოლოდ ის, რომ კოსტომაროვი პეტერბურგში დარჩა და თავისუფლებაში მოკვდა ჩერნიშევსკის გადასახლებიდან მრავალი წლის შემდეგ.

კოსტომაროვის ჩვენება იმაში მდგომარეობდა, რომ თითქოს ჩერნიშევსკი აქებებდა მას დაეხმებოდა საიდუმლო სტამბაში „მოწოდება თავადაზნაურობისადმი“, რომელთა უფიცილობა და, მაშასადამე, მათდამი პროკლამაციით მიმართვის უაზრობაც შესანიშნავად იცოდა ჩერნიშევსკიმ. კოსტომაროვის ეს პირველი ცილისწამება ვერაფრით ვერ დამტკიცდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ კოსტომაროვმა თითქოს მოძებნა საშუალება თავისი ცილისწამების საფუძვლიანობის დასამტკიცებლად. სასამართლოში გამოცხადდა ოდესღაც კოსტომაროვთან მომუშავე ფილისტერი იაკოვლევი და განაცხადა, რომ მან თითქოს მოისმინა ჩერნიშევსკისა და კოსტომაროვის საუბარი, რომელიც ეხებოდა მოწოდებას. ჩერნიშევსკის მისცეს იაკოვლევთან პირისპირ შეხვედრის უფლება, სადაც იაკოვლევი დაიბნა. ამ იაკოვლევის შესახებ აღრეც, ვიდრე ის სენატში გამოჩნდებოდა თავისი ჩვენებით, III განყოფილებას მოსკოვის უნივერსიტეტიდან მოუვიდა ხუთი სტუდენტის (მათ შორის ბ-ნი სულინისა და ბ-ნი გოლც-მილერის) წერილი, რომელშიც ისინი აცხადებდნენ, რომ ციხეში, სადაც სხედან უნივერსიტეტის

არეულობაში მონაწილეობის გამო, შეხედნენ ფილისტერ იაკოვლევს, რომელიც ჯან-
ყისათვის ჩასვეს აქ. მან უთხრა სტუდენტებს, რომ იგი დააბრუნეს პეტერბურგის
გზიდან, სადაც მიემგზავრებოდა კოსტომაროვის რჩევისა და დაბეზღების მიზეზით,
რათა ყალბი ჩვენება მიეტა ჩერნიშევსკის საქმესთან დაკავშირებით. სტუდენტები გა-
მოთქვამდნენ მზადყოფნას, რომ თავიანთ განცხადებას დაადასტურებენ ფიცით. ამ
განცხადებისა და პირისპირ შეხვედრის წარუმატებლობის შედეგად იაკოვლევი გა-
დასახლებულ იქნა არხანგელსკის გუბერნიაში.

ამასობაში კოსტომაროვი, რომელიც თავისუფლად ცხოვრობდა მიუხედავად გამო-
ტანილი განაჩენისა, განაგრძობდა თავის საქმიანობას. როცა III განყოფილებიდან
საქმე სენატში გადავიდა კოსტომაროვმა წარადგინა დოკუმენტი, რომელიც მთავარი
ბრალდება შეიქნა ჩერნიშევსკის წინააღმდეგ. ეს გახლდათ ვითომდა ჩერნიშევსკისა-
გან მიწაწერი წერილი ჩვენი ცნობილი და სიმპათიური პოეტის ა. ნ. პლეშჩეევისად-
მი. კოსტომაროვის სიტყვით, ეს წერილი მას ჩერნიშევსკიმ მისცა (ცხადია, მის სა-
კუთარ პრობლემაზე, ე. ი. 1860 წ. ბოლოს თუ 1861 წ. დასაწყისამდე), რათა მოს-
კოეში გადაეცა ა. ნ. პლეშჩეევისათვის. თითქოს კოსტომაროვს ეს წერილი თავის
ხელჩანთაში ჩარჩა, ხოლო მერე სულ დაევიწყდა მისი დანიშნულებისამებრ გადა-
ცემა, ახლა კი მოაგონდა და მოძებნა. როგორ გადარჩა მისი ხელჩანთა გაუჩხრეკავი,
როცა 1861 წ. მასთან ჩხრეკა ჩატარდა, ან როგორ არ მოაგონდა ასეთი მნიშვნელო-
ვანი დოკუმენტი, როცა ჩერნიშევსკის დაბეზღებას მიჰყო ხელი — გაურკვეველი
დარჩა. სენატში დოკუმენტს ისეთი დიდი მნიშვნელობა მისცეს, რომ თავმჯდომარემ
სენატორმა კარნიოლინ-პინსკიმ, როცა ჩერნიშევსკის ამ წერილზე მიუთითა, მრავალ-
მნიშვნელოვნად უთხრა ლათინურად: „oculis, non manibus“ (თვალით უყურეთ,
მაგრამ ხელით არ შეეხეთ). ჩერნიშევსკიმ განაცხადა, რომ ეს წერილი სულელური
და უტიფარი სიყალბეა. ექსპერტებს, სენატის ჩინოსანთაგან, არ გამოუთქვამთ გარ-
კვეთელი აზრი ხელწერის მსგავსებაზე...

მოწმის სახით დაკითხულმა ა. ნ. პლეშჩეევმა განაცხადა, რომ ხელწერა დასაწყის-
ში თითქოს ჰგავს ჩერნიშევსკისას, მაგრამ შემდეგ სრულიად სხვაა, იგი უეჭველად
შეთითხნილია და სიყალბე ბოლომდე არაა დაცული. შემდეგ ა. ნ. პლეშჩეევმა მიუ-
თითა წერტილის შინაარსზე: შინაარსი ისეთია, რომ არც ჩერნიშევსკის შეეძლო ასე-
თი წერილის დაწერა და არც პლეშჩეევს შეეძლო მისგან ასეთი რაიმეს მიღება; იგი
მოწმობს ამ ორი ადამიანის ისეთ ურთიერთობას, რომლის მსგავსიც სინამდვილეში
არ არსებობდა მათ შორის. წერილში, სხვათაშორის, იყო ფრაზა: „მე და თქვენ კი
არ წავალთ კატორღაში“. ეს ფრაზა წარმოუდგენლად უაზროა ჩერნიშევსკისაგან
და ყალბისმქნელის აზროვნების არსენალს აჟმარავენ. წერილი ისეთი ხასიათისაა,
რომ უთუოდ იფიქრებთ თითქოს ჩერნიშევსკისა და პლეშჩეევს შორის არსებობდა
ნაადრევი კანონსაწინააღმდეგო შეთანხმება. წერილი რომ მართლა ნამდვილი ყო-
ფილიყო, მაშინ პლეშჩეევის საქმეც უნდა გამოეძიათ და უნდა გავსამართლებინათ
იგი. მიუხედავად ამისა, ამ დოკუმენტის საფუძველზე მხოლოდ ჩერნიშევსკის დას-
დგეს მსჯავრი. საბედნიეროდ, ა. ნ. პლეშჩეევი ამ საქმის გამო არ შეუწუხებიათ.

ესაა მთელი საქმე. ახლა ეკითხები საჯარო სასამართლოს განმაქიქებლებს: ნუთუ
რეფორმამდელ ასეთ სამართალწარმოებისაკენ მიისწრაფვიან და სურთ საჯარო სასა-
მართლოს, ნაფიცმაჯულთა სასამართლოს გაუქმება? საჯარო სასამართლოზე, როგო-
რი შემადგენლობისაც არ უნდა იყოს იგი, თუნდაც თვით ნაფიცმაჯულთა მონაწი-

ლეობის გარეშეც კი, შესაძლოა კოსტომაროვის მსგავს ადამიანთა გამარჯვება? ჩვენ ყველანი გულმაღიწყები ვართ. ძალიან მალე დაგვეფიწყდა, თუ რა ხდებოდა. ქანცე-ლარიის საიდუმლოს საფარს მიღმა, რა საღებოდა მართლმსაჯულების საქმეებად: დაგვეფიწყდა, რომ ძველი სსსმართლო წესები, ფორმალურ მტკიცებათა თეორიასთან ერთად, ამრავლებდნენ და ჰყვებოდნენ ყველა ჯურის კოსტომაროვებსა და იაკოვლეებს...

ჩერნიშევსკის ხვედრი ჯოჯოხეთურად სტანჯავდა ყველას სინდისს, ვინც კი იცოდა მისი „საქმე“, ვინც იცოდა, თუ როგორი ტრაგიკული აუცილებლობისა და ამაზრზენი ინტრიგების მსხვერპლი შეიქნა რუსული ლიტერატურის ერთ-ერთი უკეთილშობილესი და უძლიერესი მოღვაწე... მან მტკიცედ აიტანა ჭეშმარიტად საშინელი ტანჯვა. მე მიიხრეს, რომ აღმოსავლეთ ციმბირის ერთ-ერთმა გენერალ-გუბერნატორმა, რომელსაც ჰკითხეს, თუ რამდენად იმსახურებს ჩერნიშევსკი განთავისუფლებას, უპასუხა, რომ ის უსიტყვო მოთმინება, რომლითაც ჩერნიშევსკი ციმბირში ჩამოსვლის დღიდან იტანს მისთვის მისჯილ უმძიმეს ხვედრს, სრულიად უმაგალითოა. ოცი წელი იყო ჩემად და ერთი საჩივარი და თხოვნაც კი არ დაგცდეს თვით ნათესაების მისამართითაც კი — დამეთანხმებით, ესეც შესაბამისია იმ ტრაგიზმის სიდიადისათვის, იგი რომ დალუბა... წაიკითხეთ „ნოვოე ვრემიაში“ მისი პასუხი მისდამი ხელისუფალთა მოპყრობის გამო: ვერც საყვედურს და ვერც საჩივარს ვერ ნახავთ მასში...

მე ვთქვი, რომ ჩერნიშევსკის ბედი ჯოჯოხეთურად აწვა ყველას სინდისს, ვინც იცოდა მისი ხვედრი-თქო. ახლა ის შემსუბუქებულია, და მე მწამს, რომ, რუსეთის განვითარებისა და რუსული ლიტერატურის მეგობრებთან ერთად, რომელ სკოლასა და მიმდინარეობასაც არ უნდა ეკუთვნოდეს იგი, უდიდესი და ალალი სიზარულით აღივსო ყველას გული ამ ამბის გამო. როგორც ცნობილია, თ. მ. დოსტოევსკი სრულიად არ იზიარებდა ჩერნიშევსკის იდეებსა და მიმართულებას, მაგრამ ამას მისთვის ხელი არ შეუშლია ათი წლის წინ „გრაფდანიინში“ დაეებქდა:

„მე დარწმუნებული ვარ, რომ თვით ჩერნიშევსკიც დაადასტურებს ჩემი მონათხრობის სიმართლეს ჩვენი შეხვედრის თაობაზე, თუ ოდესმე წაიკითხავს მას და ღმერთმა ქნას, რომ მიეცეს საშუალება ამისა. ეს მე ისევე გულმხურვალედ და ჭეშმარიტად მსურს, როგორც ჭეშმარიტად ვწუხდი და ვწუხებარ მისი „უბედურების“ გამო“. (თ. მ. დოსტოევსკი, „მწერლის დღიური“, ტ. X, 1973 წ., გვ. 31).

მე მსურს შევეხო იმ საკითხს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს რუსული ლიტერატურისა და რუსეთის განვითარებისათვის ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლებას. თავის საუბარში Daily News-ის კორესპონდენტთან ჩერნიშევსკიმ განაცხადა, რომ სიცოცხლის დარჩენილი დღეები მას სურს გაატაროს „სიმშვიდესა და სიწყნარეში“. ეს სურვილი საესებით გასაგებია იმ ადამიანისაგან, რომელმაც გადაიტანა ის, რაც მან. ძვირად დაუჯდა მას უფლება ამ სიმშვიდისა და სიწყნარისა. ამ ახალი წლის წინ ვისურვოთ, რომ ძალიან, ძალიან დიდხანს გაგრძელდეს სიმშვიდე და სიწყნარე როგორც მისთვის, ასევე ყველა ჩვენი თანამოქალაქისათვის და მთელი რუსეთისთვისაც...

გადის რამდენიმე დრო და, 1884 წლის 27 ოქტომბრის თარიღით, ნ. ნიკოლაძე ნ. გ. ჩერნიშევსკისაგან ღებულობს შემდეგ ბარათს:

«Милостивейший государь Николай Яковлевич, Пред-
полагая, что вы еще не совсем забыли меня и, вероятно,
сохранили доброе расположение ко мне, я обращаюсь к
Вам с просьбою помочь мне в деле столь же невинном с
точки зрения посторонних людей, сколько дорогим для меня.
именно: прошу Вас, если возможно, пристроить моего сына
Михаила к делам г. Палашковского или других лиц, ува-
жающих Вашу рекомендацию. Вместе с этим, я пишу о том
же и самому г. Палашковскому, которого знаю по расска-
зам Александра Васильевича Захарыина.

Будьте добры, замолвите от себя несколько теплых слов
г. Палашковскому. Это будет очень важным одолжением
от Вас мне.

С истинным уважением имею честь быть Вашим покор-
нейшим слугою, И. Чернышевский».

გასაგები მიზეზის გამო, კონსპირატულობით ცნობილი ნ. გ. ჩერ-
ნიშევსკი აღნიშნულ ბარათში არაფერს ამბობს მისი განთავისუფლები-
სა და ამ საქმეში ნ. ნიკოლაძის უშუალო მონაწილეობის შესახებ, მაგ-
რამ მან, ცხადია, ყველაფერი კარგად იცოდა. ამიტომაცაა, რომ იგი
უხერხულობას არ გრძნობს თავისი შვილის საქმესთან დაკავშირებით
მიმართოს ერთგულ მოწაფეს; იგი დარწმუნებული იყო, რომ, ამ შემ-
თხვევაშიც, ნ. ნიკოლაძე მთელ თავის შესაძლებლობას გამოიყენებდა.

თავის მხრივ, ნ. ნიკოლაძემ დიდი სიყვარულით გამთბარი ბარათით
უბასუხა ძვირფას მასწავლებელს:

«Позвольте мне прежде всего чистосердечно извиниться
перед Вами в том, что я вынужден был отложить на не-
сколько недель свой ответ на Ваше письмо от 27 августа.
Многочисленность и продолжительность моих попыток ис-
полнить Ваше желание были единственными причинами
моего молчания.

И раньше получения Вашего письма, в мае месяце,
по просьбе Вашего младшего сына я сделал все, что мог,
чтобы приискать ему здесь место и занятия. К несчастью,
тогда мне ничего не удалось добиться...

Само собой разумеется, что тотчас же по получении Ва-
шего письма, я отправился к С. Е. Палашковскому и пере-
дал ему, ручаясь в их достоверности, все те прекрасные от-
зывы, которые мне приходилось слышать о Михаиле Нико-
лаевиче, между прочим от А. Н. Пыпина и проф. И. Р.
Тарханова, хотя моя рекомендация была и излишняя в

данном случае, ввиду того обстоятельства, что его рекомендуют Вы сами...

Могу Вас уверить, что я счёл бы безграничным для себя счастьем хоть чем-нибудь быть Вам приятным или полезным, взамен всего того, чем я Вам обязан относительно своего умственного и нравственного развития. Всякое Ваше поручение и обращение ко мне я считаю и всегда буду считать за счастливый случай хоть отчасти, хоть на волосочек, облегчить тяжесть моего к Вам долга.

Позвольте мне, в заключение, просить Вас передать нижайший мой поклон и искреннее почтение Ольге Сократовне, если она вспомнит мое имя.

С глубочайшим уважением и с пожеланиями Вам всех благ земных — в других Вы не нуждаетесь: остаюсь от души Вам преданным».

И. Николадзе.

რაც მთავარია, ნ. გ. ჩერნიშევსკის თხოვნა ნ. ნიკოლაძემ სავსებით დააკმაყოფილა და, შემდეგშიც, მის ოჯახზე ზრუნვა არ შეუწყვეტია; კონტაქტი ჰქონდა მის ვაჟთან, რომელმაც, ნ. ნიკოლაძის მატერიალური და მორალური მხარდაჭერით, შეძლო 1895 წელს მკითხველისათვის მიეწოდებინა სახელოვანი მამის ესთეტიკურ-ლიტერატურულ ნაშრომთა ოთხტომეული. ასევე, 1907 წელსაც, ნ. ნიკოლაძემ სათანადო დახმარება აღმოუჩინა მ. ჩერნიშევსკის, როცა ნ. გ. ჩერნიშევსკის თხოვლობათა გამოცემის საქმე მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდა.

საერთოდ, თემა „ნ. ი. ნიკოლაძე და ნ. გ. ჩერნიშევსკი“ უაღრესად სერიოზული და ცალკე შესწავლის საგანია, ამიტომ მის შესახებ მსჯელობას აშკარად აღარ გავაგრძელებთ.

წინამდებარე გამოცემაში, სრულიად შეგნებულად, ნ. ნიკოლაძის ამ მოგონებას სათაურად მივეცი „ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება („სვიაშჩენაია დრუჟინას“ მოლაპარაკება 1882 წელს პარტიასთან „ნა-როდნაია ვოლია“)“. ეს სათაური არა მხოლოდ აერთიანებს იმ სათაურებს, რომლებიც მოგონებას ჰქონდა ჟურნალ „ბილოეში“ დაბეჭდვისას და ცალკე წიგნად გამოქვეყნებისას, არამედ უფრო ზუსტად შეეფერება მის შინაარსს.

პირთა საძიებელი*

- აბაზაძე ბ. 50—52; 85; 86, 220
 აბაშიძე ს. 23, 39
 აბდუშელიშვილი (აბდუშელი) დ. ნ. 101, 112, 114, 121
 აგალიანი ი. 11, 23
 ალბერტინი 116
 ალექსანდრე II, 21, 161
 ალექსანდრე III, 111, 178, 202, 214
 ამათუნი ნაპოლეონ 106
 ამფითეატროვი ა. ვ. 168
 ანეწოვი 118
 ანდრეევსკი ი. ე. 130
 ანდრონიკაშვილი ივ. 134
 ანტონოვი ზ. 30
 ანტონოვიჩი მ. ა. 120, 136, 160, 172, 174, 178, 179
 არჩილ მეფე 30
 აქსაკოვი 129
 ბაირონი 77
 ბარათაშვილი ნ. 40
 ბარიატინსკი ა. ი. 104, 118, 131, 169
 ბაქრაძე დ. 101
 ბაქრაძე ე. 13
 ბაქრაძე ივ. 12
 ბაქრაძე მ. 13
 ბაქრაძე ნ. 12
 ბარონი ბრუნოვი 148
 ბარონი ნიკოლაი 31
 ბარონი ფირქსი 148
 ბაუმანი 100
 ბაყაყიშვილი ე. 69—71; 74
 ბაყაყიშვილი მ. 69, 71
 ბელინსკი 148
 ბენედეკი 197
 ბენი არ. 144
 ბერანე 138, 156
 ბერიშვილი 49, 51
 ბერნო კარლო 19
 ბერნოსი 19
 ბესიკი 10
 ბლანი ლუი, 5, 6, 209
 ბისმარკი 147, 190
 ბიუნნერი 50, 51, 143
 ბლიუმერი 108
 ბოკლი 74
 ბონაპარტე 162
 ბოროზდინი კ. ა. 160, 164—167; 169—175; 179—181; 190—192; 194—196; 200, 202—204; 215, 216
 ბროსე მ. 31
 ბუკოვსკი 136
 ბულგარინი 144
 ბულდანოვი 40
 ბაბაშვილი ბ. 10
 გაგარინი 28, 29
 გაიარდი 38, 39
 გამბეტა 205, 208
 გამაზოვი 106
 გარიბალდი 99, 128
 გარნოვსკი 148
 გაუსმანი კ. ი. 20
 გენი 132
 გერიკი 132
 გერცენი ა. ი. 3, 109, 129, 145, 146, 148, 151, 154
 გიზო 74, 75

* შეადგინა აზა კაპარავამ.

- ჯიორგაძე ი. 33
 გიორგიევსკი ა. ა. 165, 167, 168
 გიო ივ. 5, 6
 ჯლახისშვილი დონ ანტონი 37
 გოგიტა ლენჩი (გ. წერეთელი) 84, 85, 88, 90
 გოზე 52, 73, 89
 გოგოლი 81
 გოლოვანოვი — პანაევა 129
 გოლოვინი 226
 გოლოვინი ა. ვ. 131
 გოლცევი ვ. ა. 203
 გოლც-მილერი 228
 გონგესკი ივ. 39
 გორბუნოვი ი. ფ. 104, 156, 157
 გორემიკინი 111
 გრიბოდოვი 31
 გულევიჩი 121
 გურიელი ლევან 35
 გურიელი მაღაქია 35
 ლადიანი დ. 31, 32
 ლადიანი გრ. 32
 ლადიანი კ. 32
 დათეშიძე ბ. 24
 დათეშიძე ყ. 24
 დემიდოვი 168
 დემიდოვ-სან-დონატო პ. 167
 დელიანოვი 156
 დიდებულძე გ. 40
 დიმიტრიევი ი. ი. 156, 157
 დიტიატინი 104, 156
 დობროლიუბოვი 125, 126, 128, 129, 136, 140, 160
 დოსტოევსკი თ. შ. 129, 224—227
 დრუჟინინი 147
 შვალდი თ. 143
 ევტუშევსკი 121
 ეკატერინე მეორე 31, 187
 ელისევი ე. ზ. 146
 ენგელგარდტი ნ. 116
 ერისთავი გ. 30, 101
 შალუევი პ. ა. 131
 ვატსოვი ე. 147
 ვაშაქიძე შ. 18
 ველიპოლსკი 154
 ვიტე ს. ი. 28, 188
 ვიშნეგრადსკი ი. ა. 188
 ვორონცოვ-დაშკოვი ი. ი. 19, 30, 31, 159, 160, 170—172; 174, 175, 179, 180, 190, 191—195
 ზახარიანი ა. 231
 ზაგურსკი ლ. პ. 105
 ზდანოვიჩი გ. 13
 შავდგირიძე ხასანბეგ 34
 თავძარა გიგო (მესხი გიორგი) 44, 47, 52, 61—63; 65, 76, 83
 ბაველინი კ. დ. 106, 148
 ბავენიაკი გ. 206, 208
 ბამბოკასკი 19
 ბარელი პრ. 206, 208
 ბარნიოლინ-პინსკი 229
 ბარამზინი 75, 151
 ბასრაძე 36
 ბატკოვი შ. ნ. 148, 149
 ბატკოვიჩი 157
 ბეიატკოვსკი 211
 ბიუნერი 103
 ბლუგანოვა 75
 ბობოხევი ი. ბ. 163, 171, 197, 209, 210, 211
 ბოვალევსკი ე. პ. 104
 ბოლიუბაიკინი 38
 ბონსტანტინე ნიკოლოზის ძე (დიდი მთავარი) 154
 ბორსინი 108
 ბორში ვ. ფ. 149
 ბოსიკა (სტრაზოვი) 129
 ბოსტომაროვი ე. 94—96; 107, 141, 142, 157
 ბოხანოვსკი 100
 ბრევესკი ა. ა. 149
 ბრივენკი ს. ნ. 160, 172, 173, 178,

179, 196, 201, 205, 209, 210

კუცსკოვი ნ. ი. 210

კუროჩიკინი 138, 156, 157

კუჟანჩიკოვი 156

ლაგროვი დ. 116

ლეგედევი 216

ლეჟანდა ნ. ს. 100

ლეჟაშოვი 29

ლედაროუ როლენი 206

ლესკოვი ნ. ს. 146, 226

ლესკოვსკი ს. 144

ლიბავო 176

ლინევი 121, 125, 129, 142

ლოპატინი გ. ა. 159

ლორთქიფანიძე კირილე (ფილიპე ბერი-
შვილი) 112, 114, 121, 125, 219, 220

ლორთქიფანიძე ფ. 13

ლორის-მელიქოვი მ. ტ. 145, 161, 201,
214, 215

ლუბიმოვიჩი 216

მაზუბა 110

მაიაშვილი გ. 13

მაიკოვი აბ. 138

მამუკაშვილი ი. 26

მარი ნ. 19

მარია ალექსანდროვნა (დედოფალი) 137

მარია ფეოდოროვნა (პავლე პირველის
ქვრივი) 151

მარჯანოვი 10

მეიფარინი 30

მეჩნიკოვი ლ. ი. 197

მეჰმარიაშვილი 38, 39

მიმოტინი 226

მინდორა სოკრატოვნა (ჩერნიშევსკის
ცოლის და) 158

მინაევი დ. 156

მიტროპოლიტი დავითი 109

მიქელაძე ალ. 34

მიქელაძე კ. 13

მიქელაძე მაია 13

მესხი ს. 220

მესხი გ. ს. 101

მილერი თ. თ. 224

მალიუტინი დ. ა. 131

მიჩაელისი 132

მიხაილოვი მ. ლ. 110, 120, 122, 134

მიხაილოვი მ. პ. 108

მიხაილოვსკი ნ. კ. 159, 172—175; 178—
180; 196, 199, 201, 205, 209, 211

მოლტკე 197

მონტერანი 108

მურავიოვი 37

მუხრან-ბატონი ივ. 36

მღებროვი პ. 25

მხეიძე გრ. 22

მხეიძე ივ. 13

მხეიძე ს. 13

ნადევდინი 18

ნაპოლეონ მესამე 99, 208

ნეკლიუდოვი 109, 110, 111, 132

ნეკრასოვი ნ. ა. 129, 138, 152, 155

ნესტორი 75

ნიკოლაძე ივ. 29

ნიკოლაძე ნატალია 14, 17, 108

ნიკოლაძე ნ. 3—8; 159, 160, 179

ნიკოლაძე სალომე 15

ნიკოლაძე სოფიო 13

ნიკოლაძე დ. 47, 48, 51

ნიკოლოზ პირველი 28, 35, 124, 156,
187

ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე (დიდი მთავა-
რი) 113

ნიკოლოზ II 111

ნოლდე 203

ოგარევი 127, 148

ოგუსტენ 74

ომარ-ეფენდი 38

ომერ-ფაშა 37, 38

ონიაშვილი მ. 9, 13, 14, 15, 23

ორლოვი 103

ორსინი 100

ოტრეპიევი გრ. 110

ოუენი რ. 126

ოცხელი 17

პავლოვი პ. ვ. 106, 141

პავლოვი ვ. 139

პალაშკოვსკი ს. ე. 160, 201, 231

პანაევა-გოლოვანოვი 129

პატარიძე 21

პაქეი პ. 206

პასიკოვი 158

პატეული 118

პეტრაშევსკი 227

პეტროვი ან. 153

პეჩატკინი ევ. 154

პიპინი ა. ნ. 155, 212, 231

პიპინი ს. 155

პლევე ვ. კ. 214, 215, 216

პიოტროვსკი იგ. 126, 128, 129, 142

პლეტნევი 110

პლეშჩევი ა. ნ. 229

პოკროვსკი 132

პოტაპოვი 226

პრეობრაჟენსკი 113, 114

პრესნიაკოვი 211

პროტაპოვი 188

პუტიატინი 104, 131

პუშკინი ა. ს. 81, 111, 125

შაბა 111

ჟიარდენი ვ. 5, 6

ჟუკოვსკი 151, 191

ჟულევი 156

რაუზერი 51, 52, 73, 88, 89

რაფელი 55

რედკინი პ. 106

რაშეტი ი. ა. 168

რილევი კ. ფ. 109

როდზევიჩი 100

როდესტვენსკი 121—123; 142

რუსო ჟან-ჟაკ 178

საველიჩი 108

სავონაროლა ი. 75, 105

საზონოვი 168

სალიუსტი 61, 75, 82

სამარინი ლ. 121, 142, 149

სალტიკოვ-შჩედრინი 6.

სემიონოვი მ. ი. 111

სერაკოვსკი 136

სერეგბრიაკოვი 41

სერნო-სალოვეივიჩი ნ. ა. 138, 139, 143, 155

სკლიაფუსი 160

სკოტი ვალტერ 72, 77

სოლომონ მეორე (დიდი) 9, 10, 12

სპასოვიჩი ვ. 94, 96, 106

სპერანსკი 162

სპიჩკოვი 167

სტასიულევიჩი მ. მ. 94, 95, 165

სტეკლოვი ი. 221

სტელლოვსკი თ. 137

სტოპაქევიჩი ე. 142—144; 146, 147, 158

სტოპანოვსკი 147

სტრახოვი 129

სუვოროვი 137

სულინი 228

სუხოზანეტი 131

ტიბლენი ნ. ლ. 116

ტიერი 74

ტიხომიროვი ლ. ა. 160, 196—201

ტოლსტოი დ. ა. 123, 164, 167, 201, 202, 210, 212

ტოლსტოი ლ. ნ. 136

ტურგენევი 136

შვაროვი 39

უსპენსკი გლ. 178, 179

უსოვი პ. 144, 216, 226

უტინი ნ. 108, 111, 132

უტინი ბ. 111

შადეი-ბულგარინი 144

ფეიერბახი 143

ფიგნერი ვ. ნ. 159, 180, 210, 211

ფილიპე 57—61; 65, 71—73; 81, 83, 86,
88, 89, 90

ფილიპსონი 104, 114, 115, 131

ფრენკელი ს. 132

ჭაჭაია მ. 13

ქერაძე ს. (დ. აბდუშელიშვილი) 44—47;
52, 61—65; 67—69; 76, 81, 83, 86,
88, 90, 220

ქოჩიაძე მ. 22

ლოლობერიძე ბ. ლ. 29, 40, 74, 77, 79,
80, 97, 105, 106, 112

ლოლობერიძე ნ. ბ. (ღრეჭია) 44, 46, 47,
48, 49, 51, 52, 55 64, 69, 71,
76, 77, 79, 80, 81, 84, 87,
88—94; 97, 105, 106, 111—113,
219, 220

ლოლობერიძე ს. 84, 100, 220

ლულაძე 10

შავერდოვი ვ. 218

შალიკაშვილი მ. 13

შაშილი 104

შანშიევი 105, 106

შედო-ფოროტი 148

შეგინეკო ტ. 102

შელგუნოვი ლ. პ. 120

შელგუნოვი ნ. ვ. 116, 120, 178, 201

შერემეტევი ს. ა. 216

შექსპირი უ. 147

შჩედრინი 91, 105

შილდერი 77

შილსერი 139, 155

შტრაუსი ი. 151

შუვალოვი პ. პ. 159, 201—205; 210—
212; 214; 215

ჩარეჟიშვილი ან. 18

ჩარეჟოვი პ. 18—20

ჩერნიშევსკი ნ. გ., 4, 5, 99, 125, 133—
136; 139, 143, 144, 146, 147, 148,
151, 152, 154—157; 159, 174, 179,
194, 200, 202, 203, 212, 214,
221, 232

ჩერნიშევსკი ოლგა სოკრატოვნა (ჩერნი-
შევსკის მეუღლე) 134—136; 151—
153; 155, 232

ჩხეიძე კ. 19

ციციანოვი 163

წერეთელი აკ. 47, 71, 74, 101, 133, 219
წერეთელი დავით (მიტროპოლიტი) 32,
37

წულუყიძე ექ. (ეპისკოპოსი) 32, 33

წულუყიძე კ. 39

პაექავაძე ალ. 31

პაექავაძე ილ. 69, 73, 77, 105, 106, 219

პალადიდელი გ. 22

პიპიკო (იხ. ლოლობერიძე სიმონ) 84

ხარტახაი 121

ხელთუფლიშვილი ბ. 13, 33

ხუნდაძე მ. 114, 115

ჯავახიშვილი მ. 114, 115

ჯანელიძე მის. 33

პალევი 219

პეგელი 121

პიუგო 147

შ ი ნ ა ა რ ს ი

რ ე დ ა ქ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ	3
I. წარსულიდან	9
II. სტუდენტობის პირველი დრო	43
III. მოგონებანი სამოციან წლებზე	99
IV. ნ. გ. ჩერნიშევსკის განთავისუფლება („სვიაშჩენნაია დრუჟინას“ მოლაპარაკება 1882 წელს პარტიასთან „ნაროდნაია ვოლია“)	159
რ ე დ ა ქ ტ ო რ ი ს შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი	217
მირთა საქმეებელი	233

გამომცემლობის რედაქტორი აზა კაჭარავა
მხატვარი ოთარ ვარვარიძე
მხატვრული რედაქტორი იზა ჩიქვინიძე
ტექნიკური რედაქტორი ივანე ხუციშვილი
კორექტორი მეგი ვახეიშვილი

სბ 1033

გადაეცა წარმოებ. 27.06.83. ზელმოწერილია დასაბეჭდად 5.01.84.
უე 01055. ს. ბეჭდვ. ქაღალდი 61X24¹/₁₆. პირობითი ნაბეჭდი
თაბახი 15. სააღრ.-საგამომც. თაბახ 12,82

ტირაჟი 25000. შეკვეთის № 847.

ფასი 1 ზან. 30 კპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 14.
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. სტამბა,
თბილისი, 380028, კუთუზოვის ქ. 19.
Типография АН ГССР,
Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19.

85

5700/407

Нико Николадзе
ВОСПОМИНАНИЯ
(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1984

K 300.105
3